

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

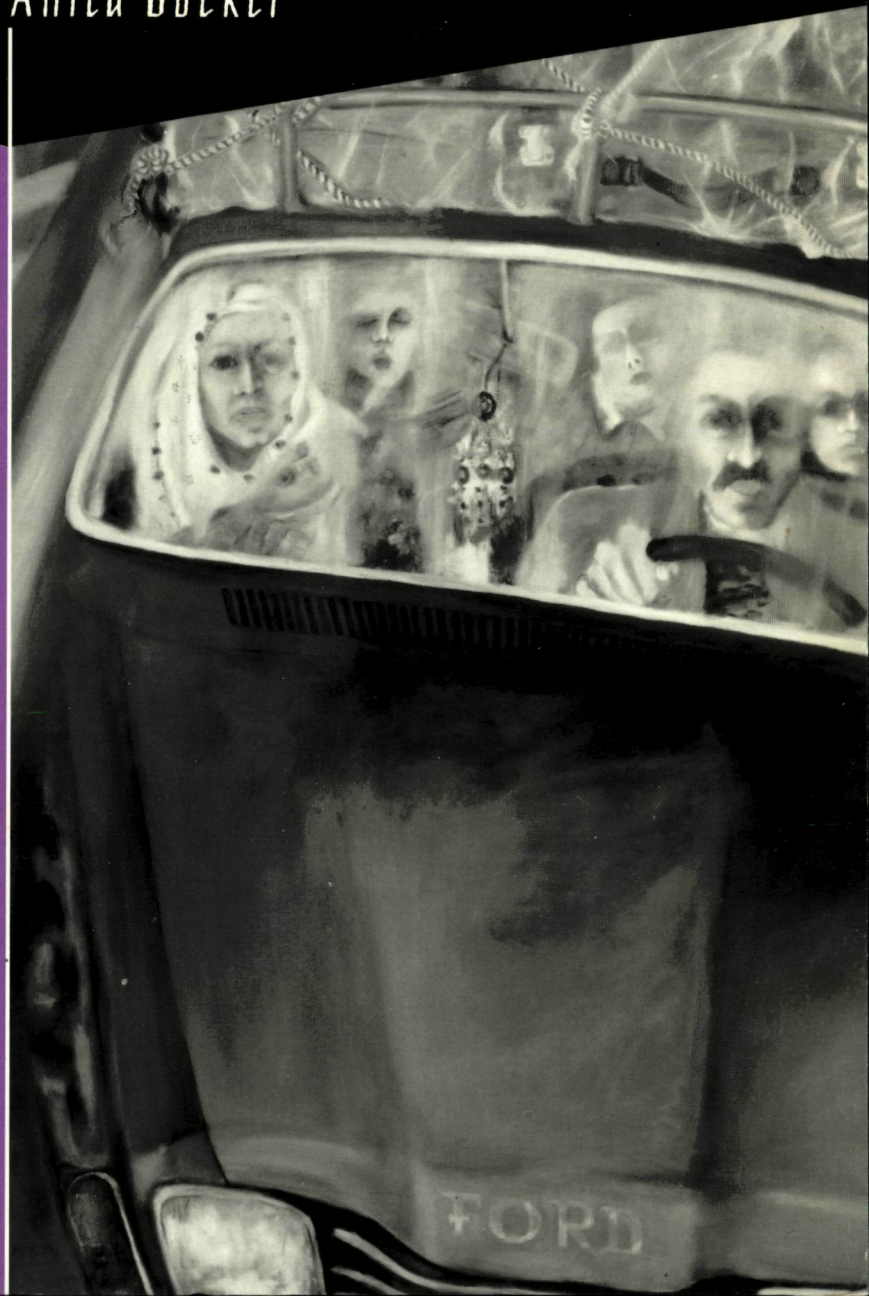
For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/31924>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?

Anita Böcker

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

*Turkse migranten en sociale zekerheid:
van onderlinge zorg naar overheidszorg?*

Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Rechtsgeleerdheid

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen in het openbaar te verdedigen op
donderdag 3 februari 1994 des namiddags te 3.30 uur precies

door

Anna Gerarda Maria Böcker

geboren op 5 augustus 1959 te Groningen

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Promotoren:

Prof.mr. C.A. Groenendijk

Prof.mr. A.K.J.M. Strijbosch

Voorwoord

Velen waren betrokken bij de totstandkoming van dit boek. Mijn dank gaat allereerst uit naar de Turkse gezinnen die aan het onderzoek meewerkten, en die mij met een mengeling van humor, warmte en nuchterheid deelgenoot maakten van wat hen bezighield. Op de veldwerkperiode heb ik later, tijdens het schrijven van dit boek, vaak met weemoed teruggekeken. Dat lag niet aan Kees Groenendijk en Fons Strijbosch, mijn promotoren, die mij ook in deze fase met niet aflatend enthousiasme aanspoorden om door te gaan. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) erkende Nederlandse Stichting voor Rechtswetenschappelijk Onderzoek (NESRO).

Verder dank ik Agnes Delvaux, Dick Koopman, Paul Minderhoud en Marlene de Vries, die onderdelen van het manuscript van commentaar hebben voorzien. Hannie van de Put verzorgde de Engelse vertaling van de samenvatting. Mijn vroegere en huidige collega's van het Instituut voor Rechtssociologie ben ik dankbaar voor de vele gesprekken die we voerden, over alle mogelijke onderwerpen. Morele steun kreeg ik verder vooral van Dieter Ohagen en Marianne Verbruggen. Ik draag dit boek op aan mijn ouders, die zelf nooit de kans kregen om door te leren, maar die mij altijd hebben aangemoedigd om dat wel te doen.

Nijmegen, september 1993

Inhoudsopgave

Voorwoord

I	Turkse migranten en sociale zekerheid	1
1	Inleiding	1
2	Sociale zekerheid: overheidsvoorzieningen en onderlinge voorzieningen	2
3	Kenmerken en effecten van overheids- en onderlinge voorzieningen	8
4	Probleemstelling	14
5	Methodologische verantwoording	15
II	Sociale zekerheid in Turkije	18
1	Inleiding	18
2	De opbouw van een sociale rechtsstaat	19
3	Sharia, burgerlijk wetboek en lokale regels	28
4	De familie als belangrijkste bron van zekerheid	32
5	Verwantschap, nabuurschap en patroon-cliënt-relaties	37
III	Turkse migranten in Nijmegen	41
1	De Turkse migratie naar Nijmegen	41
2	Arbeid	44
3	Huisvesting	51
4	De opbouw van een etnische infrastructuur	57
5	Een gemeenschap in wording?	58
IV	Financieel-economische situatie	61
1	Inleiding	61
2	Drie huishoudens	63
3	Levensstandaard en referentiegroepen	67
4	Bestaanszekerheid en spaar- en investeringsgedrag	70
5	Onzekerheid omtrent een eventuele terugkeer	74
6	Verschillen tussen de generaties	77
V	Relaties met verwanten in Turkije	80
1	Inleiding	80
2	Twee cases	82
3	Onderhoudsbijdragen in geld	86
4	Bijdragen in natura	90
5	Incidentele financiële bijdragen	92
6	Leningen, 'leningen' en deelname in bedrijven	96
7	Hulp bij immigratie	97
8	Nabeschouwing	102

VI	Huwelijkssluiting en huishoudenscyclus	105
1	Inleiding	105
2	De huishoudenscyclus	105
3	Een case	110
4	De gang van zaken rond de huwelijkssluiting	112
5	Nabeschouwing	120
VII	Relaties tussen gezinsleden	121
1	Inleiding	121
2	Twee cases	121
3	Echtgenoten	125
4	Ouders en kinderen	138
5	Nabeschouwing	143
VIII	Relaties met landgenoten in West-Europa	146
1	Inleiding	146
2	Twee cases	148
3	Burenhulp	152
4	Hulp via de moskee	154
5	Verlening van kost en inwoning	155
6	Onderhandse leningen	158
7	Geschenken	161
8	Hulpverlening bij de toegang tot Nederlandse instanties	164
9	Nabeschouwing	166
IX	Beroep op het Nederlandse stelsel	168
1	Inleiding	168
2	Drie cases	170
3	Beroep op het Nederlandse stelsel vroeger en nu	173
4	Beleving en gebruik van het Nederlandse stelsel	178
5	Nabeschouwing	191
X	Slotbeschouwing	194
1	Inleiding	194
2	Van een zelfstandig naar een afhankelijk bestaan	195
3	Van onderlinge zorg naar overheidszorg?	200
	Noten	207
	Literatuur	217
	Lijst van afkortingen	229
	Lijst van Turkse termen	230
	Register	232

Summary	235
Özet	238
Curriculum vitae	241

I Turkse migranten en sociale zekerheid

1 Inleiding

Een Turkse man vertelt over zijn eerste jaren in West-Europa, nu twintig jaar geleden. Hij wilde een studie waaraan hij in Turkije was begonnen, in Duitsland voortzetten. Zijn broer werkte al in dat land.

‘Mijn broer zorgde het eerste jaar voor mij. Toen zei hij tegen mij: “Nu is het genoeg geweest, van nu af aan moet je jezelf zien te redden.” Ik studeerde nog, ik had geen geld. Ik heb toen eerst een broer van mijn vader in Turkije om hulp gevraagd. Hij was wel bereid om mij geld te geven, maar dan zou ik met zijn dochter moeten trouwen. Dat aanbod heb ik afgeslagen. Vervolgens ben ik naar mijn Duitse huisbaas en zijn vrouw gegaan, een ouder echtpaar. Ze reageerden heel verbaasd, ze moesten er een poos over denken. Ten slotte zeiden ze: “We zijn wel geen bank, maar laten we je twintig mark lenen, zodat je boodschappen kunt doen.” Ik had destijds een bijbaantje. Ik kon goed opschieten met een van mijn collega’s, een jonge Duitser. Ik vroeg hem ook of hij mij geld kon lenen. Eerst zei hij nee. Maar daarna zag ik hem wel zes, zeven keer mijn kant opkijken, en aarzelen. Uiteindelijk kwam hij naar mij toe: “Okee, ik heb er over nagedacht, ik wil je wel tien mark lenen.” Kennelijk had hij berekend dat hij het risico van tien mark verliezen nog wel wilde nemen, maar meer ook niet. Ten slotte – ik was inmiddels ten einde raad – heb ik mijn vaders broer in Nederland een brief geschreven. Ik had hem in geen jaren gezien. Maar hij stuurde mij meteen, zonder vragen te stellen, een paar duizend gulden. Jaren later liet hij mij weten dat hij geld nodig had. Ik geloof dat ik hem uiteindelijk meer geld gegeven heb dan hij mij. Maar hij had mij dan ook uit een grote nood geholpen. We hebben nooit een precieze afrekening gemaakt. Onder Duitsers of Nederlanders zou dat ondenkbaar zijn, maar voor ons is dat heel gewoon.’

Twintig jaar na dato kan de man, die nu een succesvol ondernemer is, hartelijk lachen om de reacties van zijn Duitse kennissen op zijn verzoek. Achteraf kan hij zich die reacties ook wel voorstellen:

‘In Nederland of in Duitsland zijn de mensen niet meer gewend een beroep op elkaar te moeten doen. Hier zorgt de overheid immers voor sociale zekerheid. In Turkije is dat anders. Daar is veel minder sociale zekerheid en zijn de mensen veel meer op elkaar aangewezen.’

De verschaffing van sociale zekerheid is in Nederland inderdaad steeds meer een zaak van de overheid geworden. De Nederlandse samenleving heeft zich na de Tweede Wereldoorlog tot een verzorgingsstaat ontwikkeld. Er is een uitgebreid stelsel van wetten, regelingen en voorzieningen tot stand gekomen, dat erop is gericht de gehele bevolking een relatief hoog bestaansniveau te waarborgen. Daartoe heft de overheid enerzijds premies en belastingen en verstrekt ze anderzijds

uitkeringen en subsidies. Een aanzienlijk deel van het nationale produkt wordt zo opnieuw verdeeld.

Er bestaan verschillende visies op het ontstaan van de verzorgingsstaat en op de gevolgen ervan. In vrijwel alle beschouwingen – wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke – wordt echter een verband gelegd tussen het stelsel van overheidsvoorzieningen en de verminderde bindingskracht van kleinere sociale verbanden. Sommigen, zoals de Turk die hierboven werd aangehaald, menen dat het uitgebreide overheidsstelsel een meer geïndividualiseerde samenleving in het leven heeft geroepen. Anderen wijzen, om de noodzaak van het uitgebreide overheidsstelsel te verklaren, op de verzwakking van verwantschapsbanden onder invloed van processen van industrialisatie en verstedelijking.

In dergelijke beschouwingen wordt over het hoofd gezien dat kleinere sociale verbanden nog altijd in belangrijke mate bijdragen aan de bestaanszekerheid van individuen in de verzorgingsstaat. Naast de herverdeling die het overheidsstelsel op nationale schaal bewerkstelligt, is vooral de herverdeling die binnen gezinnen en families plaatsvindt nog van groot belang. De overheid heeft ook regels vastgesteld voor deze onderlinge herverdeling. In het Burgerlijk Wetboek is bijvoorbeeld de onderhoudsplicht tussen gezinsleden geregeld. In het dagelijks leven spelen deze wettelijke bepalingen echter geen grote rol. Gezinnen en families zijn in staat om hun eigen regels, normen of gewoonten voort te brengen. Deze eigen regels, en de rechten en plichten die er uit voortvloeien voor de gezins- of familieleden, zijn lang niet altijd juridisch afdwingbaar. Gezinnen en families beschikken echter over andere middelen om naleving af te dwingen of te bevorderen.

In het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan, is wel gelet op vormen van herverdeling binnen kleinere sociale verbanden. Een centrale vraag in dit onderzoek was hoe Turkse migranten hun rechten en plichten binnen kleinere sociale eenheden combineren met hun nieuw verworven rechten en plichten in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid.

2 Sociale zekerheid: overheids- en onderlinge voorzieningen

Het begrip sociale zekerheid is in dit onderzoek ruim opgevat. Gangbare definities omvatten uitsluitend voorzieningen die door overheidsingrijpen tot stand komen of in stand gehouden worden. In deze studie worden onder sociale zekerheid echter ook onderlinge voorzieningen verstaan, dat wil zeggen, voorzieningen getroffen binnen kleinere sociale verbanden, die zouden moeten voorkomen dat een van de leden onder een bepaald bestaansniveau belandt. In feite gaat het niet om een absoluut, maar om een gradueel verschil. De overheid is bij de ene categorie voorzieningen sterker betrokken dan bij de andere. Verplichte werknemersverzekeringen, bijvoorbeeld, zijn in dit onderzoek bij de overheidsvoorzieningen ingedeeld, omdat ze bij wet geregeld zijn. Ze zouden echter ook tot de onderlinge voorzieningen gerekend kunnen worden. Werknemers en werkgevers zijn immers primair verantwoordelijk voor de uitvoering en financiering van deze verzekeringen. Aan de andere kant houdt de overheid zich ook niet geheel afzijdig bij onderlinge voorzieningen, getuige onder meer de wettelijke onderhoudsplicht voor gezinsleden.

Een gangbare definitie van sociale zekerheid is die van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO)

‘ ( ) basically it can be taken to mean the protection which society provides for its members, through a series of public measures, against the economic and social distress that otherwise would be caused by the stoppage or substantial reduction of earnings resulting from sickness, maternity, employment injury, unemployment, invalidity, old age and death, the provision of medical care, and the provision of subsidies for families with children ’ (ILO 1984 2-3)

De IAO-definitie refereert uitsluitend aan overheidsvoorzieningen. Gezien de doelstelling van de IAO (alle lidstaten zouden ten minste de genoemde maatregelen moeten doorvoeren) is het niet verwonderlijk dat sociale zekerheid op deze wijze wordt gedefinieerd.¹ De IAO-definitie sluit echter ook aan bij het gewone spraakgebruik en de wetenschappelijke literatuur: bij sociale zekerheid denkt men in het algemeen aan voorzieningen die door overheidsingrijpen tot stand komen en in stand worden gehouden, en dan vooral aan inkomensvoorzieningen.²

De opbouw van het Nederlandse overheidsstelsel

De oorsprong van dit overheidsingrijpen wordt doorgaans gezocht in de negentiende eeuw. In Europa en Noord-Amerika voltrok zich de Industriële Revolutie. De industrialisatie ging gepaard met ingrijpende sociaal-economische veranderingsprocessen: verstedelijking, uitbreiding van de geldeconomie, opkomst van industriële loonarbeid en een stedelijk-industrieel proletariaat. Steeds meer mensen werden voor hun levensonderhoud afhankelijk van loonarbeid, met alle risico's van dien.

‘ ( ) a “proletarian” in this sense owns no capital on which to fall back in hard times. Contingencies like old age or sickness leave the working-class family defenceless in a way quite unlike that of, say, a peasant. ( ) The very condition of being a paid employee, then, exposes a family to hardship through loss of wage, for whatever reason. The development of modern social security systems is ultimately grounded in this basic fact ’ (Gough 1979 33)

Aanvankelijk kregen de arbeiders het voorbeeld van de (oude) middenstand voorgehouden. Ze werden aangemoedigd om uit voorzorg te sparen en bezit te vormen. De meeste arbeiders waren daar echter niet toe in staat, hun loon kwam nauwelijks boven het niveau van de kosten van het allernoodzakelijkste uit. Wel waren sommige arbeiders aangesloten bij kleinschalige verzekeringsfondsen. In Nederland hadden ambachtsgilden in de zestiende eeuw al verzekeringskassen (bossen of bussen genoemd), die tegen vaste wekelijkse bijdragen een uitkering beloofden in geval van ziekte, invaliditeit, overlijden en veelal ook ouderdom. In de zeventiende en achttiende eeuw werden ook knechtsbussen opgericht. In de negentiende eeuw ontwikkelden enkele van deze bussen zich tot algemeen toegankelijke begrafenis- en ziekenfondsen. Daarnaast richtten groepen geschoolde arbeiders (typografen, diamantwerkers, meubelmakers) onderlinge arbeidersfondsen op en stelden sommige fabrikanten fondsen in voor hun fabrieksarbeiders.

Het kleinschalige en vrijwillige karakter van de meeste van deze verzekeringen leidde tot problemen. De bekwaamheid van de bestuurders van de fondsen liet te wensen over. Bovendien namen veel jonge en gezonde arbeiders (de beste risico's)

er niet aan deel, terwijl diegenen die de verzekeringen het meest nodig hadden (de slechtste risico's) er veelal van uitgesloten bleven. De overheid kon op twee manieren ingrijpen: ofwel door de vrijwillige verzekering te subsidiëren, ofwel door de verzekering verplicht te stellen. Nederland sloeg rond de eeuwwisseling de tweede weg in.³

De Ongevallenwet van 1901 kan als het begin van het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid worden beschouwd. Voor de Tweede Wereldoorlog werden ook nog een wet op het invaliditeits- en ouderdomspensioen en een ziekteverzekeringswet doorgevoerd. In 1941 voerde de Duitse bezetter een wettelijke ziekenfondsregeling door. In 1943 installeerde de minister van Sociale Zaken van het oorlogskabinet in Londen een commissie met als opdracht richtlijnen vast te stellen voor de toekomstige ontwikkeling van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. Daarmee werd de grondslag gelegd voor de naoorlogse ontwikkeling van Nederland tot een verzorgingsstaat. De commissie achtte het noodzakelijk dat 'voor alle leden des volks' bestaanszekerheid zou worden geschapen (Van Doorn en Schuyt 1978: 9). In de jaren van wederopbouw werden een Noodwet Ouderdomsvoorziening (1947) en de Werkloosheidswet (1952) ingevoerd. Later volgden onder meer de AOW (1957), AWW (1959), Algemene Bijstandswet (1965) en WAO (1967).

De verzorgingsstaat kan worden omschreven als een maatschappijvorm die zich kenmerkt door een stelsel van overheidsvoorzieningen dat iedere burger bepaalde minimumstandaarden waarborgt – niet als gunst, maar als recht (vgl. Wilensky 1975: 1). De AOW betekende voor ouderen inderdaad een overgang van gunst naar recht. Daarvóór konden behoeftige bejaarden bij de gemeente 'onderstand' aanvragen. Volgens de Armenwet (1912) was deze onderstand echter geen juridisch opeisbaar recht. Bovendien bepaalde de wet dat eerst een beroep moest worden gedaan op onderhoudsplichtige familieleden en kerkelijke of particuliere liefdadigheidsfondsen. De onderstand kon ook worden verhaald op onderhoudsplichtige familieleden (ouders en kinderen, grootouders en kleinkinderen, schoonouders en behuwdkinderen). De AOW gaf iedere bejaarde recht op een uitkering, zonder verhaal op hun kinderen of andere onderhoudsplichtigen.

De Algemene Bijstandswet, die in 1965 de Armenwet verving, gaf iedere Nederlander die 'in zodanige omstandigheden verkeert of dreigt te geraken, dat hij niet over de middelen beschikt om in de noodzakelijke kosten van het bestaan te voorzien', recht op bijstand. Bij de invoering van de wet organiseerden de overheid en de kerken – die toen nog zo'n 30.000 mensen ondersteunden – voorlichtingscampagnes met als slogan: 'Bijstand is geen gunst maar een recht'. Bijstandsuitkeringen kunnen alleen nog op gezinsleden (echtgenoten, ouders en minderjarige kinderen) en ex-echtgenoten verhaald worden.⁴

De Algemene Bijstandswet bleek vooral voor vrouwen en jongeren van betekenis. In Nederland was traditioneel de man kostwinner en hoofd van het gezin, terwijl de huishoudelijke taken en de verzorging van de kinderen op de vrouw neerkwamen. Bij de opbouw van het overheidsstelsel werden de regels op deze traditionele taakverdeling toegesneden. De hoogte van het minimumloon en van uitkeringen werd afgestemd op de kosten van het levensonderhoud van een gezin. Impliciet werd er daarbij van uitgegaan dat de man de kost voor zijn gezin verdiende.⁵ Dit uitgangspunt werd in de Algemene Bijstandswet niet losgelaten. Gehuwde

vrouwen verkregen – in tegenstelling tot oudere kinderen – geen zelfstandig recht op bijstand. De bijstandsregeling gaf vrouwen echter wel de zekerheid dat ze in geval van echtscheiding aanspraak kunnen maken op een inkomen ter hoogte van de noodzakelijke bestaanskosten. Jongeren vanaf achttien jaar verkregen dankzij de bijstandsregeling en de in 1986 in werking getreden Wet op de Studiefinanciering aanspraak op een zelfstandig inkomen.

Het huidige Nederlandse overheidsstelsel omvat zowel werknemersverzekeringen als volksverzekeringen en bijstandsregelingen, waardoor de gehele bevolking inkomenszekerheid wordt geboden. Daarnaast zijn subsidieregelingen tot stand gekomen, die bepaalde voorzieningen voor grotere delen van de bevolking toegankelijk maken. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de sociale woningbouw, de individuele huursubsidie en de kosteloze rechtsbijstand.

Onderlinge voorzieningen in de verzorgingsstaat

De naoorlogse uitbouw van het Nederlandse overheidsstelsel vond nagenoeg zonder slag of stoot plaats. De Algemene Bijstandswet, bijvoorbeeld, werd door beide kamers van de Staten-Generaal zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Vrijwel alle afgevaardigden waren voor de afschaffing van het verhaalsrecht tussen ouders en meerderjarige kinderen. Velen tekenden daar wel bij aan dat de onderhoudsplicht tussen verwanten als een ‘zedelijke’ plicht moest blijven bestaan. In het Burgerlijk Wetboek bleef deze plicht ook staan, maar bijstandsgerechtigden spanden nadien zelden of nooit een alimentatiegeding aan tegen onderhoudsplichtige familieleden (De Regt 1985: 437-438).

In de jaren zeventig en tachtig nam het beroep op overheidsvoorzieningen voor sociale zekerheid, welzijn en gezondheid sterk toe. Eind jaren zeventig gingen al stemmen op – in wetenschappelijke zowel als politieke kring – dat het overheidsstelsel was ‘doorgeschoten’. Sindsdien wordt er gedebatteerd over de wenselijkheid van een terugtreden van de overheid en een terugkeer naar familiale zorg. Als de overheid zou terugtreden, zo redeneren de pleitbezorgers van een ‘zorgzame samenleving’, zou men weer meer op elkaar zijn aangewezen, meer moeten delen en minder gemakkelijk uit elkaar kunnen gaan (vgl. Schnabel 1983: 43).

In dergelijke pleidooien – die overigens ook in andere verzorgingsstaten opgang maken – wordt gesuggereerd dat de samenleving vroeger zorgzamer was. Bij deze suggestie vallen kanttekeningen te plaatsen. Weliswaar is men er – getuige het toegenomen gebruik van overheidsvoorzieningen – aan gewend geraakt om voor allerlei noden een beroep op de overheid te doen. Maar als gevolg van veranderde economische en demografische omstandigheden doen sommige van die noden zich nu ook meer voor of zijn moeilijker in kleine kring op te lossen dan vroeger. Zo is de levensverwachting in de twintigste eeuw sterk toegenomen, waardoor er nu veel meer hulpbehoevende (hoog)bejaarden zijn dan in het begin van deze eeuw. Vroeger was het voor middenstandsgezinnen met dienstboden die de huishouding deden ook gemakkelijker om een bejaard familielid in huis op te nemen. Bovendien was – vooral in boerenfamilies – het uitzicht op de erfenis soms van groot belang. Bij arbeidersgezinnen woonden noodgedwongen ook vaak bejaarde familieleden in, maar die kregen niet altijd de verzorging die ze nodig hadden. Overigens kwam de verzorging van hulpbehoevende familieleden voornamelijk op vrouwen neer. Zo

bezien waren mannen vroeger ook al minder zorgzaam dan vrouwen (vgl. Finch 1989, Moroney 1986)

De veranderde omstandigheden maken dat een vergelijking tussen nu en vroeger niet goed mogelijk is. Uit het feit dat vroeger meer bejaarden bij hun kinderen of andere verwanten inwoonden dan nu, kan niet worden afgeleid dat gezinnen of families minder zorgzaam geworden zijn.⁶ Behalve zorgzaamheid lagen ook eigenbelang en pure noodzaak ten grondslag aan de familiale zorg. Uit onderzoek in Nederland en andere verzorgingsstaten blijkt overigens dat mensen die hulp nodig hebben bij de dagelijkse levensverrichtingen (lichamelijke verzorging en huishoudelijke taken), die hulp ook vandaag de dag hoofdzakelijk van (vrouwelijke) gezins- en familieleden krijgen. Het aandeel van professionele, meestal door de overheid gesubsidieerde hulpverleners in de totale verleende hulp is veel geringer. Ook voor meer incidentele praktische hulp (karweitjes in of rond de woning, even iets lenen, kinderoppas, hulp bij ziekte) en voor emotionele en morele steun doen mensen hoofdzakelijk een beroep op hun gezin, familie, buurt- of vriendschapsnetwerk.⁷

Het uitkeringsstelsel heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat veel meer mensen, jongeren zowel als ouderen, financieel in staat zijn om een eigen huishouden te voeren. Toch wordt binnen families ook nog veel economische steun verleend. Uit onderzoek in Engeland is bijvoorbeeld bekend dat (groot)ouders uit de middenstand soms kapitale bedragen naar hun volwassen (klein)kinderen overmaken, opdat die eenzelfde levensstandaard als hun ouders of grootouders kunnen handhaven of bereiken. Ook overerving blijft voor de meer welgestelden een belangrijk middel om hun economische positie door de generaties heen in stand te houden. Daarnaast geldt voor veel meer mensen dat ze in krappe tijden door familieleden – vooral door hun ouders of hun kinderen – worden bijgestaan met kleinere giften in geld en in natura. Bovendien worden veel mensen via verwanten of bekenden aan werk geholpen – een vorm van economische steun waarvan het belang vandaag de dag veelal onderschat wordt (Finch 1989, vgl. Engbersen en Van der Veen 1987: 29-30).

Overheids- en onderlinge voorzieningen in Turkije

De Turkse migratie naar Nederland en andere Westeuropese landen kwam in de jaren zestig op gang. De uitbouw van het Nederlandse overheidsstelsel voor sociale zekerheid was toen al bijna voltooid. In Turkije was ook al een stelsel van werknemersverzekeringen opgebouwd, maar de meerderheid van de bevolking was nog niet verzekerd. Turkije was (en is) te karakteriseren als een land in overgang. Bij het begin van de migratie naar West-Europa maakten *peasants* (boeren met een klein eigen bedrijf, deels voor de markt en deels voor eigen behoeften producerend) nog de grote meerderheid van de Turkse beroepsbevolking uit. Er was echter al wel een omvangrijke migratie naar de steden op gang gekomen. Aanvankelijk vormde de industrialisatie in de steden een belangrijke aantrekkingsfactor, maar de modernisering van de landbouw en de daardoor veroorzaakte eliminatie van marginale boerenbedrijven werden al snel een veel belangrijker afstotingsfactor. Slechts een deel van de nieuwe stadsbewoners kreeg een vaste baan in de industrie en werd opgenomen in het stelsel van werknemersverzekeringen. Een steeds groter deel raakte voor zijn bestaan aangewezen op kleine familiebedrijven of op los-vaste arbeid (Karpat 1976).

Zowel op het platteland als in de steden kregen (voormalige) *peasants* met grote bestaansonzekerheid te kampen. Vanaf de jaren zestig werden velen van hen aangetrokken door de mogelijkheid van arbeidsmigratie naar West-Europa. De hier te verdienen lonen vormden de belangrijkste aantrekkingsfactor. De meeste Turkse arbeidsmigranten hoopten in korte tijd voldoende geld te sparen om hun bestaansbasis in Turkije te versterken. Aanvankelijk zag het er daarom voor alle betrokkenen naar uit dat het om een tijdelijke arbeidsmigratie ging. In de loop van de jaren zeventig bleek echter dat een aanzienlijk deel van de arbeidsmigranten neigde tot vestiging en gezinshereniging in West-Europa. Velen zagen de toekomst in Turkije als te onzeker.

Het streven naar een welvarender en zekerder bestaan vormde (en vormt) een belangrijke factor in de Turkse migratie naar West-Europa. In Turkije is nog altijd een aanzienlijk deel van de bevolking voor bestaanszekerheid aangewezen op eigen en onderlinge voorzieningen (bezitsvorming en onderlinge steun). Veel gezinnen wonen in bij familie of hebben inwonende familieleden. Op het Turkse platteland wordt het van oudsher als ideaal gezien dat de gezinnen van vader en zoon(s) samenwerken en samenwonen. De oudere generatie is binnen een familiehuishouden verzekerd van een verzorgde oude dag, terwijl het familiebedrijf de jongere generatie een bestaansbasis biedt. Ook in de stad wonen hulpbehoevende bejaarden en anderen die niet door arbeid in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, veelal in bij een zoon en schoondochter of bij andere verwanten (Timur 1978, Duben 1982).

Vragen en uitgangspunten in het onderhavige onderzoek

In het onderhavige onderzoek is nagegaan hoe Turkse migranten in Nederland streven naar een zekerder en welvarender bestaan. Ik ben ervan uitgegaan dat de meeste inwoners van verzorgingsstaten enerzijds gebruik maken van overheidsvoorzieningen en anderzijds eigen en onderlinge voorzieningen treffen, en dat dit ook voor Turkse migranten geldt. In Nederland kunnen de meeste Turkse migranten aanspraak maken op dezelfde overheidsvoorzieningen als waarop Nederlanders aanspraak hebben. Het is aannemelijk dat ze ook inderdaad gebruik maken van het overheidsstelsel. De meeste Turkse gezinnen zijn hier aangewezen op inkomsten uit arbeid in loondienst. De kosten van het levensonderhoud in Nederland zijn bovendien hoger en moeilijker te drukken dan in een land als Turkije. In geval van ziekte of werkloosheid van de kostwinner heeft een gezin dan ook al snel geen andere keuze meer dan een (overheids)uitkering aan te vragen.

Het is evenzeer aannemelijk dat veel Turkse migranten eraan hechten om zelf voorzorgen te treffen voor hun oude dag (door middel van bezitsvorming) en dat ze nog in sterke mate betrokken zijn bij onderlinge voorzieningen voor sociale zekerheid. De meerderheid van de Turken in Nederland is nog geboren en getogen in Turkije, ofschoon het aandeel van de tweede – in Nederland opgegroeide – generatie toeneemt. Veel migranten van de eerste generatie schijnen ook na een langdurig verblijf in Nederland nog rekening te houden met een terugkeer naar Turkije. Enerzijds kan daarom worden aangenomen dat Turkse migranten zich meer dan de gemiddelde Nederlander aangewezen voelen op eigen en onderlinge voorzieningen. Anderzijds voelen ze zich wellicht ook meer verplicht om voorzieningen te treffen,

vooral tegenover verwanten die geen aanspraak op Nederlandse overheidsvoorzieningen hebben.

Mijn onderzoek behelsde in de eerste plaats een inventarisatie van de voorzieningen waarbij Turkse migranten – als gebruikers of verschaffers – betrokken zijn. Ik ben ervan uitgegaan dat voor individuele migranten – naast eigen voorzorgen – relaties met of binnen vier of vijf verschillende sociale velden van belang zijn:

- hun gezin of huishouden in Nederland;
- hun netwerk van verdere verwanten en bekenden in West-Europa;
- hun verwantschapsnetwerk in Turkije;
- het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid;
- en mogelijk ook het Turkse overheidsstelsel.

Voor al deze velden is nagegaan hoe Turkse migranten daarbinnen optreden als ontvangers en verschaffers van sociale zekerheid. Daarbij is speciale aandacht besteed aan verschillen tussen de generaties. Het onderzoek was hoofdzakelijk op vormen van economische steun gericht, ofschoon binnen kleinere sociale verbanden – vooral binnen gezinnen of huishoudens – economische steun meestal verweven is met andere vormen van steun. In de volgende paragraaf worden de kenmerken van overheidsvoorzieningen en onderlinge voorzieningen nader bekeken.

3 Kenmerken en effecten van overheids- en onderlinge voorzieningen

Kenmerkend voor sociale zekerheid is dat er een herverdeling van hulpbronnen plaatsvindt. Bij onderlinge voorzieningen gaat het om een herverdeling op kleine schaal. De hulpbronnen blijven binnen het huishouden, het dorp of de buurt. Overheden kunnen voorzieningen treffen waardoor een herverdeling op nationale schaal bewerkstelligd wordt. Een voordeel van de grootschaligheid van overheidsstelsels is dat de verzekerden een grotere zekerheid wordt geboden. Huishoudens en dorps- of buurtgemeenschappen kunnen worden getroffen door tegenslagen die eensklaps al hun leden hulpbehoevend maken. Bij nationale sociale verzekeringen is dat gevaar veel geringer, dankzij de grote aantallen verzekerden. Natuurlijk bieden ook overheidsvoorzieningen geen absolute zekerheid. In Nederland is de laatste jaren veel gedebatteerd over de 'betaalbaarheid' van het stelsel van overheidsvoorzieningen. De werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekering zijn of worden gewijzigd, waardoor bepaalde categorieën verzekerden een groter risico op inkomstenderving lopen. Het is aannemelijk dat deze wetswijzigingen en de voortdurende debatten over de toekomst van het stelsel ten minste bij een deel van de verzekerden gevoelens van onzekerheid oproepen.

Andere verschillen tussen overheidsvoorzieningen en onderlinge voorzieningen hangen tot op zekere hoogte met het schaalverschil samen. De herverdeling in overheidsstelsels wordt uitgevoerd door gespecialiseerde bureaucratische instanties (bedrijfsvereniging, sociale dienst, belastingdienst). Deze instanties zijn daarbij gebonden aan gedetailleerde juridische regels. Bij onderlinge voorzieningen kennen de verschaffers en ontvangers elkaar persoonlijk. Hun rechten en plichten zijn in veel mindere mate gespecificeerd en gejuridiseerd. Ook de aard van de voorzieningen verschilt. De overheidsstelsels van verzorgingsstaten bieden voorna-

melijk financiële steun (uitkeringen en subsidies). Kleinere sociale verbanden bieden meer voorzieningen in natura (kost en inwoning, wederzijdse arbeidsdiensten, enzovoort). Bovendien voorzien kleinere eenheden, met name huishoudens, ook in de behoeften van hun leden aan hulp bij de dagelijkse levensverrichtingen en aan emotionele en morele steun.

Verschillen in regels, rechten en plichten

De herverdeling van hulpbronnen in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid is in sterke mate gejuridiseerd. In wet- en regelgeving is vastgelegd wie recht hebben op een bepaalde uitkering, aan welke voorwaarden zij moeten voldoen, hoe hoog de uitkering zal zijn, hoe en bij welke instantie zij hun aanvraag moeten indienen en hoe die instantie de aanvraag moet behandelen. Deze gedetailleerde regelgeving beperkt de beslissingsvrijheid van de uitvoerende instanties en ambtenaren en maakt het hun cliënten mogelijk om van tevoren te bepalen of ze recht hebben op een bepaalde uitkering en hoeveel die uitkering zal bedragen.

De beslissingsvrijheid van de uitvoerders wordt niet volledig geëlimineerd. Wet- en regelgeving bevatten deels vage begrippen. De vaagheid van het begrip 'verwijtbare werkloosheid' kan nog worden opgeheven door een gespecificeerde omschrijving. Bij begrippen als ziekte en arbeidsongeschiktheid is dat niet mogelijk. De onbepaaldheid van een deel van de begrippen die in wet- en regelgeving worden gebruikt, laat de uitvoerders een zekere beslissingsvrijheid. In de praktijk kan de beslissing dan ook mede afhangen van de taakopvatting van de betrokken ambtenaar of instantie en van de omstandigheden waaronder de beslissing genomen wordt. De beslissing kan ook beïnvloed worden door de cliënt. Weliswaar worden de uitvoerders van overheidsvoorzieningen – althans in een land als Nederland – geacht om uitkeringsaanvragen zonder aanzien des persoons te behandelen, maar in de uitvoeringspraktijk kan het gedrag van de cliënt wel degelijk van invloed zijn.⁸

Uitvoerende instanties en ambtenaren behouden een zekere beslissingsvrijheid. De verschaffing van sociale zekerheid binnen gezinnen, families, buurt- of dorps-gemeenschappen wordt nog veel minder volledig door de wet- en regelgeving van de staat gereguleerd. Weliswaar is bijvoorbeeld in Nederland de onderhoudsplicht tussen echtgenoten en bepaalde categorieën verwanten ook in het Burgerlijk Wetboek vastgelegd, maar de betreffende regels in het Burgerlijk Wetboek zijn veel summierder en minder gespecificeerd dan de regels waaraan de uitvoerders van het overheidsstelsel gebonden zijn. Gezinnen, families, buurt- en dorpsgemeenschappen kunnen zich bovendien gedragen als semi-autonome sociale velden.

Het begrip *semi-autonomous social field* werd door de rechtsantropologe Moore geïntroduceerd. Tussen het individu en de staat bevinden zich volgens Moore allerlei sociale verbanden, die enerzijds aan het regulerend vermogen van de staat zijn blootgesteld, maar die anderzijds hun eigen regulerend vermogen hebben. De regels van de staat (juridische regels) gaan binnen semi-autonome sociale velden onderdeel uitmaken van een complex van (juridische en niet-juridische) regels dat het gedrag van individuen reguleert. Dat kan tot gevolg hebben dat de bedoelingen van de wetgever niet gerealiseerd worden en dat onbedoelde effecten optreden. Als voorbeeld van een semi-autonoom veld beschreef Moore de kledingindustrie in New York. Juridische regels, bijvoorbeeld op het gebied van het arbeids- en contractenrecht, worden binnen dit veld vooral ook als 'ruilobjecten' opgevat. Het is

bijvoorbeeld gebruikelijk dat vakbondsfunctionarissen in tijden van grote drukte een oogje dichtknijpen wanneer de arbeidswetten overtreden worden. In ruil voor hun 'redelijkheid' ontvangen ze bepaalde gunsten van de atelierhouders. Buitenstaanders zullen geneigd zijn om van 'omkoping' te spreken, maar voor de betrokkenen zelf gaat het om 'handelsgewoonten' met een sterk bindend karakter (Moore 1973)⁹

Ook gezinnen, families en buurt- of dorpsgemeenschappen hebben hun eigen regulerende vermogen. Ze brengen hun eigen regels, normen of gewoonten voort en zijn in staat om deze te handhaven door middel van sociale controle. Vooral gezins- en familieleden zullen zich tegenover elkaar veeleer op onderlinge normen of gewoonten beroepen dan op de regels die de overheid heeft vastgelegd. Over deze stelling is wel discussie mogelijk. Habermas betoogde in zijn *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) dat in de verzorgingsstaat ook het gezins- en familieleven steeds meer gejuridiseerd zijn geraakt. In rechtssociologisch en -antropologisch onderzoek wordt echter steeds opnieuw vastgesteld dat in primaire relaties veel minder snel een beroep op juridische regels of sancties gedaan wordt dan (bijvoorbeeld) in relaties met overheidsinstanties (vgl. Griffiths 1985).

Rechten en plichten binnen kleine sociale verbanden zijn niet alleen minder gejuridiseerd, maar ook minder gespecificeerd en in sterkere mate persoons- en contextgebonden dan de rechten en plichten van verzekerden in overheidsstelsels. In veel samenlevingen wordt van familieleden of van verwanten in het algemeen verwacht dat ze elkaar mogen en zo nodig bijstaan. Bij zo'n vage en algemene verplichting zal het in de praktijk natuurlijk van allerlei omstandigheden afhangen in hoeverre iemand daadwerkelijk kan terugvallen op zijn of haar familie of verwantenkring. De uitvoerders van overheidsvoorzieningen worden geacht om zonder aanzien des persoons te beslissen. Binnen kleine sociale verbanden is dat ondenkbaar. Gezins- en familieleden, buurt- en dorpsgenoten kennen elkaar persoonlijk. Vaak hebben ze op allerlei manieren met elkaar te maken. Binnen kleine sociale verbanden zullen iemands rechten en plichten dan ook mede afhankelijk zijn van het 'krediet' dat hij of zij bij andere groepsleden heeft opgebouwd. Groepsleden kunnen bovendien 'onderhandelen' over hun wederzijdse rechten en plichten (vgl. Moore 1969, Finch 1989: 180 e.v.).

Het verhaal van de Turkse migrant aan het begin van dit hoofdstuk vormt een goede illustratie van het bovenstaande. Zijn broer achtte zich na een jaar niet langer verplicht om hem te onderhouden. Zijn oom in Turkije wilde hem wel helpen, maar dan zou hij zijn schoonzoon moeten worden. Wellicht rekende deze oom erop dat de migrant na zijn studie veel geld zou gaan verdienen. Zijn oom in Nederland hielp hem uit de nood, maar verwachtte later een groter bedrag van hem terug. Alle betrokkenen hielden dus op de een of andere wijze hun eigen belangen in de gaten. Het is heel wel mogelijk dat de beide ooms de financiering van de studie van hun neef als een goede 'investering' zagen. Uit onderzoek in bijvoorbeeld Indonesië blijkt ook dat bij de verschaffing van sociale zekerheid binnen dorpsgemeenschappen of verwantschapsgroepen het mes vaak aan twee kanten snijdt: door verwanten of dorpsgenoten te steunen verkrijgt men voor zichzelf de zekerheid dat men indien nodig ook op hun steun zal kunnen rekenen (Von Benda-Beckmann 1987).

Effecten van de juridisering in het overheidsstelsel

De rechtssocioloog Van Groenendaal vond het grootste voordeel van gedetailleerde regelgeving als instrument van overheidsbeleid, dat willekeur, corruptie en particularisme worden teruggedrongen. Doordat de beslissingsvrijheid van de uitvoerende instanties en ambtenaren beperkt wordt, hebben hun cliënten ook minder bevoogding en paternalisme te duchten. Daar staat tegenover dat de uitvoerders ook slechts beperkte ruimte wordt gelaten om rekening te houden met bijzondere belangen en specifieke situaties. Een ander nadeel is dat oneigenlijk gebruik en misbruik van de regels door cliënten niet uitgesloten kunnen worden (Van Groenendaal 1986: 32-34).

Soortgelijke voor- en nadelen worden in de sociaalwetenschappelijke literatuur over de verzorgingsstaat genoemd. De politicoloog Goodin betoogde in *Reasons for welfare* (1988) dat het een vooruitgang is dat de uitvoerders van overheidsvoorzieningen in de verzorgingsstaat over een beperkte beslissingsvrijheid beschikken. De huidige overheidszorg zou daardoor met minder uitbuiting en morele druk gepaard gaan dan de vroegere liefdadigheid en familiale zorg. Burgers die aanspraak op overheidsvoorzieningen verkrijgen, zouden daar ook al snel de voorkeur aan geven boven een beroep op familiale voorzieningen, omdat de afhankelijkheid van de overheid als minder persoonlijk en minder belastend wordt gevoeld.

Andere auteurs wijzen ook op het nadeel dat overheidsvoorzieningen onvoldoende op de situatie van de cliënt kunnen worden toegesneden. Habermas constateert in zijn bovengenoemde *Theorie des kommunikativen Handelns* dat het overheidsstelsel in de verzorgingsstaat bij problemen als gevolg van ouderdom en werkloosheid doorgaans slechts een financiële compensatie biedt, terwijl deze problemen meestal niet primair van financiële aard zijn. De rechtssocioloog Schuyt spreekt van het 'weeshuis' van de verzorgingsstaat: er wordt voor je gezorgd, maar je krijgt geen aandacht. De gedetailleerde wet- en regelgeving van de verzorgingsstaat leidt volgens Schuyt tot 'onoverzichtelijkheid' en gevoelens van deprivatie bij cliënten. Cliënten die het echt hard nodig hebben, blijken veelal minder bijstand te krijgen dan cliënten die het niet zo hard nodig hebben, maar beter gebruik weten te maken van de regels van het overheidsstelsel (Schuyt 1983: 215, 1991: 31).

Weer andere auteurs waarschuwen voor overvraging van het overheidsstelsel en onbeheersbaarheid van de overheidsuitgaven voor sociale zekerheid. Volgens de cultuursocioloog Zijdeveld heeft de verzorgingsstaat een consumentistisch ethos in het leven geroepen:

'Is men er eenmaal aan gewend dat verzorging een recht is, dan zal men dit recht niet alleen opeisen, doch er ook overvloedig gebruik van maken. De vele voorzieningen op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs, kunsten, sociale zekerheid, enz. worden dan gedachteloos en overvloedig als een vanzelfsprekendheid geconsumeerd. Men staat er niet meer bij stil dat ( ) al deze voorzieningen ( ) op kosten van de gemeenschap betaald moeten worden ( )' (Zijdeveld 1983: 147).

Er zijn echter ook auteurs die constateren dat overheidsvoorzieningen door de gebruikers veelal toch nog als een gunst worden ervaren. Terpstra concludeerde op grond van zijn onderzoek naar de sociale werkvoorziening dat het voor cliënten van weinig betekenis is dat ze juridisch recht hebben op een voorziening, zolang ze deze

voorziening vooral als sanctionerend en stigmatiserend ervaren. Ter verklaring wees Terpstra op de maatschappelijke context. Uitkeringsgerechtigden worden als 'onbruikbaar' bestempeld; ze kunnen bovendien het gevoel krijgen dat ze hun uitkering 'niet echt verdienen' (Terpstra 1985). Ook in het onderzoek *De weg naar het recht* werd een discrepantie gevonden tussen ideaal (het rechtskarakter van de verzorgingsstaat) en werkelijkheid (de ervaring van een gunstkarakter bij veel cliënten). Deze onderzoekers zochten de verklaring in de bureaucratisering van de uitvoering. Deze bureaucratisering is weliswaar een uitvloeisel van het juridische karakter van de verzorgingsstaat, maar staat persoonlijke aandacht en tijd voor cliënten in de weg (Schuyt e.a. 1976: 341 e.v.).

Effecten van het overheidsstelsel binnen kleinere sociale verbanden

Hierboven stelde ik dat gezinnen en families zich ten opzichte van de overheid kunnen gedragen als semi-autonome sociale velden. Dat betekent niet dat de verhoudingen tussen gezins- en familieleden niet beïnvloed worden door de wet- en regelgeving van de overheid. Semi-autonome velden hebben weliswaar hun eigen regulerende vermogen, maar ze zijn tegelijkertijd blootgesteld aan het regulerende vermogen van de staat.

Het is aannemelijk dat met name de regels van het overheidsstelsel van sociale zekerheid het gezins- en familieleven in Nederland ingrijpend beïnvloed hebben. Uit allerlei onderzoek is in ieder geval gebleken dat zich de laatste decennia veranderingen hebben voorgedaan in de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen. Sommige onderzoekers leggen een direct verband met de uitbouw van het overheidsstelsel van sociale zekerheid.

Van Stolk en Wouters, bijvoorbeeld, deden rond 1980 onderzoek in een opvangtehuis voor vrouwen die waren weggelopen voor het geweld van hun echtgenoot of partner. De meeste vrouwen bleken zich, anders dan de onderzoekers verwacht hadden, geen zorgen te maken over hoe ze voortaan zonder kostwinner in hun onderhoud zouden voorzien. Integendeel, ze leken de staat als een veiliger en betrouwbaarder kostwinner te zien dan hun echtgenoot of partner. Van Stolk en Wouters constateerden dat de Algemene Bijstandswet binnen vijftien jaar in een verandering in de 'affectuïshouding' had geresulteerd. Angst voor armoede scheen nauwelijks meer voor te komen. Een zekere welvaart was vanzelfsprekend geworden. Daardoor waren de vrouwen ook meer eisen gaan stellen aan hun echtgenoot of partner en legden ze zich er niet meer zo gemakkelijk bij neer als hij niet aan die eisen voldeed.

Van Stolk en Wouters concludeerden dat de Bijstandswet, min of meer onbedoeld, vrouwen minder afhankelijk heeft gemaakt van hun man. Vrouwen die geen mogelijkheid zien om zelf door arbeid in hun onderhoud te voorzien, kunnen nu toch kiezen tussen een financiële afhankelijkheid van hun man en een financiële afhankelijkheid van de staat:

'Met de sociale voorzieningen werd beoogd de welvaart te spreiden en sociale zekerheid te bieden, maar onbedoeld en onvoorzien is met de instelling ervan tevens de machtsbalans tussen de seksen verschoven in het voordeel van vrouwen. De verzorgingsstaat is als het ware in een concurrentiepositie met mannen getreden.' (Van Stolk en Wouters 1983: 85)

In ander onderzoek is vastgesteld dat ook in relaties tussen ouders en (oudere) kinderen de machtsbalans is verschoven, in het voordeel van kinderen. Volgens sommige onderzoekers moet deze verschuiving – behalve aan veranderde opvattingen over opvoeding – vooral ook worden toegeschreven aan de rechten die de overheid de afgelopen decennia aan jongeren heeft toegekend: het recht op een eigen inkomen (eventueel in de vorm van een bijstandsuitkering of studiebeurs), op zelfstandige woongelegenheden (eventueel met behulp van huursubsidie), et cetera. Deze rechten hebben jongeren minder afhankelijk gemaakt van hun ouders, zodat ze zich ook meer kunnen veroorloven jegens die ouders (zie bijvoorbeeld Van den Akker 1989; De Regt 1988).

Veel auteurs beschouwen het als een heilzame ontwikkeling dat het overheidsstelsel met name vrouwen en jongeren een sterkere onderhandelingspositie heeft gegeven ten opzichte van hun mannen en ouders. Sommigen vinden dat uiteindelijk iedere volwassene aanspraak zou moeten krijgen op een eigen (basis)inkomen. Niemand zou financieel afhankelijk moeten zijn van zijn of haar partner of andere gezinsleden of huisgenoten (zie bijvoorbeeld Bons e.a. 1988).¹⁰ Volgens anderen heeft de overgang van onderlinge zorg naar overheidszorg echter ook haar schaduwzijden. Zo constateert Schuyt dat deze ontwikkeling een 'verzaking' van de relaties tussen gezins- en familieleden met zich heeft meegebracht, die op zichzelf weer een verdere verzwakking van de onderlinge banden teweegbrengt. Kinderen zorgen er nog wel voor dat 'moeder' AOW en een plaats in een bejaardentehuis krijgt, maar laten het verder aan de speciaal daarvoor in het leven geroepen instanties over om voor haar te zorgen (Schuyt 1981: 35). Volgens Zijdeveld houdt het consumentistische ethos van de verzorgingsstaat ook in dat men niet meer bereid is tot verplichtende relaties:

'Men consumeert niet alleen overvloedig en gedachteloos de voorzieningen van de verzorgingsstaat en de vele goederen van de rijke economie, men consumeert allengs ook menselijke relaties (...). Daarbij staat steeds de individuele bevrediging voorop: bevredigt een voorwerp niet meer, dan wordt het weggegooid of voor een ander ingeruild (...); evenzo worden huwelijken en vriendschappen kortstondig geconsumeerd en gemakkelijk ingeruild voor andere, als betrof het wegwerp-relaties.' (Zijdeveld 1983: 149)

Vragen en uitgangspunten in het onderhavige onderzoek

In de vorige paragraaf stelde ik dat het aannemelijk is dat de meeste Turkse migranten vooralsnog meer dan de gemiddelde Nederlander betrokken zijn bij onderlinge voorzieningen voor sociale zekerheid. Daar kan nu de kanttekening bij gemaakt worden, dat bij langer verblijf in Nederland waarschijnlijk veranderingen optreden in de verhoudingen binnen gezinnen, families en vriendschaps- en verwantschapsnetwerken. In het onderhavige onderzoek is speciale aandacht besteed aan deze veranderingen.

Zowel in wetenschappelijke als politieke kring bestaat een sterke neiging om het ontstaan en de gevolgen van de verzorgingsstaat vanuit een normatief standpunt te beschouwen. Sommigen zien de overgang van onderlinge zorg naar overheidszorg als een heilzame ontwikkeling: het overheidsstelsel als bondgenoot bij individuele

emancipatie. Anderen waarschuwen voor de schaduwzijden van deze ontwikkeling: het overheidsstelsel als ondermijner van het gezins- en familieleven.

In de sociaalwetenschappelijke literatuur over de verzorgingsstaat komen ook verschillende opvattingen over de juridisering van rechten en plichten in het overheidsstelsel naar voren. Volgens sommige auteurs is de overgang van gunst naar recht een heilzame ontwikkeling voor individuele burgers. Andere auteurs benadrukken de nadelen van deze ontwikkeling voor de overheid of de samenleving als geheel, of constateren dat de overgang van gunst naar recht maar zeer gebrekkig heeft plaatsgevonden.

Gezien al deze tegenstrijdige opvattingen is in het onderhavige onderzoek speciale aandacht besteed aan de wijze(n) waarop Turkse migranten het Nederlandse overheidsstelsel percipiëren en waarderen.

4 Probleemstelling

De probleemstelling van het onderzoek kan nu als volgt samengevat worden:

- Hoe streven Turkse migranten naar handhaving of verbetering van hun levensstandaard? In hoeverre maken ze daarbij gebruik van eigen voorzieningen, onderlinge voorzieningen en overheidsvoorzieningen? Hoe treden ze binnen de volgende sociale velden op als verschafters en ontvangers van voorzieningen:
  - hun huishouden in Nederland;
  - hun netwerk van relaties met verdere verwanten en bekenden in Nederland of West-Europa;
  - hun netwerk van relaties met verwanten en bekenden in Turkije;
  - het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid;
  - het Turkse overheidsstelsel van sociale zekerheid?
- In hoeverre worden de verhoudingen binnen gezinnen en families beïnvloed door de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel? Leidt de verwerving van aanspraken op overheidsvoorzieningen ertoe dat individuele migranten of migrantengezinnen minder bereid raken tot het treffen van onderlinge voorzieningen? Wat zien Turkse migranten als voor- en nadelen van overheidsvoorzieningen? Worden overheidsvoorzieningen in vergelijking met onderlinge voorzieningen eerder als een gunst of als een recht ervaren? Zien Turkse migranten het Nederlandse overheidsstelsel meer als een 'indringer' in hun gezins- en familielevens of als een 'bondgenoot' bij hun individuele emancipatie?
- In hoeverre doen zich bij de bovengenoemde vragen verschillen voor tussen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren en migranten met een kortere en langere verblijfsduur in Nederland?

5 Methodologische verantwoording

De gegevens voor deze studie werden verzameld door participerende observatie onder Turkse migranten in Nijmegen in 1988 en 1989. In die periode onderhield ik intensieve contacten met 28 Turkse huishoudens, die in totaal 80 volwassenen en 52 kinderen onder de achttien jaar omvatten. Participerende observatie is in mijn geval een enigszins misleidende aanduiding. Veel gegevens verkreeg ik door vraaggesprekken. Waarschijnlijk geldt dit echter voor de meeste onderzoekers die schrijven dat ze participerende observatie hebben verricht (vgl. Bleek 1977).

De keuze voor participerende observatie werd ingegeven door de problemstelling van het onderzoek. Ik wilde niet slechts inzicht verkrijgen in normatieve regels, maar vooral ook in de wijzen waarop die regels in de praktijk worden gehanteerd. Intensief (kwalitatief) onderzoek onder een kleiner aantal Turkse migranten leek daartoe betere mogelijkheden te bieden dan extensief (kwantitatief) onderzoek onder een grotere groep.

De keuze voor Nijmegen als plaats van onderzoek berustte op verschillende overwegingen. Een groot deel van het Nederlandse 'minderhedenonderzoek' is verricht in de vier grote steden. Toch woont bijna twee derde van de Turken in Nederland buiten deze grote steden.¹¹ Mede daarom ging mijn voorkeur uit naar een middelgrote stad met een vrij grote Turkse bevolkingsgroep die nog nauwelijks onderzocht was. Een kleinere gemeente zou waarschijnlijk minder mogelijkheden hebben geboden om toch een enigszins representatieve onderzoeksgroep samen te stellen. Nijmegen telde bij de aanvang van het onderzoek ongeveer 2.500 Turkse inwoners, verspreid over meer dan 600 huishoudens. Deze groep bleek niet overwegend uit een bepaalde stad of streek afkomstig te zijn, maar uit allerlei landstrekken in Turkije.¹² Bovendien komt de geschiedenis van de Turken in Nijmegen in grote lijnen (fasering van de immigratie, ontwikkelingen op de terreinen van werkgelegenheid en huisvesting, vestiging van eigen voorzieningen) overeen met die van Turkse immigranten in andere Nederlandse steden. Doorslaggevend voor de keuze voor Nijmegen was de praktische overweging dat ik al werkzaam was aan de universiteit in deze stad.

Aanvankelijk was ik van plan om me te vestigen in een wijk met veel Turkse huishoudens en zoveel mogelijk van die huishoudens bij het onderzoek te betrekken. In zo'n wijk bleek echter op korte termijn geen huisvesting voorhanden te zijn. Ik besloot daarom mijn plan bij te stellen. Ik begon via verschillende ingangen (scholen, buurthuizen, enkele Turkse en Nederlandse sleutelinformanten) contacten te leggen met Turkse huishoudens in drie aan elkaar grenzende oudere wijken, die samen meer dan 40% van de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen huisvestten. Later kon ik me vestigen op een adres dat centraal was gelegen ten opzichte van deze drie wijken en drie nieuwere wijken met tamelijk veel Turkse bewoners. Mede als gevolg van verhuizingen in de onderzoeksgroep strekte het veldwerk zich uiteindelijk over acht verschillende wijken uit.

Bij 28 huishoudens ging ik regelmatig op bezoek en probeerde met elk van de leden afzonderlijk in gesprek te raken, om een zo volledig mogelijk beeld te verkrijgen. Wanneer ik in het vervolg over de 'onderzoeksgroep' schrijf, bedoel ik (de leden van) deze huishoudens. Ik ontmoette vanzelf ook verwanten en bekenden van migranten in de onderzoeksgroep. Deze ontmoetingen heb ik vooral gebruikt

om gegevens te controleren en aan te vullen. Met datzelfde doel zocht ik in Turkije de families van migranten in de onderzoeksgroep op. In de zomer van 1989 logeerde ik bij de verwanten van zes migrantengezinnen. Bij deze verwanten verkreeg ik informatie over de door hen gemaakte aanspraken op verzorging en de daadwerkelijke voorziening daarin door de migranten. Daarnaast sprak ik met remigranten en dorps- en wijkhoofden.

Eind 1990 reisde ik nogmaals naar Turkije, om informatie te verzamelen over het Turkse overheidsstelsel van sociale zekerheid – in het bijzonder over de voorzieningen waarop (re)migrantten een beroep kunnen doen. Daartoe hield ik vraaggesprekken met onder anderen functionarissen van sociale-zekerheidsinstanties en het Staatsplanbureau, sociale wetenschappers, enkele advocaten en artsen, medewerkers en bewoners van een bejaardentehuis, en opnieuw met verschillende remigranten.

Mijn kennis van het Turks bleek zeer waardevol. Niet alleen was ik in staat om rechtstreeks met alle leden van een huishouden te spreken en hun onderlinge gesprekken te volgen, maar ik werd ook vaak ingeschakeld voor tolk- en vertaaldiensten. Aangezien het daarbij veelal om uitkeringskwesties ging, sneed het mes voor mij aan twee kanten. Ik kon iets terugdoen voor mijn informanten en verkreeg tegelijk extra informatie. Sommige migranten hadden echter een tegengesteld beeld. In hun ogen bewees ik hun grotere diensten dan zij mij. Om de balans te herstellen, probeerden ze mij bijvoorbeeld nogal eens geschenken aan te bieden. In dergelijke situaties leken we ons wederzijds om het hardst bezwaard te voelen. Ook kwam het voor dat informanten aanboden om een huwelijk voor mij te arrangeren. Naarmate we elkaar vaker zagen, werd ik steeds meer als een goede bekende en minder als onderzoeker beschouwd.

Representativiteit en generaliseerbaarheid

Een voordeel van de methode van participerende observatie is de 'levensechtheid' van de onderzoeksgegevens. Dit onderzoeksverslag bevat dan ook uitgebreide casusbeschrijvingen. Daarbij kan echter een nadeel zijn dat de beschreven gevallen en personen herkenbaar zijn. Om dit nadeel te ondervangen heb ik pseudoniemen gebruikt en bepaalde – niet of minder relevante – details in de beschrijvingen gewijzigd.

Een ander nadeel van de methode is dat het strikt genomen onmogelijk is op basis van de verkregen gegevens te generaliseren. Het onderzoek werd uitgevoerd onder een betrekkelijk gering aantal migranten, in slechts één stad, en er werd geen poging gedaan om een aselechte steekproef te trekken. De onderzoeksgroep kan dus niet representatief worden geacht voor de Turkse bevolkingsgroep in die ene stad – laat staan voor alle Turken in Nederland. Desalniettemin veronderstel ik – onder meer op grond van eerder onderzoek onder Turkse migranten in Utrecht – dat ik elders in Nederland niet tot heel andere bevindingen zou komen. Waar dat mogelijk was, heb ik wel tellingen verricht. De aldus verkregen cijfers worden echter vooral gepresenteerd om mijn betoog te onderbouwen – er kunnen geen statistisch verantwoorde uitspraken over de gehele Turkse bevolkingsgroep op worden gebaseerd.

Overigens heb ik er wel naar gestreefd om bepaalde bronnen van vertekening uit te sluiten. Ik heb er bijvoorbeeld op gelet dat de huishoudens in de onderzoeksgroep deel uitmaakten van verschillende sociale netwerken. Ook heb ik gestreefd naar een

vertegenwoordiging van verschillende Turkse regio's. De migranten in de onderzoeksgroep waren afkomstig uit Centraal-Anatolie (met name uit de provincies Niğde/Aksaray en Yozgat), het Zwarte-Zeegebied (Samsun en Trabzon), Oost-Anatolie (Erzurum en Adıyaman), het Middellandse-Zeegebied (Adana/Mersin) en Marmara (Istanbul). De helft van de migranten in de onderzoeksgroep was rechtstreeks van het Turkse platteland naar West-Europa gekomen. De andere helft was afkomstig uit kleinere en grotere Turkse steden – een deel van deze migranten had daarvoor echter ook op het platteland gewoond.¹³

Ook waren verschillende generaties in de onderzoeksgroep vertegenwoordigd. Ruim de helft van de huishoudens was opgezet door arbeidsmigrantten die voor 1975 naar Nederland waren gekomen. Onder de 'eerste generatie' versta ik deze oorspronkelijke arbeidsmigrantten en hun vrouwen. De overige huishoudens waren opgezet door kinderen van migrantten, die voor gezinshereniging tot Nederland waren toegelaten. Vrijwel al deze kinderen waren echter pas na hun tiende levensjaar overgekomen. Bovendien hadden ze hun huwelijkspartner uit Turkije laten overkomen. Deze kinderen en hun partners waren eveneens 'echte' migrantten in die zin dat ze de migratie van Turkije naar Nederland bewust hadden meegemaakt. In dit boek worden ze aangeduid als de 'tussengeneratie'. In de onderzoeksgroep waren ook Turkse jongeren vertegenwoordigd die in Nederland waren geboren en/of opgegroeid. Maar deze jongeren woonden bij hun ouders, ze hadden zelf nog geen huishoudens opgezet. Ik heb wel geprobeerd om huishoudens van de tweede generatie bij het onderzoek te betrekken, maar ze bleken nog nauwelijks voor te komen.¹⁴ Daarom heb ik me uiteindelijk beperkt tot huishoudens van de eerste generatie en de tussengeneratie.

Bepaalde vertekeningen zijn niet of nauwelijks uit te sluiten. Ik probeerde mijn informanten enigszins te selecteren, maar in zekere zin selecteerden zij ook zichzelf. Het kostte mij gemiddeld minder moeite om migrantten die weinig Nederlands kenden en die veel problemen hadden met Nederlandse instanties bij het onderzoek te betrekken dan migrantten die zichzelf heel goed wisten te redden. De eerstgenoemden legden soms zelf het eerste contact met mij – via migrantten die mij al kenden – en ze bleven ook zelf contact houden. Ze deden vaak een beroep op mij voor tolk- en vertaaldiensten en ze namen als vanzelfsprekend aan dat ik dan ook bij hen bleef eten. Met deze informanten heb ik dan ook gemiddeld meer tijd doorgebracht dan met anderen, die mijn hulp niet nodig hadden.

II Sociale zekerheid in Turkije

1 Inleiding

In de bus van Ankara naar Yozgat raakte ik in de zomer van 1989 in gesprek met twee jonge Turken, die rechten bleken te studeren in de hoofdstad. Beiden waren op weg naar hun dorp, om de zomervakantie bij hun familie door te brengen. Toen ze hoorden dat ik geïnteresseerd was in de verbreiding van sociale verzekeringen op het platteland, zei de ene student niet te geloven dat er in zijn dorp – afgezien van de onderwijzer – ook maar één inwoner verzekerd was. De andere merkte op dat sinds enkele jaren ook boeren wettelijk verplicht zijn om zich te verzekeren. Hij vertelde dat alle hoofden van huishoudens in zijn dorp een brief hadden ontvangen waarin stond dat ze zich moesten laten inschrijven bij *Bağ-Kur*, de sociale-verzekeringsinstantie voor zelfstandigen. Zijn vader en enkele andere dorpingen hadden zich daarop laten inschrijven, maar geen van hen had ook al premie betaald. De student legde uit waarom niet: 'De meeste mensen hebben geen vertrouwen in de staat, en je moet wel vertrouwen hebben om 25 jaar lang premie te betalen.' Op mijn vraag waarvan zijn vader dan dacht te leven wanneer hij niet meer in staat zou zijn om te werken, was zijn antwoord: 'Onze traditie houdt in dat een zoon dan voor zijn ouders zorgt. Daar vertrouwt mijn vader op.' Hij voegde daar meteen aan toe dat hijzelf zich nog wel aan deze traditie gebonden voelde, maar dat dit lang niet meer voor iedere zoon gold.

Bij mijn volgende bezoek aan Turkije, een jaar later, hingen er in vele apotheken affiches waarop stond dat de recepten voor verzekerden bij *Bağ-Kur* niet meer werden uitgevoerd. De apothekers vertrouwden er niet langer op dat deze in ernstige financiële moeilijkheden verkerende instantie hun de kosten zou vergoeden.

In dezelfde jaren woedde er in Turkse politieke kringen een discussie, die in gang was gezet door een *müftü*. Deze had verklaard dat mensen met een inkomen ter hoogte van het minimumloon in aanmerking komen voor *fitre* en *zekât* (islamitische aalmoezen). Daarmee zei de *müftü* in feite dat het minimumloon zoals dat ieder half jaar opnieuw door de Minister van Arbeid wordt vastgesteld, onvoldoende is voor het levensonderhoud.¹ Deze uitspraak kreeg vooral ook politieke betekenis doordat Turkije juist in 1989 het Europees Sociaal Handvest ratificeerde. In dat handvest verbinden staten zich onder meer tot de waarborging dat 'een ieder die geen toereikende inkomsten heeft en niet in staat is zulke inkomsten door eigen inspanning of met andere middelen te verwerven' voldoende bijstand verkrijgt.² De *müftü* vestigde er de aandacht op dat het in Turkije vooralsnog ontbreekt aan een acceptabele minimumlevensstandaard – om maar niet te spreken van de waarborging van een dergelijke standaard voor de gehele bevolking.

Beide verhalen illustreren de paradoxale ontwikkelingen – onder meer op het terrein van de sociale zekerheid – die zich sinds het uitroepen van de republiek in 1923 in Turkije hebben voorgedaan. Enerzijds is de levensstandaard verhoogd en is een

begin gemaakt met de opbouw van een verzorgingsstaat naar Westeuropees voorbeeld. Anderzijds kampen grote aantallen Turken nu met grotere bestaansonzekerheid dan vroeger, als gevolg van de uitstoting van arbeid op het platteland, de trek naar de steden en het ook daar bestaande gebrek aan werkgelegenheid, en de steeds hoger oplopende staatsschuld. Het Turkse overheidsstelsel voor sociale zekerheid schiet tekort, terwijl velen ook niet meer op hun familie terug kunnen vallen.

2 De opbouw van een sociale rechtsstaat

De grondleggers van de republiek, onder aanvoering van Mustafa Kemal (Ataturk), beoogden Turkije, de erfgenaam van het failliete Osmaanse rijk, naar het voorbeeld van Europese landen om te vormen tot een moderne, seculiere, industriële staat. Deze 'militaire bureaucraten' (Trimberger 1978) gingen radicale hervormingen niet uit de weg. Als onderdeel van de vestiging van een seculiere staat schaften ze in 1924 het kalifaat en de islamitische rechtbanken af. De islamitische *şariat* (Sharia), die eeuwenlang van kracht was geweest, werd in 1926 vervangen door een – bijna letterlijke – kopie van het Zwitserse Burgerlijk Wetboek, dat toentertijd in Europa als het meest vooruitstrevende voorbeeld gold.

Het economische beleid van Ataturk en zijn volgelingen (de kemalisten) was gericht op de opbouw van een nationale industrie. Gedurende de eerste decennia werd de landbouwsector, waarin de overgrote meerderheid van de beroepsbevolking werkzaam was, voornamelijk gebruikt om de industrialisatie te financieren: de prijzen van landbouwprodukten werden doelbewust laag gehouden in verhouding tot die van industrieprodukten. Tot na de Tweede Wereldoorlog bleef de landbouwproductie dan ook vooral gericht op de zelfvoorziening van de boeren en op de markten van provinciesteden (Trimberger 1978, Smit en Van Velzen 1982).

Als onderdeel van het industrialisatiebeleid werd in 1936 een arbeidswet ingevoerd, waarin ook al de eerste aanzetten tot een stelsel van werknemersverzekeringen werden gegeven. Pas na de Tweede Wereldoorlog volgde een reeks van sociale-verzekeringswetten: een verplichte werknemersverzekering tegen arbeidsongevallen, beroepsziekten en zwangerschap (1946), een ouderdomsverzekering (1950), een verzekering tegen ziektekosten (1951), een invaliditeits-, ouderdoms- en nabestaandenverzekering (1957). In 1945 werd de *İşçi Sigortaları Kurumu* (Rijksdienst Werknemersverzekeringen) ingesteld. In 1949 volgde de instelling van de *TC Emekli Sandığı* (Pensioenfonds van de Republiek Turkije) voor ambtenaren (Hale 1981, Schirmacher 1983, Guzel en Okur 1988).

De betreffende wetten doen ook nu nog 'modern' aan: vrouwelijke en mannelijke verzekerden zijn bijvoorbeeld gelijkberechtigd. Vooralsnog behoorde echter slechts een kleine minderheid van de beroepsbevolking (geconcentreerd in de steden Istanbul, Ankara en Izmir) tot de kringen van verzekerden.

De periode 1945 – 1960

Van een strak geleid eenpartijstelsel, waarin nauwelijks sprake was van een scheiding tussen partij en staat, ging Turkije in 1946 over op een meerpartijstelsel met vrije verkiezingen. Daardoor kregen de Turkse boeren – driekwart van de kiezers

uitmakend – voor het eerst in de geschiedenis politieke macht. In 1950 stemden zij de bureaucratische en militaire hervormers weg.

De nieuwe regering, met Menderes aan het hoofd, maakte een einde aan de overheveling van kapitaal van de landbouwsector naar de stedelijke industriële sector. Het economische beleid werd mede gericht op de uitbouw van de voor export bestemde landbouwproductie. De prijzen van landbouwprodukten konden stijgen. De staat stelde subsidies beschikbaar voor landbouwmachines en kunstmest. De produktie van exportgewassen werd ook door middel van prijssubsidies gestimuleerd. Dit beleid kwam vooral ten goede aan de grotere boeren en de handelaren op het platteland. De kleinere boeren en de landarbeiders daarentegen zagen hun inkomensmogelijkheden in de jaren vijftig en zestig steeds verder afnemen. Vele arbeidskrachten op het platteland werden overtollig. Daardoor kwam een massale trek naar de steden – en na 1960 ook naar West-Europa – op gang. In de jaren vijftig trokken anderhalf miljoen mensen van het platteland naar de stad; in de jaren zestig bijna drie miljoen. Rond vrijwel alle grotere Turkse steden ontstonden zogenaamde *gecekondü*-wijken. *Gecekondü* betekent letterlijk ‘in de nacht gebouwd’. De betreffende huizen werden zonder vergunning gebouwd op braakliggende terreinen (Karpas 1976; Kleff 1985: 54 e.v.).

Tot 1955 kon het economische beleid grotendeels worden gefinancierd uit de Marshall-hulp en agrarische exporten. Daarna raakte de Turkse economie steeds meer aangewezen op buitenlands kapitaal. In 1958 legde het IMF de Turkse regering een programma voor economische stabilisatie op. Dit had tot gevolg dat de kosten van het levensonderhoud snel stegen. Daardoor nam ook de sociale onrust toe.³

Proclamatie van de sociale rechtsstaat

In 1960 grepen militairen de macht. Zij vonden dat de regering in de afgelopen tien jaar te ver was afgeweken van de kemalistische koers. Menderes werd geëxecuteerd. Zijn Democratische Partij werd ontbonden. Vooraanstaande kemalistische intellectuelen kregen de opdracht een nieuwe grondwet te schrijven. In deze grondwet, die in 1961 bij referendum werd aangenomen, werd Turkije tot sociale rechtsstaat (*sosyal hukuk devleti*) geproclameerd.

De schrijvers van de grondwet stond een verzorgingsstaat naar Westeuropees voorbeeld voor ogen. De omschrijving sociale rechtsstaat (in artikel 2 van de grondwet) lijkt letterlijk overgenomen uit de Duitse (BRD) grondwet. In de Turkse grondwet werd echter ook een heel hoofdstuk gewijd aan de hiermee verbonden sociale en economische rechten en plichten. Een dergelijk hoofdstuk komt in de Duitse grondwet niet voor. Waarschijnlijk werd hier de Italiaanse grondwet nagevolgd. Alle denkbare verworvenheden van andere verzorgingsstaten werden in de grondwet opgenomen: bescherming van het gezin en van moeder en kind, herverdeling van het grondbezit, huisvesting voor gezinnen met lage inkomens, de waarborging van een menswaardige levensstandaard voor de hele bevolking, sociale zekerheid en sociale verzekeringen, het recht op leven in lichamelijke en geestelijke gezondheid en op medische zorg, et cetera (Güran 1987; Schirmacher 1983).

Al deze rechten werden weer enigszins gerelativeerd door een artikel dat bepaalde dat de staat slechts verplicht was ze te verwezenlijken voorzover de economische ontwikkeling en de beschikbare financiële middelen dat toelieten. Dit ‘achter-

deurtje' (Schürmacher 1987: 236) bewees gedurende de twintig jaar dat de grondwet van kracht was voortdurend zijn nut

De periode 1960 – 1980

De jaren zestig en zeventig brachten wel een verscherping van de sociaal-economische tegenstellingen en een toenemende politisering van de Turkse samenleving, maar geen werkelijke hervormingen. In 1961 trokken de militairen zich weer terug in hun kazernes. Bij de in datzelfde jaar gehouden verkiezingen won de opvolger van de Democratische Partij, de Gerechtigheidspartij onder leiding van Demirel, bijna evenveel stemmen als de kemalistische Republikeinse Volkspartij. In 1965 won de Gerechtigheidspartij de absolute meerderheid van de stemmen. Rond 1970 leek de geschiedenis zich te herhalen. De regering-Demirel, die in grote lijnen hetzelfde beleid voerde als Menderes in de jaren vijftig, zag zich door de buitenlandse schuldeisers gedwongen tot een economisch stabilisatieprogramma. Evenals in 1958 leidde dit tot een snelle stijging van de kosten van het levensonderhoud. De sociale onrust laaide hoog op. In 1971 greep de legertop greep opnieuw in. Er werd een zakenkabinet gevormd dat eindelijk de in 1960 aangekondigde hervormingen (onder meer land- en belastinghervormingen) ter hand zou nemen. Maar de enige hervormingen die daadwerkelijk werden uitgevoerd, waren grondwetswijzigingen die de democratische rechten en vrijheden inperkten. De grondwet van 1961 werd door regeringsleider Erim omschreven als 'een luxe die Turkije zich niet kan permitteren' (Van Bruinessen en Koopmans 1982: 28).

De militairen behielden gedurende tweeneenhalf jaar *de facto* de macht. Eind 1973 werden voor het eerst weer verkiezingen gehouden. Geen enkele partij behaalde de absolute meerderheid van de stemmen. De jaren zeventig werden gekenmerkt door snel opeenvolgende regeringswisselingen als gevolg van instabiele coalities. Onder deze omstandigheden waren sociaal-economische hervormingen praktisch onuitvoerbaar.

'Een experimentele landhervorming ( ) waaraan onder Ecevit in 1974 nog met enthousiasme was gewerkt, kon daardoor onder de volgende regeringen steeds verder worden gesaboteerd. En zo ging het met tal van maatregelen: iedere belangengroep kon binnen een van de regeringspartijen steeds wel personen vinden die konden en wilden ingrijpen wanneer haar belangen werkelijk bedreigd werden' (Van Bruinessen en Koopmans 1982: 32).

Het economisch beleid werd in de jaren zestig en zeventig gericht op importsubstitutie. Investeringsen werden vooral in grootschalige, kapitaalintensieve bedrijven in de industriële sector geleid. Daardoor kon weliswaar het bruto nationaal produkt sterk groeien, maar de groei van het aantal arbeidsplaatsen bleef daarbij ver achter. De werkgelegenheid in de steden nam onvoldoende toe om de natuurlijke aanwas van de beroepsbevolking en de verdere uitstoting van arbeid op het platteland op te vangen. In de eerste helft van de jaren zeventig trokken meer dan vier miljoen Turken van het platteland naar de stad. Aan het eind van het decennium bedroeg het officiële werkloosheidscijfer ruim 10%. Andere ramingen – waarin ook de niet-geregistreerde en de seizoenswerkloosheid werden meegeteld – kwamen uit op 20 tot 30% van de totale beroepsbevolking (Hale 1981, Schürmacher 1983).

De werkloosheid in Turkije werd nog getemperd door de arbeidsmigratie naar het buitenland, die tussen 1970 en 1973 haar piek bereikte. In de periode van 1961 tot 1973 werden via de Turkse arbeidsbureaus bijna 800.000 arbeiders naar West-Europa gezonden. De 'spontane' (niet-geregistreerde) internationale arbeidsmigratie bracht het totale aantal arbeidsmigranten ver boven het miljoen (Martin 1991; Uygur 1991). Het was ook aan de overmakingen van deze arbeidsmigranten te danken, dat de Turkse betalingsbalans tot halverwege de jaren zeventig geen grote tekorten vertoonde. Na 1975 stagneerden de overmakingen echter, onder meer als gevolg van de toenemende gezinshereniging in West-Europa. Hierdoor en door de gestegen olieprijs vertoonde de betalingsbalans in de tweede helft van de jaren zeventig extreme tekorten. Het IMF en de Wereldbank werden daarom steeds terughoudender met het verstrekken van leningen. Daardoor werd de industriële sector hard getroffen. Een hollende inflatie completeerde de economische malaise (Smit en Van Velzen 1982; Uygur 1991).

De uitbouw van het sociale-zekerheidsstelsel

Op het terrein van de sociale zekerheid was het officiële streven er vanaf 1961 op gericht om een alomvattend stelsel van wetten te verwezenlijken dat alle Turken aanspraak op sociale zekerheid zou geven. In 1964 werd de *İşçi Sigortaları Kurumu* omgedoopt tot *Sosyal Sigortalar Kurumu* (Rijksdienst Sociale Verzekeringen), afgekort SSK. In 1972 werd *Bağ-Kur* ingesteld. Zelfstandigen werden wettelijk verplicht zich bij deze instantie te verzekeren. *Bağ-Kur* bood hun aanvankelijk alleen een ouderdoms-, een arbeidsongeschiktheids- en een nabestaandenverzekering. In 1986 kwam daar een ziektekostenverzekering bij. Vooralsnog werden boeren – meer dan de helft van de beroepsbevolking – uitgesloten van de verzekeringsplicht. Zij hadden wel de mogelijkheid zich vrijwillig bij *Bağ-Kur* te verzekeren, evenals huisvrouwen en werklozen (Güzel en Okur 1988).

In 1976 werd de zogenaamde behoeftigen-uitkering (*muhtaç aylığı*) ingevoerd. Deze uitkering was bedoeld als bijstandsvoorziening voor bejaarden en gehandicapten die niets of niemand hebben om in hun levensonderhoud te voorzien. Ten tijde van de invoering ging het verhoudingsgewijs om een redelijk bedrag (720 TL per maand – tegen de toenmalige wisselkoers was dat ongeveer 45 dollar). Maar in de jaren daarop stegen de kosten van het levensonderhoud veel sneller dan het bedrag van de uitkering. Vermoedelijk werd de behoeftigen-uitkering mede om kiezers te winnen ingevoerd.

Electoral motieven speelden zeker een rol bij opeenvolgende verlagingen – eveneens in de jaren zeventig – van de pensioengerechtigde leeftijd. Het absurde eindresultaat was dat bepaalde categorieën verzekerden al op vijfendertigjarige leeftijd aanspraak op een ouderdomspensioen verkregen. In 1976 waarschuwde een directielid van de SSK al voor financieringsproblemen. Hij wilde eerst het aantal verzekerden uitbreiden, en pas daarna het niveau van de verzekeringen verder verhogen (Sakdur 1976). Sinds 1987 is de pensioengerechtigde leeftijd weer stapsgewijs verhoogd. Degenen die in 1990 begonnen te werken, zullen pas op hun vijfenvijftigste (vrouwen) of zestigste (mannen) verjaardag met pensioen kunnen gaan. De beslissingen die politici in de jaren zeventig namen, zullen echter nog lange tijd doorwerken in de verhouding tussen de aantallen premiebetalers en pensioengerechtigden. Turkse gepensioneerden ontvangen gemiddeld ruim negen-

tien jaar pensioen – langer dan de gemiddelde pensioenduur in enig ander Europees land, zo deelden functionarissen van het Staatsplanbureau en de SSK mij mee. Ook de huidige financieringsproblemen bij *Bağ-Kur* zijn gedeeltelijk terug te voeren op een in het verleden genomen politieke beslissing in de begintijd kregen verzekerden bij deze instantie al na vijf jaar premiebetaling recht op pensioen.

Rond 1980 was nog altijd slechts een minderheid van de Turkse bevolking opgenomen in het stelsel van sociale verzekeringen. Volgens een voorzichtige (niet-officiële) schatting bedroeg het aandeel van de verzekerden in de werkende beroepsbevolking niet meer dan 25%. In de steden lag dit aandeel veel hoger, rond de 70%. Maar op het platteland was het stelsel nog nauwelijks ontwikkeld (Schirmacher 1983: 168-169).

De jaren tachtig

Aan het eind van de jaren zeventig herhaalde de geschiedenis zich opnieuw. Het IMF schreef de Turkse regering voor de derde keer een economisch stabilisatieprogramma voor. Dit programma betekende voor een groot deel van de bevolking – voor boeren zowel als loontrekkers – een aanzienlijke achteruitgang. Het politieke geweld, dat gedurende het hele decennium was toegenomen, nam nu schrikbarende vormen aan. Bovendien raakte de economie vrijwel verlamd als gevolg van langdurige stakingen. In het najaar van 1980 grepen militairen wederom de macht. Alle bestaande politieke partijen werden ontbonden. Er werd een zakenkabinet onder militaire leiding gevormd. De enige minister die daarin terugkeerde, was Özal, de ontwerper van het economische stabilisatieprogramma. In 1983 werden verkiezingen gehouden. Deze werden gewonnen door de Moederlandpartij, die werd aanvoerd door diezelfde Özal. De uitvoering van het stabilisatieprogramma werd dan ook voortgezet.

Het stabilisatieprogramma was gericht op terugdringing van de inflatie, stimulering van de export en verhoging van de binnenlandse besparingen. Het programma was in zoverre succesvol, dat het bruto binnenlands produkt weer sterk ging groeien, de omvang van de buitenlandse investeringen toenam en de inflatie daalde. Als een onverwacht, maar welkom neveneffect van de rentestijging, namen ook de overmakingen van Turkse arbeidsmigranten weer toe. Maar er waren ook ongunstige gevolgen. De groei van de werkgelegenheid bleef achter, waardoor de werkloosheid steeg. De maatregelen ter bestrijding van de inflatie tastten de koopkracht van een aanzienlijk deel van de Turkse bevolking aan. Door het verbod op vrije loononderhandelingen werden de lonen bevroren en zelfs reëel verlaagd. Doordat subsidies op landbouwprodukten werden verlaagd of afgeschaft, ontvingen de boeren reëel lagere prijzen, terwijl de stedelijke bevolking de voedselprijzen zag stijgen. Ook openbare diensten werden duurder.

Aan het eind van de jaren tachtig leek Turkije op een nieuwe crisis af te stevenen. De binnenlandse vraag nam af en de markt werd – als gevolg van de opheffing van importbeperkingen – overspoeld met buitenlandse produkten. Daardoor kreeg de kleinschalige, maar arbeidsintensieve industrie die zich op de binnenlandse markt richtte, zware klappen te verwerken. De buitenlandse investeringen vielen achteraf tegen. Maar de buitenlandse schuld werd tussen 1982 en 1987 meer dan verdubbeld. Daardoor nam de onrust bij het internationale bankwezen opnieuw toe. Ook de inflatie steeg weer tot om en nabij het niveau van vóór 1980.⁴

Aan het eind van het decennium namen de speculaties over een nieuwe militaire staatsgreep hand over hand toe. Veel Turken hielden er rekening mee dat de reeks 1960 – 1971 – 1980 zou worden voortgezet. Deze speculaties zijn voornamelijk niet bewaarheid. Maar de regerende Moederlandpartij van de inmiddels president geworden Özal verloor de in 1991 gehouden verkiezingen. Verkiezingswinnaar werd de Partij van het Juiste Pad van oud-premier Demirel, die campagne had gevoerd met een programma van 120 beloften. Men hoeft geen profeet te zijn om te voorspellen dat dit programma niet zal worden verwezenlijkt, maar waarschijnlijk wel tot verdere economische destabilisatie zal leiden. Demirels meest spraakmakende belofte was dat iedere Turkse familie binnen vijf jaar twee sleutels zal ontvangen: een huissleutel en een autosleutel (*NRC Handelsblad*, 9 november 1991). Het is overigens de vraag of het programma de leidraad voor het regeringsbeleid zal blijven vormen. Na het overlijden van Özal, in april 1993, volgde Demirel hem op als president. Kort voor het afsluiten van deze studie werd Demirels partijgenote Çiller, een betrekkelijke nieuweling in de politiek, benoemd tot premier.

Verdere uitbouw van het stelsel van sociale verzekeringen

In 1982 werd wederom een nieuwe grondwet ingevoerd. In vergelijking met de grondwet van 1961 omvatte deze veel minder democratische rechten en vrijheden. Het postulaat van de sociale rechtsstaat bleef echter gehandhaafd, evenals de reeks van artikelen waarin de plichten van die staat werden vastgelegd: de plicht om te zorgen voor onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid en volledige werkgelegenheid, enzovoort. De clausule dat de staat een en ander slechts zou nakomen voorzover de financiële middelen dat zouden toelaten, bleef echter eveneens gehandhaafd (Güran 1987; Schirmacher 1987).

In de loop van de jaren tachtig is het merendeel van de Turkse bevolking opgenomen geraakt in het stelsel van sociale verzekeringen. Tabel 1 geeft een overzicht van de aantallen verzekerden bij de verschillende fondsen in 1989. In deze tabel zijn drie categorieën onderscheiden. Actief verzekerd zijn degenen die premies betalen. Bij de SSK zijn dit werknemers in loondienst, bij de *TC Emekli Sandığı* ambtenaren en bij *Bağ-Kur* zelfstandigen. Passief verzekerd zijn zij die een pensioen (ouderdoms-, arbeidsongeschiktheids- of nabestaandenpensioen) ontvangen. Meeverzekerd zijn de gezinsleden van de beide eerstgenoemde categorieën: zij zijn verzekerd tegen ziektekosten en kunnen in geval van overlijden van de verzekerde aanspraak maken op een nabestaandenpensioen. Een bijzonderheid van het Turkse stelsel is overigens dat niet alleen de echtgenoten en kinderen, maar ook de ouders van verzekerden kunnen worden meeverzekerd. De verhouding tussen het aantal actieve verzekerden, die door middel van premies bijdragen aan de verzekeringsfondsen, en de aantallen passief verzekerden en meeverzekerden is bij alle instanties ongunstig. De premiedruk is dan ook hoog. In 1989 bedroeg de totale premiedruk bij de SSK (afhankelijk van de branche) tussen de 33,5% en 39% van het bruto inkomen, bij de *TC Emekli Sandığı* 35% en bij *Bağ-Kur* 15% (boeren) of 32% (overige zelfstandigen).

Volgens de officiële cijfers in tabel 1 was in 1989 ongeveer 65% van de totale bevolking op de een of andere wijze sociaal verzekerd. Bij dit getal vallen de nodige kanttekeningen te plaatsen. Het aandeel van de actief verzekerden in de totale beroepsbevolking bedroeg in 1989 nog slechts 38%, in de werkende beroepsbevol-

king 46% (Devlet Planlama Teşkilâtı 1990). Het stelsel van sociale verzekeringen is nog zeer ongelijkmatig verbreid over het land en over de verschillende economische sectoren. Niet-verzekerden zijn vooral op het platteland en in de *gecekondu's* aan te treffen. In de landbouwsector – die nog altijd goed is voor de helft van de werkgelegenheid – is slechts een fractie van de werkenden verzekerd. In 1989 waren bij de SSK en *Bağ-Kur* te zamen 766.000 in de landbouw werkzame personen (actief) verzekerd, terwijl deze sector in totaal aan ongeveer negen miljoen mensen werk bood. *Bağ-Kur* streeft ernaar om vóór 1995 alle boeren in Turkije – provincie voor provincie – te verzekeren, maar deze doelstelling lijkt veel te hoog gegrepen. Ook in de *gecekondu's* is waarschijnlijk slechts een minderheid van de bewoners verzekerd. Een groot deel van de beroepsbevolking in deze wijken is aangewezen op werkgelegenheid in de bouw en in ambachtelijke bedrijven. In de betreffende sectoren wordt de verzekeringsplicht veelvuldig ontduikt.

Tabel 1: Aantallen verzekerden in 1989 (duizendtallen)

instantie	actief verzekerden	passief verzekerden	meeverzekerde gezinsleden	totaal
SSK ^a	3 326 ^b	1 478	10 644	15 448
Emekli Sandığı	1 494	810	4 784	7 088
Bağ-Kur ^c	2 762 ^d	540	9 446	12 748
Overige ^e	82	29	264	3
Totaal	7 664	2 857	25 138	35.659 ^f

Bron: Devlet Planlama Teşkilâtı (Staatsplanbureau) 1990 340-341

- Niet meegeteld zijn 2 650 000 gezinsleden van in het buitenland werkzame Turken, die aanspraak hebben op de medische voorzieningen van de SSK
- In dit aantal inbegrepen zijn 55 000 werknemers in de landbouwsector
- Slechts een deel van de verzekerden bij *Bağ-Kur* heeft aanspraak op gratis medische zorg. In 1989 ging het om 7 014 000 van de 12 748 000 verzekerden bij deze instantie
- In dit aantal inbegrepen zijn 711 000 zelfstandigen in de landbouwsector
- Verscheidene grote ondernemingen (voornamelijk banken en verzekeringsmaatschappijen) hebben nog eigen pensioenfondsen voor hun werknemers. Deze fondsen dienen hun verzekerden tenminste hetzelfde pakket te bieden als de SSK. Uiteindelijk zullen deze particuliere fondsen – momenteel zijn het er nog 24 – ook opgaan in de SSK.
- Op dit totaal hadden 29.929.000 personen aanspraak op medische voorzieningen

In 1989 was nog slechts 55% van de Turkse bevolking verzekerd tegen de kosten van medische zorg. Er is nog geen ziektekostenverzekering voor zelfstandig werkende boeren en hun gezinsleden. Ook werklozen zijn in het algemeen – tenzij ze met een gezinslid meeverzekerd zijn – niet verzekerd tegen ziektekosten. Aan het eind van de jaren tachtig ontstond er discussie over de invoering van een algemene gezondheidsverzekering voor de hele bevolking van Turkije. Het Ministerie van Volksgezondheid was daar voor en wilde de SSK met de uitvoering belasten. Maar de SSK zelf en het Ministerie van Arbeid en Sociale Zekerheid, waaronder de SSK valt, zagen niets in dit plan, zo vertelden functionarissen van de SSK en het Staatsplanbureau mij (vgl. *Hürriyet*, 4 maart 1990).

Het Turkse stelsel van sociale verzekeringen kent geen kinderbijslag en geen werkloosheidsverzekering. Werknemers kunnen bij onvrijwillig ontslag slechts terugvallen op een wet die de werkgever verplicht om een extra maandloon per dienstjaar uit te betalen. Verder kunnen verzekerden die werkloos worden zich vrijwillig door laten verzekeren, maar de premies zijn voor de meesten niet op te brengen. (Tot de 120 verkiezingsbeloften van Demirel behoorden overigens een werkloosheidsverzekering alsmede gratis medische zorg.)

Daarnaast zijn er kanttekeningen te plaatsen bij het niveau van de geboden voorzieningen. Medische voorzieningen zijn niet gelijkmatig over het land verdeeld, noch in kwalitatieve noch in kwantitatieve zin. Ziekenhuizen in kleinere steden, en vooral in afgelegen gebieden, zijn moeilijk te bemannen. Artsen geven namelijk in het algemeen de voorkeur aan het werken in een grotere stad. Daar kunnen ze met een privé-praktijk het meest bijverdienen. Om dit probleem te ondervangen zijn jonge artsen verplicht om na hun afstuderen twee jaar in een door de staat aan te wijzen staats- of SSK-ziekenhuis te werken.⁵ Een soortgelijke verplichting geldt voor vroedvrouwen en onderwijzers. Het verloop in de ziekenhuizen die op deze wijze bemand worden, is echter groot. De kwaliteit van de zorg is in staats- en SSK-ziekenhuizen gemiddeld minder dan in privé-ziekenhuizen. Verzekerden die het kunnen betalen, prefereren dan ook veelal een behandeling in de privé-sector.

Ook de hoogte van de uitgekeerde pensioenen laat te wensen over. Bij *Bağ-Kur* liggen die ver onder het niveau van het wettelijk minimumloon. Dat is deels toe te schrijven aan de omstandigheid dat *Bağ-Kur* pas in 1972 is ingesteld. De hoogte van het pensioen is onder meer afhankelijk van de verzekeringsduur. Er zijn nog maar weinig verzekerden die voldoende verzekeringsjaren hebben opgebouwd om in aanmerking te komen voor een hoger pensioen. De SSK, *TC Emekli Sandığı* en de kleinere fondsen keren beduidend hogere pensioenen uit dan *Bağ-Kur*. Ook bij deze instanties is de hoogte van het pensioen afhankelijk van de verzekeringsduur en daarnaast van het gemiddelde loon van de verzekerde in de periode van vijf jaar voorafgaand aan de pensionering en van een berekeningsgrondslag die ieder half jaar opnieuw door de regering wordt vastgesteld. De halfjaarlijkse verhogingen zouden de inflatie moeten compenseren, maar de laatste jaren is dat niet het geval geweest. Waarschijnlijk kunnen de meeste gepensioneerden slechts rondkomen doordat ze hun uitgaven voor het levensonderhoud laag weten te houden (dankzij een eigen huis met moestuin bijvoorbeeld) of doordat ze neveninkomsten hebben.

Andere voorzieningen voor sociale zekerheid

Naast het stelsel van sociale verzekeringen bestaat nog de behoeftigen-uitkering, voor bejaarden en invaliden die kind noch kraai hebben. Deze uitkering wordt gefinancierd uit de belastingen en uitgekeerd door het staatspensioenfonds (*TC Emekli Sandığı*). Bij de invoering van de uitkering, in 1976, werd het aantal bejaarden dat ervoor in aanmerking zou komen, geschat op 200.000 – ongeveer 10% van het totaal aantal inwoners van 65 jaar en ouder (Sakdur 1976: 391). In 1990 ontvingen ruim een half miljoen personen deze uitkering. Onder hen waren 440.000 bejaarden, oftewel bijna 20% van alle Turken van 65 jaar en ouder (Devlet Planlama Teşkilâtı 1990: 349). De uitkering wordt slechts toegekend als de aanvrager geen andere inkomsten heeft. De behoeftigen-uitkering fungeert dus in feite

ook als minimumlevensstandaard. Maar met het bedrag van 37 846 TL per maand dat eind 1990 werd uitgekeerd (omgerekend 14 dollar), kon amper nog een dieet van water en brood worden bekostigd, zo constateerde de columnist Tahsin Öztin. Hij voegde daaraan toe dat 'de behoeftigen nu weer terug zijn bij aalmoezen' (*Hurriyet*, 23 februari 1990). Het is echter de bedoeling dat ontvangers van de uitkering ook een zogenaamde gezondheidskaart krijgen, waarmee zij in aanmerking komen voor gratis medische hulp. Als deze voorziening inderdaad wordt doorgevoerd – hetgeen te betwijfelen valt – zal zij van grotere waarde zijn dan de uitkering zelf.

In 1990 telde Turkije 2 370 000 inwoners van 65 jaar en ouder, terwijl er 62 bejaardentehuizen met in totaal 7 500 bedden waren. Al deze tehuizen stonden in grotere steden, voornamelijk in het westen van Turkije. Van de 62 tehuizen werden er 24 beheerd door de *Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu* (Rijkdienst Sociale Bijstand en Kinderbescherming), die onder het Ministerie van Volksgezondheid valt. Deze instantie beheert ook de meeste kindertehuizen in Turkije. In 1990 had ze 148 tehuizen met in totaal 18 000 kinderen onder haar hoede. Deze tehuizen konden echter lang niet alle in aanmerking komende kinderen opnemen. Het aantal kinderen dat niet door de eigen ouders kan worden opgevoed, werd in 1980 geschat op twee miljoen (Schürmacher 1987, Devlet Planlama Teşkilâtı 1990).

In 1984 werd een nieuwe instantie opgericht, met stichtingen in alle provincies en districten: de *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı* (Stichting voor Sociale Samenwerking en Solidariteit), afgekort SYDV. De staat opende een fonds waaruit alle SYDV-stichtingen bijdragen ontvangen. Voor de financiering wordt daarnaast op giften gerekend. Voorzitter is in elke provincie de gouverneur (*vali*), in elk district de districtscommissaris (*kaymakam*). Verder hebben bijvoorbeeld ziekenhuisdirecteuren zitting in de stichtingsbesturen. De SYDV-stichtingen verstrekken onder meer uitkeringen aan individuele inwoners die in behoeftige omstandigheden verkeren. Zo worden ten behoeve van schoolgaande en studerende kinderen van arme ouders kledingtoelagen en studiebeurzen uitgekeerd. Ook kan een beroep op de stichtingen worden gedaan voor het opzetten van kleine bedrijven en voor de kosten van medische zorg. Uit de bedragen die bij de SYDV omgaan, kan echter worden afgeleid dat deze instantie niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat te bieden heeft. In de eerste zes maanden van 1990 verstrekte de SYDV 3 658 miljoen TL (ongeveer 1 500 000 dollar) ten behoeve van medische behandelingen en niet meer dan 29 miljoen TL (12 000 dollar) voor het opzetten van bedrijfjes (Devlet Planlama Teşkilâtı 1990: 349-350). Op het totaal aan uitgaven van 110 miljard TL (46 miljoen dollar) ging in deze periode bijna twee derde naar de immigranten van Turkse afkomst uit Bulgarije.⁶ Waarschijnlijk dient de SYDV meer de belangen van de betrokken politici (stemmenwinst) dan de sociale zekerheid van arme Turken.

Deze veronderstelling geldt eigenlijk voor het gehele Turkse overheidsstelsel voor sociale zekerheid. Het lijkt eerder regel dan uitzondering dat Westers georiënteerde ambtenaren ambitieuze plannen maken, die vervolgens bij gebrek aan financiële middelen en politieke wil op onvolledige en halfslachtige wijze worden uitgevoerd. De inkomens zijn en blijven in Turkije extreem ongelijkmatig verdeeld. In 1973 werd het inkomenstaandeel van de armste 20% van de Turkse huishoudens

geraamd op 3,5%, tegenover 56,5% voor de rijkste 20%. In 1987 bedroegen deze cijfers respectievelijk 4,0% en 55,0% (Devlet Planlama Teşkilâtı 1990: 329). 'Een nul voor sociale zekerheid', kopte de Turkse krant *Hürriyet* naar aanleiding van de publikatie van een vergelijkend onderzoek naar de sociale-zekerheidsstelsels van (geassocieerde) EG-lidstaten. De Turkse overheid bleek slechts 2,6% van haar inkomsten aan volksgezondheid en sociale voorzieningen uit te geven, een percentage dat schril afstak tegen het cijfer van 41% voor de armste EG-lidstaat, Griekenland (*Hürriyet*, 14 december 1989).

3 Sharia, Burgerlijk Wetboek en lokale regels

De meerderheid van de Turkse bevolking moet bij gebrek aan aanspraken op overheidsvoorzieningen terug kunnen vallen op onderlinge voorzieningen voor sociale zekerheid. Verwantschapsrelaties zijn daarbij het belangrijkste. In de volgende paragraaf worden voorzieningen binnen gezinnen en families beschreven. In deze paragraaf wordt eerst het Turkse familie- en erfrecht besproken.

De regering van Atatürk verving in 1926 de islamitische Sharia door een Burgerlijk Wetboek naar Westeuropees model. Het belang van deze hervorming is moeilijk te overschatten:

'(...) this was the first time that a reformer had dared to invade the intimacies of family and religious life, the inviolate preserve of the doctors of Holy Law – and to do so, not by stealth, but by head-on attack.' (Lewis 1961: 267)⁷

De wetgevers wilden het Turkse familieleven ingrijpend veranderen. Het islamitische familie- en erfrecht was min of meer toegesneden op van oudsher in het Midden-Oosten voorkomende patrilineaire verwantschapsstructuren. Het nieuwe Burgerlijk Wetboek was veel meer toegesneden op het Westerse kerngezin als sociale eenheid.

Volgens de Sharia was het huwelijk een contract tussen de man en de huwelijksvoogd van de vrouw. De vrouw hoefde zelf geen toestemming te geven voor het huwelijk. Noch voor de man, noch voor de vrouw gold een minimumleeftijd. Als regel liet een van beide partijen zich bij de huwelijksluiting vertegenwoordigen door een imam. Deze vervulde echter noch de functie van ambtenaar van de burgerlijke stand, noch een strikt godsdienstige functie, in de zin van de kerkelijke huwelijksinzegening in het christendom (Logemann 1957; Velidedeoğlu 1957). Een vrouw kon met één man gehuwd zijn, terwijl een man maximaal vier vrouwen mocht hebben. De man had ook eenzijdig het recht om zijn vrouw te verstoten. De man was verplicht om zijn vrouw te onderhouden tijdens het huwelijk en – in geval van verstoting – tijdens de *iddet*, de wachttijd die de vrouw in acht moest nemen om te hertrouwen. In het huwelijkscontract kon overigens ook worden vastgelegd dat de vrouw bij de ontbinding van het huwelijk een bepaald bedrag (*mehr*) zou ontvangen.

Het islamitische erfrecht kende niet alleen aan gezinsleden (de langstlevende echtgeno(o)t(e) en kinderen), maar ook aan leden van de *extended family* (ouders, broers en zusters) een bepaald erfdeel toe. Daarbij gold dat een vrouwelijke erf-

genaam aanspraak had op de helft van wat een mannelijke erfgenaam in een vergelijkbare positie zou erven (Peters 1987a; 1987b).

Huwelijks- en familierelaties werden echter niet slechts door de Sharia gereguleerd, maar ook door lokale tradities, gewoonten en gebruiken. Hoe dit lokale recht – in het Turks wel aangeduid als *örfve âdet hukuku* – zich precies tot de Sharia verhielde, is moeilijk aan te geven. De Sharia vormde oorspronkelijk een aanvulling en wijziging van het voor-islamitische Arabische gewoonterecht. Waar niet-Arabieren tot de islam overgingen, konden lokale tradities aanvankelijk veelal ongestoord voortbestaan. Geleidelijk aan werd het lokale recht natuurlijk wel beïnvloed door de koranvoorschriften.

Uit de schaarse literatuur valt af te leiden dat het Turkse gewoonterecht met name op het gebied van het erfrecht afweek van het islamitische recht. Het schijnt dat in veel Turkse dorpen grondbezit overging van vader op zoons, terwijl volgens de Sharia dochters recht hadden op een erfdeel half zo groot als dat van hun broers.⁸ De uitsluiting van vrouwen van erfrechten behoorde ook elders in het Midden-Oosten tot het gewoonterecht en was gerelateerd aan patrilineaire verwantschapsstructuren (Peters 1987b). Ook allerlei andere gewoonten en gebruiken hielden verband met deze patrilineaire structuren.

Het huwelijk was niet alleen een zaak tussen man en vrouw, maar ook tussen hun families. Het was dan ook gebruikelijk dat de families het huwelijk arrangeerden. Elders in het Midden-Oosten bestond een zekere voorkeur voor patrilineaire endogamie. In Arabische samenlevingen hadden mannen veelal het voorkeursrecht op een huwelijk met de dochter van hun vaders broer (zie bijv. Rosenfeld 1976). Het is niet duidelijk in hoeverre het Turkse gewoonterecht ook een dergelijke voorkeursregel omvatte. Wel is duidelijk dat huwelijken tussen verwanten een veelvoorkomend verschijnsel waren en zijn. Uit de antropologische literatuur blijkt dat dorpelingen ook tegenwoordig nog wel eens een voorkeur voor huwelijken tussen kinderen van broers uitspreken. In de praktijk trouwen echter ook veel kinderen met een zoon of dochter van hun moeders broer of vaders zuster (Stirling 1965: 201; Delaney 1991: 100 e.v.).

Huwelijken waren als regel patrilokaal. Dochters gingen na hun huwelijk wonen bij hun man en zijn familie. Slechts bij uitzondering bleef een dochter met haar man bij haar familie wonen. Een man die geen zoons had, kon zijn dochter uithuwelijken aan een man uit een bezitloze familie, en met hem overeenkomen dat hij *iç güvey* (inwonende bruidegom) werd. De schoonzoon verkreeg dan voor zijn zoons het uitzicht op de erfenis (Stirling 1965: 43; Delaney 1991: 167). Een huwelijk ging gepaard met economische transacties. Het was in veel streken gebruikelijk dat de familie van de bruidegom een bruidsprijs (*başlık*) betaalde aan de familie van de bruid en gouden munten of sieraden aan de bruid zelf schonk. De bruid kreeg van haar eigen familie een uitzet (*çeyiz*) mee (Magnarella 1969).

Polygamie kwam onder Turken van oudsher weinig voor. Het schijnt alleen onder uitzonderlijke omstandigheden (met name bij kinderloosheid) gebruikelijk te zijn geweest dat een man er een tweede vrouw bij nam. Voor de eerste vrouw kon het dan een voordeel zijn dat haar man niet eerst van haar behoefde te scheiden (Kubali 1957; Lipstein 1957; Stirling 1965). Overigens kwamen ook echtscheidingen van oudsher weinig voor onder Turken, alhoewel het gewoonterecht ook

vrouwen de mogelijkheid gaf om het huwelijk te verbreken, door terug te keren naar hun eigen familie (Logemann 1957)

De receptie van het Zwitsers Burgerlijk Wetboek

De invoering van het Zwitserse Burgerlijk Wetboek betekende een radicale breuk met het verleden. Het huwelijk werd niet langer gezien als een zaak tussen twee families. Het burgerlijk huwelijk werd ingevoerd en verplicht gesteld. Polygamie werd verboden. Echtscheiding werd mogelijk voor de vrouw zowel als voor de man, op bepaalde gronden. Om voor de wet te kunnen trouwen moest een man ten minste achttien jaar zijn en een vrouw ten minste zeventien jaar. Man en vrouw kregen gelijke rechten en plichten. Op deze hoofdregel werd echter een aantal uitzonderingen gemaakt. De man wordt als hoofd van het gezin beschouwd. Hij wordt ook als eerste verantwoordelijk geacht voor het levensonderhoud van het gezin. De vrouw moet haar man helpen bij het vervullen van deze plicht.⁹ Deze bepalingen kwamen ook in het Zwitserse Burgerlijk Wetboek voor. De Turkse wetgevers kozen wel voor een ander huwelijksgoederenregime. In het Zwitserse Burgerlijk Wetboek gold een beperkte vorm van goederengemeenschap als het normale regime.¹⁰ Het Turkse Burgerlijk Wetboek bepaalt dat man en vrouw, tenzij ze een ander regime overeenkomen, ieder hun eigen vermogen behouden. Met deze bepaling beoogden de Turkse wetgevers vrouwen meer mogelijkheden tot eigen bezitsvorming te geven. Overigens behielden ook volgens de Sharia man en vrouw ieder hun eigen vermogen.

Het wetboek bracht ook veranderingen op het gebied van het erfrecht. Er werd nog slechts een erfdeel toegekend aan leden van de *extended family* (ouders, broers en zusters) van de erflater, voorzover deze geen kinderen had. Verder kregen mannelijke en vrouwelijke erfgenamen in vergelijkbare posities recht op gelijke porties. De weduwe of weduwnaar van de erflater kreeg recht op een kwart van het eigendom of het vruchtgebruik van de helft van de nalatenschap. Als er geen (klein)kinderen of andere naaste verwanten zijn, kan de weduwe of weduwnaar een groter deel van de nalatenschap erven (Ansary 1987a, 1987b, Velidedeoğlu 1957).

In de praktijk bleef de invloed van het nieuwe Burgerlijk Wetboek lange tijd beperkt.

'The voting of the Swiss civil code by the Turkish Assembly did not, of course, transform Turkey overnight into a Middle Eastern Switzerland. In the towns and in the villages near to the main roads and railway lines, the new laws of marriage, divorce and inheritance were, in the main, enforced. In the countless villages that made up the rest of the country, the old ways survived' (Lewis 1961: 267).

In 1955 ging een internationale commissie na hoe de receptie van het Burgerlijk Wetboek tot dan toe was verlopen.¹¹ De commissie concludeerde dat het experiment geslaagd was, maar signaleerde ook verscheidene problemen. Als grootste probleem werd gezien dat het verplichte burgerlijk huwelijk bij de plattelandsbevolking nog niet was aangeslagen. Na 25 a 30 jaren Burgerlijk Wetboek was nog minder dan de helft van de huwelijken wettig gesloten, met alle gevolgen van dien.

‘(...) women who regard themselves as lawfully married find themselves to be mere concubines, and (...) the children of the union are bastards. (...) while the husband and father is still alive, the discrepancy between law and fact may not make itself felt. But upon the death of the head of the family, intestate, the wife, not being the lawful wife, and the children, not being legitimate offspring, cannot succeed to the estate (...).’ (Lipstein 1957: 76)

In de praktijk bleken de genoemde gevolgen mee te vallen. De plattelandsbevolking kende noch onwettige huwelijken, noch onwettige kinderen. Ook bij de verdeling van nalatenschappen, die op het platteland meestal onderling geregeld werd, werd aan de geldigheid van de zogenaamde *hoca*-huwelijken vastgehouden (Stirling 1957). Voor de overheid vormden de grote aantallen onwettige huwelijken en kinderen natuurlijk wel een probleem. Daarom werden om de vijf tot tien jaar regularisatieregelingen afgekondigd. Paren die zonder burgerlijk huwelijk samenleefden als man en vrouw, kregen dan de gelegenheid om hun huwelijk en de daaruit geboren kinderen te laten registreren. Hierbij werden telkens ongeveer een half miljoen ‘buitenechtelijke’ kinderen gewettigd.¹² Bovendien besloot de overheid in 1938 om de minimum-huwelijksleeftijd – die als een van de belangrijkste redenen voor het vasthouden aan *hoca*-huwelijken werd gezien – te verlagen tot zeventien jaar voor mannen en vijftien jaar voor vrouwen. In uitzonderlijke situaties werd het zelfs mogelijk om met toestemming van de rechter al met vijftien jaar (mannen) of veertien jaar (vrouwen) te trouwen.

De commissie meende dat het probleem van de onwettige huwelijken en onwettige kinderen binnen afzienbare tijd zou verdwijnen. In stedelijke milieus was het burgerlijk huwelijk al behoorlijk verbreid. Een belangrijke, zo niet de belangrijkste impuls bleek te worden gegeven door het stelsel van sociale verzekeringen:

‘The practical need to prove marital or dependent status impressed upon the population, more realistically than any government sponsored campaign of education or exhortation could have done, that the civil marriage ceremony is today an essential part of the social fabric.’ (Lipstein 1957: 78)

Tijdens de Korea-oorlog haastten duizenden Turkse militairen zich om hun *hoca*-huwelijk om te zetten in een burgerlijk huwelijk, opdat hun vrouw en kinderen in aanmerking zouden komen voor overheidssteun (Timur 1957).

Uit een in 1968 gehouden survey bleek dat het burgerlijk huwelijk inderdaad grote terreinwinst had geboekt. Bijna 85% van alle echtparen had een burgerlijk huwelijk gesloten. Desalniettemin zag de overheid zich nog herhaaldelijk gedwongen tot regularisatieregelingen, het laatst in 1981 (Abadan-Unat 1987). Ook het nieuwe erfrecht schijnt geleidelijk aan meer te worden toegepast. Aanvankelijk bleven dorpelingen de voorkeur geven aan de bestaande lokale verdelingsregels, die eenvoudiger en flexibeler waren (Stirling 1957; 1965). In later onderzoek werd vastgesteld dat vooral vrouwen steeds vaker een beroep deden op de erfrechten die het Burgerlijk Wetboek hun toekende. Vrouwen maakten ook steeds meer gebruik van de mogelijkheid om echtscheiding aan te vragen (Benedict 1976; Starr 1984; 1989; 1992). De Amerikaanse onderzoekster Starr concludeerde dat het Burgerlijk Wetboek klip en klaar heeft bijgedragen aan een meer gelijkwaardige positie voor Turkse vrouwen. Andere auteurs waren minder enthousiast. De Duitse sociologe

Pasero (1990) wees er bijvoorbeeld op dat het normale huwelijksgoederenregime (het ontbreken van een goederengemeenschap) in de praktijk meestal in het nadeel van de vrouw werkt, omdat de meeste vrouwen als huisvrouw of meewerkend gezinslid geen eigen inkomsten hebben. Het wetboek biedt gescheiden vrouwen bovendien slechts beperkte mogelijkheden om alimentatie te verkrijgen.¹³ De Turkse sociologe Abadan-Unat velde een genuanceerd oordeel over de emancipatoire effecten van het Burgerlijk Wetboek:

‘Obwohl die Wahl der Türkei zugunsten der Annahme eines westlichen Gesetzbuches ein vorteilhaftes Klima für eine Veränderung des Status der Frauen schaffte, bekam sie dort eine echte Bedeutung, wo immer sozio-ökonomische Strukturveränderungen die Weltanschauung beider Geschlechter veränderten. Das Gesetzbuch spielt hier eine große Rolle, indem es als Instrument zur Anerkennung der Rechte dient. In Gegenden jedoch mit vorherrschend feudalem Charakter hat das Gesetzbuch nur geringe Auswirkungen hinterlassen.’ (Abadan-Unat 1987: 78)

4 De familie als belangrijkste bron van zekerheid

Aan meer dan tweeduizend gehuwde mannen en vrouwen in Turkije werd in 1975 de vraag gesteld wat ze als voordelen van het hebben van kinderen zagen. Het voordeel dat in deze representatieve steekproef verreweg het meest genoemd werd, was dat kinderen, zoons in het bijzonder, een bron van zekerheid vormen. Ruim 90% van de vrouwen en 70% van de mannen antwoordden dat van een zoon kan worden verwacht dat hij zijn ouders op hun oude dag verzorgt. Het belang van kinderen als oudedagsverzekering bleek nauw verband te houden met de wijze van bestaan. Respondenten die in loondienst werkten en die via hun werk sociaal verzekerd waren, achtten dit belang veel geringer dan respondenten die leefden van een familiebedrijfje. Uit deze gegevens concludeerde de onderzoekster:

‘Thus where social security is lacking and social welfare institutions are inadequate, their functions are undertaken by adult-age children, especially sons.’ (Kâğıtçıbaşı 1982: 168)

Deze conclusie lijkt te snel getrokken. De verwachtingen van respondenten hoeven immers niet maatgevend te zijn voor de sociale praktijk. Toch blijkt Kâğıtçıbaşı’s conclusie in de praktijk wel degelijk op te gaan. In het onderstaande presenteer ik andere onderzoeksgegevens, waaruit blijkt dat kinderen in Turkije nog altijd van groot belang zijn als oudedagsverzekering.

Familiehuishoudens: ideaal en noodzaak

Uit een in 1968 uitgevoerd demografisch onderzoek bleek dat 60% van alle huishoudens in Turkije gezinshuishoudens waren (samengesteld uit een echtpaar en hun ongehuwde kinderen), 13% gezinshuishoudens met inwonende verwanten en 8% huishoudens met een andere (door de onderzoekers als ‘onvolledig’ bestempelde) samenstelling. Patrilineair uitgebreide familiehuishoudens (samengesteld uit een echtpaar, hun ongehuwde kinderen en hun gehuwde zoons met vrouwen en kinderen) maakten slechts 19% van alle huishoudens in Turkije uit. Vooral op het

platteland werd deze huishoudensvorm wel als ideaal gezien. Een grote meerderheid van de boeren zei de voorkeur te geven aan een patrilineair uitgebreid familiehuishouden. Toch kwam het percentage van deze huishoudens ook op het platteland niet boven de 25% uit (Timur 1978: 231).¹⁴

Timur, de onderzoekster, veronderstelde dat (patrilineair uitgebreide) familiehuishoudens slechts bijeengehouden kunnen worden, zolang ze over voldoende grond of ander vermogen beschikken om de jongere generatie redelijke perspectieven te bieden. Bijna twee derde van alle echtparen bleek aanvankelijk wel bij de ouders van de man te hebben ingewoond. Binnen tien jaar verliet echter driekwart van de gezinnen het familiehuishouden om een zelfstandig gezinshuishouden op te zetten. Financiële moeilijkheden waren de meest genoemde reden voor het uiteenvallen van familiehuishoudens. Op het platteland bleken de boeren met de meeste grond relatief het vaakst in staat om hun familiehuishoudens intact te houden. De overgrote meerderheid van de deelpachters en landarbeiders woonde daarentegen in gezinshuishoudens. In de steden bleken familiehuishoudens relatief het meest verbreid te zijn onder zelfstandige ondernemers (Timur 1978: 233 e.v.).

In een antropologisch onderzoek dat bijna tegelijkertijd in een dorp in West-Turkije plaatsvond, werd dezelfde tegenstelling tussen ideaal en werkelijkheid gevonden. Als het ideale patroon werd gezien dat een zoon met zijn bruid bij zijn vader bleef wonen en werken. Van de vader van de bruidegom werd verwacht dat hij de kosten van de bruidsprijs en de bruiloft voor zijn rekening nam en dat hij het paar een kamer gaf. Pas na de dood van de patriarch werden huis en grond onder zijn nakomelingen verdeeld. Gevraagd naar de praktijk beschreven de dorpelingen veelal dit ideale patroon. In werkelijkheid bleken echter alleen rijkere boeren in staat om hun zoons aan zich te binden. Zij hadden de middelen om de bruidsprijs voor hun zoon te betalen en een stuk bij hun huis te laten aanbouwen voor hun zoon en schoondochter. Zij konden hun zoons dus al op jonge leeftijd (vóór hun militaire dienst) laten trouwen en zich er zo van verzekeren dat hun zoons bij hen bleven wonen en werken. Armere boeren konden dit ideaal niet verwezenlijken. Hun zoons werkten na hun militaire dienstplicht soms zeven of acht jaar in loondienst om de bruidsprijs bij elkaar te verdienen. De vaders verloren dan de zeggenschap over de arbeidskracht en inkomsten van hun zoons (Starr 1978: 67). Evenals in het onderzoek van Timur bleek dus dat een patrilineair uitgebreid familiehuishouden door een meerderheid als ideaal werd gezien, maar dat alleen een welvarende minderheid in staat was om dit ideaal te verwezenlijken.

In het onderzoek van Timur bleken er echter ook veel gezinshuishoudens met inwoning te zijn. De inwonende verwanten waren in de meeste gevallen familieleden van de man: zijn vader of moeder (hulpbehoevend, of weduwnaar of weduwe geworden) of zijn jongere broers en zusters (wees geworden). Qua samenstelling leken deze gezinshuishoudens met inwoning dus op patrilineair uitgebreide familiehuishoudens. Het verschil was dat in het eerste type huishouden de zoon huishoudenshoofd en hoofdkostwinner was, terwijl in het tweede type huishouden de (groot)vader aan het hoofd stond.¹⁵ Het aandeel van de gezinshuishoudens met inwoning in het totaal aantal huishoudens lag in de steden even hoog als op het platteland. Anders dan bij de patrilineair uitgebreide familiehuishoudens werd ook geen verband gevonden met de omvang van het grondbezit van de familie (Timur 1978: 231-234).

Uit deze laatste gegevens valt af te leiden dat de opsplitsing van een familiehuishouden in gezinshuishoudens geen onomkeerbaar proces is. Wanneer een van de ouders alleen overblijft of wanneer de ouders hulpbehoevend worden, trekken ze veelal bij een zoon en schoondochter in. Jongere broers en zusters worden bij het overlijden van hun ouders ook vaak opgenomen in het huishouden van een gehuwde broer. De vorming van een (quasi-)familiehuishouden betekent dus niet altijd de verwezenlijking van een ideaal, het kan ook een uit nood geboren voorziening zijn.

Variaties op het ideale familiehuishouden

Ook wanneer de leden van een patrilineair uitgebreide familie niet onder hetzelfde dak wonen, kunnen ze tot op zekere hoogte als een eenheid van levensonderhoud fungeren. Het komt vaak voor – zowel in dorpen en kleinere steden als in de *gecekondu*-wijken van grotere steden – dat de leden van een patrilineair uitgebreide familie verdeeld over enkele gezinshuishoudens bij elkaar in de buurt wonen. Ze kunnen dan allerlei hulpbronnen blijven delen. Dat werd bijvoorbeeld geconstateerd door Kiray (1974) in een onderzoek in vier dorpen in Zuid-Turkije. Ook daar vielen patrilineair uitgebreide familiehuishoudens vaak uiteen als gevolg van economische moeilijkheden. De aldus gevormde gezinshuishoudens bleken echter niet zonder elkaars steun te kunnen. In sommige families lieten de zoons de bewerking van de schaarse grond aan hun ouders over, om zelf nieuwe beroepen (onderwijzer, chauffeur) te gaan uitoefenen. Ze bleven hun ouders echter helpen met bijdragen in geld en in natura. In andere families gingen de zoons deelbouw- of deelpachtrelaties met hun ouders aan. De zoons bewerkten dan de grond van hun ouders. De opbrengsten werden naar behoefte gedeeld. In weer andere families bundelden ouders en zoons of broers hun (financiële) krachten om een tractor aan te schaffen voor gezamenlijk gebruik.

Kiray concludeerde uit haar onderzoek dat de (patrilineair uitgebreide) familie fungeert als *major buffer institution* voor individuen en gezinnen (1974: 202). Deze conclusie is ook in onderzoek in Turkse steden, onder gevestigde en nieuwe stadsbewoners, steeds bevestigd (Benedict 1976, Karpat 1976, Duben 1982). Verschillende onderzoekers signaleerden overigens als nieuwe tendens dat behoeften waarin vroeger binnen de patrilineair uitgebreide familie voorzien werd, meer en meer door een bilateraal netwerk van familieleden vervuld worden. Volgens Abadan-Unat (1987) komt het bijvoorbeeld steeds vaker voor dat hulpbehoevende ouders hun intrek nemen bij een dochter en schoonzoon in plaats van bij een zoon en schoondochter. Deze tendens kan worden toegeschreven aan de toegenomen mobiliteit wanneer zoons ver weg wonen, vallen ouders terug op een dochter die nog wel in de buurt woont. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de inbreng van ouders bij de partnerkeuze van hun kinderen is verminderd, waardoor ze nog maar af moeten wachten of hun schoondochter bereid is om hen te verzorgen.

Op grond van mijn eigen observaties bij verscheidene families in Turkije, neem ik aan dat in de praktijk allerlei variaties voorkomen op het – in de ogen van ouderen nog altijd ideale – patrilineair uitgebreide familiehuishouden. Het komt bijvoorbeeld voor dat ouders ‘rouleren’ tussen hun kinderen. Ik ontmoette enkele weduwen en weduwnaars die om de paar maanden hun intrek namen bij een andere zoon. Ze brachten bij voorkeur de zomers in het dorp door, en de winters in de stad. Een andere weduwe, die geen zoon had, woonde afwisselend bij haar oudste en haar

jongste dochter. Daarbij behield steeds de dochter bij wie ze op dat moment inwoonde, de opbrengst van haar moeders grond. Het komt ook voor dat ouders in ruil voor verzorging grondbezit overdragen of vermaken. Ik ontmoette bijvoorbeeld een weduwe, bij wie sinds de dood van haar man een kleinzoon inwoonde. Al haar zoons woonden in het buitenland. De kleinzoon bewerkte de grond van zijn grootmoeder. De vrouw had met haar kinderen afgesproken dat hij bij haar dood een deel van die grond zou erven.

Oudere dorpsbewoners die zelf geen ziektekostenverzekering hadden, bleken soms meeverzekerd te zijn met een zoon (of dochter) die in de stad in loondienst werkte. Als deze ouders medische verzorging nodig hadden, namen ze tijdelijk hun intrek bij het betreffende kind. Omgekeerd komt het ook voor dat kinderen die naar de stad getrokken zijn, in geval van nood terugvallen op hun familie in het dorp. Een man die al maandenlang zonder inkomsten zat ten gevolge van een staking, bracht de zomer met zijn hele gezin door bij zijn schoonouders in het dorp. In ruil voor kost en inwoning hielpen hij en zijn vrouw mee bij de oogst.

Ouders die alleen woonden, bleken indien nodig hulp te krijgen van zoons of dochters die in de buurt woonden. Dat hield bijvoorbeeld in dat een (schoon)dochter regelmatig langs kwam om te koken en schoon te maken, of dat een (schoon)zoon de zwaarste werkzaamheden op het land kwam verrichten. De meeste ouders met wie ik sprak, vonden nog wel dat ze recht hadden op de hulp van een zoon en schoondochter, terwijl ze de hulp van een dochter en schoonzoon meer als een gunst beschouwden. Dat gold vooral daar waar de ouders een bruidsprijs voor hun schoondochters hadden betaald.

De positie van gehuwde vrouwen, gescheiden vrouwen en weduwen

De overgrote meerderheid van de vrouwen in Turkije heeft als huisvrouw of meewerkend gezinslid nauwelijks of geen eigen inkomsten. Deze vrouwen verkeeren in een afhankelijke positie ten opzichte van hun echtgenoot of zijn familie. Hun mogelijkheden tot eigen inkomsten en bezitsvorming worden verder verminderd doordat de erfregels van het Burgerlijk Wetboek nog niet algemeen worden toegepast. Ik kreeg in Turkije althans de indruk dat het nog vrij vaak voorkomt dat ouders voor hun overlijden al grondbezit overdragen aan hun zoons, of dat dochters bij het overlijden van hun ouders – al dan niet onder druk van hun familie – afstand doen van hun erfdeel ten gunste van hun broers. Vaak wordt als rechtvaardiging gegeven dat de zoons de grond van hun ouders ook altijd bewerkt hebben en dat ze meer dan hun zusters aangewezen zijn op de ouderlijke grond.

Voor al het platteland is het nog steeds gebruikelijk dat de familie van de bruidegom gouden sieraden schenkt aan de bruid en een bruidsprijs betaalt aan haar ouders. Vaak wordt gesteld, ook door onderzoekers, dat deze betalingen de vrouw enige zekerheid verschaffen. De huwelijksgeschenken blijven het persoonlijk eigendom van de vrouw. Ze kunnen worden gezien als een voorziening voor het geval het huwelijk ontbonden wordt door echtscheiding of door het vroegtijdig overlijden van de man. De bruidsprijs en de huwelijksgeschenken garanderen bovendien dat de man en zijn familie er belang bij hebben dat het huwelijk stand houdt:

'(...) a high bridewealth (...) helps to ensure the bride's good treatment in the home of her affines. If the bride finds conditions unbearable there, she can run home to her father, who has the power to effect a permanent separation. This action would cause her affines a significant economic loss (...)' (Magnarella 1969: 147).

Uiteindelijk profiteert de man echter vaak mee van de huwelijksgeschenken van zijn vrouw. Naarmate het huwelijk langer stand houdt en er kinderen uit geboren worden, raken de belangen van man en vrouw met elkaar verstrengeld. Vroeger of later spreken de meeste vrouwen hun gouden sieraden aan ten behoeve van hun gezin.

Bij een scheiding werken het huwelijksgoederenregime en het beperkte recht op alimentatie in het nadeel van de vrouw. Ook de patrilokale huwelijksvestiging maakt de gevolgen van een scheiding voor de vrouw ingrijpender dan voor de man. Gescheiden vrouwen hebben veelal geen andere mogelijkheid dan terug te keren naar hun familie en af te wachten of zich een nieuwe huwelijkskandidaat meldt. Hun kansen op de huwelijksmarkt zijn beperkt. Als ze hertrouwen, is het meestal met een weduwnaar of gescheiden man. Overigens komen scheidingen betrekkelijk weinig voor. Turkije heeft nog steeds een van de laagste echtscheidingscijfers ter wereld (Abadan-Unat 1987; Levine 1982; Pasero 1990).¹⁶

Evenals bij echtscheiding het geval is, heeft de dood van de echtgenoot voor de vrouw ingrijpender gevolgen dan voor de man. Stirling, die onderzoek verrichtte op het Turkse platteland, formuleerde het als volgt:

'The death of women (...) serious as it is, does not usually disrupt the household, because they are replaceable. A bereft husband normally remarries at once.' (Stirling 1965: 41)

Uit bevolkingsstatistieken blijkt ook dat er in Turkije veel meer weduwen en gescheiden vrouwen dan weduwnaars en gescheiden mannen zijn (Pasero 1990). Weduwen hebben, afhankelijk van de omstandigheden, verschillende mogelijkheden. Als er kinderen zijn, is de gehele nalatenschap voor de weduwe en de kinderen. Volgens het Burgerlijk Wetboek kan de weduwe kiezen tussen een kwart van de nalatenschap of het vruchtgebruik van de helft van de nalatenschap. Weduwen met volwassen kinderen doen echter vaak afstand van hun erfdeel ten gunste van die kinderen, in ruil voor verzorging. De verdeling van de nalatenschap schijnt ook vaak uitgesteld te worden tot alle kinderen volwassen zijn of zelfs tot de dood van de moeder. In het gunstigste geval is het grondbezit voldoende om in het levensonderhoud van het gezin te voorzien. Als dat niet het geval is, kan de weduwe met haar kinderen intrekken bij haar schoonfamilie. Ze kan ook haar kinderen onderbrengen bij haar schoonfamilie en zelf naar haar eigen familie terugkeren. Als er geen kinderen zijn, moet de nalatenschap volgens het Burgerlijk Wetboek gedeeld worden met de familie van de man. Het schijnt dan nog wel eens voor te komen dat de weduwe in het geheel niets erft. Jongere weduwen zonder kinderen keren meestal terug naar hun familie. Zij hebben meer kans om te hertrouwen dan oudere vrouwen met kinderen. Oudere weduwen trekken bij voorkeur in bij een zoon (Stirling 1965: 195 e.v.; Starr 1978: 80).

5 Verwantschap, nabuurschap en patroon-cliënt-relaties

Het huishouden fungeert als eenheid van levensonderhoud. Er doen zich echter situaties voor waarin hulp van buitenaf benodigd wordt. De wijdere verwantenkring kan dan als aanvullende bron van sociale zekerheid fungeren. Op het Turkse platteland geldt nog steeds dat verwantschapsrelaties de belangrijkste set van relaties buiten het huishouden zijn. Stirlings beschrijving van de situatie rond 1950 zou ook de huidige situatie kunnen beschrijven:

'Kin visit each others' houses, spend their leisure time together, co-operate in work, help each other in small crises, such as temporary shortages or the arrival of the unexpected guest, and in major crises such as sickness, food shortages, sickness of animals, and the ceremonies of birth, circumcision, marriage and death' (1965: 148)

Stirling constateerde dat de onderlinge rechten en plichten van verwanten weinig gespecificeerd zijn. Voor verwanten geldt een *general duty of affection, help and support* (1965: 148). Voor patrilineaire verwanten geldt deze plicht sterker dan voor andere verwanten. Patrilineaire verwanten zijn ook verplicht om elkaar bij te staan in conflicten en vetes, maar het komt nogal eens voor dat men zich aan deze plicht onttrekt. De leden van de patrilineair uitgebreide familie werken wel vaak samen, en het zijn ook vaak patrilineaire verwanten die ervoor zorgen dat een vaderloze jongeman toch trouwt. Er bestaat dus een zekere voorkeur voor verwantschapsrelaties in de mannelijke lijn. Deze voorkeur valt te verklaren door de omstandigheid dat patrilineaire verwanten veelal van kind af aan met elkaar optrekken. In feite bestaat er overigens geen scherp onderscheid tussen patrilineaire en matrilineaire verwanten, als gevolg van onderlinge huwelijken zijn velen zowel in mannelijke als in vrouwelijke lijn aan elkaar verwant. Eveneens als gevolg van onderlinge huwelijken (dorpsendogamie) bestaat er ook geen scherp onderscheid tussen verwantschap en nabuurschap. Buren zijn meestal ook verwanten en verwanten zijn soms ook buren. In het bovenstaande citaat zou men verwanten door buren kunnen vervangen (Stirling 1965: 148 e.v.).

Andere onderzoekers kwamen tot min of meer vergelijkbare bevindingen. In een onderzoek in vier dorpen in Zuid-Turkije bleek dat meer dan 80% van de dorpingen de afgelopen twee jaar geld had geleend van verwanten of andere dorpsgenoten. Degenen die geld leenden, konden in het algemeen geen zekerheid bieden aan crediteuren en waren daarom uitgesloten van bankleningen. Degenen die kleine geldbedragen uitleenden aan verwanten of andere dorpsgenoten, zagen dat echter als een veiliger manier om hun spaargeld te beleggen dan een bankrekening. De leningen konden bestemd zijn voor het levensonderhoud, bruiloften, ziektekosten, de bouw of het onderhoud van huizen, begrafenissen. Het was overigens niet ongewoon dat rente berekend werd, ook al zei 90% van de dorpingen rente als zonde te beschouwen (Hinderink en K'ray 1970: 149-158, 204-205).

Ook in onderzoek in de stedelijke *gecekondu*-wijken kwam naar voren dat relaties met verwanten en dorpsgenoten van groot belang waren voor de nieuwe stadsbewoners. De meeste nieuwkomers werden opgevangen door verwanten of dorpsgenoten die hun waren voorgedaan. Zij hielpen hun navolgers aan onderdak en werk. Karpat, die onderzoek verrichtte in diverse *gecekondu*-wijken, consta-

teerde dat verwantschapsrelaties vooral in de eerste fase van migratie en vestiging in de stad van cruciaal belang waren. Gevestigde *geceköndü*-bewoners begonnen te klagen over de last van de verwantschapsplichten. Karpat veronderstelde dat verwantschapsrelaties geleidelijk zouden worden vervangen door vriendschapsrelaties met *outsiders*. De Amerikaanse onderzoeker Duben plaatste kanttekeningen bij deze veronderstelling. Hij wees erop dat de meeste nieuwe vriendschapsrelaties toch weer met streekgenoten waren. Bovendien werd in deze relaties veelal een 'verwantschapsidroom' gehanteerd. De nieuwe vrienden deden alsof ze verwanten waren om hun onderlinge relatie een sterkere basis te geven (Karpat 1976, Duben 1982).

Hulpverlening tussen verwanten en burens vindt in het algemeen plaats op basis van (de verwachting van) reciprociteit. Tussen prestatie en tegenprestatie kan enige tijd verstrijken. De balans van geven en nemen hoeft ook niet altijd precies in evenwicht te zijn. Maar wie alleen wil nemen zonder te geven, blameert zichzelf en wordt op den duur uitgesloten van verdere hulp (vgl. Stirling 1965: 149). Deze verwachting van reciprociteit geldt echter niet voor iedereen. Vooral kinderloze bejaarden en weduwen met kleine kinderen (zonder mannelijke kostwinner) worden niet of nauwelijks in staat geacht tot tegenprestaties, maar krijgen veelal toch de nodige hulp van verwanten en burens. Dergelijke hulp wordt als een goede daad (*sevap*) gezien. De gevers verwachten er pas 'in de andere wereld' (*öbür dünyada*) zegeningen voor terug te krijgen.

Liefdadigheid

Het geven van aalmoezen is een van de vijf pijlers van de islam. Alle moslims van wie het vermogen of inkomen een bepaalde drempel overschrijdt, dienen één keer per jaar een veertigste deel van het 'overschot' weg te geven. Ik kreeg de indruk dat deze verplichte aalmoes (in het Turkse *zekât* genoemd) slechts door een kleine minderheid van de Turkse bevolking betaald wordt.¹⁷ Anders dan in enkele andere landen, waar de islam de staatsgodsdienst is en de *zekât* als een soort belasting door de staat wordt geïnd, wordt het in Turkije aan de individuele gelovigen overgelaten om te bepalen of, en zo ja, hoeveel *zekât* ze (behoren te) geven. De meeste Turkse moslims met wie ik hierover sprak, bleken de maatstaven niet te kennen, maar namen zonder meer aan dat zijzelf er niet onder vielen. Veel meer Turken voldoen aan de verplichting om aan het eind van de vastenmaand per lid van hun huishouden een geldbedrag of (bijvoorbeeld) een hoeveelheid graan, voldoende om een volwassene een dag te voeden, weg te geven. Deze vorm van aalmoes wordt in het Turks *fıtre* genoemd. Behalve deze verplichte vormen van aalmoes, kunnen alle moslims naar believen *sadaka* schenken. Voor het geven van *sadaka* is geen dag of maat vastgesteld. Voor de meeste moslims is het echter een vanzelfsprekende zaak dat ze bij allerlei gelegenheden (bijvoorbeeld bruiloften en begrafenissen) iets weggeven aan armen in hun omgeving. Dat is niet verplicht – het is geen zonde om geen *sadaka* te geven – maar het is een daad van barmhartigheid, die in het hiernamaals beloond kan worden.

Al mijn informanten bleken wel te weten dat volgens de koran bepaalde categorieën personen in aanmerking komen om *zekât* of *fıtre* te ontvangen. Maar niemand kon de betreffende (acht) categorieën opnoemen. Allen dachten in de

eerste plaats aan armen en weduwen en wezen. De meningen bleken verdeeld te zijn over de vraag of een gift aan zo iemand altijd als aalmoes kan worden geteld, ook als het om een familielid gaat. De meeste van mijn informanten meenden dat *zekât* en *fitre* niet aan naaste familieleden gegeven kunnen worden. Sommigen waren echter geneigd om een zuster of schoonzuster die weduwe was, wel voor deze aalmoezen in aanmerking te laten komen. Ook waren sommigen van mening dat voor *sadaka* juist in de eerste plaats verwanten in aanmerking komen. Mijn vragen gaven vaak aanleiding tot discussie en onzekerheid over wie wel en wie niet gerechtigd zijn om aalmoezen te ontvangen. In de praktijk scheen deze vraag echter nauwelijks of geen relevantie te hebben. Iedereen kent wel behoeftige huishoudens in zijn naaste omgeving: een weduwe met kleine kinderen, een bejaard echtpaar zonder kinderen, een gezin met een kostwinner die invalide is geworden. Het wordt hoe dan ook als *sevap* beschouwd om dergelijke huishoudens te helpen met bijdragen in geld of natura, ongeacht de precieze verwantschapsgraad en ongeacht de vraag of de giften wel als aalmoezen kunnen worden beschouwd. In dorpen is het bijna onvermijdelijk dat de ontvangers (meer of minder nabije) verwanten van de gevers zijn. In steden kunnen ook niet-verwanten begunstigd worden.

Patroon-client-relaties

Patroon-client-relaties onderscheiden zich van de tot nu toe besproken relaties op basis van verwantschap en nabuurschap, doordat ze partijen van ongelijke sociaal-economische status met elkaar verbinden. De patroon beschikt over economische, sociale of politieke hulpbronnen waarover zijn cliënten niet beschikken. Deze hulpbronnen stellen hem in staat om zijn cliënten protectie of andere voordelen te verlenen. In ruil daarvoor kan hij rekenen op hun loyaliteit en steun.

Patronage en clientelisme gedijen goed onder omstandigheden van snelle sociaal-economische verandering en een hoge graad van sociaal-economische ongelijkheid. Deze omstandigheden zijn in Turkije volop aanwezig. Volgens de onderzoeker Özbudun biedt Turkije daarom een vruchtbare voedingsbodem voor patroon-client-relaties. Özbudun suggereerde verder dat patroon-client-relaties in Turkije de lacune aanvullen die is ontstaan doordat

'Extended families have become smaller and increasingly unable or unwilling to perform their social security functions, but modern social security organizations have not yet evolved to encompass the entire population or even a major part of it' (1981: 252)

Uit de beschikbare literatuur valt niet goed op te maken of patroon-client-relaties de laatste decennia inderdaad van groter belang zijn geworden voor de sociale zekerheid van de Turkse bevolking. Wel is duidelijk dat er nieuwe vormen van patronage zijn opgekomen.¹⁸

Een oudere vorm van patronage die vooral in het oosten van Turkije nog veel voorkomt, is gebaseerd op grootgrondbezit. Grondbezit is in Oost-Turkije zeer ongelijk verdeeld. Ook vandaag de dag is het er niet uitzonderlijk dat alle grond die door een dorp bewerkt wordt, eigendom van een enkele grootgrondbezitter (*ağa*) is. Bovendien is het staatsgezag er minder diep doorgedrongen dan in andere delen van Turkije. Onder dergelijke omstandigheden bevatten patroon-client-relaties vaak elementen van openlijke dwang. Tegelijkertijd treedt de *ağa* op als beschermheer

voor zijn pachters, deelpachters en landarbeiders. Hij bemiddelt bij overheidsinstanties, hij leent zaden, meel, hooi, ossen of tractoren uit, hij verkoopt op krediet uit zijn winkel in de nabijgelegen stad en staat garant voor landbouwkredieten (Özbudun 1981; Sayarı 1977). Een andere vorm van patronage werd gevonden in relaties tussen stedelijke handelaren en kleine boeren. De handelaar leverde de dorpelingen alles wat zij nodig hadden. Hij kocht ook hun produkten op, verschaft kredieten, bemiddelde bij overheidsinstanties en trad op als vriend en raadgever (Özbudun 1981).

Alhoewel deze oudere vormen van patronage niet geheel verdwenen zijn, zijn ze na de invoering van het meerpartijstelsel (1946) wel veranderd. De grotere partijen probeerden elk zoveel mogelijk patroons achter zich te krijgen. Veel patroons waren graag bereid om een post in een plaatselijke partij-organisatie te vervullen. Zo'n post verschaftte toegang tot nieuwe hulpbronnen, waarmee de patroons hun cliënten aan zich konden binden en hun eigen financieel-economische positie konden versterken. Bestaande patroon-cliënt-relaties werden dus gepolitiseerd. Er traden echter ook nieuwe patroons naar voren, merendeels zakenlieden, handelaren en beoefenaars van vrije beroepen, die met de oudere patroons concurreerden om aanhang. Deze nieuwe patroons hielpen in 1950 de Democratische Partij van Menderes aan de verkiezingsoverwinning (Sayarı 1977; Özbudun 1981).

Politieke partijen zijn gaandeweg in steeds meer branches van de overheidsbureaucratie doorgedrongen. Alleen patroons die een post binnen een partij-organisatie hebben, zijn daarom nog in staat om voor hun cliënten te bemiddelen bij overheidsinstanties (bijvoorbeeld voor het verkrijgen van vergunningen, onthefingen van voorschriften of kwijtschelding van belastingsschulden). Tegelijkertijd is de behoefte aan deze vormen van bemiddeling, als gevolg van de uitbreiding van overheidsactiviteiten, sterk toegenomen (Sayarı 1977; Güneş-Ayata 1990). De nieuwere vormen van partij-patronage zijn er daarnaast op gebaseerd dat plaatselijke partijleiders hun aanhang in geval van verkiezingswinst kunnen belonen met openbare voorzieningen zoals wegen, waterleidingen of moskeeën:

'(...) the growth of party competition has been accompanied by rising levels of public investments for rural development projects. The allocation of state resources for these projects is controlled by elected party governments. Ruling parties have often used this power to broaden their grass-roots electoral support by rewarding rural communities which vote for them (...)' (Sayarı 1977: 108)

De patroons hebben daarbij te maken met cliënten die zich steeds meer bewust zijn geworden van de *bargaining power* van hun stemmen. Dat geldt vooral ook voor de nieuwe stadsbewoners in de *gecekondu*-wijken van de grotere steden. De bewonersorganisaties die in de meeste van deze wijken zijn opgericht, voeren veelal meer of minder openlijke onderhandelingen met politici. Het voornaamste doel van de *gecekondu*-bewoners is daarbij uiteraard de legalisatie van hun illegale behuizingen (Sayarı 1977; vgl. Karpas 1976: 196 e.v.).

In de jaren zeventig leek het er nog op dat dergelijke georganiseerde cliëntèles de overgang markeerden van verticale patroon-cliënt-relaties naar horizontale solidariteit als basis voor politiek gedrag (Özbudun 1981). Sindsdien is er echter niet veel veranderd. Het lijkt er nu eerder op dat de Turkse politiek zich voorlopig nog wel zal blijven kenmerken door partijpatronage en cliëntelisme.

III Turkse migranten in Nijmegen

1 De Turkse migratie naar Nijmegen

De eerste Turkse arbeidsmigranten moeten in 1961 in Nijmegen zijn aangekomen. De vreemdelingendienst van de Nijmeegse politie schreef dat jaar voor het eerst 163 vreemdelingen uit het Middellandse-Zeegebied in, die waren aangetrokken als arbeidskrachten door plaatselijke bedrijven. Onder hen waren tien Turken. In de jaren daarop breidde het aantal Turkse arbeidsmigranten in Nijmegen zich gestaag uit. Bovendien groeide hun aandeel in het totaal aantal 'gastarbeiders' in deze stad (zie figuur 1).

Nadat de eerste Turkse arbeiders geworven waren, volgden al snel landgenoten die op eigen gelegenheid naar Nederland kwamen. Tot de economische recessie van 1967/1968 overtrof het aantal 'spontane' arbeidsmigranten dat van de officieel geworven arbeiders. Arbeidsmigranten die buiten de werving om naar Nederland kwamen, dienden zich binnen acht dagen bij de vreemdelingendienst en het arbeidsbureau aan te melden en kregen dan veertien dagen de tijd om werk te zoeken. Deze laatste termijn vormde in het algemeen geen probleem. Vele 'spontane' migranten waren bij voorbaat van een arbeidsplaats verzekerd, dankzij een verwant of bekende die hier al werkte – zij waren in feite kettingmigranten.

Gedurende de jaren van economische neergang daalde het aantal Turkse arbeiders in Nijmegen met bijna de helft, om daarna weer snel te stijgen. Intussen had de Nederlandse overheid echter maatregelen genomen om de spontane immigratie in te dammen. Vanaf juni 1968 dienden buitenlanders die buiten de werving om in Nederland arbeid wilden verrichten, over een MVV (machtiging tot voorlopig verblijf) te beschikken. Vanaf april 1969 kon deze machtiging alleen nog in het buitenland worden verkregen. De Nederlandse ambassades en consulaten gaven zo'n MVV pas af, nadat was vastgesteld dat er voor de aanvrager plaats was op de Nederlandse arbeidsmarkt. Alhoewel door deze maatregel het aandeel van de werving in het totaal aantal nieuw afgegeven arbeidsvergunningen toenam, werden er ook na 1968 nog tamelijk veel arbeidsvergunningen afgegeven aan buitenlanders die niet officieel geworven waren (Penninx en Van Velzen 1977: 13). Maar de maatregel had nog een ander effect:

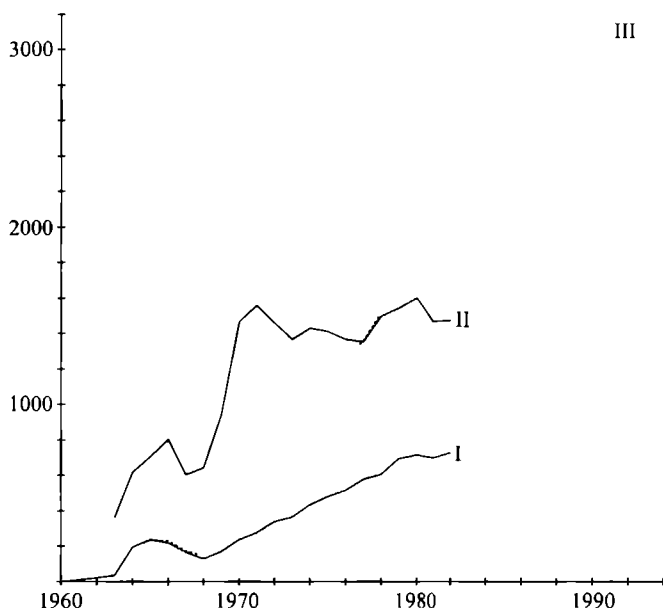
'De invoering van de MVV markeert de overgang van spontane migratie naar illegaliteit: wie zonder voorafgaande toestemming het land binnenkwam om arbeid te verrichten, deed dat van toen af illegaal.' (Van Groenendaal 1986: 60)

In 1969 zette de Nijmeegse vreemdelingendienst zes buitenlanders uit wegens illegaal verblijf. Tot 1975 werden in Nijmegen in totaal ruim tweehonderd illegalen opgepakt. In 1975 kondigde de Nederlandse overheid een regularisatiemaatregel voor illegale buitenlandse werknemers af. Illegalen die konden aantonen dat ze vóór 1 november 1974 Nederland binnengekomen waren, kwamen onder bepaalde voorwaarden in aanmerking voor legalisatie van hun verblijf. Blijkens het jaarverslag over 1975 van de Nijmeegse vreemdelingendienst meldden zich in deze stad 152

illegalen aan, van wie er 126 werden gelegaliseerd. Onder de gelukkigen waren zestig Turken.

Figuur 1 Turken in de gemeente Nijmegen 1960 - 1991

Bron jaarverslagen korps gemeentepolitie Nijmegen 1960-1991

- I Turkse arbeiders
- II totaal arbeiders uit wervingslanden
- III totaal Turkse inwoners

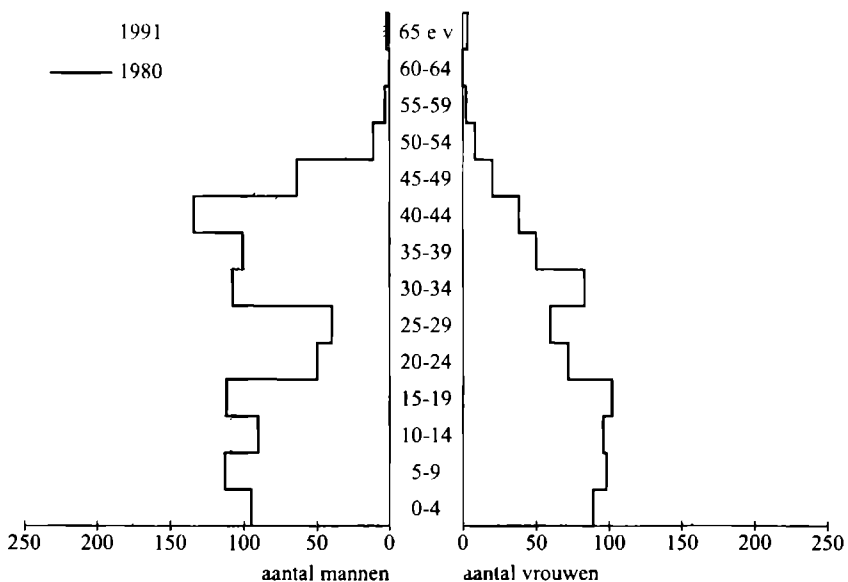
Gezinshereniging en gezinsvorming

Gedurende het eerste decennium van de Turkse migratie vestigden zich voornamelijk Turkse mannen in Nijmegen. Vanaf 1970 gingen deze arbeidsmigranten steeds meer tot gezinshereniging over. Elk jaar lieten enkele tientallen Turken hun gezinnen (geheel of gedeeltelijk) naar Nijmegen overkomen. Tegelijkertijd werd de werving steeds meer beperkt. In 1973 wierven Nijmeegse bedrijven al praktisch geen arbeidskrachten meer in het buitenland. In de jaren zeventig werd de Turkse immigratie dan ook grotendeels bepaald door de overkomst van gezinsleden van gevestigde arbeidsmigranten. In 1973 woonden nog drie keer zoveel Turkse mannen als vrouwen in Nijmegen. In 1975 was deze verhouding gewijzigd in 2:1. In 1980 overschreed het aantal Turkse gezinnen in Nijmegen de vierhonderd.

Steeds duidelijker tekende zich een tendens tot permanent – of in ieder geval langdurig – verblijf af. Terwijl in de jaren zestig het verloop onder de Turkse migranten in Nijmegen nog tamelijk groot was, keerden in de jaren tachtig jaarlijks niet meer dan enkele tientallen terug naar Turkije. Deze tendens tot permanente vestiging was ook af te lezen uit de toename van het aantal houders van verblijfsvergunningen met onbeperkte geldigheidsduur (vestigingsvergunningen en vergunningen voor gezinsleden).¹ In 1978 beschikte ruim 50% van de Turken in Nijmegen over een dergelijke vergunning. Tien jaar later lag dit cijfer rond de 85%.

In de jaren tachtig bleef de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen zich uitbreiden, zij het langzamer dan in het voorgaande decennium. De invoering van de visumplicht (1980) en van de zogenaamde f1445-maatregel (1983) leidden tot een tijdelijke vermindering van de immigratie.² De Turkse bevolkingsgroep nam niettemin gestaag toe. In 1986 bedroeg het aantal Turkse gezinnen in Nijmegen al meer dan zeshonderd. De immigratie is in toenemende mate toe te schrijven aan secundaire gezinshereniging, dat wil zeggen: gezinsvorming door kinderen van eerste generatie arbeidsmigranten. Daarnaast wordt de stijging van het totaal aantal Turkse inwoners voor een steeds groter deel veroorzaakt door natuurlijke aanwas in plaats van immigratie. In 1991 overschreed het aantal Turken in Nijmegen de drieduizend. De getalsverhouding tussen Turkse mannen en vrouwen bedroeg in dat jaar 1,2:1. Figuur 2 laat de leeftijdsopbouw van de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen zien.

Figuur 2: Opbouw van de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen, 1980 en 1991

2 Arbeid

Nijmegen heeft nagenoeg deze hele eeuw een verhoudingsgewijs hoge werkloosheid gekend. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam er enige industrie (met name margarine, kunstzijde, rijwielen, schoenen en elektro) tot ontwikkeling. De industrialisatie werd onderbroken door de crisis in de jaren dertig – op het conjuncturele dieptepunt, in 1936, werd de werkloosheid in Nijmegen geschat op 14% – en de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 herstelde de regionale economie zich maar langzaam. De werkloosheid nam opnieuw toe tot meer dan 10% van de mannelijke beroepsbevolking. In de jaren vijftig breidde de werkgelegenheid in de industrie – vooral in de metaalnijverheid – zich echter sterk uit. In 1960 was er al sprake van een tekort aan arbeid in de gemeente Nijmegen, dat toen echter nog vanuit de randgemeenten kon worden aangevuld. Een van de conclusies van een later verrichte regionaal-economische verkenning luidde dat in deze periode de basis werd gelegd voor de omvangrijke werkloosheid waarmee de regio later te kampen zou krijgen. Een aanzienlijk deel van de werkgelegenheid bleek namelijk te worden geleverd door enkele zeer grote bedrijven (zoals Philips en Honig) die in Nijmegen filialen hadden gevestigd. Het was te voorzien dat deze filialen in tijden van economische neergang het eerst zouden worden ingekrompen of gesloten.

‘Beslissingen die de werkgelegenheid raken, vallen niet in de direktiekamer in Nijmegen, maar elders in Nederland of daarbuiten. De grotere ondernemingen kunnen na sluiting van een filiaal de bedrijfsvoering continueren. Beslissingen worden genomen op grond van bedrijfseconomische motieven, niet op grond van regionaal-economische motieven’ (Kroeske en Meerman 1977: 5).

De rapporteurs constateerden bovendien een gebrek aan hoogwaardige bedrijven, en een teveel aan bedrijven met een geringe toegevoegde waarde. De productie van bijvoorbeeld schoenen en kleding zou volgens hen onmiddellijk naar ontwikkelingslanden verplaatst kunnen worden.

In de jaren zeventig en tachtig zou de industriële werkgelegenheid in Nijmegen en omstreken inderdaad sterk afnemen, sterker dan in de rest van Nederland. Tussen 1966 en 1987 daalde het aantal arbeidsplaatsen in de bouw en industrie in de gemeente Nijmegen met bijna de helft: van 25.009 naar 13.248 arbeidsplaatsen. De groei van de werkgelegenheid in de dienstensector was onvoldoende om deze daling (en de groei van de beroepsbevolking) te compenseren. De werkloosheid nam navenant toe: van ongeveer 2% in 1970 via 10% in 1975 naar 24% in 1986 (Kroeske en Meerman 1977, Actieprogramma Regionale Economie 1989, Van de Broek en Meijs 1987).

Maar voordat het zover was, werd een aanzienlijk aantal arbeidskrachten uit het buitenland aangetrokken. In de eerste helft van de jaren zestig nam het aantal arbeidsplaatsen in de dienstensector snel toe, terwijl ook de industriële werkgelegenheid – wederom vooral in de tak van de metaalnijverheid – bleef groeien. Om het hierdoor ontstane tekort aan arbeid aan te vullen, ging kunstvezelfabrikant NIJMA in 1961 als eerste bedrijf in Nijmegen over tot het werven van ‘gastarbeiders’, en wel in Griekenland.³ De eerste Turken werden naar Nijmegen gehaald door de gereedschappenfabriek NAMI, een filiaal van Grasso in Den Bosch. Het eerste

bedrijf dat op grotere schaal in Turkije ging werven, was ASW, fabrikant van de bekende Fasto-geisers.

De werving door ASW

ASW stond aan het begin van de jaren zestig voor een gigantisch project: de ombouw van geisers op aardgas. ASW had daartoe al Italianen en Spanjaarden aangetrokken, maar de ervaringen met deze arbeidskrachten waren niet zo goed. Met name de Italianen wekten de indruk vooral voor het avontuur naar Nederland te zijn gekomen. Onder hen waren bijvoorbeeld enkele badmeesters, die – zo vertelt mij de vroegere personeelschef – bij de aanvang van het badseizoen in Italië van de ene dag op de andere ASW in de steek lieten. In 1963 kwamen voor het bedrijf als een geschenk uit de hemel enkele Turken aan de poort om werk vragen. Nadat de eersten waren aangenomen, volgden er spoedig meer. Na verloop van tijd meldde zich bijna dagelijks een groepje Turken bij het bedrijf, zodat de personeelschef kon selecteren. De mannen werden telkens gebracht door een landgenoot die Nederlands sprak. Alle betrokkenen waren tevreden – ASW niet het minst, want de Turkse arbeidskrachten voldeden uitstekend. Nadat op deze wijze enkele tientallen Turken te werk waren gesteld, kwam echter het hoofd van de vreemdelingendienst langs op het bedrijf. De oud-personeelschef vertelt:

‘Hij zei tegen mij: “U bent verkeerd bezig, weet u wel hoe die mannen hier komen?” Ik antwoordde: “Nee, maar dat kan mij ook niet zoveel schelen, de hoofdzaak is dat het goede werkkrachten zijn.” Daarop vertelde hij dat de mannen waren geworven door de Belgische staatsmijnen, ze hadden daar een contract. De Belgen hadden de zaak in Den Haag aangekaart, toen ze doorkregen dat onder hun Turkse werknemers het verhaal de ronde deed dat er in Nijmegen een bedrijf was dat beter werk te bieden had aan Turken.’⁴

Het bedrijf zei toe geen Turken meer op deze wijze in dienst te zullen nemen, maar bedong dat de mannen die al waren aangenomen mochten blijven.⁵ De Turkse bemiddelaar – die zich waarschijnlijk door zijn landgenoten voor zijn diensten had laten betalen – trad bij ASW in dienst als tolk. In 1964, kort nadat de Nederlandse overheid een wervingsverdrag met Turkije had gesloten, reisde de personeelschef naar Ankara om daar persoonlijk 25 arbeidskrachten te selecteren. Nog hetzelfde jaar volgde een tweede groep van 25. In 1965 werd een derde groep van 25 geworven, ditmaal in Izmir, de geboorteplaats van de bedrijfstolk.

De eerste werving had nogal wat voeten in aarde. ASW had arbeidskrachten nodig voor productie- en montagewerk. Maar bij het arbeidsbureau in Ankara werden de aspirant-arbeidsmigranten gewoonlijk vooral op fysieke kracht geselecteerd. De personeelschef van ASW zag hoe een collega van een ander Nederlands bedrijf in één oogopslag 25 mannen taxeerde. Hij wees er enkelen aan die een zwak postuur hadden: zij vielen af, de overigen nam hij aan. Toen bleek dat de ASW-chef een veel tijdrovender selectieprocedure volgde – hij voerde met iedere aspirant-gastarbeider afzonderlijk een uitgebreid gesprek – wekte dat weerstanden op bij het Turkse arbeidsbureau. Na een dag waren nog lang niet alle mannen die naar het arbeidsbureau waren opgeroepen, aan de beurt gekomen. Sommigen waren van heinde en verre naar de hoofdstad gekomen en moesten overnachten in een

park Het arbeidsbureau moest ook veel meer kandidaten oproepen dan gewoonlijk Het duurde een volle week voordat er 25 mannen door de selectie waren gekomen

Welke selectiecriteria hanteerde de personeelschef? Deze vraag stelden ook de gegadigden die op het arbeidsbureau waren verzameld elkaar telkens opnieuw Een man die destijds door ASW werd geworven, herinnert zich

‘Als er iemand naar buiten kwam die zei dat hij niet was aangenomen, begonnen we ons af te vragen waarom niet Sommigen waren bang dat ze met veel kinderen niet geworven zouden worden Dus waren er mannen met zes kinderen die zeiden dat ze er maar twee hadden Er zijn er zelfs naar de rechtbank gegaan om hun kindertal te laten veranderen ’

Sommige mannen vertelden dat de Nederlandse chef een kraan bij zich had, wie deze kraan snel uit elkaar halen en weer in elkaar zetten kon, zou een contract aangeboden krijgen Maar de hierboven geciteerde man werd aangenomen zonder dat hij een kraan had gezien Wellicht was dat omdat hij in Turkije als automonteur had gewerkt Volgens hem speelden andere criteria echter een zeker zo belangrijke rol

‘Ik denk dat ze vooral ook op het uiterlijk afgingen – ik zag er netjes uit en zo En ik was jong en vrijgezel ’

De personeelschef zelf bevestigt deze indruk, wanneer ik hem vraag naar zijn selectiecriteria

‘Als ik naar hun arbeidsverleden vroeg, zeiden ze allemaal in een metaalfabriek te hebben gewerkt Daarom had ik een stuk gereedschap bij me Ik vroeg dan of ze wisten wat het was – dat vertelden ze natuurlijk direct aan elkaar door – maar ook om te laten zien hoe het werkte Maar het belangrijkste criterium was eigenlijk hun uitstraling Het moesten geen mannen zijn met afgezakke schouders en met een blik in hun ogen van ‘neem mij alsjeblieft mee’ Op de tweede plaats mochten het beslist geen analfabeten zijn Verder heb ik sterk uitgekeken naar vrijgezellen Niet dat mannen met een gezin helemaal geen kans maakten, maar ik vroeg dan wel hoe ze dachten een jaar weg te kunnen blijven Ik vroeg ook naar sociale omstandigheden, de situatie bij hen thuis, of hun vader werkte bijvoorbeeld, eigenlijk net zoals je dat ook bij Nederlandse sollicitanten gewoon was ’

In een vraaggesprek met een regionale krant, kort na de werving, betitelde de personeelschef de Turkse werknemers als ‘goede werkkrachten en bereidwillige jongens’ (*De Gelderlander*, 13 november 1964) Bijna dertig jaar later onderschrijft hij zijn uitspraak van toen mede dankzij deze Turken slaagde het ombouwproject van ASW Enkele andere Nijmeegse bedrijven gingen in navolging van ASW – er was een kring van hoofden personeelszaken van industriële bedrijven die regelmatig bijeenkwam – tot het werven van Turkse arbeidskrachten over Controls, fabrikant van regelapparatuur, zou uiteindelijk het grootste aantal Turken naar Nijmegen halen Daarnaast gingen in de omgeving van Nijmegen met name de baksteen- en dakpannenindustrie en vleeswarenfabrieken tot werving in Turkije over

Het verloop onder de arbeidsmigranten in de beginjaren

Een deel van de in 1964/1965 door ASW geworven Turkse werknemers bleef in Nijmegen werken totdat het bedrijf in het begin van de jaren tachtig werd gesloten. Het merendeel was toen echter al vertrokken. Sommigen werden ontslagen bij de reorganisaties die ASW gedurende de jaren zeventig doorvoerde. Anderen waren al eerder vertrokken, hetzij om terug te keren naar Turkije – het terugkeerpercentage was in de jaren zestig veel hoger dan nu – hetzij om bij andere bedrijven te gaan werken. Gedurende een groot deel van de jaren zestig en ook nog in de jaren zeventig bestonden er tekorten aan arbeid. Veel ‘gastarbeiders’ hadden – alhoewel in mindere mate dan Nederlandse arbeiders – arbeidsplaatsen voor het uitkiezen. Turken die om de een of andere reden van werkgever wilden veranderen, slaagden daar vaak in door bemiddeling van landgenoten die bij andere bedrijven werkten. Achteraf gezien waren dit gouden jaren voor veel Turkse arbeidsmigranten.

‘Elke keer als mijn contract afliep, zei ik dat ik ergens anders wilde gaan werken. Dan vroegen ze waarom. Als ik dan zei: “Ik kan daar of daar meer verdienen”, dan vroegen ze: “Hoeveel? Kun je daar zoveel verdienen? Dan krijg je bij ons f50 meer.” Zo hebben ze mij telkens overgehaald om te blijven.’

Er bestond vóór 1960 al een *gentlemen's agreement* binnen de Nijmeegse industriële kring. De dertig a veertig bedrijven die tot deze kring behoorden, hielden niet naar elkaars arbeidskrachten. Als bij een van deze bedrijven een werknemer van een ander bedrijf solliciteerde, trad het eerste bedrijf in overleg met het tweede. Dit gebruik werd ook ten aanzien van buitenlandse arbeidskrachten in acht genomen – de werving was immers een kostbare aangelegenheid. Toch vonden er vrij veel wisselingen plaats, want – zo verzuchtten verschillende oud-kringleden – ‘als na een jaar hun wervingscontract was afgelopen, kon je ze toch niet meer vasthouden’. Door dit hoge verloop – en door de toen nog zeer welkome ‘spontane’ arbeidsmigratie – is het te verklaren dat Philips, alhoewel het zelf niet in Turkije had geworven, in 1975 een van de grootste werkgevers van Turken in Nijmegen was (Bekhuis e.a. 1977: 357).

Misschien wel het hoogste personeelsverloop kende overigens de baksteenindustrie in de omgeving van Nijmegen. Niet alleen was het werk in deze tak van industrie uitzonderlijk zwaar, het lag in de winter ook een paar maanden stil. Werknemers waren dan ook moeilijk aan het bedrijf te binden. Rond 1965 begonnen enkele steenfabrieken al in Turkije te werven. Deze bedrijven trokken hoofdzakelijk ongeschoolde arbeidskrachten aan van het Turkse platteland. Velen van deze door steenfabrieken geworven arbeiders maakten echter zodra dat kon de overstap naar andere bedrijven. Sommigen trokken zelfs door naar andere landen. Een man die destijds vaak als tolk in deze bedrijven werd ingeschakeld, vertelt hierover:

‘De arbeiders van de steenfabrieken hadden in het hoofd een jaar doorbijten en dan ergens anders naar toe. Als ze enige scholing hadden, konden ze terecht bij bedrijven als NIJMA, ASW, Philips, Splendor, Controls, Smit. Die bedrijven hadden meer prestige. Het werk was er ook minder zwaar. Maar er waren ook velen die naar Duitsland gingen. Het was destijds niet moeilijk – als je eenmaal in Europa werkte – om naar een ander Europees land te gaan. Duitsland had meer prestige bij de Turkse arbeiders. Je kon er ook meer verdienen. En Duits-

land was gewoon bekender. Ik had op school in ieder geval nog geleerd dat Nederland bestond, maar er waren ook Turken die nog nooit van Nederland hadden gehoord.'

De door de tolk genoemde bedrijven waren alle grote bedrijven. NIJMA fabriceerde kunstvezels, Philips buizen en transistors, Splendor lampen, Controls regelapparatuur, Smit transformatoren en ovens. Rond 1970 stonden de meeste van deze bedrijven bij Nederlandse werkzoekenden waarschijnlijk al niet meer zo hoog aangeschreven, wegens op handen zijnde inkrimpingen (NIJMA, ASW, Smit) en sluitingen (Splendor). Nu zijn van deze bedrijven alleen Controls, Philips en Smit nog over, in afgeslankte vorm.

Niet alleen bedrijven vonden het hoge verloop onder hun werknemers lastig. De vreemdelingendienst van de Nijmeegse politie wees in het jaarverslag over 1963 op het vele werk dat de arbeidsmigranten met zich mee brachten:

'De vreemde arbeiders zijn over het algemeen niet erg honkvast en wisselen gemakkelijk van werkgever en pension en nemen het niet erg nauw met de vreemdelingenvoorschriften.'

Twee jaar later maakte de dienst opgelucht melding van een gewijzigde situatie. In de laatste maanden van 1965 bleek de vraag naar buitenlandse arbeid sterk te zijn teruggelopen:

'Deze sterk verminderde plaatsingsmogelijkheid van buitenlandse arbeiders heeft een gunstige invloed gehad op het verloop onder hen. Waren zij voorheen geneigd om bij onenigheid e.d. direct ontslag te nemen, thans doen zij dit niet zo gemakkelijk meer, omdat zij weten dat ander werk niet meer opgescheept ligt.'

De dienst kon toen nog niet bevroeden dat wéér twee jaar later een nieuwe periode van werving zou aanvangen.

De jaren zeventig: toenemende werkloosheid en aanhoudende arbeidstekorten

Door de recessie in de tweede helft van de jaren zestig werden veel 'gastarbeiders' gedwongen uit West-Europa te vertrekken. Bij aanhoudende werkloosheid verloren ze niet alleen hun inkomsten, maar ook hun recht op verblijf. Er waren echter ook werkloze migranten die – zonder geldige verblijfstitel – op zoek naar werk in West-Europa bleven. Bij het aantrekken van de economie werden de werving en toelating van buitenlandse arbeiders in de meeste gastlanden aan strengere regels onderworpen. Na de oliecrisis van 1973 werd een wervingsstop afgekondigd. Door deze maatregelen nam het aantal 'illegalen' nog toe. Juist ten gevolge van de nieuwe neergang van de economie bestond er ook behoefte aan hun (goedkope) arbeidskracht.

Ook in Nijmegen en omstreken werden illegale buitenlanders te werk gesteld. Voor een bedrijfstak als de baksteenindustrie – die grotendeels gedoemd was te verdwijnen – betekenden de illegale arbeidsmigranten uitstel van executie. De steenfabrieken zagen hun officieel geworven buitenlandse arbeiders veelal snel naar andere bedrijven overstappen. De opgevallende arbeidsplaatsen werden steeds meer

ingenomen door illegale buitenlanders. Een voormalige personeelschef van een steenfabriek vertelt:

‘Aanvankelijk lieten we arbeiders in Turkije werven. Maar later kwamen de illegalen. Dat waren meest Turken uit Duitsland. Ze werden door ronselaars de grens over gebracht.’

De steenfabrieken stonden er in het begin van de jaren zeventig om bekend dat ze veel illegale buitenlanders werk boden. Toch werd er zelden ingegrepen. De personeelschef:

‘De politie was eigenlijk ook wel op de hoogte. Maar bij ons is er nooit een opgepakt en teruggestuurd. Wij werden wel eens gewaarschuwd. “Nu moet het afgelopen zijn”, werd er dan gezegd.’

De tolk:

‘Soms wist een bedrijf van tevoren dat de politie een inval zou doen. Dan moest ik de mensen komen vertellen dat ze zich tussen bepaalde uren moesten verstoppen. Hoe dat tevoren bekend was? Och, iedereen kent elkaar hier.’

De personeelschef schatte dat er in die jaren vier keer zoveel illegale als legale Turkse arbeidsmigranten in en om Nijmegen werkten – een (over)schatting die wellicht indicatief is voor de getalsverhoudingen binnen het (aflopende) bedrijf waar hijzelf werkte. Het hoofd van de Nijmeegse vreemdelingendienst daarentegen schatte dat vóór de regularisatiemaatregel 650 illegale buitenlandse werknemers in Nijmegen verbleven, tegenover ongeveer 1.400 legale arbeiders uit wervingslanden (Van Groenendaal 1986: 119). Feit is echter dat zich 152 illegalen aanmeldden, van wie de helft Turken waren.

Twee jaar na de regularisatiemaatregel maakte de vreemdelingendienst alweer melding van een toename van het aantal illegaal in Nijmegen verblijvende Turkse arbeidskrachten – 26 van hen werden bij controles aangehouden. In de jaren daarop kwam de dienst steeds opnieuw tot de bevinding dat het aantal illegale Turken toenam dan wel constant bleef. In haar jaarverslag over 1978 schreef de dienst deze toename toe aan de behoefte van het bedrijfsleven aan ongeschoolde arbeidskrachten, veelal in tijdelijk dienstverband, ‘waarin ondanks ons hoge werkloosheidspercentage niet vanuit de Nederlandse arbeidsmarkt kan worden voorzien.’ De werkloosheid in Nijmegen bedroeg in dat jaar meer dan 10%.

Overigens werden niet alleen illegale Turken ingeschakeld om de tekorten op de arbeidsmarkt te dekken. Ook Turkse vrouwen die in het kader van gezinshereniging immigrerden, togen hier veelal aan het werk, bijvoorbeeld bij Controls. Een vrouw die in 1973 in Nijmegen aankwam:

‘Aanvankelijk was ik niet van plan om te gaan werken. Ik had twee kleine kinderen. Maar ik begon me al snel te vervelen. Een kennis van mijn man werkte bij Controls. En daar zochten ze arbeiders. Ze betaalden f100 als je een nieuwe arbeider aanbracht. Dus die kennis nam mij mee naar de fabriek. Ze vroegen of ik de volgende dag al kon beginnen. Ik zei dat ik eerst iets moest regelen voor mijn kinderen, maar dat ik de komende maandag wel kon beginnen. Zo ben ik begonnen te werken.’

Deze vrouw was geen uitzondering. Veel Turkse vrouwen vonden bijvoorbeeld ook werk in de vleeswarenindustrie. Uit een onderzoek dat in 1975 onder buitenlandse arbeiders in Nijmegen werd verricht, bleek dat de helft van de vrouwen van Turkse respondenten buitenshuis werkte (Bekhuis e a 1977: 408).⁶ De stijging van het aantal Turkse arbeiders na 1971 – het laatste jaar dat nog een aanzienlijk aantal Turken in het kader van de officiële werving naar Nijmegen kwam – was ook hoofdzakelijk toe te schrijven aan de toetreding van vrouwen en kinderen van arbeidsmigranten tot de arbeidsmarkt. Later kwamen hier de huwelijkspartners van kinderen van deze migranten bij.

Typerend voor de positie van buitenlandse arbeiders op de Nederlandse arbeidsmarkt toentertijd was verder, dat zij zich verspreidden over steeds meer verschillende economische sectoren en bedrijfstakken, om overal de ongeschoolde functies te vervullen (Penninx en Van Velzen 1977: 19 e v.). Deze ontwikkeling heeft zich ook in Nijmegen tot op zekere hoogte voorgedaan. Uit het eerder genoemde Nijmeegse onderzoek kwam naar voren dat buitenlandse arbeiders in 1975 in iedere tak van industrie en ook in de dienstensector werkzaam waren. Verder bleken ze zowel bij kleinere als bij grotere werkgevers te werken. Desalniettemin bleef er een zeer sterke oververtegenwoordiging in de metaal- en de elektrotechnische industrie: ruim 80% van de Turkse arbeiders (en 60% van alle gastarbeiders) in de steekproef. Ongeveer de helft van alle Turkse arbeiders in Nijmegen was werkzaam bij vijf grote bedrijven (Controls, Philips, ASW, Smit-Nijmegen en Smit-Weld) in deze twee takken van industrie. Meer dan 90% van de Turkse arbeiders in de steekproef verrichtte ongeschoold of geoeftend werk (Bekhuis e a 1977: 456-463).

De jaren tachtig: toenemende langdurige werkloosheid

Tot 1975 bleef de werkloosheid onder buitenlanders uit wervingslanden procentueel onder het werkloosheidscijfer van de totale Nederlandse beroepsbevolking. Daarna nam de werkloosheid onder deze bevolkingsgroep disproportioneel sterk toe. In 1987 was ongeveer 40% van de Turkse beroepsbevolking werkloos, tegenover 14% van de totale beroepsbevolking. Ook de duur van de werkloosheid nam disproportioneel toe. In 1987 was 42% van de Turkse werklozen langer dan twee jaar werkloos. Onder Nederlandse werklozen bedroeg dit percentage 34% (Penninx 1988: 68-69).

Dezelfde ontwikkeling deed zich in Nijmegen voor – zij het dat de werkloosheid onder gastarbeiders hier al eerder begon te stijgen. In 1975 waren volgens het jaarverslag van de Nijmeegse vreemdelingendienst 66 van de 479 Turkse arbeiders in deze stad werkloos. Dat betekende een werkloosheidspercentage van 14% – beduidend hoger dan het cijfer van 10% voor de totale Nijmeegse beroepsbevolking. In 1981 stonden 265 Turken als werkzoekenden ingeschreven bij het arbeidsbureau, een vijfde van het totaal aantal Turkse inwoners in de leeftijd van 15 tot 65 jaar. Weer zes jaar later, in 1987, bleek het aantal ingeschreven werkzoekende Turken te zijn verdubbeld tot 539. Dat aantal kwam overeen met een derde van het totaal aantal Turkse inwoners in de leeftijd van 15 tot 65 jaar.⁷

De laatste jaren is de werkloosheid onder Turken in Nederland niet verder toegenomen. Procentueel gezien is er sprake van een afname. De werkloosheid onder Turken daalt echter minder sterk dan het werkloosheidscijfer van de totale

Nederlandse beroepsbevolking (Muus 1991 31-33, 86-89) Ook in Nijmegen en omstreken heeft de werkloosheid onder Turken zich gestabiliseerd Begin 1990 stonden in het rayon Nijmegen 734 werkloze Turken ingeschreven bij het arbeidsbureau, eind 1990 bedroeg dit aantal 732, eind 1991 754 Er is echter een grote groep van langdurig werklozen eind 1989 was 37% van de Turkse werklozen twee jaar of langer werkloos, eind 1991 was dit percentage opgelopen tot 44% Overigens is de werkloosheidsduur onder andere bevolkingsgroepen in de gemeente Nijmegen ook hoog. eind 1989 was 35% van de Nijmeegse werklozen twee jaar of langer werkloos, eind 1991 was dit percentage opgelopen tot 40% (cijfers verstrekt door het arbeidsbureau Nijmegen)

De stabilisatie van de werkloosheid onder allochtonen is mede te danken aan extra overheidsinspanningen voor de betreffende bevolkingsgroepen In Nijmegen werd in 1989 het Bureau Arbeidsinpassing Minderheden (BAM) opgericht, als onderdeel van een samenwerkingsovereenkomst tussen onder meer de gemeente, het arbeidsbureau Nijmegen, uitzendbureau Start en het Centrum Buitenlanders Gelderland De voornaamste doelstelling van BAM is het bieden van 'individuele trajectbegeleiding' aan allochtone werklozen Uit het evaluatieverslag over januari 1990 tot juli 1991 blijkt dat BAM gedurende de eerste anderhalf jaar van zijn bestaan een bestand van 531 cliënten opbouwde, onder wie 139 Turken Een derde van de cliënten werd op een taalcursus of een beroepsopleiding (of op de wachtlijst voor een cursus of opleiding) geplaatst Eveneens een derde haakte na verloop van tijd af Een derde werd door BAM 'geschikt voor de arbeidsmarkt' geacht Velen van hen werden inderdaad aan werk geholpen. In veel gevallen ging het echter om tijdelijk werk Van de 31 Turken die aan werk geholpen werden, kregen er slechts tien meteen een vaste baan Als grootste knelpunt signaleerde BAM dat er in Nijmegen en omstreken nauwelijks meer werkgelegenheid voor ongeschoolden is

3 Huisvesting

De eerste gastarbeiders in Nijmegen waren door plaatselijke bedrijven geworven Deze bedrijven waren contractueel verplicht ervoor te zorgen dat hun buitenlandse arbeiders gehuisvest werden Al snel bleek dat de stad Nijmegen nauwelijks gelegenheid bood tot huisvesting Verschillende bedrijven gingen er daarom toe over hun buitenlandse werknemers in omliggende gemeenten onder te brengen ASW, bijvoorbeeld, liet voor zijn Turkse arbeiders in Beek een villa (Zonneheuvel) tot pension verbouwen Een voormalig werknemer herinnert zich

'In Nederland aangekomen werden we met een bus naar Beek vervoerd We hadden ons Nederland heel mooi voorgesteld, en de rit naar het pension ging inderdaad door een prachtige omgeving En ook het pension was geweldig mooie kamers, met televisie, enzovoort '

De Turkse arbeidsmigranten die buiten de officiële werving om naar Nederland kwamen, waren in het algemeen veel minder gelukkig Zij kwamen veelal terecht in kleine, min of meer illegale pensions en in panden van kamerverhuurbedrijven, met name in de oude binnenstad en de wijken Bottendaal en Altrade In Bottendaal, een arbeiderswijk daterend van rond de eeuwwisseling, woonde lange tijd de grootste

concentratie van buitenlanders in Nijmegen. Blijkens een onderzoek dat door de wijkraad werd ingesteld, waren in 1974 300 à 350 van de 1274 woningen in de wijk aan gezinsbestemming onttrokken om zonder vergunning dienst te doen als 'huurkazernes' voor studenten en gastarbeiders. In sommige gastarbeiderpensions zouden per kamertje vier mannen wonen. De wijkraad bracht haar bevindingen onder de aandacht van de regionale pers. Een verslaggever nam een kijkje in enkele pensions en gaf een dickensiaanse beschrijving:

'In dit soort pensions wordt vrijwel nooit schoongemaakt. Je schoenen kleven er aan het zeil, de weeïge lucht van schapevlees slaat je al op je longen als de deur opengaat. De kamers zijn niet of nauwelijks verwarmd. In hun vrije uren gaan de mannen dan ook vaak naar de trefcentra om een biertje te pakken en over hun land te praten. Op zulke momenten is de heimwee het grootst.' (*De Gelderlander*, stadseditie Nijmegen, 16 januari 1975)

Enkele jaren eerder had de vreemdelingendienst al een onderzoek ingesteld naar de huisvesting van buitenlandse arbeiders in de gemeente. Daarbij waren ook veel gebreken (met name ontbrekende badgegelegenheden en brandblusapparaten) aan het licht gekomen. Mede naar aanleiding van het onderzoek van de Bottendaalse wijkraad begon de gemeente in 1975 vorderingsprocedures tegen 37 illegale pensions. Later verdwenen nog meer pensions, doordat de gemeente ten behoeve van de stadsvernieuwing panden van particulieren opkocht.

Veel pensions liepen ook leeg doordat ondertussen de gezinshereniging op gang was gekomen. Al in 1971 signaleerde de Nijmeegse vreemdelingendienst de huisvesting van de gezinnen van buitenlandse arbeiders als een steeds dringender probleem. De gemeentelijke huisvestingsdienst gaf toen in het algemeen nog geen woonvergunningen af voor deze gezinnen, om te voorkomen dat Nederlandse inwoners van Nijmegen benadeeld zouden worden. Veel buitenlandse – met name Turkse – arbeiders zagen zich daardoor gedwongen om tegen woekerprijzen 'gemeubileerde' kamers te huren of woningen van slechte kwaliteit te kopen. Anderen schoven de gezinshereniging op de lange baan. In het onderzoek dat in 1975 onder buitenlandse arbeiders in Nijmegen werd gehouden, werd de eis van passende huisvesting door arbeidsmigranten die hun gezin nog niet hadden laten overkomen het vaakst genoemd als beletsel voor gezinshereniging (Vegt 1976: 31).

De gemeente Nijmegen achtte zich niet in eerste instantie verantwoordelijk voor de huisvesting van de gezinnen van buitenlandse arbeiders. 'We zullen er als gemeente de bedrijven op moeten wijzen dat zij op dit gebied verantwoordelijkheid hebben', verklaarde de wethouder van huisvesting in een vraaggelbesprek met een regionale krant in 1975. Hij zei het probleem ook te willen bespreken met de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers, maar voegde daar direct aan toe: 'Hoewel dat er niet toe mag leiden dat elke gastarbeider zomaar z'n vrouw laat overkomen, want dan zijn we nergens meer.' Overigens verklaarde de stichting op haar beurt niets te kunnen doen: 'Er zou een instantie moeten komen die zich uitsluitend met de problematiek rond de huisvesting van buitenlandse werknemers bezighoudt.' Daarnaast riep ook de stichting de werkgevers op om hun verantwoordelijkheid te nemen (*De Gelderlander*, stadseditie Nijmegen, 16 januari 1975).

Van hun werkgevers hadden migranten die hun gezin wilden laten overkomen echter weinig te verwachten. Alleen de steenfabrieken toonden zich nog wel eens bereid om voor huisvesting te zorgen. In de omgeving van Nijmegen waren daartoe ook meer mogelijkheden dan in de stad zelf. Bovendien konden deze bedrijven hun buitenlandse werknemers hierdoor aan zich binden. Andere werkgevers stonden veel minder positief tegenover de overkomst van gezinnen. Zij waren – zo merkten verschillende oud-werkgevers tegenover mij op – destijds meer geporteerd voor het Zwitserse systeem, dat wil zeggen, voor rotatie van buitenlandse arbeidskrachten.⁸

Rond 1980 vormde de huisvesting van buitenlandse gezinnen nog steeds een dringend probleem. Weliswaar had de huisvestingsdienst haar beleid inmiddels gewijzigd, maar de wachttijden voor geschikte woonruimte waren zo lang dat enkele Turkse gezinnen hun toevlucht namen in (voor of door hen) gekraakte woningen. Gezien de heersende woningnood wierp de vreemdelingendienst in haar jaarverslag over 1981 de vraag op of het wel juist is 'onze voor veel vreemdelingen relatief hoge huisvestingsnormen' aan migranten op te leggen, als daardoor de mogelijkheid tot gezinshereniging sterk wordt ingedamd.

Nu, alweer tien jaar later, is de woningnood – dankzij de woningbouw die in de jaren zeventig en tachtig heeft plaatsgevonden – niet meer zo groot als eertijds. De eis van passende huisvesting voor gezinshereniging vormt echter nog steeds een hindernis voor kinderen van Turkse arbeidsmigrantten die – nu ze de huwbare leeftijd bereiken – veelal een partner uit Turkije willen laten overkomen. Zij wachten al snel een jaar op woonruimte. De gemiddelde wachttijd wordt nog verlengd doordat de meesten niet in de nieuwe buitenwijken wensen te wonen.

Spreiding over de stad

Gedurende de laatste twee decennia hebben de Turkse inwoners van Nijmegen zich verspreid over bijna de gehele stad. Bovendien zijn zij nu – anders dan vroeger – vrijwel uitsluitend in huurwoningen van corporaties gehuisvest. Deze ontwikkelingen hebben zich ook in andere Nederlandse steden voorgedaan. Voor Utrecht, bijvoorbeeld, is de 'sociale geografie van buitenlandse vestiging' vrij gedetailleerd beschreven. De ontwikkelingen in die stad konden worden samengevat in een schema, dat met enige aanpassingen ook van toepassing zou kunnen zijn op Nijmegen:

Schema 1: Ontwikkeling van het vestigingspatroon van Turkse en Marokkaanse immigranten in Utrecht

periode	stadsgebied	immigratiefase	toegangsmechanisme
1960-1973	oude binnenstad & oude luxe wijken	buitenlandse mannen alleen	pension & onderhuur
1970-1980	oude arbeiderswijken	gezinshereniging	koopwoningen
1978-heden	nieuwe arbeidersbuurten & naoorlogse flats	tweede generatie weg uit concentratiebuurten	huren bij gemeente en corporaties

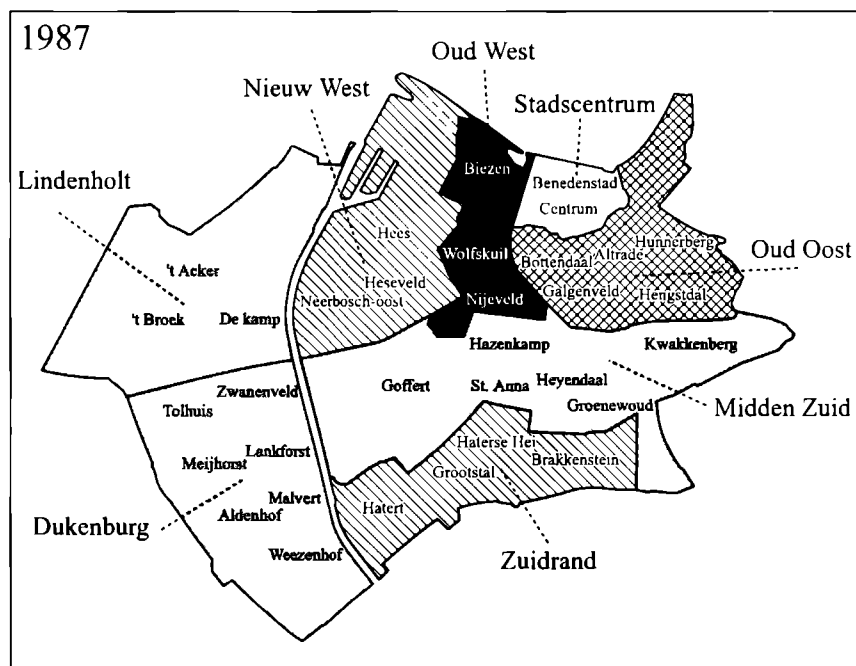
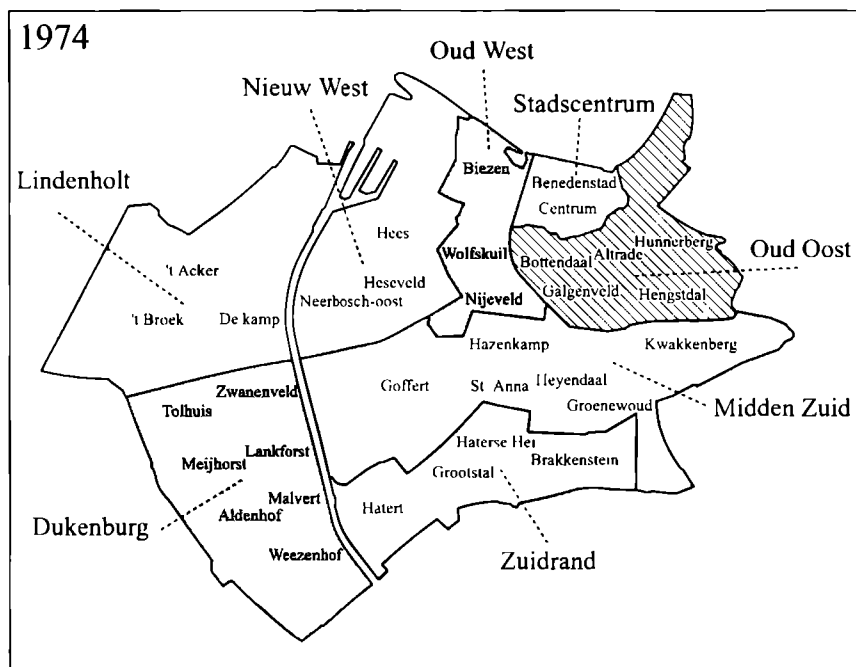
Bron: Bovenkerk e.a. 1985: 67

De Turkse gezinnen die in de eerste helft van de jaren zeventig in Nijmegen aankwamen, vestigden zich voor een groot deel in enkele oude arbeiderswijken nabij de binnenstad (Bottendaal en Altrade). Hier bevonden zich ook al de meeste pensions voor gastarbeiders – een verschil met Utrecht, waar de pensions in de oude binnenstad en negentiende-eeuwse luxe wijken geconcentreerd waren. Relatief veel Turkse gezinnen kochten in deze wijken een woning of huurden van particulieren. Een kleiner deel vestigde zich – min of meer noodgedwongen – in de buitenwijken die juist in deze jaren gereed kwamen, met name in Meijhorst. Enkele van deze gezinnen verhuisden echter, zodra ze de kans kregen, ook naar de oude wijken rond de binnenstad.

In de tweede helft van de jaren zeventig verschoof het zwaartepunt van de Turkse vestiging naar de wijken Wolfskuil, Willemskwartier en Kolping. Deze waren voor of kort na de oorlog door woningcorporaties gebouwd voor arbeiders met lagere inkomens. In de jaren zestig kregen ze te lijden onder demografische en sociaal-economische achteruitgang. Enerzijds stroomden bewoners met een iets hoger beroepsniveau en inkomen weg naar nieuwbouwwijken. Anderzijds stroomden nieuwe bewoners in uit sociaal-economisch zwakkere wijken. Al in 1965 namen Wolfskuil en Willemskwartier de laagste plaatsen in op een rangschikking van Nijmeegse wijken naar 'welstandsniveau' (Visschedijk 1967: 10). Bij autochtone woningzoekenden stonden deze wijken dan ook slecht aangeschreven. Toen in de loop van de jaren zeventig (dankzij de bouw van het nieuwe stadsdeel Dukenburg) de doorstroom op de Nijmeegse huurwoningmarkt groter werd, werden vrijkomende woningen in Wolfskuil, Willemskwartier en Kolping steeds moeilijker te verhuren. Het logische gevolg was dat in deze wijken steeds meer woningen werden toegewezen aan allochtone, met name Turkse, gezinnen.

In de jaren tachtig bleef het aantal Turkse gezinnen in Wolfskuil en Willemskwartier toenemen. In Bottendaal daarentegen bleef het aantal Turkse bewoners stabiel. Deze wijk onderging een metamorfose dankzij de stadsvernieuwing. De meeste Turken die eerder een huis in deze wijk hadden gekocht, verkochten dat nu aan de gemeente en betrokken een huurwoning in Bottendaal of daarbuiten. Tegelijkertijd kwam de wijk weer steeds meer in trek bij autochtone woningzoekenden. Ten tijde van het onderzoek bedroeg de gemiddelde wachttijd voor de nieuwe en gerenoveerde huurwoningen in Bottendaal al meer dan vijf jaar. Na 1980 verschoof het Turkse vestigingspatroon naar enkele andere wijken: Heseveld en Neerbosch-Oost, Hatert en Hatertse Hei. Deze wijken waren in de jaren vijftig en zestig gebouwd voor arbeiders en middenstanders met iets hogere inkomens. In de jaren zeventig zette ook in deze wijken een proces van sociaal-economische achteruitgang in. Tegenover de uitstroom naar de nieuwe stadsdelen stond een instroom uit wijken als Wolfskuil. Langzaam maar zeker werd dus ook het bestand van (deels betere) huurwoningen in deze wijken steeds meer opengesteld voor Turkse gezinnen. Daarnaast vestigden zich gaandeweg meer Turkse gezinnen in de nieuwe stadsdelen Dukenburg en Lindenholt.

Figuur 3: Aantal Turkse inwoners per stadsdeel van Nijmegen, 1974 en 1987

Interetnische spanningen in de wijken

De instroom van Turkse gezinnen leek in de meeste wijken geen onbeheersbare spanningen te veroorzaken. Een uitzondering vormde Willemsskwartier. In deze wijk deed zich in 1974 de eerste uitbarsting van geweld tegen nieuwe Turkse wijkbewoners voor. Een Turks gezin ontvluchtte zijn woning aan het Potgieterplein, omdat de ruiten voortdurend werden ingegooid en de auto al twee keer volledig was vernield. Nederlandse bureaus wezen echter de suggestie – zoals geuit in een regionale krant – dat er discriminatie in het spel was, van de hand. In een ingezonden brief schreven zij het gebeurde toe aan 'baldadige jeugd' (*De Gelderlander*, stadseditie Nijmegen, 7 en 9 september 1974). Het is opmerkelijk dat er ten tijde van dit incident nog maar enkele Turkse gezinnen in Willemsskwartier woonden. Buitenlanders maakten er in totaal nog geen 2% van de wijkbevolking uit, tegenover 13% in Bottendaal. Na 1975 liep het percentage buitenlandse wijkbewoners in Willemsskwartier echter snel op. In 1987 was 10% van de wijkbewoners van buitenlandse (5% van Turkse) afkomst.

De instroom van buitenlandse gezinnen bleef in deze wijk met spanningen gepaard gaan. De laatste jaren vormen vooral de Turkse winkel- en horecabedrijven die het beeld van de belangrijkste winkelstraat steeds sterker bepalen – een steen des aanstoots voor sommige Nederlandse wijkbewoners. In 1989 haalde Willemsskwartier de landelijke pers. Bij een vechtpartij bij een Turkse cafetaria werd een jeugdige Nederlandse wijkbewoner neergestoken door een Turk. Een week later brandde de cafetaria uit. Weer twee weken later werd een nabijgelegen pand van de Turkse Stichting Islamitisch Centrum – die hier een moskee wilde vestigen – beschoten.

De vraag waarom met name in Willemsskwartier onlusten ontstonden, is niet eenvoudig te beantwoorden. Ter verklaring van interetnische spanningen zijn met name in de Verenigde Staten verschillende hypothesen geformuleerd. Deze hypothesen zijn ook in Nederland getoetst. Zo leidde onderzoek in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht tot verwerping van de zogenaamde concurrentie-hypothese. De betreffende onderzoekers stelden vast dat Nederlanders en immigranten objectief gezien niet met elkaar concurreren om bijvoorbeeld woningen en werk. Dezelfde onderzoekers zagen meer in de zogenaamde invasie-hypothese. Ze vonden dat de weerstand van Nederlanders tegen immigranten het grootst is in wijken waar nog relatief weinig allochtonen wonen, maar waar een grotere toestroom wordt verwacht. Verder bleek de weerstand tegen immigranten groter te zijn, naarmate de Nederlandse wijkbevolking homogener is samengesteld.⁹

Wat de laatste factor betreft, onderscheidde Willemsskwartier zich duidelijk van een wijk als Bottendaal. Alhoewel ook uit Willemsskwartier veel oorspronkelijke bewoners wegtrokken, bleef de wijk te typeren als een homogene arbeiderswijk. Er stroomden voornamelijk gezinnen uit saneringsbuurten in. De bevolking van Bottendaal daarentegen was door de instroom van studenten al veel heterogener van samenstelling. In deze wijk was het 'wij-gevoel' van de Nederlandse bewoners dan ook veel minder sterk dan in Willemsskwartier.

De invasie-hypothese lijkt op Willemsskwartier van toepassing. Angst voor overname van de wijk leefde zeker onder een deel van de autochtone wijkbevolking. Deze angst uitte zich bijvoorbeeld in de eis dat vrijkomende woningen met voorrang zouden worden toegewezen aan gevestigde wijkbewoners. Maar uit deze eis blijkt

tegelijk dat de betrokken autochtone bewoners zich wel degelijk in een concurrentieverhouding zagen staan tot hun allochtone wijkgenoten. In de – weinige – gesprekken die ik met autochtone bewoners voerde, kwamen concurrentiegevoelens evenzeer naar voren. Daarbij leken deze Willemskwartierders vooral te vrezen door overheidsinstanties te worden achtergesteld bij allochtonen. Als voorbeeld wees de voorzitter van de wijkraad op de aanstelling van speciale allochtonen-bemiddelaars bij het arbeidsbureau: ‘Onder de Hollanders in Willemskwartier is de werkloosheid ook hoog, niet alleen onder de buitenlanders.’

De interetnische spanningen in Willemskwartier zijn dan ook niet goed te begrijpen zonder rekening te houden met de gespannen verhouding van de wijk tot de (gemeentelijke) overheid. De oorspronkelijke bewoners voelden zich al veel langer verwaarloosd, maar kregen door de instroom van allochtonen in de wijk mogelijkheden om de aandacht van overheidsinstanties te trekken. Hun weerstanden tegen instanties buiten de wijk waren misschien wel groter dan die tegen allochtonen in de wijk.¹⁰

Hoe verklaarden, ten slotte, de Turkse bewoners van Willemskwartier de onlusten in de wijk? Voorzover ik kon nagaan, interpreteerden zij de gebeurtenissen lang niet altijd of in de eerste plaats in termen van discriminatie of racisme. Velen wezen – net zoals veel autochtone wijkbewoners deden – een bepaalde groep werkloze jongeren aan als de schuldigen. Met hun Nederlandse wijkgenoten in het algemeen zeiden zij geen problemen te hebben. Maar er bleek nog een andere verklaring in omloop te zijn: onder de oorspronkelijke bewoners van Willemskwartier zouden veel *çingen* (zigeuners) zijn geweest. Degenen die deze interpretatie aanhingen, hadden misschien gehoord dat lang geleden woonwagenbewoners in de wijk waren gevestigd. Hoe dan ook, het is opmerkelijk dat de mythe van de etnische zondebok ook bij de allochtone wijkbevolking enige aanhang vond.

4 De opbouw van een etnische infrastructuur

Als gevolg van de overkomst van gezinnen nam vanaf 1970 de behoefte aan ‘eigen’ Turkse voorzieningen in Nederland toe. In Nijmegen waren behalve pensions al enkele koffiehuisjes voor Turkse gastarbeiders gevestigd. Rond 1975 ontstond een Turks verenigingsleven. Eerst werden plaatselijke afdelingen opgericht van de links georiënteerde HTIB en de extreem rechtse ‘Grijze Wolven’. Deze organisaties trokken vooral jongeren aan. De TİD en de vrouwenorganisaties HTKB en TKD ontstonden enkele jaren later. Ondertussen was er ook een moskeevereniging opgericht, die in 1977 een voormalige limonadefabriek in Bottendaal aankocht en inrichtte als moskee. Een tweede moskee werd een paar jaar later door een afgesplitste groepering gevestigd (Landman 1992: 44-47).

Rond 1980 ontstond onder de Turken in Nederland een tendens tot vestiging als zelfstandig ondernemer. Enerzijds werd zo voorzien in een toegenomen behoefte, maar anderzijds werd deze tendens bevorderd door de toenemende werkloosheid. Uit een in 1987 gehouden survey bleek dat voor de helft van de Turkse ondernemers in Nederland werkloosheid de belangrijkste aanleiding was geweest om voor zichzelf te beginnen (Van den Tillaart en Reubsat 1988: 83). Ook in Nijmegen werden in de loop van de jaren tachtig steeds meer Turkse bedrijven gevestigd, in steeds meer

verschillende branches: enkele slagerijen, een bakkerij, verscheidene kruideniers- en groentewinkels, videotheken en importfirma's, een winkel voor audiovisuele apparaten, diverse koffiehuisen, vele cafetaria's en shoarmazaken, twee restaurants, een reisbureau, een tolk- en vertaalbureau, een kredietadviesbureau en een rijsschool. Niet alle bedrijven laten zich overigens gemakkelijk in een branche indelen. Het is bijvoorbeeld niet uitzonderlijk dat een kruidenier ook videofilms verhuurt en bus- en vliegtickets verkoopt. Naast de voor iedereen zichtbare bedrijven, bestaan ook enkele vormen van bedrijvigheid die – in ieder geval voor buitenstaanders – vrijwel onzichtbaar zijn. Zo is in een bovenwoning zonder enige aanduiding een kleding-atelier gevestigd, en is op een ander huisadres alleen voor wie het weet zelfgemaakte kaas te koop.

Heeft de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen dus een 'eigen etnische infrastructuur' gefundeerd, zoals Bovenkerk e.a. (1985) bij Marokkanen en Turken in Utrecht constateerden? Het is van belang om op te merken dat lang niet alle eigen bedrijven uitsluitend of in de eerste plaats in een Turkse behoefte voorzien. Vele Turkse ondernemers richten zich ook (winkeliers) of vooral (restaurant- en cafetariahouders) op een Nederlandse klantenkring. Omgekeerd zijn er Nederlandse ondernemers die in een behoefte van de Turkse bevolkingsgroep voorzien, en die dan ook veel Turken als klant hebben. Ik kwam bij mijn Turkse informanten bijvoorbeeld regelmatig een boer tegen, die zijn bedrijf in de omgeving van Nijmegen had. Een paar avonden in de week reed hij met zijn bestelbus langs vele Turkse huishoudens in de stad, om verse melk te leveren voor door henzelf te bereiden yoghurt. Voorzover ik kon nagaan, had hij vrijwel uitsluitend Turkse klanten. Deze Nederlandse boer maakte dus in zekere zin méér dan sommige Turkse bedrijven deel uit van de Turkse 'etnische infrastructuur' in Nijmegen.

Hetzelfde kan gezegd worden van enkele huisartsen en advocaten die door een combinatie van factoren (vestigingsplaats, speciale belangstelling, van-mond-tot-mond-reclame) steeds meer Turken als patiënt of cliënt hebben gekregen. En ook de Turkse spreekuren bij instanties als het Bureau voor Rechtshulp en het maatschappelijk werk en de Turkse moedertaalklassen die een van de Nijmeegse basisscholen heeft ingesteld kunnen tot die infrastructuur worden gerekend. De school met de moedertaalklassen fungeert bijvoorbeeld meer dan de bovengenoemde vrouwenverenigingen als ontmoetingscentrum voor Turkse moeders.

5 Een gemeenschap in wording?

Het overgrote deel van de Turkse etnische infrastructuur bevindt zich in drie aan elkaar grenzende wijken: Bottendaal, Willemskwartier en Wolfskuil. In dit gebied woont nog altijd zo'n 40% van de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen. Maar praktisch alle Turken die elders in de stad wonen, komen hier ook min of meer geregeld naar toe: om boodschappen te doen, verwanten of bekenden op te zoeken of voor moskeebezoek. Een buitenstaander kan hier dan ook de indruk krijgen dat de Turkse immigranten in Nijmegen een hechte gemeenschap vormen. De immigranten zelf hebben echter veel meer oog voor onderlinge tegenstellingen en verschillen.

Eén tegenstelling trad in de jaren zeventig duidelijk aan het licht. De Nijmeegse politie moest herhaaldelijk ingrijpen om te voorkomen dat aanhangers van (extreem) rechtse en linkse groeperingen elkaar te lijf gingen. In 1979 viel er een dode tijdens een manifestatie tegen de 'Grijze Wolven'. Dat dit in Nijmegen gebeurde, was overigens betrekkelijk toevallig: de deelnemers aan de manifestatie kwamen uit heel Nederland en uit Duitsland. Een commentator schreef de polarisatie binnen de Turkse gemeenschap toe aan de gefrustreerde verwachtingen van de tweede generatie:

'Het economisch Walhalla dat Nederland beloofde, bestaat niet zelden uit pensions met woekerhuren en uit verlamdende werkloosheid. Het zijn vooral de Turken van de tweede generatie, veelal jongeren, die in dit anti-paradijs hun toevlucht hebben gezocht in de armen van degenen die verkrachting van de bestaande orde prediken (...).' (*De Gelderlander*, 24 september 1979)

Achteraf gezien is het meer aannemelijk dat de polarisatie 'geïmporteerd' werd uit Turkije, waar in die jaren vele doden vielen door politiek geweld. Juist dit geweld bracht sommige arbeidsmigranten er ook toe om hun gezin naar West-Europa te halen. De staatsgreep van september 1980 luidde voor Turken in en buiten Turkije een periode van relatieve politieke rust in.¹¹ Natuurlijk bestaan er ook nu nog politieke tegenstellingen binnen de Turkse bevolkingsgroep in Nijmegen, maar aanhangers van verschillende groeperingen zijn niet meer zo geneigd om de confrontatie met elkaar te zoeken. De jongeren die in de jaren zeventig immigrerden, hebben nu zelf gezinnen. De jongeren die na 1980 naar Nederland kwamen, maakten in Turkije de militaire machtsovername mee. En de jongeren die in de jaren tachtig in Nederland opgroeiden, lijken niet erg te worden aangetrokken door radicale groeperingen in Turkije.

Rond 1980 laaide een godsdienstig conflict op. Het bestuur van de moskee-vereniging keerde zich tegen de imam, die een aanhanger scheen te zijn van de zogenaamde *süleymancılar* – een groepering die zich afzet tegen de geseculariseerde islam zoals die door de Turkse overheid wordt voorgestaan. Beide partijen vonden een deel van de moskeebezoekers aan hun zijde. Het eindigde ermee dat het moskeebestuur een nieuwe – door de Turkse overheid uitgezonden – imam aantrok, terwijl de oude imam zich met een groep gelovigen afsplitste en een tweede moskee oprichtte. De eerste moskee ressorteert nu onder de Islamitische Stichting Nederland, die op haar beurt aan het Turkse Presidium voor Godsdienstzaken (*Diyanet İşleri Başkanlığı*) is gelieerd. De tweede moskee is aangesloten bij de Stichting Islamitisch Centrum Nederland, die werd opgericht door *süleymancılar*.¹² Deze tweede moskee moest overigens een paar keer verhuizen voordat een geschikt gebouw in de wijk Wolfskuil werd gevonden.

Het is opmerkelijk dat het conflict niet puur theologisch was geïnspireerd. Er speelde ook een etnische tegenstelling mee. Het moskeebestuur werd gedomineerd door Lazen (een bevolkingsgroep van de Zwarte-Zeekust), terwijl de imam en zijn aanhangers afkomstig waren uit Konya en omstreken. Mijn indruk is dat Turken uit andere regio's – nu de tweede moskee al weer enkele jaren in gebruik is – veelal op pragmatische gronden (afstand en bereikbaarheid) voor de ene of de andere moskee kiezen. In beide moskeeën zijn inmiddels nieuwe imams aangetreden. Beiden verklaarden tegenover mij dat in een stad met zoveel Turkse moslims als Nijmegen

telt, twee moskeeën ook beslist niet te veel zijn. Waarschijnlijk geldt dit uitsluitend in de islamitische vastenmaand – gedurende de rest van het jaar komt de meerderheid van de Turkse immigranten in Nijmegen niet regelmatig in een moskee. De verklaring van de imams maakt echter wel duidelijk dat de verschillen niet meer op de spits worden gedreven. Het conflict lijkt te zijn opgelost, doordat beide partijen zich teruggetrokken hebben in de kring van hun eigen geestverwanten.

Deze laatste constatering gaat ook in meer algemene zin op. In de loop der jaren – met het voortschrijden van het proces van gezinshereniging – hebben de Turkse immigranten in Nijmegen (en elders) nieuwe sociale netwerken opgebouwd. In die netwerken nemen relaties met landgenoten nog altijd een grotere plaats in dan relaties met Nederlanders. Het zijn echter geen willekeurige landgenoten met wie sociale relaties worden onderhouden. Men gaat bij voorkeur om met verwanten – tegenwoordig hebben de meeste immigranten hier wel familie – en met landgenoten met wie men zich op de een of andere wijze verwant voelt. Zo'n gevoel van verwantschap berust veelal op een gemeenschappelijke plaats of streek van herkomst en/of een gemeenschappelijke levensstijl.

De hechtste netwerken worden gevormd door clusters van verwanten en dorps- of streekgenoten. Dergelijke clusters zijn een gevolg van het mechanisme van kettingmigratie waarvan vooral migranten van het platteland gebruik hebben gemaakt. In sommige netwerken vindt een voortdurende uitwisseling van geld, goederen, diensten en informatie plaats: men helpt elkaar bij het invullen van formulieren en vergezelt elkaar naar Nederlandse instanties. Vrouwen brengen elkaar schalen met eten, passen op elkaars kinderen en lenen levensmiddelen en kleine geldbedragen van elkaar. Mannen gaan gezamenlijk op zoek naar werk, lenen elkaars auto en helpen elkaar om hun auto's rijdende te houden, enzovoort. In dergelijke netwerken weet men ook bijna alles van elkaar. Gezinnen met een meer 'stadse' achtergrond geven er veelal de voorkeur aan om niet al te zeer in zulke netwerken opgenomen te raken. Deze gezinnen ervaren de aanwezigheid (en bemoeienis) van landgenoten met een meer 'dorpse' achtergrond soms als hinderlijk. Algehele distantie is echter onmogelijk als men temidden van landgenoten woont.

In plaats van één hechte gemeenschap te vormen, hebben de Turkse immigranten in Nijmegen (en daarbuiten) zich dus steeds meer teruggetrokken in afzonderlijke netwerken van verwanten en quasi-verwanten. Verwonderlijk is dat natuurlijk niet: ook Turken in Turkije en Nederlanders in Nederland gaan niet met willekeurige landgenoten om. Dat neemt niet weg dat ze in bepaalde situaties wel als gemeenschap worden aangesproken, en dan ook met een gemeenschappelijke opstelling kunnen reageren. Toen de Nederlandse regering weer eens met het idee speelde om de kinderbijslag voor kinderen in het buitenland te verlagen, reden bijvoorbeeld verschillende bussen met Turken uit Nijmegen naar Den Haag om te protesteren. Turken die anders weinig affiniteit met elkaar voelden, zaten bij deze actie naast elkaar in de bus. Een ander voorbeeld van zo'n gemeenschappelijke opstelling deed zich voor toen de Nijmeegse kabelexploitant in eerste instantie weigerde om de Turkse zender TRT op de kabel te zetten: bijna de gehele Turkse bevolkingsgroep zette zijn handtekening vóór de Turkse zender.

IV Financieel-economische situatie

1 Inleiding

Eind jaren vijftig begonnen de meeste Westeuropese landen arbeidskrachten te werven uit de landen rond de Middellandse Zee. Turkije was een van deze weravingslanden. Aanvankelijk namen alle betrokkenen aan dat het om een tijdelijke migratie zou gaan. In de arbeidsimporterende landen deed het idee van een conjunctuurbuffer opgeld. De migranten werden gezien als 'gastarbeiders', die hier tijdelijk de conjunctureel bepaalde tekorten op de arbeidsmarkt kwamen opvullen. Het beeld van de migranten zelf sloot hierbij aan. Zij wilden in zo kort mogelijke tijd zo veel mogelijk geld verdienen om mee terug te nemen naar huis.

De eerste jaren leken deze beelden nog in overeenstemming met de realiteit. Aanvankelijk vond er inderdaad veel retourmigratie plaats. Uit Nederland keerde in de eerste helft van de jaren zestig 70% van alle gastarbeiders binnen vier en een half jaar terug. In de tweede helft van de jaren zestig bedroeg dit cijfer nog 50 a 60% (Van Amersfoort 1974: 187). Er bleken zich echter aanzienlijke verschillen naar nationaliteit voor te doen. De retourmigratiecijfers lagen het hoogst bij Italianen en Spanjaarden, die in hun herkomstlanden ook relatief gunstige economische perspectieven hadden. De retourmigratie van Turken en Marokkanen, die een steeds groter aandeel in de arbeidsmigratie hadden, bleef steeds meer achter. Van de Turken en Marokkanen die in 1970 in Nederland aankwamen, bleken in 1980 nog slechts 30% respectievelijk 16% te zijn geremigreerd (Lucassen en Penninx 1985: 65). De meeste remigranten keerden binnen enkele jaren terug, bij een langere verblijfsduur namen de remigratiecijfers af. In andere Westeuropese landen deden zich vergelijkbare ontwikkelingen voor (Muus e.a. 1983: 79, 113, 135).

In de jaren zeventig tekende zich steeds duidelijker een tendens naar permanente vestiging en gezinshereniging af. Deze tendens kan op twee manieren worden verklaard. Enerzijds bleek de behoefte aan gastarbeiders van minder tijdelijke aard dan aanvankelijk werd gedacht. Het overgrote deel kon ook in tijden van neergaande conjunctuur niet worden gemist, doordat autochtone arbeidskrachten niet meer bereid waren de betreffende functies te vervullen. Anderzijds bleek ook het terugkeerperspectief van de migranten zelf in veel gevallen niet realistisch. Van Amersfoort (1974) was een van de eerste onderzoekers die gastarbeid beschouwden als een overgangsfase tussen trekarbeid en emigratie.¹ Trekarbeid was een vorm van tijdelijke arbeidsmigratie die veel voorkwam in agrarische samenlevingen, onder meer ook op het Turkse platteland. Jonge mensen gingen elders op zoek naar werk waarmee ze voldoende geld konden verdienen om na terugkeer in hun dorp te trouwen, een stukje grond te kopen of een eigen bedrijfje op te zetten. De gastarbeiders die in de jaren zestig in West-Europa aankwamen, wilden eveneens een kapitaalje verdienen om mee terug te nemen naar huis, maar het pakte voor velen anders uit. Van Amersfoort wees op twee factoren die hen van trekarbeiders tot emigranten maakten. Ten eerste durfden veel gastarbeiders de terugkeer niet aan, omdat ze in hun herkomstland geen gunstige economische perspectieven hadden.

Ten tweede raakten velen al snel gewend aan de hogere levensstandaard in West-Europa. In geval van terugkeer naar hun herkomstland zouden ze deze levensstandaard moeten opgeven (1974: 189-190).

De gezinshereniging markeerde volgens Van Amersfoort de grens tussen trekarbeid en emigratie: gastarbeiders die hun vrouw en kinderen lieten overkomen, hadden kennelijk besloten tot permanente vestiging in West-Europa. Bohning (1972), die eveneens een verklaring probeerde te geven voor het permanente karakter van de naoorlogse arbeidsmigratie, had een ietwat andere visie. Hij meende evenals Van Amersfoort dat de gewenning aan een hogere levensstandaard de terugkeer van de arbeidsmigranten in de weg stond. Volgens Bohning hoefde het besluit tot gezinshereniging echter nog geen bewuste stap in de richting van permanente vestiging te betekenen. Veel arbeidsmigranten zouden hiermee juist een spoediger terugkeer beogen. Ze hoopten hogere besparingen te behalen als de kosten van een tweede huishouding zouden vervallen en hun vrouw of kinderen in West-Europa ook betaald werk zouden opnemen (1972: 62 e.v.).

Achteraf kan worden geconstateerd dat Bohning tot op zekere hoogte gelijk had. Zo bleek uit een onderzoek onder Marokkanen die tot gezinshereniging in Nederland waren overgegaan, dat zij zeker niet de bedoeling hadden zich hier permanent te vestigen. De motieven die wel een rol speelden, waren overigens niet zozeer van financieel-economische, alswel van sociale aard. In veel gevallen gaven huwelijks- en gezinsproblemen de doorslag bij het besluit tot gezinshereniging. Uit het onderzoek bleek ook dat de migranten die hun gezin lieten overkomen, onbewust wel degelijk een beslissende stap in de richting van permanente vestiging zetten. Een spoedige terugkeer werd onwaarschijnlijk of zelfs onmogelijk (Van den Berg-Eldering 1978). In een onderzoek dat bijna tien jaar later onder Turkse gezinnen in Nederland werd verricht, kwam naar voren dat het onderwerp terugkeer de meesten nog dagelijks bezighield. Slechts 14% van de onderzochte gezinnen wilde permanent in Nederland blijven. De overgrote meerderheid (76%) had echter slechts vage plannen of wensen om terug te keren. Niet meer dan 10% van de gezinnen had concrete terugkeerplannen (Rışvanoğlu e.a. 1986: 199).²

Een centrale vraag in dit hoofdstuk is wat er van de oorspronkelijke spaardoelen van de migranten is geworden. Aan de ene kant kan worden aangenomen dat een voortdurende oriëntatie op (terugkeer naar) het land van herkomst doorwerkt in het spaar- en investeringsgedrag. Er is onderzoek verricht waaruit blijkt dat Turkse migranten – zelfs na een langdurig verblijf in het buitenland – hun spaargelden voornamelijk in hun herkomstland blijven investeren (Werth e.a. 1983: 116, Muus 1986: 67, Rışvanoğlu e.a. 1986: 40). Gedurende het verblijf in het buitenland kunnen de spaardoelen in het land van herkomst echter wel veranderen. Veel Turkse migranten gingen zich na verloop van tijd richten op vestiging in een Turkse stad in plaats van in hun dorp van herkomst. Ze hielden op met investeren in huizen, landbouwgrond en landbouwmachines in hun dorp en begonnen hun spaargelden te beleggen in huizen, grondstukken en bedrijfjes in de stad (Penninx en Van Velzen 1976, zie ook Straube 1987: 294 en Geiersbach 1989: 129).

Aan de andere kant is het aannemelijk dat migranten zich op den duur, naarmate hun terugkeerplannen verder vervagen, ook op spaardoelen in het immigratieland gaan oriënteren. In onderzoek onder Turken in Duitsland kwam naar voren dat steeds meer migranten belangstelling tonen voor investeringen en beleggingen in

dat land. Tegelijkertijd zijn vooral jongere, in Duitsland opgegroeide Turken er meer aan gaan hechten om hun leven in het immigratieland te veraangename(n) met dure consumptiegoederen. Hierdoor zijn zowel hun bereidheid als hun mogelijkheden om te sparen voor de toekomst in Turkije verminderd (Straube 1987: 291 e.v.).

2 Drie huishoudens

De termen huishouden en gezin worden vaak door elkaar gebruikt. Dat gebeurt niet alleen in het alledaagse spraakgebruik, maar ook in de sociaal-wetenschappelijke literatuur. In dit boek worden de termen huishouden en gezin echter op verschillende wijze gehanteerd. Onder een huishouden versta ik een groep personen die samen één huis bewonen. Onder iemands gezin versta ik zijn of haar echtgeno(o)t(e) en/of ongehuwde kinderen. In veel gevallen behoren alle leden van een huishouden tot hetzelfde gezin en vormen, omgekeerd, alle leden van een gezin samen één huishouden. Dergelijke huishoudens duid ik aan met de term gezinshuishouden. Het is echter ook mogelijk dat meerdere gezinnen samen één huishouden vormen. Gehuwde kinderen vallen buiten mijn omschrijving van het begrip gezin. Door het huwelijk van een kind wordt dus een nieuw gezin gevormd. Maar er hoeft niet tegelijkertijd een nieuw huishouden te worden gevormd: een gehuwde zoon (of dochter) kan met zijn (haar) gezin deel blijven uitmaken van het huishouden van zijn (haar) ouders. Voor huishoudens die op dergelijke wijze zijn samengesteld, reserveer ik de term familiehuishouden. In beide typen huishoudens (gezin- en familiehuishoudens) kunnen ook nog andere personen inwonen. Tabel 2 geeft een overzicht van de samenstelling van de huishoudens in mijn onderzoeksgroep.

Tabel 2: Samenstelling van de onderzochte huishoudens (totaal: 28 huishoudens)

familiehuishoudens	6
echtpaar met ongehuwde kinderen en inwonende gehuwde zoon plus diens gezin	3
weduwe met ongehuwde kinderen en inwonende gehuwde zoon plus diens gezin	2
echtpaar met inwonende gehuwde zonen plus hun gezinnen, plus inwonende verwant	1
gezinshuishoudens	22
echtpaar zonder kinderen	2
echtpaar met ongehuwde kinderen	15
echtpaar met ongehuwde kinderen en inwonende gescheiden dochter	1
echtpaar met ongehuwde kinderen en inwonende verwant	2
gescheiden vrouw met ongehuwde kinderen en inwonende verwant(en)	2

Hieronder volgen drie beschrijvingen van huishoudens, waarin onder meer hun inkomstenbronnen, bestedingspatronen, besparingen en investeringen aan de orde komen. In de cases zijn verschillende typen huishoudens vertegenwoordigd: een gezinshuishouden, een gezinshuishouden met inwoning en een familiehuishouden met één (groot)ouder aan het hoofd. De beschrijvingen dienen vooral ook om een indruk te geven van de onderlinge verschillen tussen migrantenhuishoudens. In de rest van dit hoofdstuk zal steeds naar deze beschrijvingen worden terugverwezen.

Case 1 klem in Nederland

Dit huishouden wordt gevormd door een echtpaar en hun kinderen

De man (35 jaar) en de vrouw (29 jaar) zijn afkomstig uit een dorp in Midden-Turkije. Hun zoon en dochter (acht en zes jaar) zijn in Nederland geboren. De vrouw kwam op haar tiende in het kader van gezinshereniging naar Nederland. Haar vader was al vijf jaar eerder naar Nederland gekomen. De vader van de man werkte in Duitsland. De man voegde zich in 1977 bij zijn vader. Hij was toen 22 jaar, volgens de Duitse regels te oud voor gezinshereniging. Hij kwam het land binnen met een toeristenvisum. Een paar maanden later kwam hij naar Nederland. Hij trouwde hier in 1978 met een dorpsgenote. Zijn vader liet niet lang daarna zijn moeder en twee van zijn jongere broers en zusters naar Duitsland overkomen.

De vrouw werkte voor hun trouwen bij een confectie-atelier. Ze bleef daar werken tot de geboorte van hun kind. Daarna had ze af en toe tijdelijk werk. Ze zou nu graag weer vast werk hebben. De man heeft hier bij verschillende bedrijven gewerkt, het laatst bij een betonfabriek. Enkele jaren geleden is hij (volledig) arbeidsongeschikt geworden. Hij ontvangt een WAO-uitkering van ongeveer f1 500 netto in de maand. Daarvan moeten ze rondkomen.

Het gezin woont in een huurwoning met een maandhuur van f300. De woning is sober ingericht. De duurste bezittingen zijn een televisie met teletekst en een videorecorder, die de man heeft gekocht omdat hij altijd thuis zit. Deze apparaten waren extra duur in aanschaf, omdat ze op afbetaling moesten worden gekocht. Verder heeft het gezin momenteel geen schulden. Maar de auto is langzamerhand aan vervanging toe. Het gezin leeft sober. De man en de vrouw gaan hier, behalve met haar familie, met weinig mensen om. Af en toe gaan ze op bezoek bij zijn familie in Duitsland. In Turkije hebben ze geen naaste oudere verwanten. Ze hoeven daar dan ook geen familieleden te onderhouden.

De man vertelt dat ze in hun dorp grond en een huis hebben, en bovendien nog een huis in het dichtstbijzijnde stadje. Bij doorvragen blijkt het echter om familiebezittingen te gaan. Ze staan op naam van de ouders van de man. Familieleden die in Turkije zijn achtergebleven, bewonen de huizen en bewerken de grond. De ouders van de man ontvangen daarvoor geen vergoeding, maar ze blijven wel eigenaar.

De man en de vrouw zeggen dat ze graag zouden remigreren, als ze meer financiële zekerheid hadden. Bij het GAK, waarvan de man zijn WAO-uitkering ontvangt, is hem verzekerd dat hij met behoud van die uitkering naar Turkije terug kan keren. Maar ze durven dat niet zonder meer aan. Onlangs werd er op de televisie nog melding gemaakt van plannen van de Nederlandse regering om de uitkeringen van geremigreerde Turken te verlagen tot het niveau van de Turkse pensioen-uitkeringen. Ze zouden dan niet meer dan f500 in de maand ontvangen. Daarbij komt dat ze in Turkije geen huis of grond bezitten.

Twee jaar geleden hebben de man en de vrouw de proef op de som genomen, en hebben ze met hun kinderen een half jaar in Turkije doorgebracht. Ze zijn toen tot de conclusie gekomen dat ze alleen naar een grotere stad in Turkije willen remigreren. Voor hem zouden er goede medische voorzieningen voorhanden moeten zijn, en voor haar arbeidsmogelijkheden. Ze willen echter niet remigreren zonder zelf een huis in zo'n Turkse stad te bezitten. Dat zou tussen de f30 000 en f40 000 kosten. Ze hebben tevergeefs geprobeerd om geld te lenen bij banken in Nederland. Daarom zou de vrouw graag weer gaan werken. Met twee inkomens zouden ze niet

alleen kunnen sparen, maar zouden ze ook meer kans maken op een lening. Een andere mogelijkheid zou zijn om een deel van het benodigde bedrag bij een financieringsmaatschappij te lenen (tegen een extra hoge rente), en de rest onderhands te lenen van zijn of haar familie. Aan hun familie zouden ze geen rente hoeven te betalen, maar ze zijn bang dat de afbetaling van twee leningen toch te zwaar voor hen zou blijken.

Case 2 frustraties over het gebrek aan mogelijkheden om te sparen

Dit huishouden wordt gevormd door een echtpaar en hun twee kinderen, plus de jongere broer van de man. Gedurende een jaar woonde ook een zusje van de vrouw bij hen in.

De man (27 jaar) en de vrouw (24 jaar) zijn afkomstig uit een stad in het westen van Turkije. Hun kinderen (zes en vier jaar) zijn in Nederland geboren. De vrouw kwam zeven jaar geleden naar Nederland, na hun huwelijk. Haar man woonde hier al langer, met zijn ouders en broers. Zijn vader was naar Nederland gekomen met een wervingscontract. De eerste jaren van hun huwelijk woonden ze bij zijn ouders. Deze ouders remigreerden drie jaar geleden. Zij gingen niet mee terug. Ook de broers van de man (en hun gezinnen) bleven hier. De jongste, ongehuwde broer woont nog bij hen in.

De man werkt bij hetzelfde bedrijf als zijn vader vroeger. Hij werkt in ploegdienst. Zijn netto maandloon bedraagt ongeveer f2 100. Zijn jongere broer heeft een RWW-uitkering. Hij werkt af en toe in de cafetaria van een andere broer. Hij houdt zijn inkomsten zelf, hij spaart voor zijn huwelijk. De vrouw heeft momenteel geen werk. Ze heeft als schoonmaakster gewerkt en als oproepkracht bij een pluimveeslachterij.

Het gezin woont in een huurwoning, die is ingericht met veel rustiek eiken. Ze betalen f350 per maand aan huur. De man en de vrouw hebben een lening afgesloten bij een bank, onder meer voor de aanschaf van een auto. Elke maand lossen ze ruim f450 af. Verder betalen ze elk jaar ongeveer f1 000 om de militaire dienstplicht voor de man af te kopen. Tegenover een (in hun eigen ogen) redelijk inkomen staan dus hoge lasten. Daarbij leeft het gezin op vrij ruime voet. Ze hebben in Nederland niet alleen familie, maar ook veel Turkse kennissen. Dat betekent dat ze vaak worden uitgenodigd op bruiloften en besnijdenisfeesten. Ze zijn het dan aan hun status verplicht om een niet te laag bedrag te schenken.

De man en de vrouw hoeven niet regelmatig geld naar Turkije over te maken voor het levensonderhoud van verwanten. Maar de broers en zusters van de vrouw doen af en toe wel een beroep op haar. Onlangs hebben ze nog f700 gestuurd, een zuster van de vrouw had f1 000 'te leen' gevraagd. De vrouw merkt op dat haar familie zich niet kan voorstellen dat zij hier ook moeite hebben om rond te komen.

Het gezin bezit geen huis of grond in Turkije. De man en de vrouw hebben er een deviezenrekening, maar daar staat nog niet veel op. Ze hebben f7 000 (geld dat ze zelf hadden geleend) in de zaak van een broer van de vrouw gestoken. Daardoor zijn ze een soort aandeelhouders geworden. Wanneer ze op vakantie naar Turkije gaan, ontvangen ze een deel van de opbrengst van de zaak. Die is echter niet erg winstgevend.

De man en de vrouw zouden graag een huis in Turkije kopen, maar ze willen daarmee wachten totdat ze hun oude lening hebben afbetaald. Het zit hen dwars dat ze momenteel niet kunnen sparen. De vrouw legt uit:

‘Er is bijna geen Turk die zegt: “Ik ga nooit meer terug.” Wij ook niet, wij denken zeker terug te keren. Anders konden wij net als Nederlanders doen en alles nu uitgeven. Maar dat kunnen wij niet, wij moeten aan de toekomst denken. Het kan hier dezelfde kant op gaan als in Duitsland, de vreemdelingenhaat kan toenemen. Je weet dat niet, maar je moet daar rekening mee houden. Als we nu terug zouden keren, zouden we daar niets hebben, en we zouden hier onze rechten kwijt zijn. We moeten ervoor zorgen dat we, als we teruggaan, daar een huis hebben en een eigen zaak kunnen openen.’

Case 3: schulden in Nederland, beleggingen in Turkije

Dit huishouden wordt gevormd door een vrouw (47 jaar), haar twee jongste zoons (zeventien en dertien jaar), plus een gehuwde zoon (twintig jaar) en diens vrouw en kind. Tot voor kort maakten ook de oudste zoon en zijn vrouw en kinderen deel uit van het familiehuishouden. Dit gezin heeft inmiddels een apart huishouden opgezet. De oudste dochter van de weduwe woont ook in Nijmegen. Zij is direct na haar huwelijk apart gaan wonen.

De familie is oorspronkelijk afkomstig uit een dorp in Midden-Turkije. De vrouw kwam in 1976 met de vier oudste kinderen naar Nederland. Haar man was al zeven jaar eerder naar Nederland gemigreerd om werk te zoeken. Het jongste kind werd hier geboren. Voor de gezinshereniging woonden de vrouw en de kinderen in Turkije bij de ouders van de man in. In 1986 trouwde de oudste zoon. Kort na de bruiloft, die in Turkije plaatsvond, overleed zijn vader. De vrouw van de zoon kwam mee naar Nederland. Ze bleven drie jaar inwonen bij zijn moeder. In 1988 trouwde de tweede zoon. Ook hij bracht zijn vrouw naar Nederland en bleef met haar bij zijn moeder inwonen.

Sinds de dood van haar man ontvangt de vrouw een AWW-uitkering. Daarnaast ontvangt ze een WW-uitkering. De vrouw heeft jarenlang in een slachterij gewerkt. Haar maandinkomen bedraagt in totaal ruim f2.100 netto. De inwonende gehuwde zoon studeert. Hij ontvangt een studiebeurs en (sinds de overkomst van zijn echtgenote) een aanvullende RWW-uitkering. Zijn jongere broer heeft een zaterdagbaantje. Vroeger beheerde de vader alle inkomsten; nu doet de weduwe dat.

Tegenover het hoge huishoudensinkomen staan hoge uitgaven. De familie betaalt ruim f500 huur. Voor het huwelijk van de tweede zoon is een lening van f10.000 afgesloten. Elke maand moet f500 aan de bank worden afgelost. De inwonende gehuwde zoon studeert in een andere stad. Zijn moeder heeft speciaal voor hem een auto aangeschaft. Daarnaast hebben ze een busje voor de vakanties die ze in Turkije doorbrengen. Ze gaan in Nederland met veel landgenoten om. Ze ontvangen dan ook veel uitnodigingen voor feesten. Volgens de moeder schenken ze nooit minder dan f25.

De familie stuurt regelmatig geld naar verwanten in Turkije. De moeder van de vrouw is ook weduwe. Ze woont in Turkije bij een broer van de vrouw in. Haar dochters in Nederland en in Duitsland onderhouden haar financieel. Verder sturen ze regelmatig geld naar de ouders van de overleden man. Andere verwanten doen

incidenteel een beroep op hen. Het afgelopen jaar moest bijvoorbeeld een neef in Turkije een niertransplantatie ondergaan. De familie droeg f1.000 bij, geld dat ze zelf van kennissen hier moesten lenen. De vrouw klaagt dat de verwanten in Turkije nooit verzadigd raken: 'Hoeveel geld ik ook stuur, ze krijgen nooit genoeg. Ze begrijpen niet dat ik hier ook niet rond kom.' Om de maand door te komen moet ze vaak geld lenen van haar gehuwde dochter. Voor de verhuizing van haar oudste zoon vorig jaar leende ze ruim f1.000 van een Turkse kruidenier. De vrouw heeft bovendien nog een belastingsschuld van ruim f3.000.

De familie bezit in het dorp van herkomst geen huis of grond. De vrouw deed na de dood van haar vader afstand van haar erfdeel, ten gunste van haar broer. (Haar zuster in Duitsland deed hetzelfde.) Vóór de gezinshereniging plaatsvond, werd een stuk grond in de buurt van het dorp gekocht. Maar er ontstonden problemen over de eigendomsrechten. Later investeerde de familie in de Turkse hoofdstad Ankara. Ze bezitten daar nu twee appartementen en twee winkels. Volgens de vrouw geven ze de inkomsten uit de verhuur tijdens hun vakanties in Turkije weer uit. (Familieleden in Turkije vertelden mij daarentegen dat de vrouw de huuropbrengsten van de afgelopen jaren in de aankoop van een derde appartement zou willen steken.) Deze investeringen werden gedaan toen de man nog leefde. Een poos lang hadden hij en zijn vrouw en de twee oudste kinderen hier alle vier werk. Ze konden toen veel geld sparen. De afgelopen jaren was dat anders. Ze hebben tienduizenden guldens uitgegeven aan de huwelijken van de drie oudste kinderen. Volgens de vrouw kost de huishouding nu ook veel meer geld dan destijds. De oudste zoon heeft een baan waarmee hij een goed inkomen verdient. Sinds hij is verhuisd, zien ze helemaal geen kans meer om te sparen.

De vrouw heeft geen plannen om naar Turkije terug te keren, en haar kinderen al helemaal niet. Vorig jaar overwoog de oudste zoon om in Nederland een cafetaria over te nemen. De bank weigerde hem echter een hypotheek, omdat hij geen eigen geld had. Zijn moeder leek het toen te spijten dat zij en haar man destijds al hun spaargeld in Turkije hebben geïnvesteerd. Daardoor kon ze haar zoon nu niet helpen.

3 Levensstandaard en referentiegroepen

De huishoudens die hierboven zijn beschreven, vertonen grote verschillen. Zowel de inkomensniveaus als de bestedingspatronen lopen sterk uiteen. En hoewel alle beschreven gezinnen of families zich voor investeringen primair op Turkije richten, varieert ook de hoogte van de gerealiseerde investeringen sterk. Deze grote verscheidenheid in financiële posities is ook in eerder onderzoek onder Turkse migranten gevonden (Risvanoğlu e.a. 1986). Toch bleken de Turkse migranten in mijn onderzoeksgroep veelal elkaar als (lidmaatschaps-)referentiegroep te gebruiken, ondanks de in het oog springende onderlinge verschillen. Op vragen over hun levensstandaard antwoordden ze althans vaak met vergelijkingen waarin 'wij Turkse migranten' tegenover Nederlanders of Turken in Turkije werden gesteld. Deze laatste groepen fungeren dus als vergelijkings-referentiegroepen.

Verhoogde levensstandaard

De levensstandaard is door de migratie naar Nederland in het algemeen verhoogd. Alle migranten in mijn onderzoeksgroep die konden vergelijken tussen hun bestaansniveau hier en in Turkije realiseerden zich dit ook. Het verschil bleek het duidelijkst voor migranten die uit armere (plattelands)gebieden afkomstig waren. Sommigen konden pas in Nederland gebruik gaan maken van voorzieningen als stromend water, elektriciteit en telefoon. Een vrouw die na drie jaar verblijf in Nederland naar Turkije teruggestuurd dreigde te worden, vreesde dat ze deze voorzieningen nog het meest zou missen:

‘Was ik maar helemaal niet naar Nederland gekomen. Want nu ben ik gewend aan het comfortabele leven hier. Daar heb ik geen water in huis, geen gas en geen wasmachine. Ik zal nooit weer wennen in Turkije.’

De verhoging van de levensstandaard blijkt vooral ook uit de duurzame consumptiegoederen die onontbeerlijk geacht worden in een huishouden. In een onderzoek onder langdurig werklozen (Nederlanders en niet-Nederlanders) kwamen koelkast, wasmachine, gasfornuis, televisie en telefoon als praktisch onmisbaar uit de bus (Kroft e.a. 1989: 81-82). Deze apparaten bleken ook in vrijwel alle huishoudens in mijn onderzoeksgroep aanwezig te zijn. En waar ze ontbraken, werd dat gevoeld als een gemis. De weduwe uit case 3 leende voor de verhuizing van haar zoon meer dan f1.000 van een Turkse kruidenier. Dit bedrag was bestemd voor een ‘stereo-toren’. Voor het nieuwe huishouden waren al een kleurentelevisie, koelkast en wasmachine aangeschaft. Kennelijk zijn dergelijke goederen voor Turken in Nederland zozeer noodzakelijk geworden, dat ze er liever geld voor lenen dan de aanschaf uit te stellen, en dat ze elkaar ook het geld voor deze goederen voorschieten. (Alle Turken die bij mij thuis op bezoek kwamen, merkten ook direct op dat ik geen driezitsbank, kleurentelevisie en videorecorder bezat. Enkel onder hen boden vervolgens aan mij te helpen om in deze behoeften te voorzien.) Evenals voor grote groepen Nederlanders zijn deze consumptiegoederen belangrijke statussymbolen geworden voor Turken in Nederland. Wie ze niet bezit verwacht – al dan niet terecht – door anderen daarop te worden aangekeken.

De vraag is in hoeverre het hierbij gaat om nieuwe statussymbolen. In Turkije zijn dezelfde goederen waarschijnlijk ook statussymbolen. Daar zijn ze echter nog veel meer voorbehouden aan een rijke bovenlaag. Voor de meeste Turkse migranten zijn de genoemde duurzame consumptiegoederen eerst in Nederland bereikbaar geworden. Opmerkelijk is ook dat Turkse migranten hier in het algemeen veel meer geld zijn gaan besteden aan de huwelijken van hun kinderen. Daarbij is echter geen sprake van een in Nederland gecreëerde behoefte. Wel kwam deze vorm van statusconsumptie eerst na hun migratie binnen het bereik van de betrokken Turken.

Vergelijkingen met Nederlanders

Als ik Turkse migranten vroeg wat ze in Nederland minimaal nodig hebben om te leven, maakten ze vaak uit zichzelf een vergelijking met Nederlanders of met verwanten in Turkije. In beide vergelijkingen kwamen zijzelf er het slechtste af. Degenen die hun eigen bestaanskosten met die van Nederlanders vergeleken, zezen erop dat veel migranten een extra uitgavenpost hebben: geldzendingen naar het land van herkomst. Daarbij dachten ze niet alleen aan onderhoudsverplichtingen jegens

verwanten, maar ook aan het afkopen van de militaire dienstplicht voor echtgenoten of zoons³ en aan de aankoop van een huis in Turkije. Al deze uitgaven achtten ze vrijwel onontkoombaar. In vergelijking met Nederlanders zouden Turken ook meer geld nodig hebben voor vakanties, of beter gezegd, bezoeken aan hun vaderland. Deze bezoeken zijn voor migranten meer een noodzaak dan een luxe. Een vakantie kost een gezin al gauw f5.000 tot f10.000, de aanschaf van een auto(busje) niet inbegrepen. Een belangrijk deel van dit geld wordt weer besteed aan (cadeaus voor) verwanten. In verscheidene huishoudens bleken grote koffers aanwezig, die al maanden van tevoren gevuld raakten met geschenken om in Turkije uit te delen.

Afgezien van deze met de migratiesituatie verbonden extra posten, zouden Turken in vergelijking met Nederlanders meer geld uitgeven aan voedsel. In veel Turkse huishoudens wordt twee maal per dag gekookt, en daarbij wordt vaak ook rekening gehouden met onaangekondigd bezoek. Het volgende citaat (van de weduwe uit case 3) is illustratief:

‘Ze kunnen wel zeggen dat er gelijkheid is, maar dat gaat niet op. Nederlanders hechten bijvoorbeeld minder belang aan eten. Ze halen patat, en als ze dat op hebben, hebben ze genoeg. Maar bij ons gaat dat niet zo. Wij geven misschien iets minder geld aan kleren uit, maar aan eten geven wij veel meer uit. Wij moeten ook geld naar Turkije sturen. We krijgen een brief, we lezen dat ze het daar moeilijk hebben. Dan sturen we f100 of f200, wat kunnen we anders doen? Ze kunnen dan wel zeggen dat iedereen met f1.500 rond moet kunnen komen, maar dat gaat niet op.’

Vergelijkingen met Turkije

Turkse migranten vergelijken hun bestaanskosten hier ook vaak met de kosten van het levensonderhoud in Turkije. De uitkomst is dan natuurlijk, dat deze kosten in Nederland veel hoger zijn. In Turkije is veel minder geld benodigd, vooral op het platteland: daar wonen de meeste mensen in een eigen huis en eten ze uit eigen tuin. Soms wordt gesuggereerd dat de migratie naar Nederland geen wezenlijke verbetering heeft betekend. Het volgende citaat komt van een oudere vrouw, die pas naar Nederland kwam toen haar man was teruggefallen op een bijstandsuitkering:

‘Hier geeft de staat aan de ene kant veel geld, maar aan de andere kant nemen ze weer veel terug. Ze geven ons bijvoorbeeld huursubsidie, maar dan nog is onze huur hoog. We betalen hier ook veel meer voor gas en licht. Wij zijn niet zo dat we sparen op eten. Maar ik heb sinds ik in Nederland ben nog helemaal geen nieuwe kleding voor mijzelf gekocht.’

Alhoewel sommige migranten dus de indruk wekten dat zijzelf er door hun migratie niet of nauwelijks op vooruit waren gegaan, waren allen van mening dat in Nederland geen ‘echte’ armoede bestaat. Dit bleek bijvoorbeeld bij het naderen van het suikerfeest aan het eind van de vastenmaand. Bij die gelegenheid dienen moslims *fitre*, een soort aalmoes, te schenken. Voorzover ik kon nagaan, stuurden alle Turkse migranten daartoe geld naar Turkije. ‘In Nederland zijn geen arme mensen; hier geeft de staat iedereen geld’, luidde steevast de verklaring.

Dat Turkse migranten zich als groep slechter af achtten dan andere groepen, is op zichzelf niet opzienbarend. Waarschijnlijk zijn mensen in het algemeen meer geneigd om zichzelf te vergelijken met anderen die het beter hebben dan met mensen die (nog) slechter af zijn. Het kan ook een kwestie van *impression management* zijn: wie zich al te openlijk tevreden toont, wekt immers de afgunst van anderen op. Dit neemt niet weg dat de meeste Turkse migranten inderdaad extra uitgavenposten hebben, die verbonden zijn met de migratiesituatie. Eventuele extra inkomsten uit bezittingen in het herkomstland wegen daar slechts voor een enkeling tegenop. In mijn onderzoeksgroep stuurden 22 van de 28 huishoudens min of meer regelmatig geld naar Turkije. De bedragen liepen uiteen van een paar honderd tot een paar duizend gulden per jaar per huishouden. Voorzover ik kon nagaan, werden deze uitgaven in slechts vier gevallen (meer dan) gecompenseerd door inkomsten uit bezittingen aldaar.

4 Bestaanszekerheid en spaar- en investeringsgedrag

De migratie naar Nederland bracht voor Turkse migranten veelal niet alleen een hogere levensstandaard met zich mee. Velen verkregen voor het eerst een vast inkomen. Dit gold in het bijzonder voor migranten van het Turkse platteland. Vóór hun migratie leefden de meesten van de opbrengsten (in geld en in natura) van een keuterbedrijf. Sommigen werkten daarnaast als dagloners voor rijkere dorpsgenoten. Een vast maandelijks inkomen, voldoende om de kosten van het levensonderhoud te dekken, was voor deze migranten een nieuwe omstandigheid. Dit is wellicht ook de reden waarom het spraakgebruik van Turkse migranten geen onderscheid tussen loon en uitkering bevat. Beide soorten inkomen worden *aylık* (maandgeld) genoemd. De bron van het inkomen lijkt dus minder relevant te worden geacht dan de stipte maandelijks uitbetaling. De meeste respondenten bleken veel belang te hechten aan dit maandelijks inkomen, waarvan ze ook als ze niet (kunnen) werken verzekerd zijn. Migrant die hun eigen situatie hier vergeleken met die van verwanten (of die van zichzelf vroeger) in Turkije, wezen ook vaker op de grotere bestaanszekerheid dan op de hogere levensstandaard in Nederland.

Overigens was het merendeel van de huishoudens in mijn onderzoeksgroep (22 van de 28) voor inkomsten geheel of gedeeltelijk aangewezen op het Nederlandse sociale-zekerheidsstelsel (ABW/RWW, WW, ZW, WAO/AAW, AWW, WSF). Tabel 3 geeft een overzicht van de inkomstenbronnen van de huishoudens in mijn onderzoeksgroep. Opmerkelijk is dat de meeste huishoudens over meer dan één inkomen bleken te beschikken.

Zekerheid slechts tot op zekere hoogte

Alhoewel ze de in Nederland verkregen bestaanszekerheid dus in het algemeen erkenden, wezen sommige respondenten er ook op dat hun (huishoudens)inkomen de laatste jaren sterk was gedaald. Veel Turkse gezinnen waarin vroeger zowel de man als de vrouw een baan hadden, zijn als gevolg van werkloosheid op één inkomen (loon of uitkering) teruggevallen. De betrokken respondenten hadden ondervonden dat het Nederlandse uitkeringsstelsel geen absolute inkomenszekerheid biedt. Veel respondenten bleken bovendien van mening dat Turkse migranten eigenlijk

Tabel 3 Inkomens en inkomstenbronnen van de onderzochte huishoudens

I		II		III			
aantal volwassen (totaal aantal) huishoudensleden		inkomstenbronnen van het huishouden		totaal huishoudensinkomsten (netto per maand, excl kinderbijslag)			
I	II			2000	2-3000	3-4000	> 4000
familiehuishoudens				2000	2-3000	3-4000	> 4000
1	6	(6)	uitkeringen + eigen bedrijf				X
2	5	(7)	uitkeringen + niet-reguliere arbeid				X
3	5	(7)	uitkering + reguliere arbeid				X
4	5	(9)	uitkeringen + niet-reguliere arbeid				X
5	3	(6)	uitkeringen				X
6	3	(5)	uitkeringen + eigen bedrijf				X
gezinshuishoudens				2000	2-3000	3-4000	> 4000
7	2	(2)	uitkering + niet-reguliere arbeid	X			
8	2	(3)	uitkering	X		X	
9	2	(2)	uitkering + reguliere arbeid				
10	2	(3)	uitkering	X			
11	2	(3)	reguliere arbeid	X			
12	2	(3)	uitkering	X			
13	3	(3)	uitkering + reguliere arbeid		X		
14	2	(4)	reguliere arbeid			X	
15	2	(4)	reguliere arbeid + eigen bedrijf		X		
16	2	(4)	uitkering + niet-reguliere arbeid	X			
17	2	(5)	reguliere arbeid		X		
18	2	(4)	uitkering	X			
19	2	(6)	uitkeringen		X		
20	3	(6)	reguliere arbeid		X		
21	2	(6)	uitkering + niet-reguliere arbeid	X			
gezinshuishoudens met inwoning.				2000	2-3000	3-4000	> 4000
22	3	(5)	uitkering + reguliere + niet-reguliere arbeid			X	
23	3	(6)	uitkering + niet-reguliere arbeid		X		
24	3	(5)	uitkeringen		X		
25	3	(4)	eigen bedrijf		X		
26	4	(6)	uitkeringen + niet-reguliere arbeid				X
27	2	(4)	uitkering + niet-reguliere arbeid	X			
28	3	(4)	uitkeringen		X		

alleen hier en nu op het Nederlandse stelsel kunnen rekenen. Een eventuele terugkeer naar het land van herkomst zou immers tot verlies van aanspraken in Nederland kunnen leiden. Ook op dit punt achtten de migranten zichzelf slechter af dan Nederlanders. Velen meenden (net als de vrouw uit case 2) dat Nederlanders veel meer bij de dag kunnen leven en minder aan de toekomst hoeven te denken dan zichzelf. Turkse migranten zouden zich zo'n kortzichtige houding niet kunnen permitteren. Zij moeten ervoor zorgen altijd zelf nog iets achter de hand te hebben.

Tabel 4: Investerings van de huishoudens in de onderzoeksgroep

I huishouden van migrant uit eerste generatie (α) of tussengeneratie (β) II bezittingen (tenzij anders vermeld gaat het om bezittingen in Turkije) III bijzonderheden		
I	II	III
familiehuishoudens:		
1 α	meerdere huizen/winkel in stad;	door verwanten bewoond
2 α	huis in stad	
3 α	meerdere huizen/winkel in stad;	door verwanten bewoond
4 α	huis in stad;	door verwanten bewoond
5 α	meerdere huizen/winkel in stad;	door verwanten bewoond
6 α	huis/grond in dorp + meerdere huizen/winkel in stad	
gezinshuishoudens:		
7 β	huis/grond in dorp	
8 β	huis in Nederland; lid bouwcoöperatie in Turkse stad	
9 β	meerdere huizen/winkel in stad	
10 β		
11 α		
12 β	bouwgrond gekocht in Turkse stad	
13 α	huis/grond in dorp + huis in stad	door verwanten bewoond
14 β	huis/grond in dorp	
15 α	meerdere huizen/winkel in stad;	door verwanten bewoond
16 α	huis in stad;	door verwanten bewoond
17 α	meerdere huizen/winkel in stad;	
18 β	huis in stad;	aanschaf t.k.v. zware schulden
19 β	huis/grond in dorp	
20 α	huis in stad;	door verwanten bewoond
21 α	huis in stad	
gezinshuishoudens met inwoning:		
22 β		
23 β	ouders man kochten voor zoons huizen in Turkse stad	
24 β	meerdere huizen/winkel in stad;	aanschaf t.k.v. zware schulden
25 α	huis in stad	
26 α	meerdere huizen/winkel in stad + huis in Nederland	
27 α	bouwgrond gekocht in Turkse stad	
28 β	bouwgrond gekocht in Turkse stad	

Investerings in Turkije

De meeste migranten in de onderzoeksgroep hadden geen concrete terugkeerplannen. Maar het besef dat een eventuele terugkeer ten koste van hun bestaanszekerheid zou kunnen gaan, werkte wel door in hun spaar- en investeringsgedrag. Op een enkele uitzondering na hadden ze ofwel al een huis in Turkije gekocht, ofwel ze waren hiervoor aan het sparen. Een eigen huis wordt algemeen beschouwd als een noodzakelijke (maar op zichzelf niet voldoende) voorwaarde voor remigratie. Tabel

4 geeft een overzicht van de investeringen van de huishoudens in mijn onderzoeksgroep. In dit overzicht zijn slechts grotere investeringen in onroerend goed opgenomen. Veel huishoudens investeerden daarnaast in bedrijfjes (landbouw, taxi's, vrachtwagens) van achtergebleven verwanten. Bijna twee derde (17 van de 28) huishoudens bleek al in een of meer huizen en/of bedrijven in Turkije te hebben geïnvesteerd. Twee andere huishoudens hadden bouwgrond gekocht en waren aan het sparen voor de bouw van een huis. Eén echtpaar was lid geworden van een coöperatie die woningen bouwt. Hiertegenover stonden slechts drie huishoudens die (ook) in Nederland huiseigenaar waren en vier huishoudens met een eigen bedrijfje in Nederland.⁴ De huizen in Nederland waren vele jaren geleden gekocht, min of meer uit nood, om de gezinshereniging mogelijk te maken. De investeringen in eigen bedrijfjes waren daarentegen een verschijnsel van de laatste jaren, in zekere zin ook uit nood geboren: het ondernemerschap vormde een oplossing voor werkloosheid.

Niet alle huishoudens die een huis in Turkije hadden gekocht, hadden dit ook al afbetaald. De echtparen in de cases 1 en 2 besloten met het kopen van een huis te wachten tot betere tijden. Zij hoopten ooit weer net als vroeger over meer dan één inkomen te kunnen beschikken. Enkele andere huishoudens bleken zich daarentegen zwaar in de schulden te hebben gestoken. Een van de betreffende echtparen had jarenlang gespaard voor een huis in Turkije. De man was arbeidsongeschikt en ontving een WAO-uitkering. De vrouw werkte. Toen ze zagen aankomen dat zij werkloos zou worden, besloten ze dat het nu of nooit was. Ze lieten hun oog vallen op een pand met drie appartementen, dat omgerekend bijna een ton kostte.⁵ Omdat ze bij een bank niet voldoende konden lenen, sloten ze een lening af bij een (duurdere) kredietmaatschappij. Op deze lening moesten ze f750 in de maand aflossen, de helft van het minimuminkomen waarop ze binnen afzienbare tijd terug zouden vallen. Daarnaast leenden ze onderhands meer dan f15.000 van verwanten in Nederland.

In de loop der jaren hebben zich wel verschuivingen voorgedaan in de investeringspatronen van Turkse migranten. Ook migranten die van het platteland afkomstig zijn, investeren nu voornamelijk in Turkse steden. In de onderzoeksgroep bleek niemand meer te willen terugkeren naar het Turkse platteland. Enkele migranten die in de eerste jaren na hun migratie een huis in hun dorp hadden gekocht, begonnen later te investeren in onroerend goed in stedelijke gebieden (zie bijvoorbeeld case 3). Bij nader inzien wilden ze zich in geval van terugkeer toch liever in een stad vestigen. Bovendien achtten ze investeringen in stedelijke gebieden rendabeler. De meeste migranten zijn overigens niet op speculatiewinsten uit; door hun investeringen hopen ze vooral zekerheid op langere termijn te verkrijgen. Recente immigranten (huwelijkspartners van dochters van de eerste generatie migranten) die van het platteland afkomstig zijn, sturen overigens nog wel aanzienlijke bedragen naar hun families aldaar. Die families besteden het geld veelal ook nu nog aan betere huisvesting in het dorp.

Tegenvallende opbrengsten

Migranten die in hun dorp grond bezitten of erven, laten die meestal door verwanten bewerken. Dan kunnen ze (zoals de familie in case 1 deed) de verwanten in Turkije de opbrengsten laten houden. Ze kunnen de opbrengsten ook met hen delen. In

hoofdstuk 5 volgt een nadere bespreking van deze arrangementen tussen verwanten. Hier wil ik volstaan met de opmerking dat eventuele inkomsten uit bezittingen van migranten in hun herkomstdorpen in het niet vallen bij hun inkomsten in Nederland. Ook uit hun bezittingen en investeringen in Turkse steden behalen migranten geen optimale opbrengsten. Veel migranten die slechts één huis bezitten, laten dit leeg staan om er zelf gedurende hun vakanties gebruik van te kunnen maken. Verder is er veelal sprake van bewoning of beheer door verwanten, die dan ten minste een deel van de (potentile) opbrengsten afromen. Rechtstreekse verhuur aan vreemden levert soms problemen op, omdat migranten, als *absentee owners*, onvoldoende in staat zijn om hun huurders te controleren.

Sparen op deviezenrekeningen

Veel migranten in mijn onderzoeksgroep bleken in Turkije een deviezenrekening te hebben. De Turkse overheid creëerde deze mogelijkheid aan het eind van de jaren zeventig, toen de overboekingen van Turkse arbeiders in het buitenland afnamen. Op een deviezenrekening kunnen (harde) buitenlandse valuta worden gestort. Het tegoed kan ook weer in buitenlandse valuta worden opgenomen. Het rentepercentage is ongeveer gelijk aan dat in Nederland. In vergelijking met een spaarrekening in Nederland levert een deviezenrekening dus niet meer rente op. Een voor de hand liggende reden om desalniettemin in Turkije te sparen is dat de spaardoelen van de migranten ook voornamelijk in het land van herkomst liggen. Een andere reden zou kunnen zijn dat migranten het onder bepaalde omstandigheden veiliger achten om hun besparingen naar Turkije – buiten het bereik van Nederlandse instanties – te brengen. Dit lijkt vooral van belang voor migranten die een uitkering ontvangen waarvoor een vermogenstoets geldt, en voor migranten die in Nederland schulden hebben, bijvoorbeeld bij de belastingdienst. Sommigen van mijn respondenten zeiden hun spaargeld ook in die zin veiliger te achten in Turkije dat ze er zelf, als ze hier krap zitten, moeilijker bij kunnen.

5 Onzekerheid omtrent een eventuele terugkeer

Bezittingen en investeringen in Turkije leveren de migranten zelf dus niet direct het hoogste rendement op. De reden waarom Turkse migranten desalniettemin grote waarde hechten aan bezittingen in hun herkomstland, is dat ze zich willen indekken tegen een onzekere toekomst. Investeringen in Turkije zijn niet noodzakelijkerwijs verbonden met terugkeerplannen. Verschillende migranten in mijn onderzoeksgroep achtten het vrijwel uitgesloten dat ze op afzienbare termijn zouden remigreren, maar staken toch hun spaargeld in een huis in Turkije. Er hoeft zelfs geen sprake te zijn van een terugkeerwens. Enkele migranten die alleen nog voor vakanties naar Turkije zeiden te willen, bleken daar toch een huis te hebben gekocht of nog te willen kopen. Veel migranten kunnen zich echter niet voorstellen dat ze voorgoed in Nederland zullen willen blijven. En degenen die zich dit wel kunnen voorstellen (zie bijvoorbeeld case 2), houden er toch ook rekening mee dat de houding van de Nederlandse overheid of bevolking kan veranderen en dat ze hier op een slechte dag niet langer welkom zullen zijn.

Remigratie en inkomens(on)zekerheid

Enkele migranten in de onderzoeksgroep hadden concrete terugkeerplannen. Twee echtparen maakten zodra ze aan de voorwaarden voldeden gebruik van de remigratieregeling die de Nederlandse overheid in 1985 instelde voor oudere werkloze en arbeidsongeschikte buitenlanders.⁶ Beide echtparen bezaten al het nodige onroerend goed in hun land van herkomst. Ze vonden het echter nog belangrijker, dat ze tot aan hun dood konden rekenen op een maandelijks Nederlandse uitkering. Een van deze echtparen vergeleek de Nederlandse remigratieregeling met de Duitse. Van een familielid in Duitsland hadden ze gehoord dat remigranten in dat land alle door hen betaalde sociale premies terugkrijgen.⁷

- 'Die regeling van ons is beter, omdat je elke maand geld krijgt' (vrouw)
- 'Stel dat je f80 000 of f90 000 krijgt. De meeste mensen denken dan "Ha, daar kan ik de rest van mijn leven mee doen." En ze doen niets meer en geven het geld uit. Na vijf of zes jaar zijn ze er doorheen en dan hebben ze niets meer. Een maanduitkering is zekerder' (man)

Het andere echtpaar trok de aanvraag voor de remigratieregeling op het laatste moment in. De gezondheidstoestand van de vrouw was verslechterd. Het paar durfde het niet meer aan om zonder ziektekostenverzekering naar Turkije terug te keren.

Inkoop in een Turks pensioenfonds

In Turkije heb ik gesproken met een twaalfstal remigrantengezinnen die lange tijd in Nederland, Duitsland of België hadden gewoond. Ook in deze gesprekken kwam naar voren dat aan inkomenszekerheid veel belang wordt gehecht. Drie van de twaalf gezinnen ontvingen een periodieke uitkering uit het buitenland. Zij vertelden dat zij zonder die uitkering niet naar Turkije teruggekeerd zouden zijn. De overige gezinnen konden geen aanspraak maken op een uitkering uit het buitenland. De meerderheid (zes van de negen gezinnen) bleek zich daarom te hebben ingekocht in het pensioenfonds van de Turkse SSK.

In 1985 werd in Turkije wet 3201 van kracht. Deze wet biedt Turken die in het buitenland werken of hebben gewerkt de mogelijkheid om zich met terugwerkende kracht in te kopen in een van de Turkse pensioenfondsen. De inkoop som bedraagt één dollar per te verzekeren dag. Wie nog niet eerder in Turkije verzekerd is geweest, dient zich voor minimaal vijfduizend dagen in te kopen om voor een ouderdomspensioen in aanmerking te komen. De door mij geïnterviewde remigranten hadden bij hun terugkeer een inkoop som van tussen de f10 000 en f25 000 aan de SSK betaald en ontvingen nu een pensioen van (omgerekend) f250 tot f500 per maand. Ze hadden bovendien aanspraak op een ziektekosten- en nabestaandenverzekering. De meesten (vijf van de zes) hadden bij hun vertrek uit Nederland of Duitsland een aanzienlijk bedrag ineens ontvangen, dat ze grotendeels aan deze inkoop besteedden.⁸

Ik ben geen remigranten tegengekomen die een uitkering uit het buitenland ontvingen en die zich daarnaast hadden ingekocht in het SSK-pensioenfonds. Kennelijk is een Turks pensioen vooral aantrekkelijk voor wie geen andere bron van (vaste) inkomsten heeft. Turkse pensioenen zijn niet alleen lager dan Westeuropese,

als gevolg van de hoge inflatie in Turkije zijn ze ook minder waardevast. Een van de remigranten die ik in Turkije sprak, had bij zijn terugkeer uit West-Duitsland een extra hoog bedrag aan de SSK betaald, om aanspraak te kunnen maken op een zogenaamd superpensioen. Dit pensioen zou steeds worden aangepast aan de inflatie en omgerekend ongeveer f500 per maand (blijven) bedragen.⁹ Toen ik hem sprak, had de Turkse regering juist besloten om ook de superpensioenen te bevriezen. De man was kwaad en teleurgesteld. Een andere remigrant, die een Belgisch (mijnwerkers)pensioen ter hoogte van f1.700 ontving, stelde daarentegen tevreden vast: 'Ik ontvang nu ruim 1.700.000 TL per maand. Maar het wordt elke keer meer, omdat het Turkse geld minder waard wordt.'

Bij de SSK zelf bestond overigens de indruk dat slechts een minderheid van de remigranten uit het buitenland de mogelijkheid van inkoop benut.¹⁰ Het zouden vooral migranten zijn die vóór hun vertrek uit Turkije al verzekeringsjaren hadden opgebouwd en die zich dus voor een navenant kleiner aantal jaren hoefden in te kopen. Een directielid vertelde mij dat de SSK het voor andere remigranten ook niet erg raadzaam vindt dat ze zich inkopen. Sommige remigranten zouden achteraf hun inkoopsum bij de SSK terug zijn komen vragen, omdat ze ontevreden waren over het lage pensioen. Als ze het bedrag bij een bank zouden hebben vastgezet, zou het rendement hoger zijn geweest. Remigranten uit West-Europa zouden zich ook vaak ontevreden tonen over de door de SSK gefinancierde medische voorzieningen.

Twijfelaars, spijtoptanten en pendelaars

De meeste remigranten met wie ik sprak, twijfelden of ze er wel goed aan hadden gedaan om naar Turkije terug te keren. Sommigen voelden zich in hun land van herkomst, waar ze als *almancılar* (Duitslandgangers) werden gezien, even weinig thuis als in West-Europa, waar ze altijd buitenlanders waren gebleven.¹¹ Een aantal van hen zou het liefst opnieuw willen emigreren. Eén gezin had veel geld betaald aan een landgenoot met een 'juridisch adviesbureau' om opnieuw toelating te verkrijgen tot Nederland, echter zonder succes. Enkele andere remigranten (verwanten van migranten in mijn onderzoeksgroep) bleek het wel te zijn gelukt om de terugweg naar Nederland open te houden. Zij brachten elk jaar een paar maanden in Nederland door om hun verblijfsrecht te behouden. Twee van de drie hadden een uitkering die ze konden 'meenemen' naar Turkije (WAO en AWW). De derde had in Turkije voldoende inkomsten uit onroerend goed om van te kunnen bestaan. De betrokken remigranten hadden alle drie nog minderjarige kinderen. Vooral omwille van deze kinderen durfden zij (nog) niet definitief voor Turkije te kiezen. Een van hen, een man die zijn gezin nooit naar Nederland had laten overkomen, legde uit:

'Mijn vrouw wilde vroeger graag naar Nederland komen, mijn oudste zonen ook. Ik heb hen nooit laten komen. Misschien willen mijn jongste kinderen later ook naar Nederland. Ik wil er niet de oorzaak van zijn dat zij niet meer naar Nederland kunnen, want dan zullen ze mij verwijten maken.'

Waarschijnlijk speelde in dit geval mee dat een oudere zoon van de man na het doorlopen van de middelbare school in Turkije geen werk had gevonden en ook niet was toegelaten tot een hogere opleiding. Deze zoon verweet zijn vader nu al dat die hem niet op tijd naar Nederland had gehaald. De onzekerheid van migranten wordt natuurlijk vergroot doordat niet alleen hun eigen toekomst, maar ook die van hun

kinderen op het spel staat. Een migrant die besluit om voorgoed te remigreren, sluit onder het huidige Nederlandse toelatingsbeleid in de meeste gevallen ook voor zijn of haar minderjarige kinderen de weg van re-emigratie naar Nederland af. Deze consequentie is des te afschrikwekkender, omdat de ontwikkeling van de Turkse economie zo ongewis is.¹²

6 Verschillen tussen de generaties

Onderlinge verschillen in (huishoudens)inkomens, bestedingspatronen, spaar- en investeringsgedrag zijn te verklaren uit kenmerken van de huishoudens (samenstelling, gezinsfase) en van de leden ervan (leeftijd, opleiding, loopbaan, verblijfsduur in Nederland, levensstijl, et cetera). Mijn onderzoeksmateriaal leent zich er niet voor om alle genoemde kenmerken afzonderlijk te analyseren. In het onderstaande zal ik me beperken tot een vergelijking tussen huishoudens van oorspronkelijke of 'eerste generatie' migranten en huishoudens die werden opgezet door nakomelingen van deze migranten.

Iets meer dan de helft van de huishoudens in de onderzoeksgroep (16 van de 28) waren opgezet door arbeidsmigranten die vóór 1975 naar Nederland waren gekomen. In zes van deze huishoudens woonde een inmiddels gehuwde zoon met zijn gezin in. De overige huishoudens waren opgezet door dochters (acht) of zonen (vier), die voor hereniging met hun vader tot Nederland waren toegelaten. Bijna al deze kinderen kwamen pas na hun tiende verjaardag over. Op een enkele uitzondering na lieten ze een huwelijkspartner uit Turkije overkomen. In het onderstaande wordt de omschrijving 'tussengeneratie' gebruikt, om het verschil te laten uitkomen met in Nederland opgegroeide Turkse jongeren van de 'tweede generatie'.

Verschillende vermogensposities

De huishoudens van de eerste generatie en de tussengeneratie bleken het duidelijkst van elkaar te verschillen op het punt van gerealiseerde besparingen en investeringen. (Verschillen in bestedingspatroon waren in veel mindere mate terug te voeren op het generatieverschil.) Waarschijnlijk bezit de overgrote meerderheid van de oorspronkelijke migranten ten minste een huis in Turkije. In mijn onderzoeksgroep kwamen slechts een paar uitzonderingen voor. Het was te wijten aan bijzondere omstandigheden dat de betreffende huishoudens (nog) geen onroerend bezit hadden verworven. In het ene geval had de man door de jaren heen zeer veel geld vergokt. In het andere geval had de man hier jarenlang samengeleefd met een Nederlandse vrouw, terwijl hij ook zijn vrouw en kinderen in Turkije moest onderhouden. Tegenover deze 'bezitlozen' stond een groter aantal oorspronkelijke migranten met meerdere huizen, winkels of grondpercelen in Turkse steden. In de huishoudens met de meeste bezittingen hadden ofwel beide echtgenoten jarenlang gewerkt, ofwel de man en een of meerdere kinderen. In enkele gevallen was gedurende de periode vóór de gezinshereniging veel gespaard: de mannen leefden hier onder Spartaanse omstandigheden, terwijl hun gezinnen in Turkije in het eigen levensonderhoud voorzagen. Overigens bleken de huishoudens met kinderen boven de achttien jaar (waaronder alle familiehuishoudens) nu nog in staat te zijn tot de hoogste besparingen, dankzij de extra inkomens die deze kinderen binnenbrachten.

Bij de tussengeneratie lijkt de situatie omgekeerd. In mijn onderzoeksgroep bleken slechts enkele van deze huishoudens onroerend goed in Turkije te bezitten. De betreffende echtparen hadden ook meer gelegenheid gehad om bezit op te bouwen, doordat ze al wat langer (tien tot vijftien jaar) gehuwd waren en doordat beide echtgenoten hier jarenlang hadden gewerkt. Van de overige huishoudens van de tussengeneratie had een deel alleen al gezien de leeftijd van de betreffende echtparen en de korte duur van hun huwelijk, nog weinig gelegenheid gehad om te sparen. In al deze huishoudens waren de kinderen nog te jong om een eigen inkomen binnen te brengen. In enkele huishoudens met zeer jonge kinderen was de vrouw ook slechts in beperkte mate beschikbaar voor een baan buitenshuis, zodat het huishouden geheel op het inkomen van de man was aangewezen.

Veranderde omstandigheden

Men kan zich afvragen of de nakomelingen van migranten in de toekomst wel de kans zullen krijgen om veel (evenveel als hun ouders vroeger) te sparen, en of ze dan evenals hun ouders vooral in Turkije zullen investeren. De arbeidsmarktsituatie is voor jongere zowel als oudere migranten erg verslechterd. Vergeleken bij vroeger zijn er nu nog maar weinig Turkse echtparen waarvan de man en de vrouw beiden werken.¹³ In mijn onderzoeksgroep waren het nog slechts twee jongere echtparen. De helft van de huishoudens van de tussengeneratie was als gevolg van langdurige werkloosheid teruggevallen op de bijstandsregeling. Deze huishoudens moesten zien rond te komen van een minimuminkomen, daarbij hadden ze weinig gunstige vooruitzichten op de arbeidsmarkt.

Niet alleen de arbeidsmarktomstandigheden zijn veranderd, maar ook de omstandigheden binnen de migrantenhuishoudens. De meeste migranten van de eerste generatie leefden hier in ieder geval gedurende de eerste jaren van hun verblijf zo sober mogelijk. Velen kwamen weliswaar als gehuwd man naar Nederland, maar lieten hun gezin in Turkije achter. Vooral diegenen die niet van hieruit in het levensonderhoud van hun gezin hoefden te voorzien, konden in die periode grote besparingen realiseren. Voor hun kinderen die nu trouwen ligt het heel anders. Zij laten hun huwelijkspartner – voorzover die hier nog niet woonachtig is – in het algemeen meteen naar Nederland overkomen. Voor hen is het veel moeilijker om de bestaanskosten hier te drukken, omdat ze zelf al aan een hogere levensstandaard gewend zijn en omdat ze zich door hun omgeving verplicht voelen tot een zekere mate van statusconsumptie.

Een manier om toch op de bestaanskosten te besparen, is om niet direct een apart gezinshuishouden op te zetten. In mijn onderzoeksgroep kwamen zes familiehuishoudens voor, waarin een zoon met zijn gezin bij zijn ouder(s) inwoonde. Hoewel financiële motieven daarbij zeker niet doorslaggevend hoeven te zijn, kunnen ze wel meewegen en ook bewust meegewogen worden. Illustratief is het volgende citaat, van een vrouw die sinds haar huwelijk bij haar schoonouders inwoonde:

‘In Turkije leidde ik een vrij leven, maar hier bemoeit mijn schoonmoeder zich overal mee. Mijn man zou mij bijvoorbeeld best eens mee uit willen nemen, maar zij vindt dat niet goed. Ik hoop dat mijn schoonouders over niet al te lange tijd teruggaan ( ) Van de uitkering van mijn man zouden wij het niet kunnen

betalen om nu apart te gaan wonen. Mijn man en ik hebben nog haast geen meubels, we zouden veel aan moeten schaffen. Bovendien verwachten we een baby. Die brengt ook kosten met zich mee.'

De familiehuishoudens in de onderzoeksgroep behaalden gemiddeld veel hogere inkomens en hogere besparingen dan de gezinshuishoudens (zie tabel 3).

Veranderende orientaties

De huishoudens van migrantenkinderen hebben vooralsnog dus minder mogelijkheden om te sparen dan de eerste generatie vroeger. Gesteld dat ze in de toekomst wel tot besparingen in staat zullen zijn, dan is de vraag of deze huishoudens hun spaargeld ook vooral in Turkije zullen beleggen. Het antwoord op die vraag is echter moeilijk te voorspellen. Enerzijds was er onder mijn volwassen respondenten nog niemand die het onverschillig liet om (g)een huis in Turkije te bezitten. Vrijwel alle migranten in onderzoeksgroep hielden er rekening mee dat ze ooit terug zouden keren. Onroerend goed in Turkije werd ook door de tussengeneratie als een noodzakelijke zekerheid gezien. Enkele huishoudens van deze generatie bleken ook al een huis of een perceel bouwgrond in Turkije te hebben gekocht. Andere huishoudens leken daar minder haast mee te maken. In enkele gevallen speelde mee dat de ouders van de man, zelf migranten van de eerste generatie, in Turkije meerdere huizen hadden gekocht – niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hun zoons. De betreffende gezinnen konden dus wachten op hun erfdeel.

Anderzijds zijn er ook tekenen van een veranderende orientatie op het herkomstland. Er is niet meer zozeer sprake van terugkeerideaal. De arbeidsmigranten van de eerste generatie hadden veelal voor ogen om hun spaargeld bij terugkeer in Turkije in een eigen bedrijf te steken. Ze hebben dit ideaal nog wel over weten te dragen op hun kinderen, maar naarmate de verblijfsduur in Nederland toeneemt, geven steeds meer jongeren de voorkeur aan een bedrijf in Nederland in plaats van in Turkije. In de onderzoeksgroep speelden verscheidene jongeren (evenals de zoon van de weduwe in case 3) met de gedachte om hier bijvoorbeeld een cafetaria over te nemen of te openen. Alhoewel dit ideaal in veel gevallen onverwezenlijkt zal blijven – zoals ook de meeste migranten van de eerste generatie uiteindelijk niet als ondernemers naar Turkije terug zijn gekeerd – is het aantal bedrijven van Turkse migranten in Nederland de laatste jaren sterk gegroeid. Uit deze groei spreekt een toenemende orientatie op Nederland als investeringsland. Volgens informanten in Nederland en Turkije zouden ook meer en meer migranten onroerend goed in het land van herkomst proberen te verkopen om nieuwe investeringen in het immigratieland te kunnen doen. In de onderzoeksgroep kwam ik hiervan echter nog geen voorbeelden tegen.

V Relaties met verwanten in Turkije

1 Inleiding

De Turkse arbeidsmigranten die gedurende de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig naar West-Europa kwamen, stamden voor een groot deel uit families van kleine zelfstandigen. Velen van hen waren boerenzoons. Destijds waren er in Turkije nog geen sociale verzekeringen voor zelfstandigen. Zij moesten dus zelf voorzieningen treffen voor bijvoorbeeld hun oude dag. In hoofdstuk 2 zijn deze voorzieningen beschreven. Veel Turken beschouwen een familiehuishouden annex familiebedrijf, waarin een of meer zoons ook na hun huwelijk blijven inwonen en meewerken, als de ideale oudedagverzekering. In de praktijk komen allerlei variaties op het ideale (patrilineaar uitgebreide) familiehuishouden voor. Ouderen en alleenstaanden die niet zelfstandig in hun levensonderhoud kunnen voorzien, worden al naar gelang de omstandigheden opgenomen in het huishouden van een zoon of dochter of andere naaste verwant.

Men zou zich kunnen voorstellen dat de voorgenomen migratie van een jonge man naar West-Europa in veel gevallen weerstanden oproep binnen de familie. Zijn ouders zouden beducht kunnen zijn voor een onverzorgde oude dag, andere familieleden zouden kunnen vrezen dat de verzorging van de ouders op hen neer zou komen. Er zijn echter aanwijzingen dat het tegendeel het geval was. In onderzoek onder Turkse migranten in Nederland en Duitsland en in hun herkomstdorpen in Turkije kwam naar voren dat de stap tot migratie veelal met steun van achterblijvende verwanten werd gedaan. Veel arbeidsmigranten waren bijvoorbeeld al gehuwd bij hun vertrek. Hun vrouwen en kinderen werden in de meeste gevallen opgevangen door hun familie (Azmaz 1984: 57, Straube 1987: 76, Yenisey 1976: 329-330). Uit studies over min of meer vergelijkbare migratiestromen is ook bekend dat arbeidsmigratie veelal begint als een onderneming waar een huishouden of familie als geheel achter staat. Het gaat bij deze vorm van migratie zelden om een puur individueel avontuur (Connell e.a. 1976: 24 e.v., zie ook Penninx en Selier 1992). Uit een onderzoek onder Pakistaanse arbeidsmigranten in Engeland bleek zelfs dat het besluit tot migratie over het algemeen niet door de migrant zelf was genomen, maar door het familiehoofd in Pakistan (Dahya 1973).

De achterblijvers schijnen dus lang niet altijd bevreemd te zijn dat hun 'investeringen' in het grootbrengen van een jonger familielid plotsklaps waardeloos worden als de betrokkene elders gaat werken. Vaak zijn ze zelfs bereid tot extra investeringen, bijvoorbeeld in de kosten van de reis en het levensonderhoud van de migrant gedurende de tijd dat hij nog geen inkomsten heeft. Vooral voor internationale arbeidsmigratie kunnen hoge investeringen vereist zijn. In veel gevallen worden de kosten niet door de individuele migrant, maar door het huishouden als geheel gedragen. In ruil daarvoor zullen de achterblijvers ook mee willen delen in de verdiensten van de migrant. De bovengenoemde Pakistaanse migranten maakten ruim de helft van hun verdiensten over naar huis. Daartoe had de familie hen ook uitgezonden. Met de inkomsten uit de arbeidsmigratie hoopten de achterblijvers hun

economische basis te versterken Volgens Dahya (1973) werden de overmakingen van de migranten voornamelijk in het familiebedrijf geïnvesteerd De door hem onderzochte Pakistaanse migranten kwamen uit families van kleine boeren, die niet tot de rijksten maar zeker ook niet tot de armsten binnen hun samenleving behoorden

Het rendement voor het zendende huishouden is niet altijd zo hoog Uit onderzoek in Marokko bleek dat de overmakingen van arbeidsmigranten voor een groot deel opgingen aan het levensonderhoud van de achtergebleven huishoudensleden In de onderzochte gebieden (Rif en Souss) waren de meeste agrarische bedrijven ternauwernood zelfvoorzienend Arbeidsmigratie was hier vooral een manier om de op zichzelf ontoereikende bedrijfsopbrengsten aan te vullen (Heijne e a 1976, zie ook De Mas 1990) Ook uit onderzoek in Turkije bleek dat de overmakingen van arbeidsmigranten meestal grotendeels aan het levensonderhoud en de aflossing van schulden besteed werden Slechts weinig huishoudens wisten hun economische basis blijvend te versterken (Penninx en Van Velzen 1977 82-83)

Arbeidsmigratie begint veelal als een onderneming waarin het gehele huishouden investeert Vaak ziet men dan ook dat de migrant – zowel in zijn eigen ogen als in die van de achterblijvende huishoudensleden – deel blijft uitmaken van het huishouden dat hem uitzond Caces e a (1985) introduceerden het begrip *shadow household* voor migranten 'who are not presently residing in a particular household, but whose principal commitments and obligations are to that household' (1985 5) Andere onderzoekers spraken van *expanded families*, *multi-centred families* of *share-families* (Penninx en Selier 1992) De meeste arbeidsmigranten vertrekken met de bedoeling om weer terug te keren Het schaduwlidmaatschap van het huishouden in het herkomstland kan dan ook als een vorm van 'terugkeerverzekering' beschouwd worden Overmakingen vormen de premie die betaald moet worden om verzekerd te blijven van een plaats binnen het huishouden Zo'n terugkeerverzekering kan ook nodig zijn omdat de arbeidsmigrant te vrezen heeft voor werkloosheid en verlies van zijn verblijfsrecht in het immigratieland In de beginjaren van de Turkse migratie naar West-Europa gold dat algemeen Metertijd kan de noodzaak van een terugkeerverzekering afnemen, onder meer doordat migranten met een langere verblijfsduur een sterkere rechtspositie en ruimere toegang tot het overheidsstelsel van sociale zekerheid in het immigratieland verkrijgen

Na verloop van tijd gaat bovendien een deel van de arbeidsmigranten over tot gezinshereniging De arbeidsmigrant komt dan in het immigratieland aan het hoofd van een eigen huishouden te staan Dat houdt in de regel de beëindiging van het lidmaatschap van het huishouden in het herkomstland in Volgens De Mas, die onderzoek verrichtte in het Marokkaanse Rifgebied, besluiten veel migranten juist daarom tot gezinshereniging om niet meer het gehele familiehuishouden te hoeven onderhouden (1990 83) Uit ander onderzoek is bekend dat de achterblijvende familieleden om dezelfde reden geneigd zijn tot verzet tegen de gezinshereniging Dahya (1973) constateerde dat het familiehoofd in Pakistan zijn schoondochter zo lang mogelijk belette om zich bij zijn zoon in Engeland te voegen En als hij uiteindelijk met haar vertrek instemde, stuurde hij bij voorkeur een jongere broer van de migrant mee, opdat de laatste zich verplicht zou blijven voelen aan zijn familie in Pakistan

'The migrant's transactions with his family head can then be regarded as a series of moves in a game in which each party is trying to secure the best possible bargain. The family head's interest is to ensure that the migrant continues to save money and remit it home while the migrant wishes to use his resources (...) in order to achieve his own interests (...).' (Dahya 1973: 254)

Uit een ander onderzoek, onder Marokkaanse migranten in Nederland, bleek dat hun families ook na de gezinshereniging aanspraak bleven maken op onderhoudsbijdragen. De achterblijvende familieleden hadden er geen begrip voor dat de migranten na de gezinshereniging niet meer in staat waren tot hoge overmakingen. In sommige gevallen verbrak de familie het contact of dreigden de ouders de migrant niet langer als zoon te erkennen. De meeste migranten probeerden dan alsnog hun verplichtingen na te komen, ook al ging dat ten koste van hun eigen levensstandaard in Nederland (Van den Berg-Eldering 1978: 219 e.v.).

In de volgende paragrafen zal blijken dat de Turkse migranten in mijn onderzoeksgroep zich ook meer en meer overvraagd voelden door familieleden in hun land van herkomst. De hulpverlening aan achtergebleven verwanten wordt door velen al lang niet meer beschouwd als een vorm van terugkeerverzekering. Dat roept de vraag op waarop deze hulpverlening dan nog berust. Die vraag komt in de slotparagraaf aan de orde.

2 Twee cases

De migranten in de onderstaande cases hebben sterk verschillende achtergronden. Het echtpaar in case 4 (case 1, 2 en 3 kwamen in hoofdstuk 4 aan de orde) is afkomstig uit een stad in een van de meer geïndustrialiseerde en verstedelijkte gebieden van Turkije. De man was in zijn familie de eerste en tot nu toe ook de enige die besloot tot emigratie. De migranten in case 5 zijn afkomstig uit een achtergebleven gebied, waar een groot deel van de bevolking betrokken is geraakt in migratieprocessen (seizoensmigratie, migratie naar Turkse steden en internationale migratie). In dit gebied heerst een sterk 'migratieklimaat' (Heinemeijer e.a. 1976: 77). In case 4 is ook eerder sprake van een individuele onderneming, terwijl in case 5 van een familieonderneming gesproken kan worden. In het ene geval kreeg de man een wervingscontract aangeboden en kon hij naar Nederland komen zonder hoge kosten te maken. Hij hoefde geen beroep te doen op zijn familie. In het andere geval konden de twee broers zich slechts met financiële steun van hun familie in Nederland vestigen. De familie investeerde grote sommen geld in hun emigratie en maakt daarom ook aanspraak op een aanzienlijk deel van hun verdiensten in Nederland.

Deze cases zijn min of meer representatief voor de migratiegeschiedenissen van de overige migranten in de onderzoeksgroep. In het merendeel van de gevallen begon de migratie niet als een individueel avontuur, maar als een onderneming waarin een huishouden of familie als geheel investeerde. Dit gold vooral in geval van 'spontane' migratie. De betreffende migranten waren ook vaker afkomstig van het platteland dan uit stedelijke gebieden.

Case 4: investeringen in Nederland krijgen voorrang

Necati kwam in 1973 naar Nederland. Hij was toen 25 jaar. Hij was geworven door een Nederlands bedrijf. Necati had zelf besloten om zijn geluk te beproeven in het buitenland. Hij had ook bij zijn vader kunnen blijven werken, in diens timmermansbedrijf. Dat bedrijf was echter niet erg rendabel. Necati's moeder had een slepende ziekte. In de loop der jaren hadden zij en haar man noodgedwongen alle grond verkocht die ze in hun geboortedorp bezaten, om de dokters- en ziekenhuisrekeningen te kunnen betalen. Necati, die graag wilde trouwen, realiseerde zich dat hij voor de financiering van zijn huwelijk niet op zijn ouders kon rekenen.

Na drie jaar werken in Nederland trouwde Necati. Zijn ouders zochten een bruid voor hem uit en voerden namens hem de onderhandelingen met haar familie, maar Necati betaalde de kosten van zijn huwelijk grotendeels zelf. Hij had echter nog niet voldoende geld om naar Turkije terug te keren en een eigen bedrijf te beginnen. Dus huurde hij een huis en vroeg hij Güllü, zijn vrouw, om naar Nederland te komen. Güllü vond hier ook een baan. Ze spaarden en sloten een lening af bij een Nederlandse bank om in Turkije, in hun stad van herkomst, een huis en een winkel te kopen. Necati's zuster en haar man wonen in het huis. Necati en Güllü ontvangen geen huur van hen, maar ze kunnen erop vertrouwen dat Necati's zwager hun huis goed onderhoudt en dat hij elke maand de huur van de winkel int. Bovendien doet Necati's zuster veel voor hun ouders, die steeds meer hulp nodig hebben. Zij neemt daarmee een zware last van Necati's schouders. Die was anders – als enige zoon – misschien zelfs verplicht geweest om zijn vrouw te sturen om voor zijn ouders te zorgen.

Güllü stopte zes jaar geleden met werken, na de geboorte van hun tweede kind. Drie jaar geleden werd Necati ontslagen, als gevolg van een reorganisatie bij het bedrijf waar hij werkte. Zijn pogingen om ander werk te vinden leverden niets op. Toen een Turkse kennis hem vroeg of hij misschien geïnteresseerd was in overname van zijn cafetaria, hapte hij meteen toe. Hun bank weigerde hun echter opnieuw geld te lenen – alhoewel ze de oude lening praktisch geheel hadden afbetaald – omdat Necati nu werkloos was. Een goede vriend van Necati, afkomstig uit dezelfde stad in Turkije, bood daarop aan dat Necati zoveel als hij nodig had van hem kon lenen – zonder rente.

Necati en Güllü hebben hun hoop op de cafetaria gesteld, omdat ze gezien Necati's leeftijd (43 jaar) niet verwachten dat hij nog een baan vindt. Ze hebben ook overwogen om naar Turkije terug te keren. Maar het zou daar zeker niet gemakkelijker zijn om de kost voor hun gezin te verdienen en ze zouden bovendien geen aanspraak kunnen maken op een sociale uitkering. (Necati is te jong om in aanmerking te komen voor de remigratieregeling voor oudere werkloze buitenlanders.) Overigens raden onder anderen Necati's zuster en haar man hen af om naar Turkije terug te keren. Ze schilderen Necati en Güllü een zeer somber beeld van de huidige stand van de Turkse economie. Waarschijnlijk is dit beeld – alhoewel niet onrealistisch – ook enigszins gekleurd door eigenbelang. Bij hun terugkeer zouden Necati en Güllü immers zelf hun intrek nemen in hun woning.

De laatste drie jaar hebben Necati en Güllü geprobeerd om zoveel mogelijk geld opzij te leggen voor een snelle afbetaling van hun schulden. Ze zijn nu al vier jaar niet met vakantie in Turkije geweest. De reiskosten zouden ze nog wel kunnen opbrengen, maar ze weten uit ervaring dat ze, eenmaal in Turkije, nog veel meer

geld kwijt zouden zijn aan de ondersteuning van verwanten. Tijdens eerdere vakanties betaalden ze bijvoorbeeld voor een operatie die Necati's vader moest ondergaan, en voor een tandheelkundige behandeling voor Güllü's zuster. Het afgelopen jaar deed Güllü's zuster een beroep op haar. Ze schreef dat hun vader niet langer kans ziet om voor hun jongere broer de studiekosten te betalen. Zijzelf was van plan om hun vader financieel bij te springen, en ze vroeg Güllü om hetzelfde te doen. Eigenlijk rekende ze erop dat Güllü wel meer geld zou sturen. Güllü schreef terug dat dit verzoek nu erg ongelegen kwam, en dat ze pas over een paar maanden een bepaald bedrag (minder dan haar zuster had gesuggereerd) zou kunnen sturen.

Case 5: familieplichten veroorzaken wrijvingen

Raziye en haar kinderen kwamen in 1976 naar Nederland. Raziyes man was als een van de eersten uit hun dorp naar Europa vertrokken. Hij behoorde ook tot de eersten die hun gezinnen lieten overkomen. Twee jaar na de gezinshereniging trouwde Orhan, de oudste zoon, met zijn nichtje Nurten. Zij kwam ook naar Nederland. Orhan bleef met Nurten bij zijn ouders inwonen.

Gedurende de daaropvolgende jaren werkten zowel Orhan en Nurten als twee van de jongere kinderen in loondienst. Allen droegen ze hun inkomsten af aan hun vader, die aldus veel geld kon sparen. Hij liet een pand met vier appartementen bouwen in Turkije, in de provinciestad waarop hun geboortedorp is georiënteerd. Hij en Raziye hoopten samen met hun drie zonen naar Turkije terug te keren. De vader overleed echter voordat dit ideaal was verwezenlijkt.

Intussen was Fatma, de oudste dochter, getrouwd met een man die uit een naburig dorp afkomstig was. Hij verbleef al enige tijd als 'toerist' in Nederland. Door zijn huwelijk met Fatma kon zijn verblijf worden gelegaliseerd. Daarom was hij bereid om een aanzienlijk bedrag te betalen, zowel aan zijn schoonvader (als bruidsprijs) als aan zijn bruid Fatma (in de vorm van gouden armbanden, die haar persoonlijk bezit werden). Eigenlijk waren het zijn ouders in Turkije die zijn huwelijk financierden: zij verkochten daartoe een deel van hun grond.

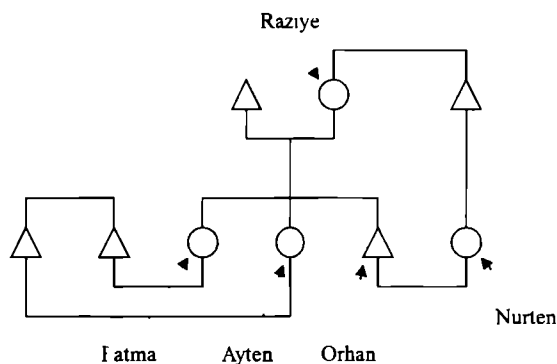
Verschillende verwanten in Turkije waren kwaad, omdat zij hadden verwacht dat Fatma's vader haar zou uithuwelijken aan een van hun zoons. Maar Fatma's ouders meenden een goede keuze gemaakt te hebben. Fatma's moeder vertrouwde mij toe dat hun schoonzoon een harde werker is, terwijl hun neven alleen maar uit leken te zijn op een leven als in luilekkerland. Daarom stemden ze er ook mee in om hun tweede dochter (Ayten) uit te huwelijken aan een jongere broer van hun schoonzoon. Doordat hij zijn broer in de gelegenheid stelde om ook naar Nederland te komen, compenseerde Fatma's man zijn familie voor de financiering van zijn eigen huwelijk en vestiging in Nederland. Hij droeg ook bij aan de kosten van de bruiloft van zijn broer.

De dochters Fatma en Ayten verhuisden bij hun huwelijk uit het huishouden van hun ouders. Na de dood van hun vader, vijf jaar geleden, is het familiehuishouden verder uit elkaar gevallen. En de terugkeer naar Turkije lijkt te zijn uitgesteld voor onbepaalde tijd. Raziye woont sinds kort alleen met haar jongste zoon, die nog op school zit. Ze ontvangt een AWW-uitkering. Daarnaast doet ze af en toe een beroep op haar kinderen. Raziye maakt grote kosten om de banden met familieleden in Turkije te onderhouden. Onlangs moest haar moeder een operatie ondergaan in een particulier ziekenhuis. Raziye vroeg al haar kinderen om een bijdrage in de kosten.

Orhan helpt Raziye meer dan de andere kinderen. Hij lijkt zich schuldig te voelen tegenover zijn moeder, omdat hij niet bij haar is blijven wonen na de dood van zijn vader. Zijn vrouw Nurten vindt echter dat Orhan zijn familie zo langzamerhand wel genoeg geholpen heeft. Raziye zou volgens haar rond moeten komen met haar uitkering. Een andere bron van ergernis voor Nurten is dat Orhan niet erg geneigd is om haar jongere broer naar Nederland over te laten komen. Deze broer is onlangs uit militaire dienst gekomen. Hij wil niet langer in het dorp blijven wonen en heeft Nurten gevraagd om hem naar Nederland te halen. Nurtens moeder staat achter dit verzoek. Zij heeft Nurten al een paar keer opgebeld om haar voor te houden dat ze haar jongere broer moet helpen. Orhan wil liever geen hulp verlenen, aangezien de overkomst van Nurtens broer hun veel geld zou gaan kosten. Nurten vindt dat háár familie nu aan de beurt is om geholpen te worden, na alle steun die ze aan Orhans moeder hebben verleend.

Orhans zusters koesteren een soortgelijke wrok tegen hun schoonouders. Fatma en Ayten zijn na hun huwelijk buitenshuis blijven werken. Meestal zorgt hun moeder (Raziye) voor hun kinderen. Beide vrouwen hebben echter het gevoel dat ze zelf niets beter worden van al hun inspanningen, omdat hun schoonfamilie in Turkije alle vruchten plukt. Hun mannen (de twee broers) sturen niet alleen regelmatig onderhoudsbijdragen naar hun ouders, ze hebben ook een nieuw huis voor hen laten bouwen in het dorp. En ze hebben het huwelijk van hun jongste broer gefinancierd. Daarvoor heeft de tweede broer zelfs een lening afgesloten. Als tegenprestatie hebben de twee broers ieder een stuk grond gekregen van hun moeder. Hun ouders blijven die grond bewerken en behouden de opbrengst. Maar ze hebben de eigendomsbewijzen op naam van hun zoons laten stellen. Fatma en Ayten vinden dit geen reële vergoeding, te meer omdat de eigendomsbewijzen niet (mede) op hun naam zijn gezet. De beide zusters zouden liever een huis hebben gekocht in de stad waar ook hun ouders hun spaargeld hebben geïnvesteerd. Het ziet er niet naar uit dat deze wens snel in vervulling zal gaan.

Figuur 4 Huwelijks- en verwantschapsrelaties in case 5

3 Onderhoudsbijdragen in geld

Alle huishoudens in de onderzoeksgroep verleenden wel eens hulp aan verwanten en bekenden in Turkije. Deze hulp nam verschillende vormen aan. In deze paragraaf worden financiële bijdragen in het levensonderhoud van familieleden behandeld. In de volgende paragrafen komen bijdragen in natura en vormen van incidentele hulpverlening aan de orde.

De helft van de huishoudens in de onderzoeksgroep maakte regelmatig geld over naar Turkije, als bijdrage in het levensonderhoud van verwanten aldaar.¹ De omvang van de bijdragen varieerde sterk van enkele honderden tot enkele duizenden guldens per jaar. (Overigens konden of wilden sommigen geen precieze bedragen noemen.) Enerzijds hing het van de behoeften van de achterblijvers af hoeveel er werd overgemaakt, anderzijds van de financiële mogelijkheden van de migranten. Vooral recente immigranten hadden vaak ook nog schulden af te lossen bij hun familie. De omvang van hun bijdragen was mede afhankelijk van de kosten die hun familie had gemaakt ten behoeve van hun migratie. In het vorige hoofdstuk werd onderscheid gemaakt tussen huishoudens van de eerste generatie en huishoudens van de tussengeneratie. Dit onderscheid is ook in dit hoofdstuk relevant.

De eerste generatie

De mannen van de eerste generatie kwamen destijds alleen naar Nederland. De meesten (twaalf van de zestien) waren al gehuwd. Deze mannen lieten hun vrouw en kinderen bij voorkeur onder de hoede van hun familie achter. Ruim de helft van de gezinnen (zeven van de twaalf) bleef of ging inwonen bij de ouders of bij een broer van de migrant. Vooral deze gehuwde mannen stuurden indertijd een aanzienlijk deel van hun verdiensten naar huis, (in ruil) voor het onderhoud van hun vrouw en kinderen. De ongehuwde migranten maakten minder geld over. Hun besparingen waren in de eerste plaats bestemd voor de financiering van hun huwelijk (zie case 4).

Wanneer het gezin in Turkije bij familie inwoonde, was het doorgaans niet de vrouw, maar het huishoudenshoofd – dat wil zeggen, de vader of broer van de migrant – die het geld in handen kreeg. De overmakingen kwamen dan ook ten goede aan het hele huishouden. Dat hield in de meeste gevallen een verhoging van de levensstandaard in: de extra inkomsten werden vooral aan verbetering van de huisvesting van de familie besteed. Een kleiner deel werd in het familiebedrijf (grond en machines) geïnvesteerd. Verschillende vrouwen vertelden mij dat zijzelf al veel eerder voor gezinshereniging naar Nederland hadden willen komen, maar dat hun schoonfamilie zich jarenlang tegen hun vertrek had verzet. Als belangrijkste argument brachten de verwanten van de man naar voren dat Turkse (moslim) vrouwen in Europa aan allerlei gevaren bloot zouden staan. Mogelijk was een bijkomend (onuitgesproken) argument dat ze de overmakingen uit het buitenland liever niet wilden missen. Na de gezinshereniging – die soms overigens in stappen plaatsvond – hoefden de migranten geen geld meer te sturen voor het onderhoud van hun vrouw en kinderen. In sommige gevallen kwamen niet alle gezinsleden tegelijk naar Nederland over, maar bleven kinderen die nog veel verzorging nodig hadden of die nog te jong waren om in Nederland te werken voorlopig bij de familie.

in Turkije achter. Voor deze kinderen werden dan nog onderhoudsbijdragen (de kinderbijslag of een deel daarvan) overgemaakt.

Na de gezinshereniging kwamen de verdiensten van de arbeidsmigranten (en die van hun gezinsleden) in de eerste plaats ten goede aan het (gezins)huishouden in Nederland. Er werd voortaan ook gespaard en geïnvesteerd ten behoeve van het gezin, niet meer voor de familie in Turkije. Sommige migranten bleven ook na de gezinshereniging geld naar hun familie overmaken, maar deze overmakingen kregen meer het karakter van hulpverlening aan behoeftige achterblijvers. Ongeveer de helft van de huishoudens van de eerste generatie bleek ten tijde van het onderzoek nog regelmatig geld naar Turkije te sturen. In de meeste gevallen waren de ouders van de man de begunstigten, in de overige gevallen de ouders van de vrouw of andere naaste verwanten (een zuster die weduwe was geworden, een studerende broer of zuster) van de man of van de vrouw des huizes.

De tussengeneratie

De arbeidsmigranten van de eerste generatie konden destijds een groot deel van hun verdiensten sparen en overmaken, omdat ze in Nederland alleen zichzelf hoefden te onderhouden. Voor de mannen die de laatste jaren naar Nederland zijn gekomen (als huwelijkspartners van dochters van oorspronkelijke arbeidsmigranten), is de beginsituatie geheel anders. Het levensonderhoud van het gezin in Nederland legt beslag op het grootste deel van hun inkomsten. Desalniettemin maakten de meeste recente immigranten (zes van de acht mannen) aanzienlijke bedragen over naar hun familie in Turkije. Deze overmakingen gingen niet zelden ten koste van financiële en andere problemen binnen het huishouden in Nederland (zie case 5). De mannen voelden zich echter sterk verplicht aan hun familie, omdat die hun huwelijk en emigratie had gefinancierd.

Enkele echtparen waarvan de man als huwelijkspartner was geëmigreerd, vertelden dat de ouders van de man er bij hen op aandrongen om hun kinderen naar Turkije te sturen. De (groot)ouders zouden graag voor hun kleinkinderen zorgen. Misschien hoopten de (groot)ouders zich aldus ook van verdere financiële steun van de kant van hun zoon en schoondochter in Nederland te verzekeren. De betreffende echtparen hielden hun kinderen liever bij zich. Buiten de onderzoeksgroep kwam ik wel verscheidene gevallen tegen van kinderen die door hun grootouders in Turkije werden verzorgd. In al deze gevallen ging het om kinderen van ouders die beiden buitenshuis werkten.

Mannen en vrouwen

In het bovenstaande zijn vrijwel uitsluitend overmakingen door mannelijke migranten aan hun familie aan de orde gekomen. De achterblijvers hebben doorgaans ook hogere verwachtingen van mannelijke dan van vrouwelijke migranten. Van een gehuwde dochter wordt normaal gesproken niet verwacht dat ze nog bijdraagt in het onderhoud van haar familie. Door haar huwelijk is ze immers overgegaan naar de familie van haar man. In het huwelijk (en de migratie) van een dochter wordt door de familie in de regel ook niet zoveel geïnvesteerd als in het geval van een zoon. Vrouwelijke migranten komen dan ook – anders dan veel mannelijke migranten – zonder schulden aan hun familie in Nederland aan.

Niettemin maken ook veel vrouwelijke migranten geld over naar hun familie in Turkije. Enkele huishoudens in de onderzoeksgroep droegen regelmatig bij in het onderhoud van de ouders of andere naaste verwanten van de vrouw. Er waren meer vrouwen die al naar gelang het uitkwam – minder regelmatig – geld overmaakten naar hun familie. De hulpverlening aan verwanten van de vrouw droeg een meer ‘facultatief’ karakter dan die aan de familie van de man. Een vrouw vertelde dat haar man er geen punt van maakte om ook iets voor haar familie in Turkije te doen – zolang zijn familie zich maar niet benadeeld kon voelen.

‘Een paar jaar geleden hebben we zijn ouders voor een paar maanden laten overkomen naar Nederland. Volgend jaar betalen we de reis voor mijn vader. De kant van de man gaat natuurlijk altijd voor. Ik betaal ook wel eens voor medicijnen voor mijn moeder. Maar we geven veel meer uit voor mijn schoonvader, die mankeert altijd wel iets.’

Enkele andere vrouwen vertelden dat ze wel eens buiten medeweten van hun echtgenoten geld naar hun ouders of broers of zusters in Turkije stuurden. Het ging om relatief kleine bedragen. Ook gaven een paar vrouwen mij, toen ik naar Turkije ging, ‘stiekem’ geld en pakjes voor hun familie mee. Ze drukten mij op het hart om deze geschenken niet in het bijzijn van familieleden van hun echtgenoot te overhandigen – die zouden zich eraan storen als zij niet méér kregen dan de verwanten van de vrouw.

Omgekeerd waren verscheidene vrouwen van mening dat hun echtgenoot te veel geld overmaakte naar zijn familie in Turkije. Dit waren vooral vrouwen van wie de eigen ouders in Nederland woonden en die hun echtgenoot uit Turkije hadden laten overkomen (zoals Fatma en haar jongere zuster in case 5). Deze vrouwen konden echter weinig tegen de overmakingen van hun mannen doen. De mannen konden ook buiten hun vrouwen om geld naar hun familie sturen, zonder de verdenking van ‘stiekem’ gedrag op zich te laden. Onder elkaar en ook tegenover mij bliezen de vrouwen af en toe stoom af. Een vrouw raadde mij eens aan, onder bijval van andere aanwezige vrouwen: ‘Als je ooit trouwt, zorg er dan voor dat het met een man is die geen vader of moeder meer heeft, want anders werk je alleen nog maar voor hen.’ In Turkije sprak ik met de schoonmoeder van een van deze vrouwen. Zij prees niet alleen haar zoon – die volgens haar ‘meer had gedaan dan we van hem mochten verwachten’ – maar ook haar schoondochter voor de gegeven hulp. Toen ik dit terug in Nederland aan de schoondochter vertelde, reageerde ze bitter: ‘Mijn schoonmoeder kan goed slijmen. Maar ik moet elke dag om zes uur de deur uit om te gaan werken, en mijn moeder moet op mijn kinderen passen.’ De vrouw werkte in een varkensslachterij en zou daar liever vandaag dan morgen mee ophouden.

Overigens is er niet altijd een scherpe scheiding aan te brengen tussen de verwantengroep van de man en die van de vrouw. Ruim een derde van de gehuwden in de onderzoeksgroep bleek met een volle neef of nicht getrouwd te zijn. Een man zal eerder bereid zijn tot hulp aan de ouders van zijn vrouw, als die schoonouders ook zijn oom en tante zijn en hij van kind af aan een warme band met hen heeft gehad. Voor vrouwen geldt hetzelfde.

De tweede generatie

In de onderzoeksgroep kwamen nog geen huishoudens voor die waren opgezet door jongeren van de tweede generatie. Er waren echter wel huishoudens met inwonende zoons of dochters van achttien jaar en ouder, die in Nederland waren opgegroeid. Deze jongeren bleken soms minder dan hun ouders geneigd om hulp te bieden aan verwanten in Turkije – vooral wanneer die hulp een groot beslag dreigde te leggen op het huishoudensinkomen, waaraan zij als inwonende kinderen ook bijdroegen. Overigens ging het dan niet om onderhoudsbijdragen voor oudere verwanten, maar wel om grotere incidentele overmakingen en om hulp bij immigratie. Deze laatste vormen van hulp komen verderop in dit hoofdstuk aan de orde.

Gebrekkige sanctionering van overheidswege

Niet alle arbeidsmigranten van de eerste generatie kwamen hun onderhoudsplichten jegens achtergebleven gezins- of familieleden na. Een vrouw vertelde dat haar man haar de eerste jaren na zijn migratie bijna geen geld had gestuurd. De vrouw woonde in Turkije niet bij haar schoonouders in, maar woonde alleen met haar kinderen. De vrouw meende dat haar man hen niet kòn onderhouden, omdat hij hier met een Nederlandse vrouw samenwoonde: die kostte hem ook geld. Het achtergebleven gezin was aangewezen op de opbrengsten van de eigen moestuin. Wanneer de vrouw geld nodig had, moest ze dat lenen van dorpsgenoten. Waarschijnlijk was haar man met de Nederlandse vrouw gaan samenwonen om een verblijfsvergunning te verkrijgen; hij kwam pas na de wervingsstop naar Nederland. Later brak hij met de Nederlandse en liet hij alsnog zijn Turkse vrouw en kinderen naar Nederland overkomen. In de onderzoeksgroep deed zich nog een dergelijk geval voor, maar in dat geval voorzag de familie van de arbeidsmigrant in het levensonderhoud van zijn (inwonende) vrouw en kinderen.

In de jaren zeventig moeten zich veel meer van dergelijke gevallen hebben voorgedaan. Veel Turkse mannen woonden hier nog zonder hun gezin – zodat ze minder rekening hoefden te houden met sociale controle – terwijl er steeds meer beperkingen werden gesteld aan de arbeidsmigratie. Een tweede huwelijk of samenwoning met een hier gevestigde vrouw kon een aantrekkelijke manier zijn om aan de benodigde vergunningen te komen.² Het komt overigens nog steeds voor dat gehuwde (jonge) mannen naar het buitenland vertrekken en hun achtergebleven gezin of familie lijken te vergeten. In Turkije kwam ik een paar vrouwen tegen die dit was overkomen. Ook in deze gevallen ging het om mannen die als toerist of als asielzoeker (zonder machtiging vooraf voor een verblijf van langere duur) naar West-Europa waren gereisd. Hun vrouwen vreesden dat ze hier een tweede huwelijk hadden gesloten. Overigens woonden ook deze vrouwen met hun kinderen bij hun schoonfamilie in. Hun levensonderhoud was wel verzekerd. Hetzelfde gold voor enkele bejaarden, die zich erover beklaagden dat hun in Europa verblijvende zoons onvoldoende geld overmaakten. Ze hadden in Turkije nog andere zoons of dochters, die wel voor hen zorgden.

Vrouwen die met kinderen zijn achtergebleven, hebben zelf geen aanspraak op kinderbijslag voor deze kinderen: die wordt uitgekeerd aan de man en vader in Nederland.³ Achtergebleven gezins- en familieleden kunnen wel een alimentatiegeding aanspannen tegen een migrant die zijn onderhoudsplichten niet nakomt. Deze mogelijkheid staat open voor echtgenoten en kinderen en voor behoeftige

ouders en broers en zusters. Maar de afhankelijke gezins- of familieleden moeten dan ofwel in staat zijn een advocaat te betalen, ofwel zelf ingewikkelde formulieren in een vreemde taal kunnen invullen. Er kwam mij geen voorbeeld ter ore van achterblijvers die gebruik maakten van deze mogelijkheid.

In het hierboven beschreven geval werd het eerste huwelijk van de migrant niet duurzaam ontwricht. Wanneer dat wel gebeurt, zal de achtergebleven vrouw veelal slechts kunnen terugvallen op haar familie en hopen op een nieuw huwelijk. De kinderen zal ze dan niet altijd meer bij zich kunnen of willen houden. In veel gevallen zal de familie van de man en vader dan de verzorging op zich moeten nemen. In het uiterste geval kunnen de kinderen in een tehuis worden geplaatst.⁴

Achtergebleven gezins- en familieleden maken waarschijnlijk slechts zelden gebruik van de mogelijkheid om een migrant juridisch te dwingen tot het nakomen van zijn onderhoudsplichten. Migranten die hun onderhoudsplichten wel nakomen, schijnen ook lang niet altijd gebruik te maken van de mogelijkheid om belastingaftrek te verkrijgen. Bijdragen in het levensonderhoud van verwanten zijn aftrekbaar voor de loon- en inkomstenbelasting. De meeste migranten in de onderzoeksgroep waren wel op de hoogte van deze mogelijkheid, maar maakten er desondanks geen gebruik van. Sommigen zagen tegen de rompslomp van het invullen van een T-formulier en het overleggen van betalingsbewijzen op. Anderen konden ook geen betalingsbewijzen overleggen, omdat ze hun bijdragen contant plachten te overhandigen. Migranten met een bijstandsuitkering meenden ook nogal eens dat zij niet in aanmerking kwamen voor belastingteruggave.

Samenvattend kan worden gesteld dat sancties die van overheidswege zijn ingesteld, niet van grote betekenis zijn voor de naleving van onderhoudsplichten jegens verwanten in het land van herkomst. Velen in de onderzoeksgroep hadden overigens de indruk dat Nederlandse overheidsinstanties in het geheel geen belang stellen in hun verplichtingen jegens gezins- of familieleden in Turkije. Dit punt komt in hoofdstuk 9 aan de orde.

4 Bijdragen in natura

In het vorige hoofdstuk werd al vermeld dat de meeste migranten tegenvallende opbrengsten uit hun onroerende bezittingen in Turkije behalen. Velen laten deze bezittingen bewonen of beheren door verwanten, die dan ten minste een deel van de (potentiële) opbrengsten afromen. Zo er al huur kan worden gevraagd van een familielid, dan is het toch een lager bedrag dan met een vreemde overeengekomen zou kunnen worden. De verwanten profiteren dus van goedkope huisvesting. Men zou ook kunnen spreken van onderhoudsbijdragen in natura.

Veelal zijn het verwanten die in de eerste plaats profiteren van de investeringen van migranten in Turkse steden. Hetzelfde geldt – in nog sterkere mate – voor de bezittingen van migranten in hun dorpen. Veel migranten bezitten daar nog grond, die ze ooit hebben geërfd of gekocht. Vaak is die grond niet meer zozeer een bron van inkomsten en van toekomstige zekerheid voor de migranten, maar wel voor achtergebleven verwanten. De meeste migranten laten hun grond bewerken door verwanten. Daarbij kunnen ze afspreken om de kosten en de opbrengsten te delen. De migranten moeten er dan op vertrouwen dat hun verwanten eerlijk met hen

afrekenen. Vooral waar de grond weinig opbrengt, zien migranten er vaak ook van af om hun deel van de opbrengst op te eisen. Het komt echter zelden of nooit voor dat migranten grond in hun dorp te koop aanbieden – mij is althans geen enkel geval ter ore gekomen. Kennelijk schrikt men ervoor terug om zijn verwanten te duperen. Men zou met goed fatsoen ook alleen aan diezelfde verwanten kunnen verkopen. Op het Turkse platteland kan namelijk lang nadat de grond onder de individuele familieleden verdeeld is nog een sterk gevoel voor ‘familiebezit’ bestaan.⁵

Migranten die afstand doen van hun erfdeel

Migranten doen ook wel eens afstand van hun erfdeel in het dorp, ten gunste van familieleden (meestal broers) die niet zijn gemigreerd. Vooral migranten die al langere tijd in het buitenland wonen en die erin geslaagd zijn om het nodige onroerend goed in Turkse steden te verwerven, zijn hiertoe geneigd. Hun aandeel in het ouderlijk erfgoed is voor deze migranten geleidelijk aan van minder belang geworden. Door hun erfdeel op te geven, kunnen ze tevens hun broers (of eventueel hun zusters) compenseren voor de fysieke verzorging van hun ouders.

Een vrouw die al bijna twintig jaar in Nederland woonde, vertelde dat zowel zijzelf als haar zuster, die in België woonde, er na de dood van hun vader voor hadden getekend om hun aandeel in het erfgoed (dat bestond uit een huis en enkele stukken grond in hun geboortedorp) af te staan aan hun broer. Ze lichtte haar besluit als volgt toe:

‘Ik wilde mijn aandeel niet opeisen, want wat zou ik eraan hebben? Mijn man en ik hebben twee appartementen en twee winkels in Ankara. Ik weet niet of we ooit zullen terugkeren naar Turkije. Maar we zullen zeker nooit terugkeren naar het dorp. Mijn zonen zijn hier in de stad opgegroeid, ze hebben nooit op het land gewerkt. Ik heb één broer. Mijn moeder woont bij hem, zij is al heel oud. De vrouw van mijn broer zorgt voor haar. Dus laat mijn broer het land maar houden.’

Deze vrouw vertelde dat het in haar dorp gebruik was geworden dat vrouwen hun erfdeel opeisen. In veel Turkse dorpen bleef het lang na de invoering van het Zwitsers Burgerlijk Wetboek gebruikelijk dat zoons hun vaders grond onder elkaar verdeelden. De uitsluiting van dochters werd als gerechtvaardigd beschouwd, omdat zij na hun huwelijk hun familie verlieten, terwijl hun broers bij hun vader bleven wonen en onder zijn leiding zijn land bleven bewerken. Het is opmerkelijk dat vrouwelijke en mannelijke migranten om dezelfde reden afstand doen van hun erfdeel als vrouwen in Turkije vroeger. Een broer die bij hun vader achter is gebleven en die de grond van hun vader is blijven bewerken, mag het huis en de grond na de dood van hun vader als zijn eigendom beschouwen. Dit wordt des te redelijker gevonden, naarmate de economische waarde van het erfgoed geringer is en naarmate het verschil in financieel-economische positie tussen de broer in het dorp en de migrant groter is.

Grond in ruil voor financiële hulp

In Turkije is het niet ongebruikelijk dat ouders voor hun dood al een deel van hun vermogen aan hun kinderen overdragen. Ook in de onderzoeksgroep kwam dit voor. De broers in case 5 kregen van hun moeder grond in ruil voor hun financiële

hulp. Een andere migrant vertelde mij dat zijn vader hem de afgelopen jaren twee keer om een bedrag van een paar duizend gulden had gevraagd: de eerste keer om het huwelijk van een jongere broer van de migrant te financieren; de tweede keer om zijn tractor in te ruilen voor een grotere. Beide keren had de migrant als vergoeding een stuk grond van zijn vader gekregen. Zijn vader bleef die grond bewerken en ze deelden de opbrengst. Weer een andere migrant financierde het huwelijk van zijn zusters zoon in Turkije. Hij vroeg of ontving daarvoor geen directe vergoeding. Maar een familielid vertelde mij dat zijn broers en zusters bereid waren om hem zijn onkosten na de dood van hun moeder, bij de verdeling van de erfenis, te vergoeden. De vader van de migrant was al eerder overleden; bij die gelegenheid hadden alle broers en zusters ten behoeve van hun moeder besloten om hun erfdeel nog niet op te eisen.

Niet alle migranten doen dus afstand van hun erfdeel. Het komt ook voor dat migranten – in ruil voor hun financiële hulp – een deel van het ouderlijk erfgoed ontvangen. De migranten die aldus werden bedeed met grond in hun herkomst dorp, beschouwden dit echter meer als een symbolische dan een reële compensatie. De grond leverde hunzelf weinig op. Ze pasten er wel voor op om dit al te openlijk tegen hun ouders en andere familieleden in Turkije te zeggen. Vooral hun broers en zusters, die hun eigen erfdeel verkleind zagen worden, zouden er aanstoot aan nemen als de migranten zich niet dankbaar zouden tonen.

5 Incidentele financiële bijdragen

De meeste Turkse migrantenhuishoudens maken ter gelegenheid van bepaalde islamitische feesten (het suikerfeest aan het einde van de vastenmaand en het offerfeest) geld over naar familieleden in hun land van herkomst. Soms zijn deze aalmoezen voor de verwanten zelf bestemd. De geadresseerde verwanten zijn dan veelal weduwen of wezen die niet tot de naaste familie (ouders, broers en zusters) van de migranten behoren. Naaste familieleden komen niet in aanmerking voor aalmoezen; als zij in behoeftige omstandigheden verkeren, behoort men hen met meer structurele onderhoudsbijdragen te hulp te komen. De geadresseerde familieleden worden dan ook veelal verzocht om de aalmoezen door te geven aan behoeftigen in hun omgeving. Met deze op islamitische regels gebaseerde herverdeling zijn in het algemeen beperkte bedragen gemoeid. De aan het eind van de vastenmaand te geven *fitre*, bijvoorbeeld, werd voor Turken in Nederland in 1989 vastgesteld op f10 per gezins- of huishoudenslid.

Waarschijnlijk geven de meeste migrantenhuishoudens veel meer geld uit aan incidentele hulp aan achtergebleven verwanten en bekenden. Op de meeste huishoudens in de onderzoeksgroep werd wel eens een beroep gedaan om hulp te verlenen aan verwanten die dringend geld nodig hadden. In veel gevallen ging het om ziektekosten. In Turkije zijn tegenwoordig geavanceerde medische voorzieningen voorhanden, maar de meeste inwoners zijn niet of onvoldoende verzekerd tegen de kosten ervan. De rekeningen van Turkse artsen zijn niet veel lager dan die van hun collega's in West-Europa. Voor een operatie kan een bedrag in de orde van grootte van f10.000 vereist zijn. Zulke bedragen gaan de draagkracht van het getroffen

huishouden veelal te boven. Vaak wordt dan ook een beroep gedaan op de wijdere verwantenkring.

Soms leidt dat tot een inzameling onder alle bekende verwanten. Dorpen en moskeeverenigingen in Turkije houden ook vaak collectes, bijvoorbeeld ten behoeve van de bouw van een moskee. Bij dergelijke collectes benadert men ook dorpelingen die naar de stad of naar het buitenland zijn vertrokken. Soms wordt de collecte zelfs voornamelijk op in West-Europa woonachtige dorpsgenoten gericht, omdat deze migranten in staat worden geacht tot royale donaties.⁶ In het onderstaande zal ik echter vooral op verzoeken van verwanten ingaan.

Migranten voelen zich overvraagd

In hoofdstuk 2 werd al vermeld dat de onderlinge rechten en plichten van verwanten – buiten de kring van het huishouden en de naaste familie – niet of nauwelijks gespecificeerd zijn. Er bestaat slechts een vage, algemene verplichting voor verwanten om elkaar te helpen. Door een beroep op deze regel kan in geval van nood ook de wijdere kring van verwanten gemobiliseerd worden. Ook verwanten met wie men nauwelijks of geen contact onderhoudt, maar van wie men weet of vermoedt dat ze in staat zijn om te helpen, kunnen dan worden aangesproken.

De migranten in de onderzoeksgroep werden vaak gevraagd om financiële hulp, niet alleen ten behoeve van naaste verwanten, maar ook voor verwanten met wie ze amper nog contact hadden. Velen voelden zich wel eens overvraagd, maar vonden het dan toch moeilijk om hulp te weigeren. Dat lag onder meer aan de ‘strategische’ benutting van relaties door verwanten in het land van herkomst. Bij een verzoek om hulp zijn veelal – behalve de hulpbehoevende zelf – ook nog andere verwanten betrokken. Een verzoek om hulp voor een amper gekende verwant zal worden overgebracht door een familielid dat nauwe banden met de in te schakelen migranten onderhoudt. Als er verschillende verwanten in het buitenland wonen, zal diegene die de nauwste banden met de verwanten thuis onderhoudt het eerst worden benaderd. In case 5 is dat Raziye. Zij wordt geacht ook de andere familieleden in Nederland te mobiliseren.

De migranten in de onderzoeksgroep vonden het vaak ook moeilijk om hulp te weigeren, omdat er vanuit de kring van achtergebleven verwanten zware morele druk op hen uitgeoefend werd. In Turkije is, zoals vermeld, een speciale term (*almancılar*) in omloop voor Turken die naar West-Europa gemigreerd zijn. De achterblijvers zijn veelal ook geneigd tot een speciale bejegening van *almancılar*. De laatsten hebben, zo luidt de heersende mening, geluk gehad dat ze naar het welvarende West-Europa konden emigreren. Ze worden dan ook vaak met nauwelijks verholten afgunst bejegend. Dezelfde afgunst, maar dan wel verholten, klinkt door in veel verzoeken om financiële hulp. In Turkije maakte ik een paar keer mee hoe migranten door hun verwanten werden benaderd. Het viel mij op dat zelfs naaste familieleden allereerst opmerkten dat de migrant ‘van geluk mocht spreken’ dat hij ‘uit deze armoede was ontsnapt’, om daar vervolgens hun eigen armoede en ongeluk – breed uitgemeten – tegenover te stellen. Als ze dan eindelijk met hun verzoek kwamen, kon de migrant met goed fatsoen eigenlijk niet meer weigeren.

Migranten voelen zich overvraagd, maar ook gestreeld

Het is niet verwonderlijk dat verwanten in het land van herkomst vaak meer vragen dan migranten kunnen of willen geven. De achterblijvers maken zich, afgaande op voor hen duidelijke tekenen, veelal overdreven voorstellingen van de financiële positie van migranten. In Turkije maakte ik mee dat een migrant op vakantie in zijn geboortedorp aan een niet-migrant uiteenzette dat zijn gezinsinkomen de laatste jaren was gehalveerd, doordat hij en zijn vrouw beiden waren ontslagen. Hij zag zijn gespreksgenoot ondertussen naar zijn auto kijken. (In het dorp bezat slechts een man een auto, en die man verdiende de kost met het vervoer van personen en vrachten naar de stad en terug.) De migrant begon uit te leggen:

‘Als ik er niet zwart bij had gewerkt, hadden we dit jaar weer niet met vakantie naar Turkije kunnen komen. Ik heb tegen wil en dank een auto gekocht. Vliegen met het hele gezin zou nog veel duurder zijn geweest.’

De niet-migrant reageerde lachend:

‘Dat zeggen jullie allemaal. Toch popelen jullie om weer terug te gaan. Als het daar echt zo slecht gaat, waarom blijf je dan niet hier?’

Migranten die een huis in Turkije kopen, moeten rekening houden met soortgelijke reacties. Sommigen hebben in Nederland geld moeten lenen van een bank of kredietmaatschappij. Maar hun verwanten – wetende dat in Turkije alleen rijke mensen geld van een bank los krijgen – reageren sceptisch als deze migranten over hun schuldenlast klagen. Tegelijkertijd zijn de meeste migranten natuurlijk trots op het prestige dat ze – juist ook dankzij deze tekenen van welvaart – in hun herkomstland genieten. Sommigen geven op vakantie in Turkije enorme bedragen uit aan statusconsumptie. ‘Een kleinere man hoort bij een grotere man op bezoek te gaan, als teken van respect, dat is onze *âdet*’, vertelde een migrant die ik tijdens zijn vakantie opzocht. Gedurende de eerste dagen van zijn verblijf in zijn geboortedorp stroomde zijn huis elke dag vol bezoekers. Hij genoot daar zichtbaar van en onthaalde al zijn gasten, zoals het een goed gastheer betaamt, op eten en drinken. Bijna elke dag reed hij naar de dichtstbijzijnde stad om coca cola en marlboro sigaretten (in het dorp niet te koop) in te slaan. Zijn gasten konden niet vermoeden dat deze man in Nederland in een vrijwel uitzichtloze financiële situatie verkeerde. Enkele verwanten en dorpsgenoten verzochten hem om financiële steun. Hij zegde die toe. Terug in Nederland, ontuchtterd, beklagde hij zich erover dat hij in Turkije verplicht was geweest om zoveel geld uit te geven, veel meer dan hij tevoren had begroot.

Ook als verwanten of bekenden een beroep op hen doen, is dat voor migranten een bevestiging van het prestige dat ze in hun herkomstland genieten. Dat maakt het echter nog weer moeilijker om de gevraagde hulp te weigeren, want daardoor zouden ze hun prestige kunnen verspelen. De achterblijvers kunnen ook inspelen op deze angst (evenals op de angst van migranten om afgunst op te wekken). Tijdens mijn verblijf in Turkije maakte ik het volgende mee. In een dorp werd geld ingezameld ten behoeve van een koranschool. Een vrouw, die in Nederland woonde en in haar geboortedorp op bezoek was, wilde 20 000 TL (omgerekend ongeveer f20) geven. De collectanten wezen haar terecht. ‘Aangezien u in Nederland woont, zou u eigenlijk zo’n briefje moeten geven’, zei een van hen, en hij diepte een biljet

van honderd Nederlandse guldens op, dat hij eerder die dag zei te hebben ontvangen van een andere in Nederland woonachtige migrant

Ontwijking als strategie tegen overvraging door verwanten

Naarmate een verzoek om hulp door meer verwanten en onder uitoefening van grotere morele druk wordt overgebracht, wordt het voor een migrant moeilijker om er niet op in te gaan. Een weigering zou allicht worden opgevat als een teken dat hij of zij er geen prijs meer op stelt om deel uit te maken van de verwantengroep in het herkomstland. De meeste migranten wekken die indruk liever niet, maar willen ook niet elk verzoek inwilligen. Sommigen trachten dit dilemma te omzeilen door verzoeken om hulp zoveel mogelijk te ontwijken. Necati en Gullu (case 4) gingen jaren achtereenvolgens niet op vakantie naar Turkije, om hulpbehoevende verwanten te ontlopen. Een andere vrouw, die er het laatste jaar financieel sterk op achteruit was gegaan, verzuchtte tegen mij

‘Wat ik hun ook geef, ze krijgen nooit genoeg. Ik heb zelf moeite om rond te komen. Als ik eens een maand f100 overhoud, stuur ik het naar Turkije. Maar het is nooit genoeg. Daarom wil ik ook niet met vakantie naar Turkije en schrijf ik niet meer zo vaak.’

Kort tevoren had ik de ouders en broer van de vrouw in Turkije bezocht. Zij hadden zich erover beklagd dat hun dochter en zuster in Nederland hen vergeten leek te zijn. Hieruit blijkt dat de ‘ontwijkstrategie’ door verwanten in Turkije ook weer kan worden opgevat als een teken dat migranten geen deel meer wensen uit te maken van de verwantengroep in het land van herkomst.

Een beroep op overmacht

Een andere reactie op overvraging is het zich beroepen op overmacht. Ik hoorde eens hoe een vrouw door de telefoon aan een familielid in Turkije uiteenzette dat zij en haar man hadden geprobeerd een lening af te sluiten, maar dat de burgemeester had bepaald dat ze daar niet voor in aanmerking kwamen. Ze zouden daarom slechts een deel van het gevraagde bedrag kunnen geven. Later legde de vrouw mij uit dat een nichtje in Turkije een dure operatie moest ondergaan. Alle verwanten daar hadden naar vermogen bijgedragen. Van de verwanten in Nederland werd verwacht dat zij de rest zouden bijpassen, ongeveer f5 000. Het echtpaar had een lening aangevraagd bij de gemeentelijke kredietbank. Gezien hun lage inkomen (een bijstandsuitkering) en de schulden die ze al hadden, had de bank – inderdaad namens Burgemeester en Wethouders – met een negatieve beschikking geantwoord. Mogelijk had het echtpaar bij het indienen van de aanvraag ook niet op een positieve beschikking gerekend, maar wilden ze er vooral door laten zien dat ze wel bereid waren om te helpen. Enkele maanden later kochten ze een perceel bouwgrond in Turkije. Kennelijk beschikten ze over het nodige spaargeld, maar wilden ze dat niet geheel laten toevloeien aan de verwanten in Turkije.

Ook andere migranten waren eerder geneigd zich op overmacht te beroepen dan botweg te weigeren wanneer familieleden in Turkije meer vroegen dan ze wilden geven. Ze probeerden hun verwanten bijvoorbeeld uit te leggen dat ze maar een klein deel van hun inkomen vrij konden besteden. ‘Wat de ene hand ontvangt, geeft de andere hand weer uit’, schetsten ze hun financiële situatie in Nederland. De

achterblijvers waren hier moeilijk van te overtuigen: zij waren eerder geneigd om af te gaan op de (voortdurend stijgende) koers van de Nederlandse gulden of op de zichtbare tekenen van de welvaart van de migranten (hun auto, de gouden armbanden van de vrouwen, de merken van de sigaretten van de mannen, de papieren luiers die hun kinderen droegen, et cetera).

6 Leningen, 'leningen' en deelname in bedrijven

In de gevallen die hierboven aan de orde kwamen, verleenden de migranten financiële hulp zonder de verwachting van een terugbetaling. Onder bepaalde omstandigheden zullen ze echter wel terugbetaling verlangen. Een vrouw vertelde de volgende maatstaven te hanteren:

'Als iemand ziek is of te arm is om zijn kinderen naar school te sturen, dan geef je geld, en dan vraag je hem niet om jou terug te betalen. Het is anders als iemand bijvoorbeeld een huis wil bouwen, als iemand daarvoor om hulp vraagt, dan leen je hem geld.'

De meeste migranten in de onderzoeksgroep bleken soortgelijke maatstaven te hanteren. Een vrouw vertelde dat de zuster van haar man in een brief om f1.000 had gevraagd:

'Ze vroegen geld van ons, terwijl ze het zelf niet moeilijk hebben. Ze hebben een huis laten bouwen en wilden ook nog een stuk grond kopen. Mijn man heeft geantwoord dat hij geen f1.000 kan missen. "Wij moeten tegenwoordig ook van één inkomen rondkomen", heeft hij geschreven. Hij heeft verder in de brief gezet dat wij het geld eventueel wel van mijn zuster hier in Nederland zouden kunnen lenen. "Maar dan stuur ik guldens, en dan moeten jullie ook guldens terugbetalen", heeft hij geschreven. Daarop hebben ze niet meer gereageerd, want de gulden stijgt steeds meer in waarde ten opzichte van de lira.'

Dit echtpaar liet er geen onduidelijkheid over bestaan dat ze hoogstens bereid waren tot een lening. Waarschijnlijk schreef de man dat hij het geld zelf ook zou moeten lenen, om duidelijk te maken dat de lening echt zou moeten worden terugbetaald. Zijn vrouw had zelf een aanzienlijk bedrag op een deviezenrekening in Turkije staan. Kennelijk wilden ze die rekening niet aanspreken. De zuster van de man moet van het spaargeld hebben geweten, want het migrantenechtpaar was tijdens hun laatste vakantie in Turkije op zoek geweest naar een huis. De betrokken migrant bleek niet erg geliefd te zijn bij zijn broers en zusters in Turkije. Een van hen merkte tegen mij op dat hun broer zich, sinds hij in Europa woonde, 'groter voelde' dan zij.

In verscheidene andere gevallen stuurden migranten zonder vragen te stellen geld in antwoord op soortgelijke verzoeken. De verzoeken waren steeds afkomstig van naaste familie (broers of zusters) of van verwanten met wie de betrokken migranten een bijzonder nauwe band hadden (bijvoorbeeld een neef met wie ze in Turkije waren opgegroeid). Soms zeiden de verwanten het geld alleen te leen te willen, maar soms lieten ze dat ook in het midden. Op mijn vraag of ze het geld wel terug dachten te krijgen, antwoordden de betrokken migranten meestal met een schouderophalen. Ze vonden kennelijk dat ze het aan hun (wel)stand verplicht

waren om hun minder welvarende verwanten zonder garanties geld te lenen. Wel viel op dat ze in de meeste gevallen minder geld gaven dan waarom was gevraagd, als om duidelijk te maken dat hun financiële draagkracht ook niet onbeperkt was.

Deelname in bedrijven

Verschillende migranten in de onderzoeksgroep bleken geld te hebben gestoken in ondernemingen van verwanten in Turkije. Ook in deze gevallen ging het om nauwe verwanten. De betrokkenen zeiden elkaar als *compagnons* of *vennoten (ortak)* te beschouwen. 'Het is heel simpel: ik heb mijn geld erin geïnvesteerd, mijn neef steekt er zijn arbeidskracht in, en we delen de opbrengsten', vertelde een migrant die in Turkije een vrachtwagen had gekocht, waarmee zijn neef nu vrachten naar Irak vervoerde. De vrouw van deze migrant vertelde dat zij de betrokken neef niet zo vertrouwde. Een jaar later leek zij gelijk te hebben gekregen: de neef had het hele jaar niets van zich laten horen, en de migrant was nu naar Turkije afgereisd om naspeuringen te doen.

In andere gevallen van vennootschappen bleken de betrokken migranten evenmin hoge opbrengsten te behalen. Een vrouw die (samen met haar man) ongeveer f10.000 had geïnvesteerd in het restaurant van haar broer vertelde bijvoorbeeld:

'Toen we vorig jaar op vakantie waren in Turkije, kregen we zo'n f1.000 van hem, dat was mooi meegenomen. Maar dit jaar heeft mijn broer het restaurant moeten sluiten, want het gebouw waarin het was gevestigd, wordt gesloopt.'

In hun geval was de *compagnon* wel betrouwbaar, maar de onderneming bracht gewoon niet meer op. Deze vrouw zei dat ze ook niet op grond van (hoge) winstverwachtingen had besloten tot deelname in de onderneming van haar broer: 'We verwachtten er niet zozeer aan te verdienen, we deden het in de eerste plaats om mijn broer te helpen.'

7 Hulp bij immigratie

Turkse migranten kunnen op verschillende manieren bijdragen aan het levensonderhoud (en de verhoging van de levensstandaard) van hun verwanten in Turkije. Ze kunnen hun verwanten echter ook naar Nederland laten overkomen, om hier voor hen te zorgen. Een van de migranten in mijn onderzoeksgroep haalde zijn moeder op uit Turkije nadat zijn vader was overleden. Enkele anderen hadden ook overwogen om een weduwe of weduwnaar geworden ouder naar Nederland te halen, maar besloten een verwant in Turkije met de zorg voor hun vader of moeder te belasten en zelf te volstaan met het sturen van geld. Ze vreesden dat hun ouders hier niet meer zouden kunnen wennen. Er waren daarentegen veel meer migranten die de overkomst van een of meer jongere verwanten hadden geregeld. Fatma's echtgenoot (case 5), bijvoorbeeld, werd bij zijn migratie geholpen door zijn vaders broer, die al in Nederland woonde. Fatma's man verleende op zijn beurt hulp aan zijn jongere broer. Later lieten de beide broers nog een neef naar Nederland overkomen.

Veel andere Turkse migranten fungeerden eveneens als 'bruggehoofd' voor nieuwe arbeidsmigrant. Gedurende de eerste jaren van de Turkse migratie vorm-

de het toelatingsbeleid van de Nederlandse overheid nog geen beletsel. Ruim de helft van de eerste generatie arbeidsmigranten in de onderzoeksgroep kwam niet via de officiële werving, maar via bemoeienis van reeds gevestigde migranten naar Nederland. In 1974 werd echter een wervingsstop doorgevoerd. Sindsdien is het voor Turken die niet tot het gezin van een reeds in Nederland gevestigde migrant(e) behoren, vrijwel onmogelijk om een verblijfsvergunning te verkrijgen. Gezinsleden van gevestigde migranten komen wel in aanmerking voor toelating.⁷ Het begrip gezin wordt in het Nederlandse vreemdelingenrecht echter eng opgevat. In het algemeen komen uitsluitend de echtgeno(o)t(e) en minderjarige kinderen in aanmerking voor toelating. Alleen in uitzonderlijke gevallen kunnen ook andere gezins- of familieleden, bijvoorbeeld (schoon)ouders of ongehuwde meerderjarige dochters, toegelaten worden.⁸

De Nederlandse overheid voert dus (evenals andere Westeuropese overheden) een restrictief toelatingsbeleid. In Turkije bestaan echter nog lange wachtlijsten van aspirant-migranten. Vooral in families en in dorpen die al veel migranten hebben uitgezonden, wordt internationale migratie als de zekerste weg naar een hogere levensstandaard gezien. Vanuit deze families en dorpen wordt dan ook grote druk uitgeoefend op reeds in West-Europa gevestigde migranten om op de een of andere wijze hulp te verlenen aan aspirant-migranten. Gedurende mijn verblijf in Turkije kon ik mij een indruk vormen. Een van mijn gastheren, een migrant op vakantie in zijn geboortedorp, werd op een dag bij zijn oudste nog levende verwante, de zuster van zijn grootvader, geroepen. Ze vroeg hem uit over zijn leven in Nederland. Ze constateerde met enige nadruk dat hij geluk had gehad. Vervolgens bracht ze het gesprek op het ongeluk van een van haar kleinzoons (een neef van de migrant). Deze jongeman was Duitsland uitgezet na een verblijf van een jaar als 'toerist'. Tot besluit smeekte de oude vrouw de migrant: 'Red je neef, alsjeblieft, neem hem mee naar Holland en zorg dat hij daar arbeider wordt.' Ze begon te huilen en greep naar haar hart toen de migrant antwoordde dat hij dat niet kon. Daarop beloofde de migrant, die zich gaandeweg het gesprek meer en meer opgelaten was gaan voelen, dat hij iets zou regelen voor zijn ongelukkige neef.

Effecten op de huwelijksmarkt

Het restrictieve toelatingsbeleid in West-Europa en de in Turkije bestaande druk tot emigratie hebben hun uitwerking op de huwelijksmarkt niet gemist. Veruit de aantrekkelijkste manier om toelating tot Nederland (of bijvoorbeeld Duitsland) te verkrijgen is een huwelijk met een landgeno(o)t(e) die hier al gevestigd is. Het zijn vooral jonge mannen die willen emigreren. Migrant(en) die de rol van huwelijksmakelaar op zich hadden genomen, vertelden dat er zeer veel vraag is naar in Nederland woonachtige, huwbare Turkse meisjes. Tegenover deze vraag staat een beperkt aanbod. In Turkije is het niet ongewoon dat ouders hun kinderen uithuwelijken aan verwanten. Vooral op het platteland bestaat een zekere voorkeur voor neef-nicht-huwelijken. Turkse migranten met huwbare kinderen lijken deze gewoonte voort te zetten. Tabel 5 bevat gegevens over de partnerkeuze bij de huwelijken en verlovingsen die de laatste jaren door jongeren uit de onderzoeksgroep werden gesloten. De huwelijkspartner was in de helft van de gevallen afkomstig uit de kring van verwanten in Turkije.

Tabel 5 Huwelijken/verlovingen die de laatste vijf jaar door jongeren uit de onderzoeksgroep werden gesloten^a

huwelijk/verloving met verwant in Turkije	13
jongens	5
meisjes	8
huwelijk met niet-verwant in Turkije	6
jongens	3
meisjes	3
huwelijk met legaal in Nederland verblijvende landgeno(o)t(e)	4
jongens (twee waren zelf 'toersten') ^b	3
meisjes (zelf 'toerste') ^b	1
huwelijk met als 'toerst' in Nederland verblijvende landgenoot	2
meisjes	2
huwelijk met Nederlands meisje	1
jongen	1
totaal aantal huwelijken/verlovingen	26
jongens	12
meisjes	14

a) In twee gevallen werd alleen een religieus huwelijk (geen burgerlijk huwelijk) gesloten

b) De jongeren die als 'toerst' in Nederland verbleven, woonden hier niet bij hun ouders, maar bij een oudere broer of zuster

Enerzijds geven ouders uit de eerste generatie migranten zelf vaak de voorkeur aan een schoonzoon of schoondochter uit de kring van verwanten in Turkije. Anderzijds zijn er onder die verwanten vaak ook gegadigden voor een huwelijk dat uitzicht op toelating tot West-Europa biedt. De migranten worden dan geacht om eerst deze verwanten in aanmerking te nemen. Ik maakte enkele keren mee dat migranten met dochters onder de vijftien jaar, die ze eigenlijk nog niet ten huwelijk wilden geven, onder druk van verwanten in Turkije toch al hun woord gaven voor een huwelijk jaren later.⁹

Als gevolg van deze voorkeur en de voorrang voor verwanten, wordt het aanbod op de huwelijksmarkt voor aspirant-migrantinnen die geen familie in Nederland hebben beperkt. Net als op andere markten leidt het beperkte aanbod tot hoge prijzen. Migrantinnen die hun dochter uithuwelijken aan een niet-verwant vragen in de regel een extra hoge bruidsprijs en/of een extra hoog gewicht aan gouden sieraden voor hun dochter. Bedragen van tienduizenden gulden zijn niet ongewoon.¹⁰

Overigens is het opmerkelijk dat zoveel Turkse mannen een migrantendochter wensen te huwen om zich vervolgens bij haar in West-Europa te voegen. In Turkije is het gebruikelijk dat een vrouw na de huwelijksluiting verhuist naar (de familie van) haar man. Het omgekeerde komt weinig voor. Een man die toch bij zijn schoonfamilie intrekt, wordt aangeduid met de term *ıç guvey*, die een sterk denigrerende bijklank heeft.

Conflicten over de partnerkeuze

Migranten met huwbare dochters kunnen in een moeilijk parket worden gebracht, als zich vanuit de kring van verwanten in Turkije meerdere huwelijkskandidaten aandienen. In de onderzoeksgroep deden zich verschillende gevallen voor. In één geval besloten de ouders hun dochter ten huwelijk te beloven aan een verwant (de zoon van een zuster van de moeder van de vrouw) die zelf geen aanzoek had gedaan. De betreffende jongeman was een wees. Zijn beide ouders waren overleden toen hij nog een kind was. Hij was grootgebracht door zijn grootmoeder. De vrouw lichtte deze keuze als volgt toe:

‘Mijn man heeft destijds, voordat hij naar Nederland vertrok, gezegd: “Als het mij lukt om uit deze armoede te ontsnappen, dan geef ik mijn dochters later ten huwelijk aan arme jongens, zodat die ook gered worden.” Daarom waren wij niet blij met de aanzoeken van de anderen, want zij hebben het niet zo hard nodig. Deze jongen wel, hij heeft niets of niemand.’

Haar man vertelde dat zijn laatste twijfels waren weggenomen toen de *hoca* de verzamelde gelovigen tijdens een vrijdagpreek voorhield dat ze een goede daad konden verrichten door een wees als schoonzoon of schoondochter te kiezen. Twee jaar later hoorde ik dat de ouders hun dochter toch hadden laten trouwen met een andere, rijkere verwant. Hun eigen financiële situatie was intussen verslechterd.

In een ander geval moest worden gekozen tussen de zoon van een broer van de vrouw en de zoon van een zuster van de man. In Turkije komen, zoals gezegd, veel neef-nicht-huwelijken voor. Er bestaat echter geen voorkeur voor een bepaalde categorie van neven en nichten. De ouders konden dus niet terugvallen op een min of meer duidelijke regel. De vrouw had vijftien jaar alleen met haar kinderen in Turkije gewoond, terwijl haar man al in Nederland werkte. In die jaren had zij veel steun gehad aan haar broer. Bij haar vertrek naar Nederland had ze afscheid genomen van haar broer met de belofte: ‘Ik zal jouw zoon uit deze armoede verlossen. Ik zal hem naar Nederland halen en hem daar arbeider maken.’ Haar broer rekende er daarom op dat zijn zoon met zijn zusters dochter zou trouwen. Voordat het zover was liet echter ook de zuster van de man weten dat zij die dochter wilde voor haar zoon, die eveneens in het buitenland wilde werken. Zij vond dat haar broer haar veel verschuldigd was, omdat zij hem na de dood van hun moeder had grootgebracht. Beide partijen belden regelmatig op om hun zaak te bepleiten. De ene partij hamerde erop dat de moeder hun haar woord had gegeven. De andere partij wierp tegen dat niet de moeder maar de vader het recht heeft om zijn dochter uit te huwelijken. Deze situatie duurde drie jaar voort. Het gezin ging al die tijd niet naar Turkije, om de verwanten daar te ontlopen. Uiteindelijk hakte de man de knoop door: de zoon van zijn zuster zou trouwen met de dochter om wie het allemaal begonnen was; een jongere zoon van zijn zwager zou te zijner tijd trouwen met de jongste dochter van de migrant, die nu nog maar dertien jaar was.

Overigens zullen dergelijke geschillen zich in Turkije ook wel eens voordoen zonder dat er migranten bij betrokken zijn. De kans dat het geschil op de spits wordt gedreven, zal echter groter zijn naarmate er meer op het spel staat, zoals bij een huwelijk met een migrantendochter het geval is: de kandidaat die zich terugtrekt, geeft immers niet alleen een beoogde echtgenote op, maar ook een kans om te emigreren.

'Toeristen'

Gezien de geringe kansen op succes zijn de meeste migranten er niet op gebrand om als huwelijksmakelaar voor aspirant-migranten in Turkije op te treden. In antwoord op dergelijke verzoeken zullen ze wellicht beloven om hun best te doen, om niet botweg te hoeven weigeren. Ik kwam in Turkije heel wat jonge mannen tegen die wachtten op een bericht van verwanten of bekenden die in West-Europa een huwelijk voor hen zouden arrangeren. Niet alle aspirant-migranten wensen echter lijdzaam af te wachten. Velen komen liever over als 'toerist', op een visum voor kort verblijf, om zelf hun geluk te beproeven. Het merendeel van de migranten in de onderzoeksgroep was wel eens verzocht om als gastadres te fungeren. In de meeste gevallen weigerden ze, omdat ze een langdurig illegaal verblijf voorzagen.

Migranten refereren vaak aan regels van het Nederlandse vreemdelingenrecht om hun weigering te legitimeren. Soms geven ze daarbij hun eigen vertaling van die regels. Ik hoorde enkele werkloze migranten aan aspirant-migranten in Turkije uitleggen dat werklozen geen toeristen mogen uitnodigen. Voor de afgifte van een visum kan inderdaad worden vereist dat iemand met voldoende inkomsten (een bijstandsuitkering wordt niet als voldoende aangemerkt) zich garant stelt voor de reis- en verblijfskosten van de toerist. Indien het gastadres zelf niet over voldoende inkomsten beschikt, kan echter geaccepteerd worden dat iemand anders zich garant stelt.¹¹

Negen van de 28 huishoudens in de onderzoeksgroep lieten toch – alhoewel ze zich bewust waren van het risico van een langdurig illegaal verblijf – aspirant-migranten uit Turkije overkomen. Het ging in totaal om veertien 'toeristen', dertien mannen en een vrouw. De meesten (twaalf van de veertien) kwamen voorzien van een visum voor familiebezoek Nederland binnen. Twee 'toeristen' werden direct na hun aankomst over de 'groene grens' naar Frankrijk gebracht, waar ze een asielerzoek in wilden dienen. De overige twaalf 'toeristen' bleven gedurende kortere of langere tijd zonder geldige verblijfstitel bij hun verwanten in Nederland inwonen. Onder hen waren zeven ongehuwden (zes mannen en een vrouw) die hun verblijf door een huwelijk hoopten te legaliseren. Twee mannen waren al gehuwd met in Nederland woonachtige Turkse vrouwen, maar deze vrouwen voldeden nog niet aan de voorwaarden voor gezinshereniging. Een man was in Turkije al gehuwd; hij diende hier een asielerzoek in. Twee andere mannen waren ook al gehuwd in Turkije. Deze mannen waren er – anders dan de overige 'toeristen' – niet op uit om zich in Nederland te vestigen. Ze kwamen over om seizoenarbeid in de tuinbouw te verrichten.

De inwonende 'toeristen' waren in alle gevallen gezinsleden of nauwe verwanten, meest jongere broers, van de man of vrouw des huizes. Kennelijk zijn Turkse migranten – mede als gevolg van het restrictieve toelatingsbeleid – niet meer bereid om ook minder nauwe verwanten gastvrijheid te verlenen. De kettingmigratie blijft meer dan vroeger beperkt tot naaste verwanten. In sommige gevallen was het migrantenhuishouden niettemin intern verdeeld over de inwoning. Als het om een familielid van de man ging, was de vrouw geneigd tot verzet, en omgekeerd verzetten mannen zich tegen inwoning van een familielid van hun vrouw (zie ook Böcker 1992).

Eerder in dit hoofdstuk werd al geconstateerd dat vrouwen van de tussen-generatie veelal van oordeel waren dat hun echtgenoten (recente immigranten) te

veel geld overmaakten naar hun familie in Turkije. Deze vrouwen waren er meestal ook niet voor als hun echtgenoot een jongere broer of neef wilde helpen om naar Nederland te komen. Een vrouw vertelde – waarschijnlijk met enige overdrijving – dat haar man aan het eind van de vakantie op het punt had gestaan om zijn jongste broer verstoppt in hun autobusje mee te nemen naar Nederland, maar dat hij daar vanaf had gezien nadat zij had gedreigd dat zij dan de (vreemdelingen)politie zou bellen. Tegenover dit ene geval van effectief verzet stonden verscheidene gevallen waarin een man zijn broer of neef toch liet overkomen. Omgekeerd was er ook een vrouw die – tegen de zin van haar man – haar broer liet overkomen. De betrokken ‘toerist’ verkeerde in een hachelijke positie, vooral ook omdat zijn zuster geen eigen inkomsten had. Van de man van je zuster kun je niet verlangen dat hij je onderhoudt, vond hijzelf. Zijn zwager liet hem ook vaak merken dat hij genadebrood at. Slechts in één geval stemde een man er van harte mee in om een familielid van zijn echtgenote over te laten komen. Het ging om een jonger zusje, dat na de dood van haar moeder in Turkije bij haar oudste zuster in Nederland wilde komen wonen. Enkele andere mannen, onder wie Orhan uit case 5, stemden na enig tegensputteren in met de overkomst van een jongere broer van hun vrouw. Deze aspirant-migranten waren echter ook volle neven van de betreffende mannen.

8 Nabeschouwing

In de loop der jaren hebben zich veranderingen voorgedaan in de relaties van migranten met verwanten in hun land van herkomst. De reciprociteit is langzaam maar zeker uit balans geraakt. Migrant worden min of meer in de rol van patroons gedrongen doordat hun verwanten zich opstellen als cliënten. Kenmerkend voor patroon-client-relaties is de combinatie van gebalanceerde reciprociteit en ongelijkheid. Van patroons wordt verwacht dat ze hun cliënten mee laten profiteren van hun hulpbronnen. In het geval van migranten valt daarbij niet alleen aan hun inkomsten en bezittingen te denken, maar ook aan hun ingezetenschap in Nederland. Aan deze laatste ‘hulpbron’ kunnen zij toegang tot kredietfaciliteiten en mogelijkheden om voor anderen toelating tot Nederland te verkrijgen ontlelen. In ruil daarvoor kunnen de migranten rekenen op de loyaliteit (en bereidheid tot wederdiensten) van hun verwanten.

Migrant staan veelal ambivalent tegenover deze rol van patroon. Ze worden enerzijds aangetrokken door het prestige dat eraan verbonden is, anderzijds afgestoten door de verwachtingen waaraan ze als patroons moeten beantwoorden. Ze voelen zich vaak overvraagd door verwanten in hun land van herkomst. De tegenprestaties waartoe de laatsten bereid en in staat zijn, zijn van een andere aard dan de prestaties die ze van de migranten verwachten. Ongelijkheid in prestatie en tegenprestatie is weliswaar kenmerkend voor patroon-client-relaties, maar in de regel profiteert de patroon zowel als de cliënt van de relatie. In het geval van migranten en hun verwanten in het land van herkomst raakt de reciprociteit steeds meer uit balans.

De noodzaak van het behoud van een plaats binnen de verwantengroep in Turkije als ‘terugkeerverzekering’ is veel geringer dan in de beginjaren van de Turkse migratie. De meeste migranten hebben nu een betere rechtspositie in Neder-

land, zodat het risico van een gedwongen terugkeer niet meer zo groot is. Veel migranten hebben nog wel vage terugkeerplannen of houden er toch nog rekening mee dat ze gedwongen kunnen worden om Nederland te verlaten. Maar voor een 'terugkeerverzekering' vertrouwen ze liever op eigen voorzieningen (investerings in onroerend goed) en op Nederlandse overheidsvoorzieningen (uitkeringen die kunnen worden meegenomen) dan op hun verwantenkring in het land van herkomst. Deze voorkeur berust gedeeltelijk op het niet afhankelijk willen zijn van anderen (behalve van de eigen kinderen) en gedeeltelijk ook op de wens tot handhaving van de levensstandaard waaraan men in Nederland gewend is geraakt.

Niettemin vinden de meeste migranten het moeilijk om zich te onttrekken aan de verplichtingen die hun door achtergebleven verwanten worden opgedrongen. Daarbij spelen regels of sancties van overheidswege nauwelijks een rol. Het voornaamste middel van de verwanten is (individuele of georganiseerde) morele druk. De *almancilar* hebben dankzij hun migratie een hogere levensstandaard en bestaanszekerheid verkregen. De verwanten in Turkije hopen of verwachten daarin mee te delen. Ze baseren hun aanspraken veelal ook nog eens op overdreven voorstellingen van de welvaart van de *almancilar*. De migranten zien zich voor dilemma's gesteld. Als ze aan de aanspraken en verwachtingen van achtergebleven verwanten voldoen, kan dat ten koste van hun eigen levensstandaard gaan. Als ze weigeren eraan te voldoen, kan dat niet alleen ten koste van de levensstandaard van die verwanten gaan, maar zetten ze ook hun relaties en hun prestige binnen de verwantenkring op het spel. Terugvallen op geijkte normen of standaarden is meestal niet mogelijk. De migranten moeten dus van geval tot geval beslissen.

Niet alle migranten zijn even gevoelig voor de druk die verwanten op hen uitoefenen. Gullu en haar man (case 4) wilden eerst hun eigen bedrijf – en daarmee hun toekomst – in Nederland zeker stellen en beperkten daarom hun overmakingen naar familieleden in Turkije. Migrant die hun toekomst in Nederland met grotere onzekerheid tegemoet zien, hebben daar meer moeite mee. Gullu en haar man werden bovendien minder sterk onder druk gezet door hun verwanten dan de migranten in case 5. Dat had te maken met verschillen in achtergronden. In het geval van Gullu en haar man was de migratie meer een individuele onderneming, in case 5 meer een familieonderneming. Gullu en haar man hadden hier ook geen familieleden die door de achterblijvers gemobiliseerd konden worden om hen op andere gedachten te brengen.

Er zijn ook duidelijke verschillen tussen de generaties. Migrant van de eerste generatie voelen zich als regel – ongeacht hun verblijfsduur – sterk verplicht aan hun achtergebleven familie. Hun nakomelingen voelen zich veel minder verplicht aan de verwantenkring in Turkije. De tussengeneratie en de tweede generatie hebben hun naaste familie – ouders en broers en zusters – in Nederland. De tweede generatie kent Turkije en de verwanten aldaar ook alleen uit de verhalen van hun ouders en van kortere bezoeken. Voor deze generaties is de keuze voor handhaving of verbetering van de eigen levensstandaard in Nederland veel minder pijnlijk dan voor hun ouders, die zich sterker verbonden voelen met hun familieleden in Turkije. De huwelijkspartners van de tussengeneratie zijn veelal weer afkomstig uit (de verwantenkring in) Turkije. Deze nieuwkomers zijn in zekere zin te vergelijken met de eerste generatie migranten. Velen van hen staan evenals de arbeidsmigrant vroeger – bij hun aankomst in Nederland in het krijt bij hun familie in Turkije. Een

verschil met de vroegere situatie van de eerste generatie is echter, dat de nieuwkomers van nu vanaf de eerste dag van hun verblijf ook in Nederland verplichtingen hebben: hun echtgenoten wonen hier immers al. Bovendien zijn de economische omstandigheden hier verslechterd. Deze twee factoren beperken de mogelijkheden van de nieuwkomers om iets te doen voor de verwanten die ze hebben achtergelaten.

VI Huwelijksluiting en huishoudenscyclus

1 Inleiding

In hoofdstuk 2 werden de 'ideale' en 'normale' huishoudenscyclus in Turkije beschreven. Vooral op het platteland wordt het als een teken van welstand gezien dat gehuwde zoons met hun gezinnen bij hun ouders in blijven wonen, en dat het aldus gevormde (patrilineair uitgebreide) familiehuishouden pas na de dood van het huishoudenshoofd wordt opgesplitst. In de praktijk zetten de meeste zoons echter al veel eerder een eigen gezinshuishouden op. Wanneer een van de ouders overlijdt of wanneer de ouders hulpbehoevend worden, wordt vaak weer een familiehuishouden gevormd. In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe de huishoudenscyclus er na de migratie en gezinshereniging in Nederland uit is gaan zien. Het blijkt dat gehuwde zoons hier ook vaak bij hun ouders in blijven wonen. De verklaring moet worden gezocht in de gang van zaken rond huwelijken.

2 De huishoudenscyclus

In de eerste fase van de Turkse migratie werd de huishoudensvorming gekenmerkt door een grote diversiteit en instabiliteit. Het verloop onder de migranten was nog groot. Gezinshereniging vond veelal in meerdere stappen plaats. Veel arbeidsmigranten lieten eerst alleen gezinsleden overkomen die konden bijdragen aan het huishoudensinkomen; afhankelijke gezinsleden werden pas later naar Nederland gehaald. In de beginjaren van de Turkse migratie waren er ook veel 'spontane' arbeidsmigranten die bij verwanten of bekenden gehuisvest werden. Onder deze omstandigheden waren er relatief weinig 'eenvoudige' gezinshuishoudens (samengesteld uit een compleet gezin, zonder inwoning) en nauwelijks of geen uitgebreide familiehuishoudens (Kudat 1974).

Ballard (1979) constateerde dat Aziatische migranten in Groot-Brittannië met-tertijd weer steeds meer patrilineair uitgebreide familiehuishoudens hebben gevormd:

'(...) as sons grow up, marry and have children of their own, the household begins to increase in size (...). It is still common for young couples to spend the first years of their married life living with the boy's parents, and invariably one son and his wife and children will continue to live with them, even if others move out. It is extremely uncommon to find elderly people living on their own.'

(1979: 112)

Doet zich onder Turkse migranten in Nederland eenzelfde ontwikkeling voor? Steeds meer Turkse jongeren in Nederland (tussengeneratie en tweede generatie) komen in de leeftijd van gezinsvorming. Als deze jongeren en hun ouders vasthouden aan de patrilineair uitgebreide familie als ideale huishoudensvorm zou een

toename van dergelijke huishoudens – absoluut en als percentage van het totaal aantal Turkse huishoudens – kunnen worden verwacht. De beschikbare cijfers wijzen daar echter niet op. In 1984 bleek uit een groter steekproefonderzoek dat 7% van de Turkse huishoudens meerdere gezinnen omvatte en dat 6% een gezin plus één of meer inwonenden omvatte (Ankersmit e.a. 1987: 42). In 1988 omvatte 10% van de Turkse huishoudens meer dan alleen een gezin (Ankersmit e.a. 1989: 58).

In mijn onderzoeksgroep waren (patrilineair uitgebreide) familiehuishoudens en gezinshuishoudens met inwoning aanzienlijk sterker vertegenwoordigd (zie tabel 2 in hoofdstuk 4). Wellicht was de onderzoeksgroep op dit punt niet representatief. Er is echter ook een andere verklaring mogelijk. Enkele gehuwde zoons die met hun gezin bij hun ouders inwoonden, woonden ‘officieel’ op een ander adres. Andere inwonende familieleden verbleven ten dele illegaal in Nederland; het was ook niet de bedoeling dat hun inwoning lang zou duren. Het is de vraag of de betrokken huishoudenshoofden bij een steekproefonderzoek een volledige opgave van de samenstelling van hun huishouden zouden hebben gedaan.

Voorlopige handhaving; onzekere toekomst

Wanneer ik het onderwerp huishoudensvorming ter sprake bracht, trokken mijn respondenten vaak vergelijkingen tussen de Turkse en de Nederlandse huishoudenscyclus. Ze meenden dat het in Nederlandse gezinnen gebruikelijk is dat de kinderen op hun achttiende ofwel uit zichzelf het ouderlijk huis verlaten, ofwel door hun ouders het huis uitgezet worden, om voortaan op eigen benen te staan.¹ Een enkeling meende zelfs dat het in Nederland niet toegestaan is dat gehuwde kinderen bij hun ouders blijven inwonen:

‘Hier staan ze niet toe dat je bij je ouders blijft inwonen. In Turkije mag je wonen waar je wilt, de overheid laat je daarin vrij. Veel zonen blijven als ze getrouwd zijn bij hun ouders inwonen. Niemand zal daar iets van zeggen. Als een zoon apart gaat wonen, wordt aangenomen dat hij ruzie met zijn vader heeft gehad.’

De gedachtengang van deze man was niet onlogisch. Zijn bruid was destijds pas tot Nederland toegelaten, nadat hij voor aparte woonruimte had gezorgd. Kennelijk was de woning van zijn familie door de gemeentelijke huisvestingsautoriteiten te klein bevonden om te voldoen aan de in het vreemdelingenrecht gestelde vereiste van passende huisvesting. De familie had aan de gang van zaken het idee overgehouden dat hier de (vreemdelingen)politie er op toeziet dat gehuwde kinderen niet bij hun ouders blijven wonen. De zoon en zijn bruid waren overigens wel bij zijn familie ingetrokken. Ze maakten zelf geen gebruik van de woonruimte die ze, om te voldoen aan de Nederlandse regels, hadden gehuurd. Deze constructie bracht allerlei praktische complicaties met zich mee. Pas na een jaar durfde de familie de huur van de extra woonruimte op te zeggen. Dat was nadat de schoondochter bij een andere Turkse vrouw had geklaagd dat ze met haar pasgeboren baby naar een consultatiebureau aan de andere kant van de stad moest, omdat ze voor de Nederlandse instanties in die wijk woonde. Die andere vrouw, die al veel langer in Nederland woonde, kende de procedure:

- 'Na een jaar geven ze je een blauwe kaart Heb je die al?'
- 'Ja '
- Goed Dan kun je nu dat huis wel opzeggen '
- 'Maar ik heb die kaart nog maar net '
- 'Dat maakt geen verschil, als je hem maar hebt '2

Behalve het vreemdelingenrecht kunnen ook de bijstandsnormen aanleiding vormen om 'op papier' een zelfstandig huishouden op te zetten De familie uit het bovenstaande voorbeeld had achteraf spijt van de opzegging van de extra woonruimte zowel de ouders als de zoon en schoondochter ontvingen als gevolg daarvan een lagere bijstandsuitkering

Geen van de ouders in de onderzoeksgroep zag iets in de 'Nederlandse' gang van zaken Alle ouders zeiden er vanuit te gaan dat hun kinderen in ieder geval tot hun trouwen bij hen zouden blijven wonen Voor de periode daarna maakten ze onderscheid tussen zoons en dochters 'Mijn dochters worden *gelin* en gaan bij mij weg, mijn zoons kunnen met hun *gelin* bij mij blijven inwonen, zo is onze *âdet*', aldus formuleerde een moeder van al wat grotere kinderen de voorkeursregel, die duidelijk ook haar voorkeur genoot

In hoeverre was de praktijk in de onderzoeksgroep in overeenstemming met de regel? Tot dusver waren er geen kinderen die voor hun trouwen het ouderlijk huis verlieten – al zag het er naar uit dat een enkele jongere in een andere stad zou gaan studeren ³ Tabel 6 geeft een overzicht van de huishoudensvorming door gehuwde zoons en dochters van migranten Op twee na alle zoons bleven ook na hun trouwen bij hun ouders inwonen In sommige gevallen zetten zoon en schoondochter echter na enkele jaren een zelfstandig gezinshuishouden op Dochters gingen na hun huwelijk niet bij hun schoonouders inwonen – die immers in vrijwel alle gevallen in Turkije woonachtig waren – maar zetten bij voorkeur een zelfstandig huishouden op met hun huwelijkspartner In veel gevallen woonde het paar in afwachting van zelfstandige huisvesting bij anderen in, bijvoorbeeld bij een oudere broer van hem (degene die hen aan elkaar had gekoppeld) of bij een oudere zuster van haar Inwoning bij een gehuwde zuster genoot de voorkeur boven inwoning bij een broer van de vrouw Een zuster kon beschouwd worden als ingetrouwd in de familie van haar man Dat had voor de inwonende bruidegom als voordeel dat hij geen *ıç guvey* was hij woonde immers niet bij zijn schoonfamilie in Slechts in één geval bleef een gehuwde dochter met haar man inwonen bij haar ouders, hiertoe werd besloten omdat de ouders spoedig zouden remigreren en het jongere paar dan de woning zou kunnen overnemen

Het ideaal van de patrilineair uitgebreide familie werkt dus nog duidelijk door in de huishoudensvorming – althans voorzover het om zoons gaat Migrantendochters gaan juist niet bij hun schoonfamilie inwonen, want de bruidegom en zijn familie hechten in het algemeen sterk aan vestiging in Nederland Maar ook niet alle zoons blijven tot de dood van hun ouders inwonen in het familiehuishouden Meestal wordt na verloop van tijd een zelfstandig gezinshuishouden opgezet, bij voorkeur

Tabel 6: Huishoudensvorming door gehuwde zoons en dochters in de onderzoeksgroep^a

gehuwde mannen met ouders in Nederland ^b	14
inwonend bij ouders man	7
gezinshuishouden, eerst ingewoond bij ouders man	5
gezinshuishouden na remigratie ouders	2
gezinshuishouden na huwelijk broer	3
gezinshuishouden, niet ingewoond bij ouders man	2
gehuwde vrouwen met ouders in Nederland ^c	14
gezinshuishouden, niet ingewoond	6
gezinshuishouden, eerst ingewoond	6
ingewoond bij ouders vrouw	1
ingewoond bij andere verwanten vrouw	2
ingewoond bij ouders man (in Turkije)	1
ingewoond bij andere verwanten man	2
inwonend bij andere verwanten man	1
inwonend bij andere verwanten vrouw	1

- a) Het betreft uitsluitend gevallen waarin twee generaties in Nederland woonden en inwoning van de gehuwde zoon of dochter bij de ouders dus tot de mogelijkheden behoorde.
 b) In twee gevallen was geen burgerlijk huwelijk, maar wel een religieus huwelijk gesloten.
 c) Niet meegeteld is een vrouw die sinds haar scheiding weer bij haar ouders inwoonde, maar die voordien in een zelfstandig gezinshuishouden had gewoond.

bij gelegenheid van het huwelijk van een jongere broer.⁴ De meeste inwonende gehuwde zoons in de onderzoeksgroep waren korter dan vijf jaar gehuwd.

Het bovenstaande patroon van huishoudensvorming doet sterk denken aan de 'normale' huishoudenscyclus in Turkije. Het is echter onzeker of dat ook in de toekomst zal gelden. Op één na alle inwonende gehuwde zoons in de onderzoeksgroep behoorden tot de tussengeneratie. Deze jongeren groeiden op in Turkije. Hun vrouwen kwamen pas na hun huwelijk naar Nederland. Het is de vraag of de tweede generatie, die in Nederland opgroeit, ook nog bereid zal zijn tot inwoning. Bovendien is het de vraag of zoons en schoondochters die tijdelijk hebben ingewoond of nog inwonen, ook weer bereid zullen zijn om hun (schoon)ouders tot hun dood binnen het huishouden te verzorgen. In de onderzoeksgroep kwamen nog geen ouders voor die voortdurend hulp nodig hadden bij de dagelijkse levensverrichtingen (lichamelijke verzorging en huishoudelijke taken).⁵ Er waren wel twee weduwen, die beiden nog inwonende zoons hadden. Een derde weduwe keerde enkele jaren na de dood van haar man naar Turkije terug, omdat ze in het geheel niet overweg kon met haar schoondochter in Nederland. In Turkije ging ze wonen bij een dochter en schoonzoon.

Veel ouders hadden als (schrik)beeld van de gang van zaken in Nederlandse gezinnen, dat bejaarden door hun kinderen in een tehuis 'gestopt' worden zodra ze verzorging nodig krijgen. Daar stelden ze het Turkse ideaal van een patrilineair familiehuishouden tegenover. Ze wezen erop dat Turkse ouders langer voor hun kinderen zorgen dan Nederlandse ouders (die hun kinderen immers al vroeg op eigen benen willen zien staan) en dat ze daarom op hun oude dag ook meer dan Nederlanders op hun kinderen kunnen rekenen. Toch waren ze onzeker.

Vrijwel alle ouders vertrokken destijds uit Turkije met de bedoeling er weer terug te keren. Velen bleven ook na de gezinshereniging nog op een gezamenlijke terugkeer hopen. Daarom sprak het aanvankelijk vanzelf dat gehuwde zoons – in afwachting van de terugkeer – bij hun ouders bleven wonen. Langzaam maar zeker zijn de terugkeerplannen echter vervaagd. Sommige ouders hopen nog steeds hun oude dag in Turkije door te brengen. Daar hebben ze ook al hun spaargeld geïnvesteerd. Ze verwachten echter niet meer dat hun volwassen kinderen met hen meegaan. Dat maakt de mogelijkheid van terugkeer veel minder aantrekkelijk. (De meeste remigranten met wie ik gesproken heb, waren of teruggekeerd vóórdat al hun zoons oud genoeg waren om zelfstandig in Nederland te blijven wonen, of hadden hun gezin nooit naar Nederland laten overkomen.) De ouders zijn niet zo bang dat ze zich financieel niet zullen kunnen redden in Turkije. Met een eigen huis en een Nederlands pensioen verwachten ze geen financiële steun van hun kinderen nodig te hebben. Ze zijn veel meer bevreesd voor een onverzorgde en eenzame oude dag. Vooral vrouwen willen kunnen rekenen op een zoon, of eventueel een dochter, voor het geval ze alleen komen te staan. Veel ouders in de onderzoeksgroep wilden niet kiezen maar delen. Ze zouden het liefst op en neer pendelen tussen het aangename klimaat en hun mooiere huis in Turkije en de (klein)kinderen en de betere medische voorzieningen in Nederland (vgl. Van Niekerk 1991).

De meeste ouders rekenen er dus niet meer op dat hun kinderen met hen mee terug zullen keren. Maar veel ouders zijn er ook niet zeker van dat hun kinderen bij een voortgezet verblijf in Nederland voor hen zullen zorgen. Weliswaar blijven veel gehuwde zoons vooralsnog inwonen bij hun ouders, maar voor hen is de inwoning in het familiehuishouden veel minder een prestige kwestie dan voor hun ouders. De meeste ouders in de onderzoeksgroep waren zich dat ook bewust. Ze betwijfelden of zoons die in Nederland opgroeiden en die wellicht ook in dit land een partner zouden zoeken, nog bereid zouden zijn tot inwoning. De meeste jongere ouders zeiden overigens zelfs niet te hopen dat hun zoons na hun trouwen zouden blijven inwonen: 'Zo ging het vroeger, maar nu niet meer, nu gaan kinderen direct na hun trouwen apart wonen', stelde een vrouw die zelf tot voor enkele jaren bij haar schoonfamilie inwoonde, en ze voegde eraan toe: 'Zoals het nu gaat, is het beter.'

Veel ouders durfden dus niet op hun zoons te rekenen. Vrijwel alle zoons in de onderzoeksgroep zeiden echter dat ze hun ouders niet in een bejaardenhuis zouden laten opnemen, zoals Nederlandse kinderen doen. Zoals gezegd waren er in de onderzoeksgroep nog geen ouderen die hulp nodig hadden bij de dagelijkse levensverrichtingen. Maar veel ouderen waren wel min of meer op hun kinderen aangewezen voor contacten met Nederlandse instanties. Hun kinderen verleenden die hulp ook. Alle ouders in de onderzoeksgroep hadden nog inwonende kinderen. Maar ook gehuwde zoons en dochters die een eigen huishouden hadden, onderhielden in het algemeen veel contact met hun ouders. Dochters hielpen hun moeders vooral in de huishouding. Zoons boden soms ook financiële hulp, bijvoorbeeld bij de huwelijken van hun jongere broers.

3 Een case

De gang van zaken rond de huwelijkssluiting draagt er in belangrijke mate toe bij dat gehuwde zoons – in ieder geval de eerste jaren van hun huwelijk – bij hun ouders blijven inwonen. De partnerkeuze en de financiering van het huwelijk zijn niet alleen een zaak van de beoogde bruid en bruidegom, maar ook van hun families. Dat was zo in Turkije en dat is in veel migrantengezinnen zo gebleven. In de volgende paragraaf worden verscheidene aspecten van de gang van zaken rond de huwelijkssluiting beschreven. De onderstaande casebeschrijving dient ter illustratie. Uit deze case blijkt dat het voor de ouders een kwestie van moeizaam onderhandelen kan zijn om alle aspecten naar tevredenheid te regelen. Het is overigens uitzonderlijk dat de keuze van het land van huwelijksvestiging problemen oplevert, zoals in deze case het geval is. In de regel wordt bij huwelijken met migrantendochters de voorkeur gegeven aan vestiging in West-Europa boven patrilokale vestiging.

Case 6 het huwelijk als een zaak van onderhandelen

Meneer Guran kwam in 1971 op 35-jarige leeftijd naar Nederland. Zijn vrouw en kinderen bleven in Turkije achter. Kort voor zijn vertrek arrangeerde meneer Guran een huwelijk voor zijn oudste zoon Volkan, die toen vijftien jaar was. Het huwelijk werd door een imam voltrokken, volgens het Turkse Burgerlijk Wetboek waren de bruid en bruidegom nog te jong om te trouwen.⁶ Volkan bleef samen met zijn echtgenote bij zijn moeder wonen. Meneer Guran arrangeerde dit huwelijk om te voorkomen dat zijn gezin zonder volwassen man zou achterblijven. Het huwelijk maakte zijn zoon tot een volwassene. Bovendien zou de schoondochter – die overigens een nauwe verwante was – zijn vrouw kunnen helpen in de huishouding en op het land.

Na het vertrek van zijn vader vertoonde Volkan allesbehalve volwassen gedrag. Zijn moeder had weinig gezag over hem. Na enkele jaren liet meneer Guran zijn zoon naar Nederland overkomen om zelf het gezag over hem uit te oefenen. Weer een paar jaar later liet meneer Guran zijn vrouw en de overige kinderen overkomen. Volkan was inmiddels voor de wet getrouwd. Het was de bedoeling om ook zijn vrouw en kind naar Nederland te laten komen, maar de gemeentelijke huisvestingsdienst vond de woning van meneer Guran te klein voor inwoning. Volkan schreef zich in als woningzoekende. Zijn vrouw en kind namen intussen hun intrek bij haar ouders in Turkije.

Ondertussen leerde Volkan echter een Nederlandse vrouw kennen, met wie hij – zeer tegen de zin van zijn ouders – ging samenwonen. Zijn ouders konden hem er niet toe overhalen om de gezinshereniging doorgang te laten vinden. Uiteindelijk kwam het tot een breuk tussen Volkan en zijn ouders. Meneer en mevrouw Guran voelden zich verantwoordelijk voor hun schoondochter en kleinkind. Ze overwogen het kind naar Nederland te halen en het zelf op te voeden. De moeder voelde er echter niets voor om het kind af te staan en zelf in Turkije achter te blijven. Meneer en mevrouw Guran bleven regelmatig geld overmaken voor het onderhoud van hun schoondochter en kleinkind.

Het is inmiddels twaalf jaar geleden dat meneer Guran zijn gezin naar Nederland haalde. De drie dochters die na Volkan geboren werden, zijn in volgorde van

leeftijd uitgehuwelijkt aan mannen die door hun ouders werden gekozen. In alle drie gevallen ging het om volle of halve neven die in Turkije woonden. Eveneens in alle drie gevallen vestigde het paar zich na het huwelijk in Nederland. Ook de vierde en laatste dochter (het jongste kind is weer een zoon) werd uitgehuwelijkt aan een neef in Turkije. In dit geval rezen echter problemen over de plaats van vestiging. De bruid wilde in Nederland blijven wonen. De ouders van de bruidegom stonden er op dat hun schoondochter in Turkije kwam wonen. De bruidegom sprak zelf geen voorkeur uit.

De vader van de bruidegom, een neef van meneer Güran, werkte al meer dan twintig jaar in Duitsland. Binnen enkele jaren wilde hij voorgoed terugkeren naar Turkije. Hij had daar al een bedrijfspand gekocht. Na zijn terugkeer wilde hij samen met zijn enige zoon een bedrijf opzetten. Daarom mocht zijn zoon zich niet in Nederland vestigen. Hij moest samen met zijn bruid bij zijn moeder in Turkije blijven wonen, in afwachting van zijn vaders terugkeer.

Meneer Güran, die het huwelijk met zijn neef gearrangeerd had, verwachtte niet dat zijn dochter bezwaar zou maken. Voor hem stond voorop dat zijn beoogde schoonzoon goede toekomstperspectieven had. Hij zou het bedrijf van zijn vader erven. De neef van meneer Güran had ook toegezegd dat hij een etage van zijn huis in Turkije voor zijn zoon en diens bruid zou inrichten. Hacer, de bruid, zou bovendien voor ten minste 5.000 mark aan gouden sieraden ontvangen. Meneer Güran had geen bruidsprijs gevraagd, niet alleen omdat zijn neef hem zeer na stond, maar ook omdat hij het gebruik van bruidsprijsbetalingen als strijdig met de islam zag. (Meneer Güran was een vrome moslim; de *hac*, de bedevaart naar Mekka, had hij al twee keer gemaakt.) Mevrouw Güran zou wel 1.000 mark aan *süt parası* ('melkgeld') ontvangen, als dank voor het grootbrengen van Hacer.

Meneer Güran verwachtte dus niet dat zijn dochter bezwaar zou maken. Dochter Hacer uitte echter wel bezwaren. Zij had als enige van de vier dochters een middelbare opleiding met goed gevolg afgesloten. Ze had, ook als enige, een baan. Ze was slechts bereid om met de man van haar vaders keuze te trouwen op voorwaarde dat hij naar Nederland zou komen. Haar moeder en zusters steunden Hacer. Meneer Güran besprak het probleem met zijn neef. Die stelde voor dat Hacer na de bruiloft ten minste enkele maanden bij zijn gezin door zou brengen. Mocht zij echt niet kunnen wennen in Turkije, dan zou hij haar daar niet vasthouden. Meneer Güran ging akkoord met dit voorstel. Hacer moest toen ook wel instemmen, om te voorkomen dat haar vader gezichtsverlies zou lijden.

Waarschijnlijk dachten de beide vaders dat Hacer zich wel in haar lot zou schikken als ze eenmaal bij haar schoonfamilie zou wonen. Hacer miste in Turkije echter haar moeder en zusters. Bovendien had ze moeite met de afhankelijke positie die haar binnen het huishouden van haar schoonouders werd toebedeeld. In Nederland had ze een kantoorbaan; hier werkte ze in de huishouding van haar schoonmoeder. In Nederland had ze een eigen inkomen dat ze ook voor een deel naar eigen goeddunken kon besteden; hier moest ze voor elke uitgave haar schoonmoeder om geld vragen. Hacers man had evenmin een eigen inkomen. Overigens moest hij enkele weken na de bruiloft in militaire dienst.

Toen Hacers ouders na enkele maanden op bezoek kwamen, gaf ze te kennen met hen mee terug te willen reizen. Ze vond dat zij zich aan haar deel van de overeenkomst had gehouden: ze had geprobeerd om zich aan te passen, maar

vergeefs. Hacers vader trad opnieuw in overleg met zijn neef. Die stemde er mee in dat Hacer tot de terugkeer van haar man uit militaire dienst bij haar familie in Nederland zou verblijven. Over de vraag waar het paar zich daarna zou vestigen, werd geen duidelijke afspraak gemaakt. Kennelijk wilden de beide neven een ruzie vermijden. Hacer en haar familie hoopten echter dat Hacers man na zijn dienstplicht naar Nederland zou komen.

Na haar terugkeer in Nederland zorgde Hacer er voor dat ze een woning toegewezen kreeg. Haar ouders kochten een deel van het huisraad voor haar. Hacer sloot een lening bij de gemeentelijke kredietbank voor de verdere inrichting. Volgens Hacer behoorde eigenlijk haar schoonvader te betalen. Omdat zij getrouwd was, waren haar ouders niet meer onderhoudplichtig jegens haar. Maar zijzelf noch haar ouders achtten het raadzaam haar schoonvader hierop aan te spreken.

Nadat Hacers man uit dienst was gekomen, was het nog geruime tijd twijfelachtig of hij naar Nederland zou komen. Hij wilde niet vertrekken zonder dat zijn ouders daarmee instemden. Hacer had daar begrip voor. Haar man zou zichzelf en zijn ouders blameren door zich niets aan hen gelegen te laten liggen. Zijn ouders zouden hem kunnen onterven. Hacers vader ging opnieuw met zijn neef praten. Hij stelde hem voor om zijn zoon naar Nederland te laten komen voor de paar jaar die hij (Hacers schoonvader) zelf nog in Duitsland denkt te blijven. Hacer hield er al rekening mee dat haar huwelijk op een echtscheiding uit zou lopen. Als haar schoonvader eraan had vastgehouden dat zij naar Turkije kwam, dan hadden Hacer en haar ouders daar uiteindelijk weinig tegen in kunnen brengen. 'Bij ons hoort een vrouw bij haar man te gaan wonen', licht Hacer toe. Hacers schoonvader stemde echter in met het vertrek van zijn zoon. Hacer hoopt dat haar man over een paar jaar niet meer terug zal willen keren.

4 De gang van zaken rond de huwelijkssluiting

Een Turkse man, vader van twee kinderen, vertelde dat hem was opgevallen dat Nederlanders veel meer bij de dag leven dan Turken. Hij meende dat maar weinig Nederlanders meer dan f10 000 spaargeld hebben. Turken spaarden volgens hem veel meer. Zijn verklaring voor dit verschil in spaarzin was dat Nederlanders niet hoeven te sparen voor de huwelijken van hun kinderen. 'Nederlandse kinderen zoeken zelf een man of vrouw. Maar bij ons zijn het de ouders die hun kinderen uithuwelijken.'

Het Turkse werkwoord *evlendirmek* wordt meestal vertaald als 'uithuwelijken', maar heeft vaak de connotatie van 'een huwelijk bekostigen'. De huwelijken van jongeren in de onderzoeksgroep waren veelal kostbare aangelegenheden. Sommige ouders spaarden er jarenlang voor. In de regel – hoewel daar allerlei variaties op zijn – koopt of betaalt de familie van de bruidegom een hoeveelheid goud voor de bruid en een deel van het huisraad voor het nieuwe paar. Daarnaast kan – afhankelijk van de streek van herkomst van de betrokken families – een bruidsprijs (*başlık*) worden betaald aan de ouders van de bruid. Soms ontvangt de moeder van de bruid ook *sut parası*, meestal in de vorm van een gouden armband, als 'beloning' voor het grootbrengen van haar dochter. Wanneer een bruidsprijs wordt betaald, geven de ouders van de bruid die in de meeste gevallen ook weer uit ten behoeve van het

huwelijk van hun dochter. (Over ouders die de voor hun dochter betaalde bruidsprijs zelf hielden, werd in de onderzoeksgroep veelal met afkeuring gesproken.) De familie van een bruid geeft haar een uitzet en vaak ook goud mee. In de regel betaalt deze familie ook het slaapkamerameublement voor het paar.

Als ideaal wordt gezien dat de ouders hun kinderen voorzien van een startkapitaal in de vorm van huisraad, goud en geld. Ik hoorde van een paar gevallen waarin ouders hun zoon bij zijn huwelijk zelfs het eigendomsbewijs van een huis of grondstuk in Turkije cadeau deden. Illustratief is ook het volgende citaat:

‘Bij jullie beginnen een jongen en een meisje bij hun huwelijk bij nul, ze hebben dan nog niets, en ze moeten alles zelf bij elkaar zien te verdienen. Bij ons helpen de ouders hun kinderen, ze geven hun bij hun huwelijk het nodige mee.’

De vrouw die deze vergelijking maakte, leidde me stralend van trots rond door de kamers die ze had ingericht voor haar zoon van negentien, die binnenkort zou gaan trouwen. Even tevoren had ze zich laten ontvallen dat ze graag ook haar jongste broer, die in Turkije woonde, zou helpen om te trouwen. Deze broer kon op zijn dertigste nog geen huwelijk bekostigen. In Turkije zijn alleen rijkere ouders in staat om hun kinderen bij hun huwelijk een startkapitaal zoals hierboven beschreven mee te geven. Kinderen van minder vermogende ouders krijgen bij hun huwelijk veel minder mee en kunnen vaak ook pas op latere leeftijd trouwen (zie hoofdstuk 2). De ouders van de eerste generatie waren merendeels afkomstig uit midden- en lagere inkomensgroepen in Turkije. Het is voor deze ouders een prestigekwestie dat het huwelijk van hun zoon of dochter gevierd wordt met een grote bruiloft, dat de bruid een arm vol gouden armbanden en een rijke uitzet kan tonen en dat het bruidspaar kan laten zien dat het degelijke meubels en apparaten van de beste merken meekrijgt. Het huwelijk van een zoon of dochter biedt de ouders (en vaak ook andere familieleden) gelegenheid tot statusconsumptie.⁷ Dezelfde neiging tot statusconsumptie rond huwelijken is ook bij andere migrantengroepen vastgesteld.⁸

Zoals in Turkije gebruikelijk is, onderhandelen de families van bruid en bruidegom tevoren over de hoeveelheid goud die de familie van de bruidegom zal geven en eventueel ook over de bruidsprijs en de omvang van de bruiloft. In Turkije steekt de familie van de bruidegom in de regel meer geld in het huwelijk dan de familie van de bruid, al behoort tegenover een hogere bruidsprijs ook een kostbaarder uitzet te staan. Bij sommige huwelijken van jongeren in de onderzoeksgroep werden deze regels min of meer losgelaten. Vooral wanneer een migrantendochter trouwt met een neef in Turkije, zijn haar ouders geneigd om meer geld uit te geven dan de familie van de bruidegom, opdat hun dochter er niet te bekaaid af komt. De bruidegom staat dan wel bij zijn schoonfamilie in het krijt. Hij kan deze schuld vereffenen door bijvoorbeeld bij het huwelijk van een jongere broer of zus van zijn vrouw royaal over de brug te komen.

Wanneer de bruidegom van een migrantendochter géén verwant is, verlangen haar ouders juist een extra grote hoeveelheid goud en soms ook een hoge bruidsprijs. Hun eigen legitimering is vaak dat ze hun dochter willen beschermen tegen (de financiële gevolgen van) echtscheiding. Waarschijnlijk speelt echter ook de huwelijksmarkt een rol. Verschillende informanten gebruikten als beeldspraak dat het in Turkije wordt gezien als een gouden armband om de arm van een meisje, indien zij haar huwelijkspartner naar West-Europa kan laten overkomen. Huwelijkskan-

didaten zijn daarom bereid tot extra hoge uitgaven. Overigens worden in Turkije ook extra hoge betalingen verlangd van migranten, wanneer zij daar op zoek gaan naar een bruid voor hun zoon. Een vader van een onlangs gehuwde zoon vertelde dat de ouders van de bruid een exorbitante bruidsprijs hadden gevraagd, terwijl bruidsprijsbetalingen in de stad waar zij woonden al lang niet meer gebruikelijk waren. 'Haar familie meende dat wij het geld hier voor het opscheppen hebben', legde hij met een zuur gezicht uit. Hij had zichzelf echter ook niet willen laten kennen. Hij was akkoord gegaan met het verlangde bedrag, al had hij een deel ervan moeten lenen van verwanten in Duitsland.

De huwelijksleeftijd

De zoons en dochters van migranten in de onderzoeksgroep trouwden jong, in vrijwel alle gevallen voor hun twintigste jaar. Dochters trouwden jonger dan zoons. Het kwam nogal eens voor dat in Turkije geboren dochters op papier enkele jaren ouder waren dan hun werkelijke leeftijd, zodat ze al voor hun achttiende verjaardag getrouwd konden zijn.⁹ Andere onderzoekers constateerden dat de huwelijksleeftijd bij Turkse migranten in Nederland (in vergelijking met de huwelijksleeftijd in Turkije) eerder is gedaald dan gestegen (Rıvancıoğlu e.a. 1986: 136). Als verklaring opperden deze onderzoekers dat het voor de ouders een 'veilig idee' is als hun kinderen getrouwd zijn. Dochters behoren als maagd het huwelijk in te gaan. Bij zoons kan een huwelijk op jonge leeftijd worden gezien als een 'oplossing' wanneer hij op school mislukt – hetgeen bij de tussengeneratie zeer veel voorkomt (1986: 134-136). Dit veiligheidsmotief speelde ook in mijn onderzoeksgroep een rol. Weliswaar zeiden de meeste ouders vertrouwen te hebben in hun dochters, maar ze hadden ook het gevoel dat het gedrag van hun dochters met argusogen gevolgd werd. Sommige ouders waren bovendien bevreesd dat hun dochters geschaakt zouden worden. Enkele ouders hoopten hun zoons door een huwelijk – en de verantwoordelijkheden die de huwelijkse staat met zich meebrengt – van het slechte pad te houden (zie bijvoorbeeld case 7 in het volgende hoofdstuk).

Bovendien is het voor de ouders een prestigekwestie dat hun kinderen een goed huwelijk – met een goede partij en gepaard gaande met een prestigieuze bruiloft en de nodige betalingen en geschenken – sluiten. Ook daarom zullen sommige ouders het een 'veilig idee' vinden als hun zoon of dochter jong trouwt. Dan kunnen zij als ouders nog meer invloed uitoefenen op de partnerkeuze en de verdere gang van zaken rond het huwelijk. Een andere mogelijke verklaring voor huwelijken op jonge leeftijd kwam al naar voren in hoofdstuk 5. Migrantenvrouwen staan soms onder grote druk om hun dochters uit te huwelijken aan landgenoten – veelal ook verwanten – die door een huwelijk toelating tot West-Europa hopen te verkrijgen.

Enkele regels van het Nederlandse vreemdelingenrecht kunnen een huwelijk op jonge leeftijd in de weg staan. Zo dienen jongeren die een partner uit het land van herkomst willen laten overkomen, over 'passende' huisvesting te beschikken. Jongeren die korter dan vijf jaar in Nederland verblijven, moeten bovendien over 'voldoende middelen van bestaan' beschikken. Hun inkomen mag niet onder de bijstandsnorm voor gehuwden liggen.¹⁰ Deze vereisten vormen waarschijnlijk een grotere belemmering voor meisjes dan voor jongens. Een dochter kan na haar huwelijk niet bij haar ouders blijven inwonen, zij zal dus moeten wachten op toewijzing van een woning. Voor een kortverblijvende dochter zal het ook extra

moelijk zijn om aan de inkomenseis te voldoen (vgl. Aalberts 1985). Niet alle ouders in de onderzoeksgroep hielden bij de uithuwelijking van hun dochters rekening met deze vereisten. Verschillende dochters die al waren uitgehuwelijkt moesten dan ook nog jaren wachten voordat ze aan de vereisten voor gezinshereniging konden voldoen.

Steeds meer Turkse jongeren verblijven al meer dan vijf jaar in Nederland, zodat ze op hun achttiende verjaardag recht hebben op een vestigingsvergunning. Deze jongeren hoeven niet te voldoen aan een inkomenseis om een partner uit Turkije te laten overkomen.¹¹ Vóór 1993 konden zij zich zelfs van een hoger inkomen verzekeren door jong te trouwen. De bijstandsregeling gaf gehuwde jongeren ongeacht hun leeftijd aanspraak op een inkomen ter hoogte van het wettelijk minimumloon. Het inkomen van ongehuwde jongeren (minimumjeugdloon of daaraan gekoppelde uitkering) lag veelal aanzienlijk lager. Sinds 1 januari 1993 geldt echter dat de hoogte van de bijstandsuitkering voor gehuwden mede afhankelijk is van de leeftijden van de echtgenoten.¹² Ik had overigens niet de indruk dat het te behalen uitkeringsvoordeel een overweging vormde bij het jong huwen van jongeren in de onderzoeksgroep. Het effect van de bijstandsregeling was eerder dat de inkomenspositie van een jongen of meisje helemaal geen overweging vormde bij zijn of haar huwelijk – noch voor de jongere zelf, noch voor de ouders. Na het huwelijk kon immers in ieder geval op een inkomen ter hoogte van het minimumloon gerekend worden.

De partnerkeuze

In hoofdstuk 5 bleek al dat de meeste jongeren in de onderzoeksgroep een huwelijkspartner uit Turkije lieten overkomen (zie tabel 5). Uit de beschikbare cijfers over huwelijken die in Turkije (of op Turkse consulaten) gesloten worden, blijkt ook dat in Nederland woonachtige Turken in driekwart van de gevallen een bruid of bruidegom uit het land van herkomst halen (Tas 1989). Het zijn vooral ook de ouders die de voorkeur geven aan een in het land van herkomst opgegroeide schoonzoon of schoondochter. Van een schoondochter uit Turkije verwachten ze een grotere inschikkelijkheid (en bereidheid tot inwoning) dan van een meisje dat al in Nederland woont. Een schoonzoon uit het land van herkomst zou betrouwbaarder zijn en meer gemotiveerd om iets van zijn verblijf in het buitenland te maken. Ik hoorde nogal eens opmerken dat in Nederland opgegroeide Turkse jonge mannen 'gedegeneerd' (*degenere*) zijn. Ze zouden als gevolg van de werkloosheid, de uitkeringen en de Nederlandse (jeugd)cultuur niet meer gewend of bereid zijn om hard te werken. Huwelijkskandidaten uit Turkije worden over het algemeen hoger aangeslagen – vaak ook door de huwbare jongeren zelf – al zijn migranten met huwbare dochters er niet altijd gerust op dat het deze kandidaten allereerst om een huwelijk (en niet om een verblijfsvergunning) te doen is. Er zijn overigens ook ouders die liever geen schoonzoon uit Turkije willen. Een ouders zijn het onderling niet altijd eens. Een vrouw vertelde

'Mijn man wil onze oudste dochter ten huwelijk geven aan een familie die hij onlangs heeft leren kennen. Volgens hem hebben ze een prachtige meubelzaak in Izmir. Ik geloof dat niet zo. Ze houden nu de schijn op, maar na de bruiloft blijken ze opeens schulden te hebben. Waarom willen ze anders hun zoon naar

Nederland laten gaan? Ik wil mijn dochter niet aan iemand in Turkije uithuwelijken. Ze is in Nederland geboren en ze leert hier ook door. Volgens mij kan het nooit goed gaan als ze trouwt met iemand van daar die weinig opleiding heeft.'

Dit echtpaar had nog een strijdpunt. De man, die volledig arbeidsongeschikt was verklaard, wilde zo snel mogelijk remigreren. De vrouw wilde de kinderen eerst hun opleiding in Nederland laten afmaken.

De meeste ouders gaan bij de partnerkeuze voor hun zoon of dochter niet uitsluitend op in de eerste plaats op individuele kenmerken (karakter, opleiding, beroep) van kandidaten af. De familie van de huwelijkspartner wordt zeker zo belangrijk gevonden als de huwelijkspartner zelf. Mede daarom trouwden de meeste jongeren in de onderzoeksgroep met verwanten of met dorps- of streekgenoten: hun families kenden elkaar al, of konden eenvoudig inlichtingen over elkaar inwinnen. Bij niet-verwanten, en zeker bij kandidaten uit andere landstrekken, verkeert men in grotere onzekerheid. De familie van een huwelijkskandidaat moet in ieder geval goed bekend staan en liefst ook in goeden doen zijn. Sommige ouders hechten daarnaast belang aan het opleidingsniveau van de kandidaat. Vooral bij de partnerkeuze voor een dochter wordt hierop gelet. Een schoonzoon zonder diploma's zou geen kans maken op de Nederlandse arbeidsmarkt. Bij de keuze van een schoondochter wordt minder belang gehecht aan haar opleiding, omdat zij geen kostwinner zou hoeven te worden. Niettemin trouwden verschillende zoons van migranten in de onderzoeksgroep met meisjes uit Turkije die hoger opgeleid waren dan zijzelf.

Bij naaste verwanten geven veelal andere overwegingen (dan de welstand van de familie of het opleidingsniveau van de kandidaat zelf) de doorslag. Migrantenvrouwen kunnen zich moreel verplicht voelen om hun kinderen uit te huwelijken binnen de kring van verwanten in Turkije (zie hoofdstuk 5). Bij verwanten kunnen de onderhandelingen en besluitvorming ook anders verlopen. In het geval van niet-verwanten dient de familie van de jongen een huwelijksaanzoek in bij de ouders van het meisje. Die kunnen met nee antwoorden of het aanzoek in beraad nemen. Wanneer de ouders van het meisje menen dat het om een geschikte kandidaat gaat, leggen ze het aanzoek meestal ook aan hun dochter voor. Na de nodige beraadslagingen zeggen ze dan ja of nee op het aanzoek. Dit is de normale gang van zaken bij niet-verwanten (vgl. De Vries 1987: 122).

In het geval van nauwe verwanten is vaak al veel eerder afgesproken dat een zoon en dochter met elkaar zullen trouwen. Wanneer de kant van de jongen dan om de hand van het meisje komt vragen, kan haar familie eigenlijk alleen nog maar bevestigend antwoorden. Het aanzoek is dan te zien als het claimen van een recht. In de onderzoeksgroep deed zich één geval voor waarin een dochter zéér tegen haar wil trouwde met een neef in Turkije. Haar ouders hadden haar jaren geleden ten huwelijk beloofd en wilden tegenover hun verwanten niet terugkomen op hun belofte. Er is overigens niet altijd sprake van een duidelijke afspraak of belofte. In hoofdstuk 5 werd het geval beschreven van een vrouw die haar broer bij haar vertrek naar Nederland had beloofd dat ze zijn zoon hier ook naar toe zou halen, en die zich op grond daarvan verplicht voelde om haar dochter aan deze neef uit te huwelijken.

De ouders drukken in verreweg de meeste gevallen hun stempel op de partnerkeuze. Het komt ook wel voor dat een jongen en een meisje zelf de wens opvatten om met elkaar te trouwen. Maar de jongen zal dan van zijn ouders gedaan trachten te krijgen dat ze een aanzoek om de hand van het meisje doen. Er zijn maar weinig jongeren die ook zonder de instemming van hun ouders hun partnerkeuze doorzetten. Vooral meisjes achten zichzelf minder goed dan hun ouders in staat om een huwelijkspartner te kiezen. De meeste meisjes hebben ook weinig gelegenheid om een partner te leren kennen. Verkering met een jongen is in ieder geval ondenkbaar. Veel meisjes zien de instemming van hun ouders ook als een verzekering voor het geval dat hun huwelijk zou mislukken. Een pas gehuwde vrouw legde uit:

‘Mijn man en ik wilden zelf met elkaar trouwen, maar ik was denk ik niet met hem getrouwd als mijn ouders geen toestemming hadden gegeven. Je kunt ook tegen de wil van je ouders in trouwen. Maar als je huwelijk dan mislukt, dan kun je niet meer naar hen terug. Dan zeggen je ouders ook: je wilde toen niet naar ons luisteren, zorg nu ook maar voor jezelf.’

Overigens is het twijfelachtig of ouders in de toekomst een even grote invloed op de partnerkeuze zullen kunnen uitoefenen. Uit ander onderzoek is bekend dat Turkse meisjes die in Nederland zijn opgegroeid, zich nogal eens verzetten tegen door hun ouders gearrangeerde huwelijken met partners in het herkomstland. Onder meer om deze reden lopen steeds meer Turkse meisjes van huis weg (Brouwer e.a. 1992). In de onderzoeksgroep deed een dergelijk geval zich (nog) niet voor. Wel dreigde één meisje haar ouders met wegllopen als ze haar zonder haar instemming zouden uithuwelijken. De ouders leken wel degelijk onder de indruk van hun dochters dreigement. Kort tevoren was namelijk in de buurt een Turks meisje weggelopen, omdat haar ouders haar ten huwelijk wilden geven aan kennissen in Turkije. Het meisje was na bemiddeling van het Turkse consulaat naar haar familie teruggekeerd. Haar ouders hadden echter moeten beloven dat ze haar niet zouden uithuwelijken of terugsturen naar Turkije. En het consulaat had het meisje hulp toegezegd voor het geval dat haar ouders zich niet aan de afspraak zouden houden.

De jongere ouders in de onderzoeksgroep zeiden niet te geloven dat zij later nog de partnerkeuze voor hun kinderen zouden bepalen, al maakten ze wel onderscheid tussen zoons en dochters. Zoons zouden zelf met een kandidate kunnen komen. De ouders wilden dan nog ja of nee kunnen zeggen. Voor dochters lag het anders. Zelfs de meest soepele ouders konden zich niet voorstellen dat hun dochters later net als Nederlandse meisjes – of net als hun broers – verkering zouden hebben. Ouders van jongere (in Nederland geboren) zoons en dochters verwachtten ook eerder dat hun kinderen de voorkeur zouden geven aan een partner die al in Nederland woont, dan dat ze een bruid of bruidegom uit het land van herkomst zouden laten overkomen. De meeste jongere ouders verbonden hieraan de conclusie dat hun zoons en schoondochters dan ook wel niet bij hen in zouden blijven wonen.

Schakingen

De meeste huwelijken in de onderzoeksgroep vonden plaats met instemming van de wederzijdse ouders. Ik maakte echter ook twee gevallen mee waarin de ouders van de bruid uitdrukkelijk géén toestemming hadden verleend; nog meer van dergelijke gevallen kwamen mij ter ore. De betreffende bruiden werden geschaakt door

'toeristen'. Schakingen komen ook in Turkije voor. Turken maken onderscheid tussen twee vormen van schaking. In geval van *kaçırma* wordt het meisje tegen haar wil ontvoerd; van *kaçışma* wordt gesproken indien het meisje zich laat schaken door een huwelijkskandidaat die haar ouders afwijzen. De eerste vorm roept in het algemeen sterke morele afkeuring op. De tweede vorm wordt veelal enigszins geromantiseerd. Overigens is voor niet-ingewijden lang niet altijd vast te stellen of het om een geval van *kaçırma* of *kaçışma* gaat. In sommige gevallen van *kaçışma* proberen de schakers het erop te laten lijken dat het meisje tegen haar wil wordt geschaakt. Voor het meisje heeft dat als voordeel dat haar familie háár niets te verwijten heeft.

In de onderzoeksgroep deden zich twee schakingen voor. In het ene geval liet het meisje zich schaken door een 'toerist', die eerder een huwelijksaanzoek had gedaan bij haar ouders. Haar ouders wilden hun woord niet geven voordat hun dochter eindexamen had gedaan. Hun dochter leek daarmee in te stemmen. Enkele maanden later liet zij zich echter overhalen door haar schaker, die zijn verblijf in Nederland zo snel mogelijk wilde legaliseren. De ouders van het meisje gingen naar de politie, maar die zei niets te kunnen doen, omdat hun dochter meerderjarig was en niet met geweld ontvoerd scheen te zijn. Na de bruiloft verzoenden de ouders zich met hun dochter en schoonzoon.

Het tweede geval liep slechter af. Ook hier had de schaker (eveneens een 'toerist') eerst een huwelijksaanzoek gedaan bij de ouders van het meisje. De partijen konden het echter niet eens worden over de huwelijksbetalingen. De vader van het meisje wilde zelf f15.000 ontvangen. Hij zei dit geld de eerste jaren voor zijn dochter te willen beheren; later zou hij het aan haar geven. De familie van de jongen was slechts bereid het bedrag te storten op een rekening op naam van het meisje en de jongen samen. Na de schaking deed de vader aangifte bij de politie. Het meisje was nog maar zestien jaar. De politie spoorde het paar op en zette de jongen het land uit. Het meisje zei niet terug te durven naar haar vader. Zij werd in een tehuis ondergebracht. (Een jaar later trouwde ze alsnog met haar schaker.)

Religieuze en burgerlijke huwelijken

Op het Turkse platteland bleef het nog lang nadat het burgerlijk huwelijk was ingevoerd gebruikelijk om alleen een religieus huwelijk te sluiten. Sommigen van de eerste generatie arbeidsmigranten in de onderzoeksgroep sloten pas na hun migratie een burgerlijk huwelijk. Ze deden dat opdat hun vrouw en kinderen zouden worden meeverzekerd in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid (ziekenfonds, kinderbijslag, AWW). Dezelfde migranten lieten hun kinderen in Turkije veelal alleen een religieus huwelijk sluiten. Soms waren de betrokken kinderen nog te jong voor een burgerlijk huwelijk; dat gold bijvoorbeeld voor Volkan in case 6. Maar de vaders hoopten zo ook te voorkomen dat de kinderen door de Nederlandse overheid niet meer als lid van hun gezin zouden worden beschouwd. Doordat de burgerlijke staat van de kinderen 'ongetrouwd' bleef, konden ze met hun vaders meeverzekerd blijven in het Nederlandse stelsel. Bovendien komen volgens het Nederlandse vreemdelingenrecht alleen ongehuwde kinderen in aanmerking voor toelating ten behoeve van gezinshereniging.¹³ De ouders hoopten de weg naar Nederland open te houden voor hun kinderen.

Verscheidene religieus gehuwde zoons en dochters kwamen later inderdaad met de rest van het gezin mee naar Nederland. Bij hun binnenkomst verzwegen ze dat ze getrouwd waren. Pas toen ze in aanmerking kwamen voor een zelfstandige verblijfsvergunning en voldeden aan de vereisten voor gezinshereniging, trouwden ze voor de wet en lieten ze hun eigen gezin overkomen.¹⁴ Soms gingen de betrokkenen er ook vanuit dat voor de Nederlandse vreemdelingenwet alleen een burgerlijk huwelijk telde. Dat was niet zo'n vreemde gedachte: de vaders hadden immers ook eerst de gang naar de burgerlijke stand moeten maken om hun vrouw en kinderen in Turkije mee te verzekeren in het Nederlandse stelsel. In werkelijkheid wordt echter aan alle kinderen die niet meer tot het ouderlijk gezin behoren – ongeacht of ze wettig gehuwd zijn – het recht op toelating voor verblijf bij de ouders ontzegd. Uit de jurisprudentie blijkt dat zelfs in geval een religieus gehuwde zoon in Turkije is blijven inwonen in het familiehuishouden van zijn ouders – en dus geen zelfstandig gezinshuishouden heeft gevormd – wordt geoordeeld dat hij zich al uit het ouderlijk gezin los heeft gemaakt. Voor de Nederlandse rechter is doorslaggevend dat hij een eigen gezin heeft gevormd.¹⁵

In Turkije kwam ik nog verscheidene gehuwde aspirant-migranten tegen die hadden afgezien van een burgerlijk huwelijk om de mogelijkheid van emigratie open te houden. Deze mannen lieten mij duidelijk blijken dat ze hoopten op een (schijn)huwelijk met een Europese vrouw. Voor gevestigde Turkse migranten is het daarentegen steeds meer vanzelfsprekend geworden om, zoals het Turkse Burgerlijk Wetboek voorschrijft, éerst voor de wet te trouwen. Overigens schrijft ook het Nederlandse Burgerlijk Wetboek voor dat het burgerlijk huwelijk vóór het kerkelijk huwelijk gesloten wordt, maar de meeste Turkse migranten trouwen voor de Turkse, en niet voor de Nederlandse wet.¹⁶ Alle burgerlijke huwelijken die zich in de onderzoeksgroep voordeden, werden in Turkije of op Turkse consulaten gesloten.

Soms verloopt er meer dan een jaar tussen de wettelijke en de religieuze huwelijkssluiting. Vooral bij huwelijken tussen migrantendochters en aspirant-migranten is dat eerder regel dan uitzondering. De wettelijke huwelijkssluiting vindt dan tegelijk met de verloving plaats, als een officiële bekrachtiging die bepaalde voordelen oplevert. De verloofden – die dus op papier al gehuwd zijn – kunnen zo al voor de 'echte' huwelijkssluiting voldoen aan alle vereisten voor de overkomst van de aspirant-migrant (huisvesting, paspoort, machtiging tot voorlopig verblijf). Het komt ook voor dat de huwelijkspartner alvast naar Nederland overkomt (of dat hij hier al verblijft als 'toerist'), maar dat het paar nog niet gaat samenwonen. De bruid blijft bij haar ouders wonen, terwijl de bruidegom inwoont bij hier gevestigde verwanten (die dan meestal ook als 'huwelijksmakelaars' zijn opgetreden) en het geld voor zijn huwelijk bij elkaar probeert te verdienen. De later georganiseerde inzegening door een imam wordt als de 'echte' huwelijkssluiting gezien. Dan wordt ook de bruiloft gevierd en pas daarna gaan bruid en bruidegom samenwonen.¹⁷

Ik kwam overigens twee gevallen tegen van migrantenzoons die alleen een religieus huwelijk hadden gesloten. In het ene geval (Volkan uit case 6) ging het om een verbintenis met een Nederlandse vrouw; in het andere geval om een verbintenis met een in Nederland geboren Turkse. In beide gevallen stonden de ouders van de man niet achter de partnerkeuze en leken ze aanvankelijk op een spoedige scheiding te hopen. Er werd ook geen bruiloft gevierd. Bij de keuze voor een religieuze in

plaats van een wettelijke bekrachtiging van de verbintenis leken allerlei redenen en motieven een rol te hebben gespeeld. In het geval van Volkan was een burgerlijk huwelijk aanvankelijk ook uitgesloten omdat hij voor de wet nog getrouwd was met zijn Turkse vrouw.

5 Nabeschouwing

Anders dan men wellicht zou verwachten, heeft de migratie naar Nederland het ideaal van het patrilineair uitgebreide familiehuishouden voor sommige migranten beter te verwezenlijken gemaakt. De verklaring moet vooral worden gezocht in de gang van zaken rond de huwelijkssluiting. Turkse huwelijken gaan idealiter gepaard met omvangrijke financieel-economische transacties. De 'ideale' huwelijksleeftijd ligt relatief laag. In Turkije, onder minder gunstige financieel-economische omstandigheden, zouden sommige zoons wellicht al voor hun trouwen het ouderlijk huis hebben moeten verlaten om het geld voor hun huwelijk bij elkaar te verdienen. Ze zouden daar ook op latere leeftijd zijn getrouwd. In Nederland zijn Turkse ouders beter in staat om hun zoons op jonge leeftijd te laten trouwen. De ouders financieren de huwelijken van hun kinderen. Mede daardoor kunnen ze ook hun stempel drukken op de partnerkeuze. De hele gang van zaken draagt ertoe bij dat zoons na hun trouwen nog een aantal jaren bij hun ouders blijven wonen. Wat daar ook toe bijgedragen heeft, is dat het in veel families lange tijd de bedoeling was dat ouders en zoons gezamenlijk zouden terugkeren naar Turkije.

In de toekomst zal het ideaal van de patrilineair uitgebreide familie waarschijnlijk niet gehandhaafd blijven. Het is te verwachten dat jongeren van de tweede generatie steeds minder bereid zullen zijn tot inwoning in een familiehuishouden. De meeste zoons van de tussengeneratie blijven nu ook alleen de eerste jaren van hun huwelijk bij hun ouders inwonen. Anders dan hun (schoon)ouders zien deze zoons en hun vrouwen de inwoning ook niet als de verwezenlijking van een ideaal.

VII Relaties tussen gezinsleden

1 Inleiding

De migratie naar Nederland bracht een andere bestaanswijze met zich mee, vooral voor migranten afkomstig van het Turkse platteland. Daar leefden de meeste families van de opbrengsten van een eigen bedrijfje, al dan niet aangevuld door inkomsten uit loonarbeid. Aanvankelijk hoopten veel arbeidsmigranten hier in korte tijd voldoende te verdienen om de bestaansbasis van hun gezin of familie in Turkije voor eens en altijd zeker te stellen. In de praktijk lukte dit lang niet alle migranten. Velen lieten uiteindelijk hun gezin naar Nederland overkomen. Zo raakten ze voor hun levensonderhoud blijvend aangewezen op arbeid in loondienst en – steeds meer – op het stelsel van sociale zekerheid van de Nederlandse verzorgingsstaat. Slechts een kleine minderheid van de Turkse migranten leeft hier weer van een eigen bedrijf.

Het is aannemelijk dat deze andere bestaanswijze en de opnemingswijze in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid ook veranderingen in de verhoudingen binnen gezinnen of families met zich meegebracht hebben. Beroeps- en gezinsleven zijn in Nederland veel minder met elkaar verbonden dan op het Turkse platteland. Inkomstenbronnen zijn veel meer geïndividualiseerd dan vóór de migratie. Vrouwen en jongeren hebben meer mogelijkheden gekregen om een eigen inkomen (loon of uitkering) te verwerven. Het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid biedt soms een alternatief voor de man of vader als kostwinner. Ook vrouwen die zelf nooit inkomsten uit arbeid hebben gehad, kunnen in geval van echtscheiding aanspraak maken op een (bijstands)uitkering. Werkloze en schoolgaande jongeren hebben vanaf hun achttiende aanspraak op een eigen uitkering (bijstand of studiefinanciering).¹ Wat voor uitwerkingen hebben deze veranderingen binnen gezinnen en families? Zijn de onderhandelingsposities van ouders en kinderen en van echtgenoten ten opzichte van elkaar veranderd door de geïndividualiseerde inkomens? Zijn de leden van huishoudens nog bereid om hun inkomsten met elkaar te delen? Wordt er nog gespaard voor gezamenlijke doelen? Zijn de opvattingen over kostwinnerschap veranderd als gevolg van de opnemingswijze in de Nederlandse verzorgingsstaat? Deze en andere vragen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

2 Twee cases

De cases illustreren enkele tendensen die ook in de volgende paragrafen naar voren komen. In case 7 is sprake van huwelijksmoeilijkheden. Aanvankelijk fungeert de uitgebreide familie nog als buffer. Als de familie wordt opgesplitst, raken de echtgenoten steeds meer aangewezen op Nederlandse overheidsvoorzieningen. Die voorzieningen dragen uiteindelijk bij tot de ontbinding van het huwelijk. Case 8 illustreert dat het delen van hulpbronnen binnen de uitgebreide familie minder vanzelfsprekend wordt als inkomstenbronnen geïndividualiseerd zijn. Ook blijken

dochters niet meer als vanzelfsprekend te worden uitgesloten van de nalatenschap. De familie in deze case is overigens dezelfde als die in case 5 in hoofdstuk 5.

Case 7: overheidsvoorzieningen bevorderen een scheiding

Asiye kwam drie jaar geleden naar Nederland, op achttienjarige leeftijd. Kort tevoren was ze met Bülent getrouwd. Ze hadden elkaar tijdens zijn vakantie in Turkije leren kennen. Ze trokken eerst bij Bülents ouders in. Asiye had liever een zelfstandig huishouden gehad – haar ouders hadden die wens ook naar voren gebracht in de onderhandelingen voorafgaand aan het huwelijk – maar Bülents ouders zouden over een jaar naar Turkije terugkeren en Bülent en Asiye zouden de woning dan voor zichzelf hebben.

Zolang ze bij Bülents ouders inwoonden, waren er geen problemen. Asiye, die in Turkije een middelbare opleiding had gevolgd, volgde een intensieve taalcursus om het Nederlands snel onder de knie te krijgen. Ze had ook al gauw een paar vriendinnen in de buurt, evenals zichzelf jonge Turkse vrouwen. Bülent had slechts een paar jaar lager technisch onderwijs gevolgd. Hij had geen vaste baan, maar werkte van tijd tot tijd als uitzendkracht. Een jaar na hun huwelijk werd hun eerste kind geboren. Niet lang daarna keerden Bülents ouders terug naar Turkije en begonnen voor het jonge paar de problemen.

Bülent raakte steeds meer geld kwijt aan speelautomaten. Toen zijn ouders nog in Nederland woonden, speelde hij ook al. Maar omdat hij toen nog een groot deel van zijn inkomsten afdroeg aan zijn ouders en zij de huur en overige vaste huishoudenslasten betaalden, bleef de schade beperkt. Na het vertrek van zijn ouders hield Bülent op met werken en hing hij steeds meer rond in koffiehuizen met speelautomaten. Hij en Asiye hadden al snel een huurschuld. Toen het tot Asiye doordrong wat er met Bülent aan de hand was, kwam meteen ook de gedachte aan echtscheiding bij haar op. Een van de overwegingen die haar weerhielden, was dat ze haar verblijfsrecht in Nederland zou kunnen verliezen. Asiye wilde in Nederland blijven. In Turkije zou ze zichzelf en het kind niet kunnen onderhouden. Ze zou op haar ouders kunnen terugvallen, maar dat wilde ze niet. Waarschijnlijk schaamde ze zich, omdat ze zelf voor Bülent had gekozen. Bülent beloofde overigens voortdurend beterschap, en er waren weken waarin hij de verleiding van het gokken wist te weerstaan.

Een van Asiyes vriendinnen bracht haar op een ander idee. Zij raadde Asiye aan om een eigen bankrekening te openen en de uitkering van de sociale dienst – Asiye en Bülent waren inmiddels teruggefallen op de bijstand – voortaan daarop te laten storten. Bülent zou er dan niet meer bij kunnen. In een opwelling van goede wil stemde Bülent met deze regeling in. Asiye beheerde een jaar lang hun inkomen. Tot haar voldoening lukte het haar om de huurschuld af te lossen. Ze zei niettemin jaloers te zijn op vrouwen die alle geldzaken aan hun man kunnen overlaten: 'Die vrouwen hebben geen geldzorgen.'

Bülent hield zich een paar maanden in. Daarna begon hij Asiye te bedreigen en te slaan om geld van haar los te krijgen. Toen hun huwelijk drie jaar bestond, besloot Asiye bij Bülent weg te gaan. Een maatschappelijk werkster had haar verzekerd dat ze in Nederland zou kunnen blijven en een beroep op de bijstand zou kunnen doen. Zolang de scheiding nog niet was uitgesproken en ze nog geen woning had, zou ze in een blijf-van-mijn-lijf-huis kunnen wonen. Een bijkomende

bron van zekerheid voor Asiye waren de gouden sieraden die ze bij haar huwelijk van haar schoonfamilie en haar eigen familie had gekregen, en die ze voor haar vertrek naar Nederland aan haar ouders in bewaring had gegeven. Deze sieraden zou ze te gelde kunnen maken om een nieuwe woning in te richten. Het laatste dat ik over Asiye en Bülent hoorde, was dat Asiye met hun kind was weggelopen naar een blijf-van-mijn-lijf-huis en dat ze echtscheiding had aangevraagd.

Case 8: pooling wordt minder vanzelfsprekend

Orhan en Nurten woonden de eerste jaren van hun huwelijk bij Orhans ouders in. Ze kregen in die jaren twee kinderen, die door Orhans moeder werden verzorgd. Orhan en Nurten werkten beiden. Hun inkomsten droegen ze aan Orhans vader af. Orhans jongere broers en zusters deden dat ook. Als ze geld nodig hadden, moesten ze Orhans vader erom vragen. Nurten zegt nu, terugkijkend, dat ze het destijds vanzelfsprekend vond om haar inkomsten af te geven:

‘Ik dacht er niet bij na. Ik kwam net uit Turkije. Daar had ik ook altijd voor mijn ouders gewerkt, ik had nooit eigen inkomsten gehad. En zij, mijn schoonouders, waren immers ook familie.’

Alhoewel Nurten zegt dat ze het destijds vanzelf vond spreken, weet ze wel vrij nauwkeurig hoeveel geld zij en Orhan in totaal aan zijn vader hebben afgedragen:

‘f40.000, of nog meer, als je meetelt dat Orhan ook al werkte voordat wij getrouwd waren. Van dat geld hadden we in Turkije een groot huis kunnen kopen. We hebben dat ook wel eens tegen mijn schoonvader gezegd. Dan zei hij dat wij daarvoor ook kost en inwoning hadden.’

Van de gezamenlijke besparingen kocht Orhans vader in Turkije een perceel grond waarop hij vier appartementen liet bouwen. Drie daarvan waren bestemd voor zijn zoons. Hij en zijn vrouw hoopten samen met hun zoons naar Turkije terug te keren. Orhans vader kon de bouw van de appartementen niet geheel zelf financieren. Hij had zijn schoondochter Nurten bij haar huwelijk voor ongeveer f5.000 aan gouden armbanden geschonken. Hij vroeg die armbanden van haar terug, met de belofte dat hij haar later eenzelfde hoeveelheid goud (of de tegenwaarde ervan) terug zou geven. Orhans vader leende bovendien f20.000 van een bank in Nederland. Orhan tekende samen met zijn vader voor de afbetaling van die lening.

Orhans vader overleed nog voordat de appartementen werden opgeleverd. Niet lang daarna zetten Nurten en Orhan hun eigen huishouden op. Nurten wilde graag verhuizen. Ze was – tot haar opluchting – ontslagen en kon nu zelf voor haar kinderen zorgen. Orhans moeder verzette zich tegen hun verhuizing. Zij vond dat Orhan de plaats van zijn vader aan het hoofd van het huishouden behoorde in te nemen. Orhan stemde er desondanks mee in om te verhuizen. Hij liet Nurten beloven dat ze zijn moeder elke dag zou gaan helpen. Verder rekende hij erop dat zijn jongere broers bij hun moeder zouden blijven wonen.

Orhan loste na de dood van zijn vader de banklening af. Aanvankelijk had hij nog zijn loon en had Nurten haar werkloosheidsuitkering, maar het duurde niet lang of Nurtens uitkering liep af en hijzelf werd ontslagen. Orhan was niet in staat om van zijn werkloosheidsuitkering en zijn gezin te onderhouden en zijn verplichtingen tegenover de bank na te komen. Hij slaagde daar slechts in door er ‘zwart’ bij te

werken. De lening is inmiddels afgelost. Nurten zou graag zien dat het eigendomsbewijs van een van de appartementen op hun naam zou worden gesteld. Nurten vindt dat zijzelf en Orhan daar recht op hebben, nu zij ervoor gezorgd hebben dat de lening ten behoeve van de appartementen is afgelost. Orhan vindt het echter niet raadzaam om een en ander bij zijn familie aan te kaarten. Hij voorziet problemen indien zijn broers en zusters dan ook hun deel opeisen.

Na de dood van Orhans vader heeft geen verdeling van de nalatenschap plaats gevonden. Orhans vader had alle drie zijn zoons een appartement willen nalaten. Volgens de Turkse wet hebben de dochters Fatma en Ayten echter aanspraak op een even groot deel van de nalatenschap als hun broers. Orhan en zijn moeder, die samen de nalatenschap beheren, zouden het niet onredelijk vinden om Fatma en Ayten een vergoeding te betalen, vooral omdat de beide vrouwen destijds ook met hun inkomsten hebben bijgedragen aan de aankoop van de grond. Maar daarmee is nog niet vastgesteld wat dan een redelijke vergoeding is. Als Fatma en Ayten een vergoeding ter hoogte van hun wettelijk erfdeel zouden verlangen, zouden hun broers in financiële problemen komen. Vooralsnog lijken met uitzondering van Nurten alle familieleden de nalatenschap liever onverdeeld te laten.

Orhans moeder, Raziye, kreeg na de dood van haar man voor het eerst in haar leven een eigen inkomen: een AWW-uitkering. Raziye leerde noodgedwongen met geld om te gaan, terwijl ze analfabeet was en al achter in de veertig. Haar dochters trouwden en gingen het huis uit. Haar middelste zoon en zijn – door hem zelf gekozen – vrouw bleven een paar jaar bij haar inwonen. Anders dan Orhan en Nurten, die hun inkomsten afdroegen aan Orhans vader, hielden Orhans jongere broer en zijn vrouw hun inkomsten in eigen beheer. Onlangs hebben ze hun eigen huishouden opgezet. Raziye woont nu alleen met haar ongehuwde jongste zoon. Hij is zeventien jaar en nog schoolgaand.

Orhan verricht de girale betalingen ten behoeve van het huishouden (huur, gas en licht, telefoon). Raziye, die wel in staat is om getallen te lezen, houdt de stand van haar bankrekening nauwgezet bij. Na de dood van haar man sloot ze een banklening af om hem in Turkije te laten begraven en om *iskat*, aalmoezen voor zijn zieleheil, te laten uitdelen. Die lening heeft ze inmiddels afgelost. Toch vindt ze het steeds moeilijker worden om rond te komen met haar uitkering. Haar jongste zoon vraagt haar elke dag om geld. Hij beweert dat zijn klasgenoten hem uitlachen als hij brood van huis meeneemt of kleding aantrekt die zijn moeder voor hem heeft gekocht. Meestal geeft Raziye toe:

‘Als ik hem geen geld geef, kan hij wel gaan inbreken. Daar moet ik ook rekening mee houden, ik ben verantwoordelijk voor hem.’

Raziye meent dat huishoudens met een man aan het hoofd veel beter in staat zijn om te sparen. Zij kan als vrouw de financiële teugels niet zo strak houden als haar man vroeger. Raziye zegt daarom uit te kijken naar de dag waarop haar jongste zoon achttien wordt:

‘Dan hoef ik hem niets meer te geven. Hij heeft dan zijn eigen uitkering en ik krijg geen geld meer voor hem.’

Tegelijkertijd hoopt Raziye dat deze jongste zoon wel bij haar zal blijven wonen. Ze zou hem – het liefst ook al op zijn achttiende verjaardag – getrouwd willen zien met een nichtje in Turkije. Als getrouwd man zou hij zich wellicht wat meer verantwoordelijk gaan voelen voor het huishouden; daarnaast hoopt Raziye weer aanspraak en hulp van een inwonende schoondochter te krijgen.

3 Echtgenoten

Turkse vrouwen hebben in West-Europa meer mogelijkheden gekregen om een eigen inkomen te verwerven. In Turkije waren de meeste vrouwen huisvrouw of meewerkend gezinslid. Hier zijn velen in loondienst gaan werken. Uit eerder onderzoek is bekend dat deze vrouwen niet altijd – en zeker niet altijd zonder strijd – een grotere onafhankelijkheid aan hun inkomen ontleen.

Engelbrektsson deed in de jaren zeventig onderzoek onder Turkse migranten in Zweden. Zij stelde vast dat het eerder regel dan uitzondering was dat Turkse vrouwen na hun migratie in loondienst gingen werken, maar dat ze hierdoor geen grotere onafhankelijkheid ten opzichte van hun mannen verkregen. De mannen beheerden niet alleen hun eigen inkomsten, maar ook die van hun vrouwen (Engelbrektsson 1978). Kudat kwam tot andere bevindingen. Ook in haar onderzoeksgroep in West-Berlijn bleken de meeste vrouwen te werken. Deze vrouwen ontleenden wel een grotere onafhankelijkheid aan hun inkomen. Sommigen beheerden zelf hun eigen inkomen; anderen eisten medezeggenschap over het gezamenlijke huishoudensinkomen. De sterkere onderhandelingspositie van de vrouw ging soms echter ten koste van de verstandhouding met haar man. Vooral in gezinnen waarin de vrouw ‘alleenverdiener’ was – en de man dus financieel afhankelijk was van zijn vrouw – bestond een verhoogde kans op echtscheiding (Kudat 1982).

Kleff constateerde eveneens dat het voor Turkse mannen moeilijk te verteren is als de traditionele rolverdeling wordt omgedraaid en de vrouw kostwinner is voor het gezin. In Duitsland deed deze situatie zich nogal eens voor, doordat mannen die voor verblijf bij hun echtgenote werden toegelaten, niet direct in aanmerking kwamen voor een arbeidsvergunning. Aan de andere kant constateerde Kleff dat vrouwen die geen eigen inkomsten hebben in Duitsland eenzijdig afhankelijk zijn van hun echtgenoot dan in Turkije, doordat de onbetaalde huishoudelijke arbeid van de vrouw in Duitsland niet meer direct bijdraagt aan het levensonderhoud van de man (Kleff 1985).

Opvattingen over kostwinnerschap

Meer dan de helft van de gehuwde vrouwen in de onderzoeksgroep (20 van de 36) bleek in loondienst te werken of te hebben gewerkt. Onder hen waren zowel oudere als jongere vrouwen: echtgenotes van arbeidsmigranten van de eerste generatie en dochters en schoondochters van deze migranten. De meeste van deze vrouwen kwamen in de jaren zeventig in Nederland aan. Velen van hen begaven zich destijds op de arbeidsmarkt ten behoeve van hun gezin of familie, om meer te kunnen sparen en sneller te kunnen remigreren. Het merendeel van deze vrouwen (14 van de 20) had ten tijde van het onderzoek echter geen werk meer. De overige vrouwen (16 van de 36) hadden nooit in loondienst gewerkt. De meesten van hen waren pas in de

jaren tachtig in Nederland aangekomen; er was toen al niet meer veel werkgelegenheid voor (ongeschoolde) Turkse vrouwen.

Hoewel veel vrouwen dus een eigen inkomen hebben of hebben gehad, lijken de opvattingen over kostwinnerschap vooralsnog onwankelbaar. Vrijwel alle mannen en vrouwen in de onderzoeksgroep vonden dat niet de vrouw, maar de man in het levensonderhoud van zijn gezin behoort te voorzien:

- 'Normaal gesproken moet een man voor zijn vrouw zorgen, een man hoort zijn vrouw te onderhouden.' (een jonge vrouw)
- 'In onze godsdienst is vrouwen geen arbeidsplicht opgelegd, maar moet de man zijn vrouw onderhouden.' (een vrouw die een uitgebreide korancursus had gevolgd)
- 'Vrouwen werken bij ons in de regel alleen binnen de eigen familie. Ze werken op de eigen grond en ze verzorgen het eigen vee. Ze werken niet voor anderen.' (een jonge man)

De vrouw van de laatst geciteerde spreker – zij had hem na hun huwelijk naar Nederland laten overkomen – vertelde trots dat haar man bij hun verloving had gezegd dat zij voor hem alleen nog maar huisvrouw hoefde te zijn. Hij had haar aanbod om na hun huwelijk ook buitenshuis te blijven werken afgeslagen. Kort voor de bruiloft had ze daarom haar baan opgezegd. Haar ouders vertelden me dat ze het daar niet zo mee eens waren geweest. Zij hadden hun dochter aangeraden om 'haar man te helpen' en nog een aantal jaren te blijven werken, zodat ze samen snel een huis (in Turkije) bij elkaar zouden kunnen sparen. De moeder had hier ook altijd gewerkt. Een jaar later had de schoonzoon nog steeds geen baan gevonden. Aangezien hij hoge schulden had gemaakt voor zijn huwelijk en migratie, vormde hun lage (bijstands)inkomen een steeds nijpender probleem. Toen zijn vrouw opperde dat zij weer zou kunnen gaan werken, sloeg hij dat aanbod niet helemaal af. Hij wilde echter éérst zelf een baan hebben; daarna zou zijn vrouw ook weer in loondienst mogen gaan werken.

Uit dit geval blijkt dat de regel dat de man kostwinner is voor zijn gezin, niet uitsluit dat zijn vrouw betaalde arbeid verricht. De man moet echter niet financieel afhankelijk zijn van zijn vrouw; haar inkomsten behoren slechts aanvullend te zijn. Ook de ouders van de vrouw bestreden niet dat hun schoonzoon als eerste aansprakelijk was voor het onderhoud van zijn gezin. Zij spoorden hun dochter immers alleen maar aan tot 'hulp'.² De voorwaarde die de schoonzoon stelde (dat hij éérst een baan zou moeten hebben), berustte overigens niet alleen op normen over kostwinnerschap. Hij en zijn vrouw zouden er financieel nauwelijks of niet op vooruit gaan als alleen zij een (laagbetaalde) baan zou vinden: haar inkomsten zouden in mindering worden gebracht op hun bijstandsuitkering. De man verwachtte zelf beduidend meer te kunnen verdienen dan zijn vrouw.

Het is ook opmerkelijk dat geen van de nog werkende vrouwen in de onderzoeksgroep 'alleenverdiener' was; hun echtgenoten hadden zelf ook een inkomen (loon of WAO-uitkering of inkomsten uit een eigen bedrijf). De inkomsten van de vrouwen werden zoveel mogelijk opzij gelegd. Een van deze vrouwen moest haar inkomen toch vaak aanspreken voor het onderhoud van het gezin. Ze beklagde zich over het gebrek aan spaarzin van haar man:

‘Het ergste vind ik dat mijn man en ik mogelijkheden hebben om te sparen, maar dat niet doen. Wij Turken zijn allemaal naar Nederland gekomen om te sparen. (...) Er zijn nog steeds gezinnen die elke maand honderden guldens sparen. Mijn buurvrouw vertelde laatst dat de maand voor haar bedorven is, wanneer ze geen f1.000 gespaard hebben. Ik geneerde mij voor haar. Ik werk al vier jaar, maar wij kunnen nog altijd geen huis kopen.’

Beheer van inkomsten en besparingen

Asiye (case 7), die gedurende een jaar het gezinsinkomen beheerde, wilde vooral niet de indruk wekken dat ze daar voldoening uit putte. Ze stelde dat vrouwen die nooit geld in handen krijgen omdat hun mannen alle geldzaken regelen, eigenlijk beter af zijn. Asiye vond kennelijk dat de manier waarop zij en haar man deze zaken geregeld hadden, niet was zoals het hoort. Er waren echter maar weinig vrouwen in de onderzoeksgroep die het beheer van de financiën geheel aan hun man overlieten. Het viel mij vaak op hoe goed vrouwen op de hoogte waren van de financiële situatie van hun gezin. Zelfs vrouwen die amper konden lezen, wisten uit hun hoofd – bijna tot op de cent nauwkeurig – hoeveel het inkomen van hun man bedroeg, hoeveel ze iedere maand betaalden aan huur, gas en licht en aan het ziekenfonds, hoeveel huursubsidie ze ontvingen, en hoeveel de videorecorder hun had gekost. En ze toonden zich verbaasd en soms ook enigszins ongelovig als ik – op vragen van hun kant over mijn financiële situatie – slechts minder precieze antwoorden kon geven.

Enkele vrouwen van de eerste generatie migranten hadden zich dit verstand van (geld)zaken nog in Turkije eigen gemaakt, gedurende de periode vóór hun gezinshereniging. Terwijl hun mannen hier al werkten, hielden deze vrouwen in Turkije niet alleen de huishouding, maar ook het boerenbedrijfje draaiende. Af en toe gaf een man ook blijk van zijn waardering voor de kennis van zaken van zijn vrouw. In Istanbul liet een remigrant me het bedrijfspand zien dat hij voor zijn zoons had gekocht, en merkte daarbij op:

‘Ik heb meer dan twintig jaar in Europa gewerkt. Gedurende al die jaren heeft mijn vrouw onze kinderen opgevoed en onze theeplantage beheerd. Ze heeft me bijna nooit om geld gevraagd. Ik had het haar niet verbeterd. Het is dankzij haar dat ik dit pand heb kunnen kopen.’

Veel vrouwen waren niet alleen goed op de hoogte van de geldzaken van hun gezin, maar waren ook gemachtigd om geld op te nemen van de rekening van hun man of van de gezamenlijk rekening. Er waren echter ook mannen die de financiën van hun huishouden zoveel mogelijk alleen trachtten te beheren. Een van deze mannen ging elke maand, zodra hij het bericht van bijschrijving van de (bijstands)uitkering had ontvangen, naar de bank om het hele saldo op te nemen. Alle betalingen – ook de maandelijks terugkerende – verrichtte hij contant. Zijn vrouw moest hem elke keer dat ze iets wilde kopen, om geld vragen. Hij meende dat mannen op hun hoede moeten zijn voor hun eigen vrouwen:

‘Er zijn vrouwen die geld van hun man pikken. Elke dag haalt ze wat kleingeld uit zijn jaszak. Daar merkt hij niets van. Maar na een half jaar heeft ze op die manier een gouden armband, na een jaar twee armbanden, enzovoorts.’

Misschien was dit verhaal meer voor zijn vrouw – die er ook bij zat – dan voor mij bestemd. Zijn vrouw had me eerder – waar haar man niet bij was – eens verteld dat ze er bij het doen van inkopen altijd naar streefde om wat geld over te houden. Dat geld stortte ze op een spaarrekening die dateerde uit de tijd dat ze nog een baan had, en waar alleen zijzelf geld vanaf kon halen. Toen ze nog een eigen inkomen had, zette ze ook altijd al een deel voor zichzelf opzij. De vrouw vond het gerechtvaardigd dat ze daarmee doorging:

‘Die uitkering van de sociale dienst is óók voor mij bestemd. Als jullie willen, betalen we aan jullie allebei de helft uit, hebben ze gezegd. Maar dat wilde mijn man niet.’

De vrouw refereerde aan de regels van de sociale dienst om haar handelwijze voor zichzelf te legitimeren, maar ze was zich ervan bewust dat deze regels geen indruk maakten op haar man: hij zag zichzelf als kostwinner van zijn gezin en de uitkering beschouwde hij als zijn inkomen.

Effecten van geïndividualiseerde inkomens

In de onderzoeksgroep hadden sommige vrouwen grotere medezeggenschap dan anderen over het beheer van het huishoudensinkomen en spaargeld. Dit verschil was echter maar ten dele terug te voeren op het al dan niet beschikken over eigen inkomsten. Vrouwen die geen eigen inkomsten hadden (gehad), bleken in de regel even goed op de hoogte van de financiën van hun gezin als vrouwen met eigen inkomsten. Deze vrouwen waren soms ook gemachtigd om geld op te nemen van de rekening van hun man (of van hun gezamenlijke rekening).

Tegenwoordig hebben de meeste Turkse vrouwen overigens geen baan meer. Veel gezinnen met jongere kinderen (onder de achttien jaar) zijn teruggevallen op één inkomen. Dat inkomen wordt in de regel binnengebracht door de man. De kans dat hij nog inkomsten uit arbeid heeft, is groter dan de kans dat zijn vrouw nog een arbeidsinkomen heeft, en bij een beroep op de bijstandsregeling is het meestal ook de man die namens zijn gezin de aanvraag indient. In veel gezinnen in de onderzoeksgroep was de man dus weer ‘alleenverdiener’ en hing het vooral van hem af, hoeveel medezeggenschap hij zijn vrouw verleende bij het beheer van de gezinsfinanciën. Voor sommige mannen sprak het veel meer vanzelf dan voor anderen dat ze met hun vrouw overlegden. Daarbij deed het er niet zozeer toe of hun vrouw zelf ook had bijgedragen aan het huishoudensinkomen. In enkele gezinnen waarin man en vrouw vroeger beiden buitenshuis hadden gewerkt, was het nu weer de man die het huishoudensinkomen beheerde. De mate van medezeggenschap van de vrouw leek vooral ook af te hangen van de manier waarop man en vrouw hun belangen percipieerden: als tegengesteld of als gemeenschappelijk. Deze (gepercipieerde) belangen waren weer afhankelijk van andere factoren, waaronder de duur van het huwelijk en de verstandhouding tussen de echtgenoten. Daarnaast speelden ook de kennis en vaardigheden van de vrouw een rol. Vrouwen die amper konden lezen en

schrijven, waren bijvoorbeeld minder goed in staat om een bankrekening te beheren. Toch bleken ook zij vaak goed op de hoogte van de financiën van hun gezin.

Een verschil tussen vrouwen met en zonder eigen inkomsten was wel, dat vrouwen die een eigen inkomen hadden (gehad), meestal ook een eigen bankrekening hadden, waar hun echtgenoot niet altijd bij kon. Vrouwen die geen eigen inkomsten hadden (gehad), hadden meestal ook geen eigen bankrekening. Uitzonderingen waren enkele jonge vrouwen, die bij hun huwelijk niet alleen gouden sieraden, maar ook geld gekregen hadden. Vrouwen met eigen inkomsten hadden meer mogelijkheden om geld voor zichzelf te sparen. Ze hielden ook min of meer nauwkeurig bij hoeveel ze aan het huishoudensinkomen en de gezamenlijke besparingen bijdroegen. Daarbij hechtten ze er sterk aan dat hun inkomsten voor bijzondere uitgaven (dus niet voor de steeds terugkerende kosten van het levensonderhoud) bestemd werden. Bij aankopen van onroerend goed probeerden deze vrouwen te bewerkstelligen dat het eigendomsbewijs (*tapu*) mede op hun naam gesteld werden. Ze vonden dat hun bijdrage aan het huishoudensinkomen tot uitdrukking behoorde te komen in het eigendomsrecht. In het onderstaande zal blijken dat dit in de praktijk niet altijd gebeurt.

Eigen bezit van vrouwen

Het Turkse Burgerlijk Wetboek zowel als het Turkse gewonterecht werken bij ontbinding van het huwelijk (door echtscheiding of het overlijden van een van de echtgenoten) in het nadeel van de vrouw. In Turkse huwelijken bestaat als regel geen gemeenschap van goederen. Vrouwen zonder eigen vermogen komen er daardoor bekaaid vanaf. Het Turkse Burgerlijk Wetboek biedt gescheiden vrouwen bovendien slechts zeer beperkte mogelijkheden om voor zichzelf alimentatie te verkrijgen (zie hoofdstuk 2). Sommige vrouwen in de onderzoeksgroep bleken daarom veel belang te hechten aan het opbouwen van enig eigen vermogen.

Weliswaar geeft het Turkse Burgerlijk Wetboek dochters aanspraak op een even groot deel van het ouderlijk erfgoed als zoons, maar lang niet alle vrouwen in de onderzoeksgroep bleken inderdaad van hun ouders te hebben geërfd. Bovendien was de waarde van de geërfde goederen veelal gering. De goederen die de migranten van hun spaargeld aankochten, vertegenwoordigden een veel grotere waarde. De meeste vrouwen – en vooral vrouwen die zelf door hun inkomsten bijgedragen hadden aan de aanschaf – spraken over deze goederen alsof het eigendom bij henzelf en hun man gezamenlijk (of bij het hele gezin) berustte. Bij doorvragen bleek soms dat de eigendomsbewijzen inderdaad op beider naam stonden. Vaker echter bleken de eigendomsbewijzen alleen op naam van de man te staan.

Voorzover het onroerende goederen betrof, konden de meeste vrouwen dus minder aanspraken doen gelden dan hun echtgenoten. Vooral jongere vrouwen hechtten daarom veel aan het bezit van goud. De gouden sieraden die een vrouw bij haar huwelijk ten geschenke krijgt, verschaffen haar enige zekerheid. Ze blijven namelijk, evenals de uitzet die een bruid van haar ouders meekrijgt, haar persoonlijk eigendom. Bij een eventuele scheiding hoeft ze ze niet terug te geven aan haar man en zijn familie. Bovendien – zo merkten verschillende vrouwen in mijn onderzoeksgroep op – zal een man die veel geld voor zijn vrouw heeft uitgegeven, zich wel tweemaal bedenken voordat hij van haar scheidt, of voordat hij haar zo slecht behandelt dat ze bij hem wegloopt. Ook zijn familie – die immers in veel gevallen

zijn huwelijk zal hebben gefinancierd – zal er belang bij hebben dat het huwelijk stand houdt:

‘Voor mannen is het misschien geen goede zaak dat ze goud moeten kopen, maar voor vrouwen wel. Anders zouden veel mannen hun vrouwen bij de eerste de beste gelegenheid in de steek laten. Maar als ze goud voor haar betaald hebben, zijn die mannen en hun families een boel geld kwijt.’

De vrouw die hier aan het woord was, bleek haar eigen goud echter al kort na de bruiloft aan haar schoonfamilie teruggegeven te hebben. Met de opbrengst ruilde haar schoonvader zijn oude tractor in voor een nieuwere. Bij een eventuele scheiding zou deze vrouw dus toch met lege handen staan. Een andere vrouw relateerde de zekerheid die vrouwen aan hun goud kunnen ontlelen als volgt:

‘Geen enkele rechtbank zal een vrouw in geval van echtscheiding ertoe verplichten om haar schoonfamilie de gouden sieraden terug te geven die ze bij haar huwelijk heeft gekregen. Dat goud is alleen van haar. Maar een man kan zijn vrouw natuurlijk altijd dwingen om haar goud aan hem te geven.’

Een vrouw kan moeilijk weigeren als haar man of zijn familie haar vragen om afstand te doen van haar sieraden. Een echtpaar vertelde dat het daarom in het dorp waar zij vandaan kwamen gebruikelijk was dat de ouders van de bruid haar goud eerst voor haar bewaarden

- (vrouw) ‘Pas als er kinderen geboren zijn, geven de ouders het goud aan hun dochter terug. Ze hebben dan de zekerheid dat haar man haar niet meer verstoot.’
- (man) ‘Als het paar dan bijvoorbeeld een eigen huis wil, dan kan het goud daarvoor gebruikt worden. De man en de vrouw moeten samen daarover beslissen.’

Ook bij sommige huwelijken die door jongeren in de onderzoeksgroep gesloten werden, traden de ouders van de bruid op als bewakers van haar goud en geld. Asiye (case 7) bracht haar gouden sieraden niet mee naar Nederland, maar liet ze achter bij haar ouders. Verschillende andere vrouwen die als bruid uit Turkije overkwamen, deden hetzelfde. Migranten die een dochter uithuwelichten, hechten er vaak ook sterk aan om de huwelijksgeschenken namens haar te beheren. In de onderhandelingen voorafgaand aan het huwelijk probeerden enkele ouders zelfs gedaan te krijgen, dat een voor hun dochter bestemde geldsom voorlopig op hun rekening werd gestort. Zo hoopten ze te voorkomen dat hun dochter haar huwelijksgeschenken snel weer zou afstaan. De familie van de bruidegom probeerde daarentegen nogal eens te bedingen, dat een door hen te betalen geldsom op een rekening, gesteld op naam van bruid en bruidegom gezamenlijk, zou worden gestort. Hun argument was dat bruid en bruidegom als paar van het geld moesten kunnen profiteren, maar waarschijnlijk hoopten ze zo ook te voorkomen dat de bruid het geld aan haar familie in beheer zou geven. In het vorige hoofdstuk kwam al een geval aan de orde, waarin de families van de bruid en bruidegom het niet eens konden worden over de tenaamstelling van een aan de bruid te betalen bedrag. Ik kreeg de indruk dat dit een

veelvoorkomend strijdpunt is, vooral bij huwelijken tussen niet-verwanten. Kennelijk zijn beide partijen er dan minder gerust op dat het huwelijk stand zal houden.

De huwelijksgeschenken worden beschouwd als een bron van zekerheid, vooral voor de pas gehuwde vrouw. De meeste informanten – mannen en vrouwen – waren het er over eens dat de gouden sieraden van de vrouw na verloop van tijd kunnen worden aangesproken ten behoeve van het gezin. Als het huwelijk enigszins standvastig gebleken is en de belangen van man en vrouw min of meer met elkaar verstrengeld geraakt zijn, kunnen ze het ook met elkaar eens worden over de bestemming van de opbrengst van het goud. Veel informanten merkten op dat er eerst kinderen (liefst een zoon) uit het huwelijk geboren moeten zijn: zolang die er niet zijn, moet de vrouw rekening houden met een scheiding. Daarnaast is van belang dat het paar een eigen huishouding voert. Zolang het gezin inwoont bij de familie van de man, zal de vrouw haar sieraden niet graag aanspreken. Bij inwoning bestaat er namelijk grote kans dat niet zozeer zijzelf en haar kinderen, alswel de familieleden van haar man van de opbrengst profiteren. Case 8 bevat een duidelijk voorbeeld. Nurten stond haar sieraden met tegenzin af aan haar schoonvader. Zij had het goud pas te gelde willen maken wanneer ze een eigen gezinshuishouden had. Dan had ze samen met haar man iets kunnen kopen. Nu kwamen de appartementen waarvoor ook háár goud was verkocht, op naam van haar schoonvader te staan. Haar man kon weliswaar een van de appartementen als zijn erfdeel beschouwen, maar dat konden ook zijn jongere broers, die in veel mindere mate bijdroegen aan het huishoudensinkomen en de gezamenlijke besparingen.

Naarmate een huwelijk langer duurt, wanneer er kinderen uit geboren zijn en het gezin een eigen huishouden heeft gevormd, kunnen de belangen van man en vrouw met elkaar verstrengeld raken. Het is in hun gezamenlijk belang dat ze een vermogen opbouwen dat ze kunnen doorgeven aan hun kinderen (en waarmee ze hun kinderen aan zich kunnen binden). Niettemin bleven verscheidene jongere, maar niet meer pas gehuwde vrouwen in de onderzoeksgroep er naar streven om hun eigen vermogen uit te bouwen. Ze hadden bijvoorbeeld een eigen spaarrekening waarop ze nu en dan geld stortten, of ze kochten er af en toe een gouden armband bij. Sommige vrouwen probeerden ook van hun man gedaan te krijgen – soms met en soms zonder succes – dat de eigendomsbewijzen van huizen of grondstukken mede op hun naam werden gesteld. Misschien vertrouwden de vrouwen er niet geheel op dat hun kinderen later voor hen zouden opkomen. Gevraagd naar hun motieven, zeiden ze echter juist het belang van hun kinderen na te streven. Een vrouw lichtte toe:

‘Stel dat ik eerst dood ga, net als mijn schoonmoeder: als alles op naam van mijn man staat, dan krijgen de kinderen niets. Alles is dan voor hun vader. Die kan hertrouwen; met zijn tweede vrouw kan hij ook kinderen krijgen. Die kinderen erven dan ook van hem, en mijn kinderen krijgen dan dus minder.’

De schoonmoeder van deze vrouw was enkele jaren tevoren overleden. Haar schoonvader sloot liever een tweede huwelijk, dan weduwnaar te blijven en bij een van zijn zoons in te trekken. De zoons waren aanvankelijk niet erg ingenomen met het besluit van hun vader, maar hij nam hun bezwaren weg door te kiezen voor een al wat oudere (gescheiden) vrouw, met wie hij waarschijnlijk geen nieuw gezin zou stichten.

Wanneer ik opmerkte dat mannen een grotere kans lopen om als eerste te overlijden, was het antwoord van de vrouwen dat zij niet opnieuw zouden trouwen. De kinderen zouden dan dus ook niet benadeeld worden. Alleenstaande vrouwen met kinderen zouden geringe kansen hebben op de huwelijksmarkt: weinig mannen zouden genegen zijn de kinderen van een andere man te onderhouden. Er kwam mij inderdaad slechts één geval ter ore van een weduwe die hertrouwde, en zij had geen kinderen uit haar eerste huwelijk.

De meeste jongere vrouwen in de onderzoeksgroep hadden hun gouden huwelijksgeschenken nog niet te gelde gemaakt. De meeste oudere vrouwen daarentegen bleken dat al lang geleden te hebben gedaan. Sommigen hadden destijds hun goud verkocht om de migratie van hun man (mede) te financieren. In Turkije is het zeker in de lagere inkomensgroepen eerder regel dan uitzondering dat vrouwen hun huwelijksgeschenken na verloop van tijd opofferen aan hun gezin. Dat jongere migrantenvrouwen dit niet doen, is misschien ten dele een kwestie van onzekerheid. De kans op echtscheiding wordt hier veel hoger geschat dan in Turkije. Maar waarschijnlijk is het ook een kwestie van welvaart en prestige. Mannen vragen hun vrouwen niet graag om hun goud op te offeren, hetzij omdat ze dat zelf niet behoorlijk vinden (een man behoort zijn vrouw te onderhouden en zich niet door haar te laten onderhouden), hetzij uit vrees voor gezichtsverlies (zelfs wanneer zijn vrouw er niet over praat – wat zeer onwaarschijnlijk is – zal het verwanten en bekenden opvallen dat haar goud is verkocht, want vrouwen dragen hun gouden sieraden bij bepaalde gelegenheden). In Nederland kan veelal ook op andere wijze aan geld worden gekomen. Verscheidene jongere mannen in de onderzoeksgroep sloten leningen af (onderhands of bij banken of kredietmaatschappijen), terwijl hun vrouwen voor aanzienlijke bedragen aan goud bezaten. Kennelijk hadden ze liever schulden bij anderen dan bij hun echtgenote.

Spanningen als gevolg van 'omgekeerde' gezinshereniging

In Turkije hopen vele aspirant-migranten op een huwelijk met een hier gevestigde landgenote. De gelukkigen die inderdaad door een huwelijk toelating tot Nederland weten te verkrijgen, zijn echter gedurende de eerste jaren van hun verblijf in sterke mate afhankelijk van hun echtgenote. Ze worden tot Nederland toegelaten voor verblijf bij haar. De eerste tijd komen ze niet in aanmerking voor een zelfstandige verblijfstitel.³ Zolang ze geen werk hebben – bijna alle recente nieuwkomers in de onderzoeksgroep waren werkloos – zijn ze ook voor hun onderhoud afhankelijk van hun echtgenote.

Deze omkering van het normale rolpatroon brengt veelal spanningen met zich mee. Een man verzocht de sociale dienst een half jaar na zijn binnenkomst in Nederland om de uitkering voortaan op zijn naam (in plaats van op die van zijn vrouw) over te maken, maar kreeg nul op het rekest. Hij zou pas na drie jaar zelf aanspraak kunnen maken op een uitkering. Er kunnen nog andere rechten aan de verblijfstitel of aan de verblijfsduur in Nederland zijn verbonden. Een andere man was bijvoorbeeld verbaasd omdat zijn vrouw wel een oproep voor de gemeenteraadsverkiezingen had ontvangen, maar hij niet. Hij meende dat de gemeente een vergissing had gemaakt. Toen ik hem vertelde dat hij pas na vijf jaar verblijf in Nederland ook zijn stem zou mogen uitbrengen, reageerde hij zuur: 'En zij kan amper lezen en schrijven.'

In één geval liepen de spanningen zo hoog op dat echtscheiding niet meer te vermijden viel. Een vrouw trouwde met een man in Turkije, liet hem naar Nederland overkomen, en trok met hem in een woning die eigendom was van haar ouders. Haar ouders woonden ook in de buurt. De man was ongelukkig met deze woonsituatie. Hij had zelf ook verwanten in Nederland, bij wie hij liever zou hebben ingewoond. Er waren nog andere strijdpunten. De vrouw weigerde bijvoorbeeld om een hoofddoek te gaan dragen, hoewel haar man dit van haar eiste. De ouders van de vrouw vonden dat hun schoonzoon en zijn familie in gebreke gebleven waren, omdat ze niets bijgedragen hadden aan de inrichting van de woning voor het paar. De familie van de man had echter wel voor f10 000 aan gouden sieraden voor de vrouw gekocht. Uiteindelijk vroeg de vrouw, in overleg met haar ouders, echtscheiding aan. Het huwelijk had nog geen jaar geduurd. De man verloor daardoor zijn verblijfsrecht in Nederland. De vader van de vrouw gaf het paspoort van zijn schoonzoon bij de vreemdelingenpolitie af, met het verzoek de man het land uit te zetten. (De vrouw en haar ouders waren hoogst verontwaardigd dat de politie niet onmiddellijk in actie kwam, zodat de man bij verwanten elders in Nederland kon onderduiken¹). De vrouw trok na haar scheiding weer bij haar ouders in.

Afgezien van hun minder gunstige rechtspositie, zijn de betreffende mannen de eerste tijd ook min of meer afhankelijk van de kennis en ervaring die hun vrouw hier al heeft opgedaan, maar die zijzelf nog moeten verwerven. Waarschijnlijk maakte de man in het bovenstaande geval er daarom ook zo'n halszaak van dat zijn vrouw geen hoofddoek droeg. Hij had het gevoel dat zijn vrouw hem toch al de baas was op allerlei praktische punten, maar dat ze hem helemaal voor schut zette door niet te gehoorzamen op dit principiële punt. In hoofdstuk 5 kwam ook al een andere bron van spanningen naar voren: vrouwen die zelf hun familie in Nederland hebben, vinden al snel dat overmakingen naar de schoonfamilie in Turkije ten koste gaan van het eigen gezin in Nederland. De mannen zijn het hun familie verschuldigd om in ieder geval de kosten van hun huwelijk terug te betalen. Dat houdt echter in dat hun vrouw alsnog de rekening gepresenteerd krijgt voor de gouden sieraden die zij bij haar huwelijk ten geschenke heeft gekregen (of voor de bruidsprijs die haar ouders ontvangen hebben) van haar schoonfamilie. Niet alleen de vrouw, maar ook haar ouders kunnen daar bezwaar tegen maken (zie ook case 9 in hoofdstuk 8).

Turkse vrouwen die in het kader van gezinshereniging of gezinsvorming naar Nederland komen, zijn natuurlijk evenzeer afhankelijk van hun echtgenoot. Voor vrouwen wordt zo'n situatie echter niet als abnormaal beschouwd. Hun opvoeding is er in de regel ook sterk op afgestemd, dat ze leren zich aan te passen aan hun echtgenoot en zijn familie. Toch is ook in het geval dat de man voor zijn vrouw aan naar Nederland is gekomen, de kans op huwelijksproblemen niet uitgesloten. Vrouwen kunnen in dergelijke gevallen echter meer dan mannen op steun van de Nederlandse overheid rekenen. Asiye (case 7) verkreeg zonder verdere problemen een zelfstandige verblijfsvergunning. Ze kon ervan uitgaan dat deze vergunning na een jaar verlengd zou worden, ook als ze dan nog steeds een beroep op de bijstandsregeling zou doen. Een gescheiden man zou in zo'n geval veel meer kans maken op uitzetting.⁴

Weduwen en gescheiden vrouwen

Een belangrijk verschil met Turkije is dat weduwen en gescheiden vrouwen in Nederland aanspraak kunnen maken op een uitkering (AWW of ABW/RWW), waarmee in de kosten van het levensonderhoud kan worden voorzien. Daardoor worden weduwen en gescheiden vrouwen financieel in staat gesteld om een zelfstandig gezinshuishouden te blijven voeren, ongeacht de omvang van de nalatenschap of het eigen vermogen van de vrouw en ongeacht de leeftijd van de kinderen. In Turkije moet de familie (van de vrouw of van de overleden man) vaak een regeling treffen om in het levensonderhoud van de vrouw en kinderen te voorzien.

Ik kreeg de indruk dat (oudere) weduwen desondanks veruit de voorkeur geven aan een uitgebreid familiehuishouden. Twee van de drie weduwen in de onderzoeksgroep, onder wie Raziye uit case 8, hadden inwonende zoons. Het was voor Raziye een hard gelag dat haar oudste zoons eigen gezinshuishoudens opzetten. Ze hoopte echter dat haar jongste zoon met de door haar beoogde schoondochter zou blijven inwonen. De derde weduwe had aanvankelijk ook nog een inwonende zoon. Zij kon echter in het geheel niet overweg met zijn echtgenote. (Iedereen in de omgeving was het erover eens dat de weduwe buitengewoon moeilijk in de omgang was.) Toen de zoon en schoondochter op zoek gingen naar zelfstandige woonruimte, besloot de weduwe bij haar oudste (gehuwde) dochter in Turkije te gaan wonen. Ze scheen niet zozeer bevreesd te zijn dat ze zichzelf niet zou kunnen redden in Nederland. Ze ontving een AWW-uitkering en ze sprak goed Nederlands. Maar ze vond het een schande dat haar zoon haar in de steek liet. In Turkije behield de vrouw overigens haar inkomen: de AWW-uitkering is exporteerbaar. De nalatenschap bleef in alle drie de gevallen onverdeeld.

Gescheiden vrouwen zijn meestal jonger; zij blijven vaker dan weduwen een zelfstandig gezinshuishouden voeren. In hoofdstuk 6 kwam naar voren dat dochters bij de keuze van een huwelijkspartner veel belang hechten aan de instemming van hun ouders. Die instemming geeft hun de zekerheid dat ze in het geval van echtscheiding op hun ouders kunnen terugvallen. In de onderzoeksgroep kwam één gescheiden migrantendochter voor; zij keerde inderdaad naar haar ouders terug. Vrouwen die voor gezinsvorming naar Nederland zijn gekomen, zoals Asiye in case 7, geven eerder de voorkeur aan voortzetting van hun verblijf in Nederland dan aan terugkeer naar hun familie in Turkije. Hier kunnen ze mede dankzij de bijstandsregeling over voldoende eigen inkomsten beschikken. In Turkije zouden ze voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn van (inwoning bij) hun familie. In tegenstelling tot de AWW-uitkering is de bijstandsuitkering niet exporteerbaar. Asiye ontleende aan deze uitkering meer een gevoel van economische zelfstandigheid dan dat ze zich erdoor afhankelijk voelde van de sociale dienst.

De boedelscheiding leverde bij de drie echtscheidingen die zich in de onderzoeksgroep voordeden geen grote problemen op. De betrokken echtparen waren korter dan vijf jaar getrouwd. De echtgenoten hadden nog niet gezamenlijk geïnvesteerd in onroerend goed en ze hadden evenmin gezamenlijke spaartegoeden. De echtgenoot die in de echtelijke (huur)woning bleef wonen, behield het meubilair. Voor het overige was het duidelijk welke goederen aan welke echtgenoot toebehoorden. Er kwam mij wel een ander geval van echtscheiding ter ore, waarin problemen ontstonden over de uitzet en de huwelijksgeschenken van de vrouw. De vrouw nam na een ruzie met haar man en schoonouders de wijk naar haar ouders,

die eveneens in Nederland woonden. Haar man en zijn ouders zeiden haar niet meer terug te willen zien. Ze zouden echtscheiding aanvragen. De vrouw eiste daarop haar uitzet en gouden sieraden terug. De waarde ervan bedroeg volgens haar f30 000. Haar schoonfamilie beweerde echter dat zijzelf haar sieraden meegenomen had. De vrouw en haar ouders probeerden daarop de politie in te schakelen, maar die suste hen. Voor het huwelijk hadden de families een schriftelijke verklaring (*senet*) opgesteld, waarin stond wat de vrouw bij haar huwelijk van haar ouders mee zou krijgen en wat ze van haar man en zijn familie zou ontvangen. Deze verklaring, mede ondertekend door drie getuigen, was nog in het bezit van de vrouw. Volgens de politie kon de vrouw er daarom gerust op zijn dat de rechter bij het uitspreken van de echtscheiding de in de *senet* genoemde goederen aan haar zou toewijzen. (De afloop van dit geschil weet ik niet, ik heb ook alleen de versie van de vrouw en haar medestanders gehoord.)

Een van de drie huwelijken die op een echtscheiding uitliepen, was nog kinderloos, in de beide overige gevallen waren de kinderen nog zeer jong. Asiye uit case 7, die haar toevlucht zocht in een *blijf-van-mijn-lijf-huis*, nam haar kind mee. Zijzelf en haar advocaat gingen ervan uit dat zowel de Nederlandse als de Turkse rechter het kind aan haar toe zou wijzen. In het andere geval werd het kind ook aan de vrouw toegewezen. Voor beide moeders sprak het vanzelf dat zijzelf voor hun kind zorgden zolang het nog veel verzorging nodig had. Asiye meende wel dat haar man het kind over een jaar of wat zou kunnen opeisen, volgens haar zou een Turkse rechter die eis dan toewijzen.⁵ De andere vrouw ging ervan uit dat haar kind voor eens en altijd aan haar toegewezen was. Ze vreesde wel dat het kind een tweede huwelijk in de weg zou kunnen staan. Daarom leek ook zij niet geheel uit te sluiten dat ze het kind uiteindelijk zou afstaan aan de vader, die al een nieuwe vrouw gevonden had. Asiye was minder bevreesd voor haar kansen op de huwelijksmarkt. Ze meende dat vele aspirant-migranten in Turkije bereid zouden zijn om haar kind op de koop toe te nemen, als ze door een huwelijk met haar toelating tot Nederland zouden kunnen verkrijgen. Ook zij maakte zich er echter geen illusies over dat ze in Nederland een nieuwe huwelijkspartner zou kunnen vinden.

De mannen en vrouwen in de onderzoeksgroep waren unaniem van mening dat Turken in Nederland veel meer rekening moeten houden met echtscheiding dan in Turkije. Veel mannen waren geneigd de sociale dienst (de verstrekking van bijstand aan gescheiden vrouwen) als de schuldige aan te wijzen. Vrouwen wezen eerder op verleidingen (andere vrouwen, drank en gokken) waaraan mannen hier meer dan in Turkije blootstaan. Het is opmerkelijk dat inderdaad bij verreweg de meeste echtscheidingen die mij ter ore kwamen, het initiatief door de vrouw werd genomen. In twee van de drie gevallen die zich in de onderzoeksgroep voordeden, vormde de goklust van de man een belangrijk motief. Ik weet niet of Turkse mannen in Nederland meer zijn gaan gokken dan in Turkije. De hogere inkomens in combinatie met de hoge werkloosheid maken dat wel aannemelijk.

Een andere factor in het hogere aantal echtscheidingen in Nederland lijkt mij de veranderde rol van de grotere familie. In Turkije fungeert die wellicht nog meer als een buffer, in Nederland zijn echtgenoten veelal meer op elkaar aangewezen. Het geval van Asiye en Bulent (case 7) is illustratief. Zolang Bulents ouders nog in Nederland woonden en Bulent en Asiye bij hen inwoonden, waren hun huwelijksproblemen te overzien. Bulents ouders zorgden ervoor dat het huishouden

draaide Na de remigratie van de ouders raakten Bulent en Asiye veel meer op elkaar aangewezen De problemen liepen toen al snel uit de hand Asiyes eigen ouders woonden evenmin in Nederland Als Asiye en Bulent in Turkije zouden hebben gewoond, zouden zowel haar als zijn familieleden hebben kunnen bemiddelen

Effecten van de opneming in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid

In de onderzoeksgroep overheerste de opvatting dat het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid vrouwen een sterkere onderhandelingspositie geeft ten opzichte van hun mannen

- 'In Turkse huwelijken is de man de baas, in Nederlandse huwelijken de vrouw Dat is omdat de vrouw hier bij een scheiding naar de sociale dienst kan gaan '
- 'Scheiden is voor vrouwen in Nederland veel gemakkelijker dan in Turkije, omdat je hier een uitkering krijgt Daar moet je als vrouw een nieuwe man zien te vinden Dat kan heel moeilijk zijn '

Vrijwel alle migranten in de onderzoeksgroep zagen de verzorgingsstaat als een natuurlijke bondgenoot in het streven van vrouwen naar emancipatie De waarden voor dit bondgenootschap liepen echter uiteen Om voor de hand liggende redenen viel het oordeel van vrouwen in het algemeen positiever uit dan dat van mannen Mannen waren meer dan vrouwen geneigd de verzorgingsstaat als ongewenste indringer in het familieleven te zien Maar ook oudere vrouwen oordeelden soms negatief Toen in een van de onderzoeksbuurtten een jonge vrouw met steun van een maatschappelijk werkster wegliep bij haar man en zijn familie, luidden de reacties ook heel verschillend Jongere buurvrouwen meenden dat de vrouw slecht behandeld was door haar schoonmoeder

'Die vrouw koeioneerde haar *gelin*, ze liet haar al het werk in huis doen '

Een oudere buurvrouw, die zelf ook een inwonende *gelin* had, gaf de sociale dienst de schuld van de scheiding

'In Turkije krijgen ze ook geen geld, daar moeten ze terug naar hun vader Als dat hier ook zo was, als de sociale dienst niet al die vrouwen geld gaf, dan zouden ze ook niet scheiden '

Een buurman bleek dezelfde mening toegedaan

'Zo maken Nederlandse instanties Turkse families kapot '

De praktijk van alledag is natuurlijk meer genuanceerd en complex In het bovenstaande kwam al naar voren dat de opvattingen over kostwinnerschap nauwelijks of niet veranderd zijn, ook al zijn veel Turkse vrouwen hier in loondienst gaan werken De man behoort in het onderhoud van het gezin te voorzien Inkomsten van de vrouw behoren gespaard te worden en niet aan het levensonderhoud op te gaan Het is ook veelzeggend dat gehuwde vrouwen die naar eigen bezitsvorming streefden, dat vooral in het belang van hun kinderen zeiden te doen Kennelijk wordt het nog steeds onbehoorlijk gevonden als vrouwen hun eigenbelang voorop stellen of

openlijk naar economische zelfstandigheid streven. Veel moeders in de onderzoeksgroep raadden hun dochters wel aan om een goede opleiding te volgen, zodat zij 'in geval van nood' zichzelf en hun gezin zouden kunnen onderhouden. Daarbij dachten ze aan echtscheiding of het vroegtijdig overlijden of arbeidsongeschikt worden van de man. De man blijft dus toch als eerste verantwoordelijk voor het onderhoud van zijn gezin. Overigens werd deze raad van moeders aan hun dochters veeleer ingegeven door voorbeelden die ze in hun land van herkomst hadden meegemaakt (gezinnen die als gevolg van het wegvallen van de kostwinner terugvielen op liefdadigheid) dan door hun ervaringen in Nederland.

Alleenstaande vrouwen kunnen in Nederland een uitkering aanvragen, maar de meeste vrouwen – en zeker vrouwen die op oudere leeftijd naar Nederland gekomen zijn – beschouwen de mogelijkheid dat ze alleen zouden kunnen komen te staan onverminderd als een schrikbeeld. De weduwen in de onderzoeksgroep zagen de AWW meer als een inkomensvoorziening ten behoeve van het hele huishouden (inclusief inwonende gehuwde zoons met eigen inkomsten) dan als een voorziening waarmee ze zelfstandig in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Oudere vrouwen geven veruit de voorkeur aan een uitgebreid familiehuishouden boven een eenouder- of eenpersoonshuishouden. Voor jongere vrouwen ligt dat iets anders. Gescheiden vrouwen kunnen een beroep doen op de ABW/RWW voor een inkomensvoorziening. Deze mogelijkheid draagt ertoe bij dat jonge vrouwen – ook vrouwen die voor gezinsvorming naar Nederland zijn gekomen en die hier geen naaste verwanten hebben – minder terugdeinzen voor echtscheiding. Jonge vrouwen geven, indien ze moeten kiezen, de voorkeur aan een eenouderhuishouden en een beroep op de bijstand in Nederland boven terugkeer naar hun familie in Turkije.

De Nederlandse verzorgingsstaat biedt vrouwen de nodige zekerheden voor het geval hun huwelijk ontbonden wordt. Behalve aan inkomensvoorzieningen valt aan voorzieningen op het gebied van huisvesting en rechtshulp te denken. Een individueel beroep op deze voorzieningen staat echter niet open voor vrouwen die gehuwd zijn en dat ook willen blijven. Het recht op bijstand van een gehuwde vrouw is mede afhankelijk van het inkomen van haar echtgenoot. De onderhandelingspositie van gehuwde vrouwen ten opzichte van hun echtgenoten is dan ook slechts in beperkte mate versterkt. Ze kunnen dreigen met de mogelijkheid van een scheiding, maar ze moeten nog maar afwachten of dat indruk maakt op hun echtgenoot. Alleen vrouwen die hun man van zich afhankelijk weten voor zijn verblijfsrecht in Nederland – migrantendochters die hun partner uit Turkije hebben laten overkomen – beschikken over een effectief drukmiddel. Een scheiding zou hem immers zijn verblijfstitel kunnen kosten. Deze migrantendochters staan bovendien sterker doordat zij hun familie in de buurt hebben, terwijl de naaste verwanten van hun man in Turkije wonen. Voor de meeste vrouwen geldt echter dat de mogelijkheid van een scheiding hen zelf meer afschrikt dan hun man. Gescheiden vrouwen worden nog altijd gestigmatiseerd.

Samenvattend kan gezegd worden dat de positie van vrouwen in zoverre is versterkt, dat ze kunnen besluiten tot echtscheiding zonder zich zorgen te hoeven maken over hun levensonderhoud. Mede daardoor is de kans op echtscheiding – in vergelijking met het lage echtscheidingscijfer in Turkije – toegenomen. Die kans is echter ook toegenomen als gevolg van de migratiesituatie.

4 Ouders en kinderen

De Zweedse onderzoekster Engelbrektsson stelde vast dat de migratie en de daaruit voortvloeiende inkomensmogelijkheden de verhoudingen tussen vaders en zoons ingrijpender veranderden dan die tussen mannen en vrouwen. Zolang een zoon bij zijn ouders inwoonde, bleef hij weliswaar zijn inkomsten afdragen aan zijn vader – aan het vaderlijk gezag werd niet openlijk getornd – maar een zoon die meebetaalde aan de bruidsprijs wilde ook zelf mee kunnen beslissen bij de keuze van zijn bruid. Verder streefde hij ernaar om een eigen huishouden op te zetten, teneinde zijn inkomsten zelf te kunnen beheren. Gehuwde vrouwen hadden deze mogelijkheid niet. Engelbrektsson vermeldt niets over de verhoudingen tussen ouders en dochters. Ten tijde van haar onderzoek hadden de meeste arbeidsmigranten ook nog niet hun hele gezin naar Zweden laten overkomen, sommigen hadden echter al wel een zoon laten overkomen om (samen) meer te kunnen verdienen (Engelbrektsson 1978).

De Vries en Van Schelven deden tien jaar later onderzoek onder Turkse jongeren in Nederland. Zij kwamen tot de bevinding dat dochters meer dan zoons geneigd zijn tot conflictvermijdend gedrag. Zoons zouden zich minder snel neerleggen bij het strakke financiële regime van hun ouders en eerder (een deel van) hun inkomsten voor zichzelf opeisen. Ter verklaring wezen de onderzoekers op de verschillende onderhandelingsposities van zoons en dochters. Ouders zien hun toekomst nauw verbonden met die van hun zoons, niet met die van hun dochters. Een zoon kan zijn vader onder druk zetten met het dreigement het ouderlijk huis te verlaten. Een dochter is daar veel minder toe in staat. Zij heeft eerder zichzelf ermee als ze in verzet komt tegen haar ouders (De Vries 1987, Van Schelven 1987). Deze laatste constatering werd tot op zekere hoogte bevestigd door een onderzoek onder 'wegloopsters'. Turkse dochters blijken hun ouders toch wel eens te dreigen met weglopen, een enkeling voegt zelfs de daad bij het woord. Vooral ook het besef dat er in Nederland opvanghuizen zijn, maakt het weglopen voor sommige meisjes tot een mogelijke optie. Weglopen kan een definitieve breuk met de familie betekenen. Sommige meisjes glijden vervolgens af in de marginaliteit. Slechts voor een kleine groep is het weglopen de eerste stap naar emancipatie (Brouwer e.a. 1992).

Het beheer van de inkomsten van inwonende kinderen

In negen van de 28 huishoudens in de onderzoeksgroep woonden kinderen met eigen inkomsten (loon, uitkering of studiebeurs) in. Wanneer ik vragen stelde over het beheer van de inkomsten binnen deze huishoudens, kreeg ik meestal als antwoord dat alle inkomsten bij elkaar worden gelegd en worden beheerd door de ouders of door de vader alleen.

- 'In Turkse families worden de inkomsten niet gescheiden. Alles komt in een pot' (een moeder met inwonende gehuwde en ongehuwde kinderen)
- 'We gaan niet zitten rekenen, dit is van die, dat is van die. Het geld komt bij elkaar, het is van ons allemaal' (een dochter, studierend en inwonend bij haar ouders)

- 'Turkse kinderen houden het geld dat ze verdienen niet zelf. Ze geven alles aan hun vader af. Die betaalt dan ook voor alles wat ze nodig hebben. Als ik bijvoorbeeld uit wil, vraag ik mijn vader om geld.' (een zoon, met zijn vrouw en kinderen inwonend bij zijn ouders)
- 'Mijn kinderen geven me aan de ene kant hun geld, maar aan de andere kant geef ik alles voor hen uit. Bij ons beheren de ouders al het geld.' (een moeder, weduwe, met inwonende gehuwde en ongehuwde kinderen)

De praktijk van alledag bleek slechts ten dele in overeenstemming met het geschetste ideaalbeeld. Het beeld klopte in zoverre, dat inwonende kinderen hun ouders geen vast bedrag aan kostgeld betaalden. Omgekeerd ontvingen ze ook geen vast bedrag aan zakgeld. Sommige ouders en kinderen wisten dat het in Nederlandse gezinnen min of meer gebruikelijk is om vaste bedragen af te spreken, maar in hun eigen gezin achtten ze dergelijke afspraken ondenkbaar.⁶

Afgezien hiervan verschilde de wijze van beheer van inkomsten per gezin of familie. In een paar familiehuishoudens droegen de kinderen inderdaad nog al hun inkomsten aan hun vader af, zodat ze hem ook voor elke uitgave die ze wilden doen om geld moesten vragen. Doordat de vaders de financiële teugels strak hielden, behaalden deze huishoudens de hoogste besparingen. De betreffende families woonden nog niet lang (korter dan vijf jaar) in Nederland. In het ene geval werd gespaard voor de bouw van een huis voor de hele familie in een Turkse stad (nadat eerdere investeringen van de vader in vee en grond in het dorp onrendabel waren gebleken). In het andere geval had de familie vastomlijnde terugkeerplannen (die ook inderdaad werden uitgevoerd). De vader had zijn gezin naar Nederland laten overkomen om in een paar jaar tijd nog zoveel mogelijk guldens bijeen te sparen. In deze (kortverblijvende) families werd het nog als vanzelfsprekend gezien dat alle inkomsten gepoold werden en dat de gehuwde zoons bleven inwonen. Door de gezamenlijke besparingen zou de terugkeer bespoedigd worden.

In families en gezinnen met een langere verblijfsduur (en een vervaagd terugkeerperspectief) droegen de kinderen meestal slechts een deel van hun inkomsten af. De ouders probeerden het huishouden draaiende te houden van hun eigen inkomsten, en legden die van hun kinderen zoveel mogelijk opzij. In de meeste gevallen werd niet meer zozeer gespaard voor investeringen in Turkije – die waren al gedaan – als wel voor de huwelijken van de kinderen (en daarnaast vaak voor het afkopen van de militaire dienstplicht voor de zoons). Veel kinderen vonden het daarom ook redelijk dat hun ouders een groot deel van hun inkomsten in handen kregen. Gehuwde zoons waren het hun ouders en broers en zusters verschuldigd – gezien de kosten die hun familie voor hun huwelijk had gemaakt – om nog enkele jaren in te wonen en bij te dragen aan het huishoudensinkomen. In één gezin behield de enige nog thuiswonende zoon al zijn inkomsten zelf. Zijn ouders raadden hem voortdurend aan om zelf zoveel mogelijk te sparen voor later, voor zijn huwelijk. De ouders hadden destijds wel de huwelijken van hun oudste kinderen bekostigd, maar die hadden hun inkomsten ook afgedragen. De ouders waren nu niet meer in staat om te sparen. Hun inkomen was intussen ook tot bijstandsniveau verlaagd.

Uit het laatste geval blijkt dat de inkomsten van kinderen niet alleen van gezin tot gezin (of van familie tot familie) verschillend beheerd worden, maar ook binnen een gezin of familie, van kind tot kind. Dit blijkt ook uit case 8. Orhans vader kreeg vroeger nagenoeg alle inkomsten van zijn (inwonende) kinderen in handen, ook die van zijn gehuwde oudste zoon en schoondochter. De tweede zoon droeg nog slechts een deel van zijn inkomsten af aan zijn moeder Raziye. Raziye keek uit naar de dag waarop haar derde zoon aanspraak zou kunnen maken op een eigen uitkering. Wat haar betreft, zou hij die geheel voor zichzelf mogen behouden, als hij dan ook niet meer bij haar zou aankloppen om geld. Waarschijnlijk zullen ouders niet snel besluiten om helemaal niets bij te dragen aan het huwelijk van een zoon of dochter. Dat is niet alleen een prestigekwestie. Ouders hopen hun zonen ook aan zich te verplichten. Van een zoon die zijn huwelijk geheel zelf financiert, hebben ze weinig meer te verwachten. Ouders zullen dus ook indien een zoon niet bijdraagt aan het huishoudensinkomen, geneigd blijven om hem financieel te steunen. Daardoor kunnen echter wrijvingen ontstaan met de overige kinderen, als die wel altijd hun inkomsten hebben afgedragen.

Effecten van de individualisering van inkomens

Turkse jongeren hebben in Nederland veel meer mogelijkheden verkregen om een eigen inkomen te verwerven. Dat heeft er niet toe geleid dat ze in het geheel niet meer bereid zijn hun hulpbronnen met hun ouders te delen. Bijna alle jongeren in de onderzoeksgroep droegen nog een (groter of kleiner) deel van hun inkomsten aan hun ouders af. De geïndividualiseerde inkomens bieden wel enige speelruimte aan jongeren die de spaarzin van hun ouders minder waarderen en die het minder vanzelfsprekend vinden om hun vader of moeder voor elke uitgaaf om geld te moeten vragen. Vooral jongeren van de tweede generatie (in Nederland geboren of hier op jonge leeftijd naar toe gekomen) willen meer geld uitgeven dan hun ouders aan bijvoorbeeld kleding en uitgaan, om mee te kunnen doen met leeftijdgenoten. Vooral zoons kunnen daarbij rekenen op enige toegeeflijkheid van hun ouders, die hen niet van zich af willen stoten. Ouders zien hun toekomst nog altijd meer verbonden met die van hun zoons dan met die van hun dochters. Zoons worden daarom ook wel eens door hun ouders gekend in beslissingen over investeringen en beleggingen. De onderhandelingspositie van dochters was en is zwakker dan die van zoons. Dochters zijn daarom meer dan zoons geneigd om conflicten met hun ouders te vermijden. Ouders hebben er veel meer moeite mee om hun zoons kort te houden dan hun dochters. Uit case 8 valt overigens af te leiden dat dit niet alleen geldt voor zoons met eigen inkomsten. Raziyes jongste zoon wist steeds opnieuw geld van zijn moeder los te krijgen. Raziye was als alleenstaande moeder ook extra bang om haar zoon van zich af te stoten.

Ouders klaagden wel eens dat jongeren steeds minder bereid zijn om te geven zonder te nemen. Vooral schoondochters moesten het ontgelden. Veel ouders betwijfelden dat hun zoon en *gelin* op hun oude dag voor hen zouden zorgen, zoals zijzelf voor hun (schoon)ouders gedaan hadden. Sommige ouders zagen de 'berekendheid' van de jongere generaties als een gevolg van de migratie naar Nederland en de meer geïndividualiseerde samenleving hier. Anderen meenden dat de Turkse samenleving de afgelopen decennia ook meer geïndividualiseerd is geraakt en dat de jongere generaties daar ook niet meer zo opofferingsgezind zijn. Een enkeling

merkte op dat het inkomen van arbeiders en ambtenaren ook niet toereikend is om een uitgebreide familie te onderhouden. De meeste ouders waren het er over eens dat binnen Turkse families vroeger veel meer gedeeld werd. Bij doorvragen kwamen velen echter met voorbeelden waaruit bleek dat de leden van de familie vroeger in Turkije ook al hun kosten en baten onderling vergeleken. Niet zelden voelde de ene broer of zijn *gelin* zich dan tekort gedaan ten opzichte van de andere. Individuele 'berekening' is dus geen nieuw verschijnsel.

Anders dan vroeger in Turkije, vindt binnen de familie in Nederland echter meer *pooling* van inkomsten dan van arbeidskracht plaats. Dat maakt het mogelijk om ieders bijdrage aan het gezamenlijke fonds veel preciezer te berekenen. Ik kreeg de indruk dat dit in veel gezinnen en families ook inderdaad gebeurde, door de oudere zowel als door de jongere generatie. Case 8 is weer illustratief. Nurten bleek vrij precies te weten hoeveel geld zij en haar man aan zijn ouders hadden afgedragen. Haar schoonmoeder Raziye hield ook rekening met de inkomsten die ieder van haar kinderen had afgedragen. Zo vond ze dat haar dochters eigenlijk recht hadden op een vergoeding, omdat ze vóór hun trouwen bijgedragen hadden aan het gezamenlijke huishoudensinkomen.

Veel ouders zijn ook geneigd om bij het huwelijk van een zoon of dochter rekening te houden met diens bijdrage aan de gezamenlijke besparingen. Niet alleen zoons, maar ook dochters profiteren dan van de inkomsten die ze aan hun ouders afgedragen hebben. Hun lage huwelijksleeftijd werkt echter in het nadeel van dochters, vooral nu ze niet meer zoveel kans maken op werk. Vroeger begonnen veel dochters al voor hun achttiende te werken. Nu zijn de meesten schoolgaand of werkloos. Pas vanaf hun achttiende verjaardag hebben ze recht op een bijstands-uitkering of studiefinanciering. Vaak trouwen ze niet lang daarna. Zoons hebben nog wat vaker werk. Bovendien trouwen ze wat later en blijven ze veelal ook na hun huwelijk nog bij hun ouders inwonen. Zoons dragen dus in het algemeen meer bij aan het huishoudensinkomen dan dochters.

Vererving

Op het Turkse platteland was het van groot belang dat de oudere generatie een erfgoed opbouwde of in stand hield. Niet alleen de toekomst van de jongere generaties hing daarvan af (economische basis), maar ook die van de ouders zelf (oudedagsvoorziening). Migrantenvan de eerste generatie kochten daarom ook zoveel mogelijk onroerend goed in Turkije aan. Met het toenemen van de verblijfsduur in Nederland is echter het belang van deze bezittingen als bron van zekerheid afgenomen. De jongere generaties richten zich steeds meer op een toekomst in Nederland. Voor hen komt het ouderlijk erfgoed in Turkije niet meer in aanmerking als economische basis.

Toch stonden de jongeren in de onderzoeksgroep zeker niet onverschillig tegenover de bezittingen van hun ouders in Turkije. Ze waren goed op de hoogte van de door hun ouders gedane beleggingen en investeringen en spraken erover in termen van 'onze' (familie)bezittingen. Dit gold niet alleen voor jongeren die nog bij hun ouders inwoonden, maar ook voor zoons en (in mindere mate) dochters die een eigen huishouden hadden. De meeste jongeren leken gevoelsmatig nog grote waarde te hechten aan de bezittingen van hun ouders in Turkije. Ze beschouwden die bezittingen ook nog duidelijk als hun erfgoed. Heel verwonderlijk was dat niet, want hun

ouders hadden hun steeds voorgehouden dat ze bij al hun inspanningen en investeringen het belang van hun kinderen voor ogen hadden. De meeste jongeren hadden zelf ook met inkomsten bijgedragen aan het familiebezit.

Enkele ouders gaven hun zoon bij zijn huwelijk al het eigendomsbewijs van een appartement of grondstuk in Turkije. Een deel van het ouderlijk erfgoed werd dan dus al vóór hun overlijden overgedragen. In de meeste families gebeurde dit echter niet. De onderzoeksgroep bevatte drie families, waaronder die van Orhan uit case 8, waarin de vader overleden was maar de moeder nog leefde. In geen van deze families was de nalatenschap al verdeeld. De kinderen wilden hun erfdeel niet opeisen zolang hun moeder nog leefde. Een oudste zoon lichtte toe:

‘Volgens de wet zou het misschien wel kunnen, maar je hoort dat niet te doen. In Turkije is het normaal dat de nalatenschap onverdeeld blijft. Je zult daar niet meemaken dat een moeder het huis moet verkopen om haar kinderen hun deel te betalen. Er wordt schande van gesproken als je als kind je erfdeel opeist.’

Waarschijnlijk spelen echter ook meer praktische omstandigheden een rol. In Turkije zal soms al wel snel een (voorlopige) regeling moeten worden getroffen, omdat er nabestaanden zijn die voor hun levensonderhoud zijn aangewezen op de nalatenschap. Zo'n regeling komt er vaak op neer dat de overige erfgenamen afstand doen van hun erfdeel ten gunste van de zoon of broer die het familiebedrijf voortzet en de overgebleven ouder verzorgt (zie hoofdstuk 2). In Nederland ontbreekt de noodzaak van dergelijke regelingen. Aan de ene kant maakt dat het beter mogelijk om de verdeling van de nalatenschap uit te stellen. Aan de andere kant is het daardoor ook moeilijker om tot een voor alle nabestaanden aanvaardbare verdeling te komen.

Effecten van de opnemings in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid

In de vorige paragraaf werd geconstateerd dat vooral mannelijke en oudere migranten zich stoorden aan de verstrekking van bijstandsuitkeringen aan gescheiden en weggelopen vrouwen. In hun ogen ondermijnde de Nederlandse verzorgingsstaat daarmee de stabiliteit van Turkse families. Veel ouders hadden soortgelijke kritiek op de verstrekking van bijstandsuitkeringen aan jongeren. Ze meenden dat de sociale dienst daarmee het ouderlijk gezag ondermijnt. Bovendien vonden ze dat het werkloze schoolverlaters veel te gemakkelijk gemaakt wordt.

‘Ouders hebben geen invloed meer. Ze kunnen hun zoons steeds maar weer aanraden om ofwel naar school, te gaan ofwel werk te zoeken, maar ze kunnen hen niet dwingen. Het zou anders zijn als die jongens geen uitkering kregen, dan zouden ze wel naar hun ouders moeten luisteren.’

De moeder die hier aan het woord was, maakte zich vooral bezorgd om de uitwerking van de bijstandsregeling op haar zoons (die overigens nog veel te jong waren voor een uitkering). Dit gold voor meer ouders. Dochters gedragen zich meestal volgzamer dan zoons. Bovendien vinden veel ouders het toch erger wanneer een zoon zijn school niet afmaakt en werkloos op straat rondhangt dan wanneer een dochter in afwachting van haar huwelijk nog enige tijd in de huishouding helpt en aan haar uitzet werkt.

Alhoewel veel ouders dus liever zouden zien dat hun kinderen langer financieel afhankelijk bleven, vonden ze het allemaal wel vanzelfsprekend dat hun zoons en

dochters daadwerkelijk gebruik maakten van hun uitkeringsrechten. In een paar gezinnen die nog niet zo lang in Nederland verbleven, werden de bijstandsuitkeringen voor de dochters aangevraagd door hun vader. Die opende bij de nadering van de achttiende verjaardag van zijn dochter een bankrekening op haar naam en vulde voor haar een aanvraagformulier voor een uitkering in. Deze meisjes kregen hun uitkering zelf ook niet in handen. Zodra de uitkering gestort was, nam hun vader het geld op. In andere gezinnen lieten de ouders hun kinderen zelf een uitkering aanvragen.

In de praktijk bleken de effecten van de bijstandsuitkeringen voor jongeren niet zo ontwrichtend te zijn als hun ouders vreesden of suggereerden. Alle jongeren in de onderzoeksgroep bleven tot hun huwelijk bij hun ouders inwonen, de meeste zoons ook nog enkele jaren daarna. Vooral zoons ontleenden een sterkere onderhandelingspositie aan hun eigen inkomen, maar de meeste jongeren droegen niettemin een aanzienlijk deel van hun loon of uitkering aan hun ouders af. Dat stelde de ouders in staat om voor hun kinderen (voor hun huwelijken en voor de afkoop van de Turkse dienstplicht) te sparen. In de meeste huishoudens werden de uitkeringen van het Nederlandse stelsel dus niet als puur individuele inkomensvoorzieningen benut. In de praktijk klaagden ouders en kinderen vaak ook eensgezind over de regels van het Nederlandse stelsel. Vooral de lagere bijstandsuitkeringen voor thuiswonende jongeren en de woningdelerskortingen voor inwonende gehuwde zoons en hun ouders vormden een gemeenschappelijke steen des aanstoots. Die kortingen maakten het moeilijker om te sparen.

Overigens hadden ouders die zelf een beroep op een uitkering deden, er waardering voor dat ze daardoor niet afhankelijk van hun kinderen hoefden te zijn.

‘Mijn vrouw en ik zijn geen van beiden in staat om te werken. Toch hebben we een inkomen en kunnen we onze kinderen laten doorleren. In Turkije zou dat niet kunnen. Daar helpt de staat niet, zoals hier in Nederland. En op je familie kun je daar ook niet onbeperkt terugvallen ( ) In Turkije zouden we onze kinderen uit werken moeten sturen. In ons dorp werken de kinderen uit arme gezinnen als dagloners voor rijkere families.’

De meeste ouders van de eerste generatie zijn afkomstig uit families van kleine boeren. In Turkije zouden ze enerzijds veel meer zijn aangewezen op hun kinderen, terwijl ze anderzijds misschien onvoldoende perspectieven zouden kunnen bieden aan hun zoons. In Nederland geldt het een noch het ander. Ouders hoeven voor hun onderhoud geen beroep op hun kinderen te doen, zoons hoeven ook niet uit financiële nood bij hun ouders weg te gaan. Jongeren die in Nederland zijn opgegroeid, staan hier niet meer bij stil. Maar oudere migranten – die hun huidige situatie in Nederland vaak nog afzetten tegen hun vroegere situatie in Turkije – zien dit als een belangrijke verworvenheid.

5 Nabeschouwing

De traditionele verhoudingen tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen staan in migrantengezinnen onder druk. De opnemings- en het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid is slechts een van de factoren die een rol spelen.

Andere factoren zijn de veranderde bestaanswijze (de overgang van een zelfstandig naar een loonafhankelijk bestaan), de veelal langdurige opsplitsing van het gezin, veranderingen in het sociale netwerk (isolatie van de wijdere verwantengroep) en de invloed van de omringende samenleving (blootstelling aan andere waarden en normen). In dit hoofdstuk is, behalve aan de opnemings in het Nederlandse stelsel, voornamelijk aandacht besteed aan de veranderde bestaanswijze.

Als gevolg van de veranderde bestaanswijze zijn gezins- en familieleden voor sociale zekerheid minder op elkaar en meer op de verzorgingsstaat (het overheidsstelsel van sociale zekerheid) aangewezen. Dat heeft bijgedragen tot veranderingen in onderhandelingsposities. Vooral zoons, en in mindere mate dochters en vrouwen, hebben een sterkere onderhandelingspositie verkregen ten opzichte van hun ouders en mannen. Vrouwen en jongeren hadden en hebben meer te winnen aan individuele vrijheid en onafhankelijkheid dan mannen en ouderen. Zij neigen ertoe om de verzorgingsstaat als een bondgenoot te zien. Mannen en ouderen beschouwen de verzorgingsstaat vaker als een ongewenste indringer, die gezins- en familieleden tegen elkaar opzet. Afgezien van deze verschillen in waardering, lijken de meeste migranten het erover eens te zijn dat de verminderde onderlinge afhankelijkheid van gezins- en familieleden gepaard gaat met een verminderde bereidheid tot het delen van hulpbronnen.

In de praktijk blijken de effecten van de opnemings in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid meer complex en genuanceerd te zijn. Zo heeft het stelsel niet kunnen voorkomen dat de meeste gehuwde vrouwen nu weer afhankelijk zijn van hun echtgenoot voor inkomsten. Het stelsel biedt vrouwen wel de nodige zekerheden voor het geval ze met hun man zouden willen breken, maar geen enkele vrouw zal alleen daarom tot echtscheiding besluiten. Ook de meeste jongeren geven – zolang ze nog niet getrouwd zijn – de voorkeur aan inwoning bij hun ouders boven een huishouden voor zich alleen. Men zou daarom kunnen stellen dat de verzorgingsstaat pas in het gezins- of familieleven binnendringt, als de deur op een kier is gezet door onderlinge spanningen of conflicten. Het is echter wel zo dat het gezin of de familie, als er al spanningen of conflicten zijn, sneller uit elkaar valt onder invloed van de voorzieningen die de verzorgingsstaat te bieden heeft.

Het delen van hulpbronnen binnen het gezin of de uitgebreide familie is meer een kwestie van onderhandelen geworden. Aanvankelijk was het in veel migrantengezinnen de bedoeling dat ouders en kinderen – of ouders en zoons – gezamenlijk zouden terugkeren naar Turkije. Daarom sprak het vanzelf dat alle inkomsten gepoold werden en dat gehuwde zoons bleven inwonen in het huishouden van hun ouders. Met het vervagen van het terugkeerperspectief is deze vanzelfsprekendheid verminderd. De bereidheid tot *pooling* en inwoning is er nog wel, maar er lijkt sprake van een ontwikkeling naar een meer gebalanceerde reciprociteit. Vrouwen met eigen inkomsten proberen ook enig eigen vermogen op te bouwen. Zoons en dochters dragen nog wel een (groter of kleiner) deel van hun inkomsten aan hun ouders af, maar bij hun huwelijk verwachten ze een min of meer evenredig 'startkapitaal' van hun ouders mee te krijgen. Deze ontwikkeling naar een meer gebalanceerde reciprociteit wordt bevorderd doordat ieders bijdrage aan het gezamenlijke fonds veel preciezer te berekenen is dan vroeger in Turkije het geval was. Daar poolden de gezins- of familieleden hun arbeidskracht. In Nederland worden vooral ook inkomsten gepoold. Deze verandering is in het voordeel van vrouwen en

dochters, voorzover zij inkomsten inbrengen. Mannen en zoons brengen echter in de meeste gezinnen en families meer inkomsten in.

VIII Relaties met landgenoten in West-Europa

1 Inleiding

In de klassieke studie *The Polish peasant in Europe and America* beschrijven Thomas en Znaniecki onder meer de oprichting van onderlinge verzekeringsfondsen door Poolse immigranten in de Verenigde Staten. Zodra een Poolse 'kolonie' honderd tot driehonderd leden omvatte, werd er een *benefit society* opgericht met als voornaamste doel onderlinge bijstand in noodgevallen. Thomas en Znaniecki beschouwden deze *societies* als een reactie op de veranderde bestaanswijze:

'The workman who has no productive property and is hired by the week is evidently more seriously affected by misfortune than the peasant farmer or even the manor-servant hired by the year. Yet during times of prosperity his increased earning power makes him more able to help others in case of need and more willing to do so (...)' (1974: 1518)

De onderlinge verzekeringsfondsen moesten ook voorkomen dat een beroep op Amerikaanse instellingen zou moeten worden gedaan, want:

'Every Pole who accepts the help of American institutions is (...) considered not only disgraced personally as a pauper, but as disgracing the whole Polish colony.' (1974: 1519)

De Poolse immigranten waren niet de enigen die zich aaneensloten om tegenslagen op te vangen. Het waren bijvoorbeeld Duitse immigranten die in de Verenigde Staten de eerste organisatie voor rechtsbijstand (*Deutsche Rechtsschutz Verein*) oprichtten, om nieuw aangekomen landgenoten te beschermen tegen uitbuiting (Johnson 1974: 4). Italianen in Noord- en Zuid-Amerika en Australië richtten talloze verenigingen voor onderlinge bijstand op. De meeste van deze verenigingen stonden slechts open voor immigranten die uit een bepaald dorp of een bepaalde landstreek in Italië afkomstig waren. Volgens Sowell (1981: 117) waren er in 1910 alleen al in New York tweeduizend Italiaanse *mutual aid societies*. Ook de Chinezen in de Verenigde Staten hadden vele organisaties voor onderlinge hulp. Soms waren de leden afkomstig uit hetzelfde dorp of district of spraken ze hetzelfde dialect. Soms stond het lidmaatschap slechts open voor immigranten die tot een bepaalde clan behoorden. Na de grote aardbeving in San Francisco in 1906 zamelden Chinese organisaties in andere Amerikaanse steden geld in voor hun getroffen landgenoten. Ook gedurende de economische crisis van de jaren dertig deden slechts weinig Chinezen een beroep op overheidsvoorzieningen. De voorkeur van de Chinezen voor onderlinge voorzieningen was waarschijnlijk mede het gevolg van de discriminatie die ze onder meer ook van de kant van de Amerikaanse overheid ondervonden: tot de Tweede Wereldoorlog golden in de Verenigde Staten tal van aparte wettelijke regels voor Chinezen (Sowell 1981: 136 e.v.; vgl. Groenendijk 1987).

Niet alleen in de nieuwe wereld, maar ook in Europa werden in de negentiende eeuw tal van onderlinge verzekeringsfondsen opgericht. Ook daar waren de oprichters van 'arbeidersonderlinges' vaak nieuwkomers, die vanuit omringende dorpen en steden naar de nieuwe industriële centra getrokken waren en daar voor hun levensonderhoud volledig aangewezen waren geraakt op inkomsten uit loonarbeid.

'In de uitdijende fabriekssteden ontbrak het hun aan reserves om op terug te vallen, behalve de goede zorgen van een verwant of buurman uit hun geboortedorp, of de steun van collega-ambachtslieden. En toch begonnen arbeiders al vrij snel verenigingen te vormen voor bijstand in tijd van nood, en stortten ze elke week van hun armoede een paar centen in de gemeenschappelijke kas voor een fatsoenlijke begrafenis, vaak van een vroeg gestorven kind' (De Swaan 1989: 150).

Na de Tweede Wereldoorlog kwam ook in Turkije een trek van het platteland naar de steden op gang. Rond de grotere steden ontstonden *gecekondu*-wijken. Ook hier werden de nieuwkomers opgevangen door verwanten of dorpsgenoten die hun voor waren gegaan. In sommige wijken richtten *hemşeriler* (dorps- of streekgenoten) verenigingen voor onderlinge bijstand op (Karpat 1976, Suzuki 1964).

Turkse migranten in Nederland hebben zich ook al snel georganiseerd. In iedere stad met een grotere Turkse bevolkingsgroep werd bijvoorbeeld wel een moskee-vereniging opgericht, die zich beijverde voor de vestiging van een moskee. Verenigingen voor onderlinge bijstand of verzekering komen onder Turken in Nederland echter niet voor. Waarschijnlijk spelen verschillende factoren een rol. De kettingmigratie vanuit Turkije naar West-Europa is niet zo omvangrijk geweest dat hele dorpen in Turkije ontvolkten en de bewoners hier 'kolonies' vestigden (vgl. Bovenkerk e.a. 1985: 47 e.v.). In de Verenigde Staten en Australië konden dergelijke kolonies wel ontstaan.

Een andere factor is de verzorgingsstaat. Sowell merkte over Portoricanen in de Verenigde Staten op, dat bij hun aankomst al een uitgebreid stelsel van overheidsvoorzieningen was opgebouwd.

'Puerto Ricans have therefore not had to come together and establish their own grass-roots organization, as immigrant groups or blacks have had to do before them' ( ) 'Puerto Ricans are not isolated individuals, but the ties that exist tend to be family or personal friendship ties, not the wider cohesion made possible by organizations' (1981: 240).

Deze conclusie zou ook voor Turkse migranten in Nederland op kunnen gaan. Bij hun aankomst hier te lande was de opbouw van het overheidsstelsel van sociale zekerheid al grotendeels voltooid. Waarschijnlijk geldt daarom ook voor hen, dat ze in tijden van nood – behalve op het Nederlandse overheidsstelsel – slechts terug kunnen vallen op hun persoonlijke netwerk van relaties met verwanten en bekenden. In dit hoofdstuk worden die persoonlijke sociale netwerken nader bekeken.

2 Twee cases

De onderstaande casebeschrijvingen geven een indruk van het belang van sociale netwerken als bron van sociale zekerheid. Het netwerk van de migranten in case 9 verschilt qua omvang en samenstelling van het netwerk dat de familie in case 10 onderhoudt. In beide gevallen is het netwerk van belang voor de sociale zekerheid van de migranten. Maar in case 9 is het netwerk een meer directe bron van zekerheid, terwijl het netwerk in case 10 vooral indirect, doordat het de toegang tot het Nederlandse overheidsstelsel vergemakkelijkt, de sociale zekerheid van de familie bevordert.

Case 9: een uitgebreid netwerk van verwanten en bekenden in Nederland

Memed kwam in 1975 naar Nederland, na zijn huwelijk met Nilgün, een dochter van verwanten die hier al langer woonden. Twee jaar later trouwde Memeds zusje Meryem met een andere verwant in Nederland. Meryem kwam eveneens naar Nederland.

Nilgün werkte destijds in een confectie-atelier. Memed vond – via zijn schoonvader – werk in een slachthuis. Gedurende de eerste jaren veranderde hij herhaaldelijk van baan. Nilgün en haar familie kenden hier vele landgenoten. Haar vader behoorde destijds ook tot de oprichters van de eerste moskee in de stad. Via zijn schoonfamilie verkreeg Memed informatie over vacatures. Zijn zuster Meryem werd eveneens door de schoonfamilie aan een baan geholpen in het confectie-atelier waar Nilgün al langer werkte.

Memed woont nu vijftien jaar in Nederland. Hij en zijn vrouw hebben een grote kennissenkring opgebouwd. Ze spreken beiden goed Nederlands. Vroeger werden ze vaak gevraagd om te tolken en te vertalen voor Turkse kennissen die de taal niet beheersten. De laatste jaren wordt er minder vaak een beroep op hen gedaan. De meeste landgenoten hebben hier nu wel kinderen of andere familieleden die voor hen kunnen tolken. Bovendien zijn Memed en Nilgün verhuisd naar een wijk waar nog niet zoveel Turkse gezinnen wonen. Ze hebben in de nieuwe buurt ook wel contacten met Nederlandse gezinnen. Maar Nilgün vertelt dat ze voor allerlei burendiensten – als ze oppas nodig heeft of iets wil lenen – toch eerder bij landgenoten aanklopt. Memed en Nilgün gaan ook met landgenoten uit andere delen van Turkije om. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vele uitnodigingen voor bruiloften en besnijdenisfeesten die ze ontvangen. Maar ze onderhouden nauwere betrekkingen met verwanten en streekgenoten.

Vorig jaar had Memed een onderhandse lening nodig. Hij en Nilgün waren allebei werkloos geworden. Memed wilde een winkel overnemen, maar zijn bank leende hem geen geld. Hij keek rond in de familiekring en vond dat zijn zuster Meryem het meest in aanmerking kwam als geldschieter. Zij en haar man hadden allebei een aardig inkomen. Memed wist dat Meryem ook wel eens grotere bedragen aan kennissen uitgeleend had. Meryem bleek inderdaad bereid om hem het gevraagde bedrag (f20.000) te lenen. Maar ze sprak haar spaargeld liever niet aan, omdat ze zelf ook investeringsplannen had. Ze wilde het geld wel voor Memed lenen bij haar bank. Vervolgens zou Meryem aan de bank aflossen, en Memed aan haar. Memed ging akkoord met dit voorstel – liever dan bij anderen aan te kloppen

– ook al zou hij nu een vrij hoge rente moeten betalen en in een hoog tempo af moeten lossen.

Enkele jaren geleden gaf de jongste broer van Memed en Meryem te kennen dat hij zich bij hen in Nederland wilde voegen. Deze broer, Murat, woonde bij hun ouders in Turkije. Memed en Meryem raadden hem af om naar Nederland te komen. Maar toen Murat voet bij stuk hield en ook hun ouders zich achter hem stelden, beloofden Memed en Meryem hem te helpen. Ze gingen op zoek naar een bruid. Memed dacht aan de dochter van een streekgenoot met wie hij een goede relatie had opgebouwd. Ze troffen elkaar vaak in de moskee. De man had onlangs zijn gezin naar Nederland laten overkomen. Hij had toen aan Memed gevraagd of er in het atelier waar Meryem werkte, wellicht ook plaats was voor zijn dochter Zeyneb, die in Turkije een coupeuse-opleiding had gevolgd. Op voorspraak van Meryem was het meisje er inderdaad aangenomen.

Memed ging met zijn vriend praten. Die stond in beginsel niet afwijzend tegenover een huwelijk tussen zijn dochter en Memeds broer. Ze spraken af dat Murat en Zeyneb elkaar de komende zomer in Turkije zouden ontmoeten; daarna zouden ze definitief beslissen. De vader van het meisje noemde al wel een bedrag van rond de f15.000. Hij wilde dat de bruidegom en zijn familie ten minste voor dat bedrag aan gouden sieraden aan zijn dochter zouden schenken. Nadat Murat en Zeyneb elkaar hadden gezien, stemden ze beiden in met een huwelijk. Nog diezelfde vakantie verloofden ze zich en trouwden ze voor de wet. Memed kwam met de vader van het meisje overeen dat ze Murat alvast naar Nederland zouden laten overkomen en dat ze werk voor hem zouden zoeken. Hij zou dan kunnen sparen voor de bruiloft, die pas een jaar later gevierd zou worden. De aanstaande schoonvader rekende er daarbij op, dat vooral Memed zijn broer zou helpen.

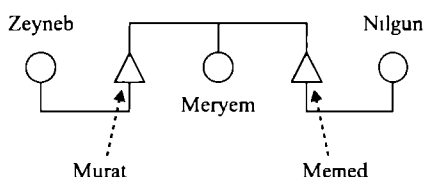
Het is nu twee jaar later. Murat is inmiddels getrouwd met Zeyneb. Maar het huwelijk, dat mede bedoeld was als bezegeling van de goede onderlinge relaties, heeft juist geleid tot een verwijdering tussen de families. Murat woonde tot zijn bruiloft bij zijn broer en schoonzus in. Memed vond werk voor hem in een autosloperij. Zowel het werk als de beloning vielen Murat tegen. Maar wanneer hij klaagde, hield Memed hem voor dat hij dit zelf gewild had: hij was gewaarschuwd door zijn broer en zus. Bovendien liet Nilgün duidelijk merken dat Murat geen welkome gast was. Tegenover zijn verloofde liet ze zich een keer ontvallen dat zij en haar man voor haar moesten 'opdraaien'. Daarmee doelde ze op de gouden sieraden die Zeynebs vader verlangd had, en die Murat zonder de hulp van zijn broer niet zou kunnen betalen. Zeyneb en haar familie namen dit hoog op, evenals Murat zelf. Hij zei geen hulp meer te willen van zijn broer; hij zou nog liever geld lenen van een bank of van anderen. Zeynebs vader praatte hem dit idee uit het hoofd. Murat zou geen kans maken op krediet. Met zijn (zwarte) inkomen zou hij niet kunnen aankloppen bij een bank. En andere Turken zouden niet bereid zijn hem onderhands geld te lenen als zijn broer Memed niet achter hem stond. Zeynebs moeder legde mij later uit dat zij ook niet wilden dat Murat geld leende, omdat hun dochter dan na haar huwelijk mee zou moeten aflossen.

Kort voor de bruiloft ontstond er opnieuw enige commotie. Murats broer en zuster gaven er de voorkeur aan om de bruiloft in Nederland te vieren, omdat zij hier veel (aan)verwanten en kennissen hebben. Maar met name de moeder van de bruid wilde een bruiloft in Turkije: 'Mijn mensen wonen daar, niet hier.' Haar man

zei geen duidelijke voorkeur te hebben: 'Ik woon al meer dan twintig jaar in Nederland, ik heb ook hier mijn mensen.' Uiteindelijk werd de bruiloft toch in Turkije gevierd en kwamen Memed en zijn vrouw royaal over de brug. De onderlinge relaties zijn echter bekoeld gebleven. Zeynebs vader verwoordt zijn teleurstelling een jaar na de bruiloft als volgt:

'Mijn schoonzoon is een goede jongen: hij drinkt niet, hij gokt niet, hij is een huiselijk type. Maar we hoopten dat onze dochter ook in een goede, hechte schoonfamilie terecht zou komen, en daarin zijn we teleurgesteld.'

Figuur 5: Huwelijks- en verwantschapsrelaties in case 9

Case 10: een beperkt sociaal netwerk in Nederland

Meneer Öztürk kwam pas in 1975, ruim na de wervingsstop, als arbeidsmigrant naar Nederland. Een broer van hem woonde hier al. Hij hielp meneer Öztürk gebruik te maken van de legalisatieregeling voor illegale buitenlandse werknemers, die in datzelfde jaar werd afgekondigd. Hij vond hier ook werk voor zijn broer.

In de jaren daarop bleef meneer Öztürk steunen op deze broer, die het Nederlands veel beter machtig was dan hijzelf. De broers woonden in hetzelfde pension. Hun vrouwen en kinderen deelden in Turkije ook de ouderlijke woning. De broers Öztürk stuurden regelmatig onderhoudsbijdragen en bezochten hun gezinnen elke zomer.

De broers hadden betrekkelijk weinig contacten met landgenoten hier, afgezien van pensiongenoten en collega's. Daarbij speelden verschillende factoren een rol. De broers hadden in Nederland geen verwanten of dorpsgenoten. Omdat ze zelf van Koerdische afstamming waren, legden ze enerzijds niet zo gemakkelijk contact met niet-Koerdische Turken. Anderzijds gingen ze contacten met politiek georganiseerde Koerden in hun omgeving uit de weg. Daar kwam bij dat steeds meer landgenoten hun gezinnen naar Nederland lieten overkomen en een enigszins ander leven gingen leiden.

De broers Öztürk onderhielden hechtere banden met familieleden die elders in West-Europa (in Duitsland, België en Frankrijk) werkten. Wanneer een van deze verwanten naar Turkije reisde, gaven de broers hem geld en goederen mee voor hun gezinnen, en omgekeerd namen zij bij elk bezoek ook het een en ander mee voor de gezinnen van de anderen. Deze groep van verwanten veranderde overigens nogal eens van samenstelling. De meesten hadden pas tot migratie besloten toen de Westeuropese overheden al maatregelen hadden getroffen om de werving van buitenlandse arbeiders te beperken. Meneer Öztürk was een van de weinigen die hun verblijf hier nog gelegaliseerd kregen. Verscheidene andere verwanten keerden

min of meer gedwongen terug naar Turkije, na gedurende kortere of langere tijd illegaal in West-Europa gewerkt te hebben

Zo verstreken bijna tien jaar. Toen besloot meneer Özturks broer, die intussen arbeidsongeschikt verklaard was, om voorgoed naar Turkije terug te keren. Niet lang daarna werd meneer Özturk ontslagen. Hij vond geen werk meer en raakte uiteindelijk aangewezen op een bijstandsuitkering. Omdat zijn gezin in Turkije verbleef, werd hem een alleenstaandenuitkering toegekend. Dit gaf voor meneer Özturk – die toch al enigszins uit het lood geslagen was door zijn werkloosheid en het vertrek van zijn broer – de doorslag: hij liet zijn gezin overkomen.

Inmiddels woont het gezin al weer drie jaar in Nederland. De drie oudste kinderen hebben de aansluiting bij het Nederlandse schoolsysteem gemist, alleen de jongste zoon gaat nog naar school en heeft redelijk Nederlands leren spreken. Meneer Özturk is werkloos gebleven. Hij is voor in de veertig, maar verwacht niet dat hij ooit nog werk zal vinden. Toch gaat het de Özturks financieel niet slecht. Meneer Özturk is namelijk niet meer de enige kostwinner. De twee oudste kinderen ontvangen ook een uitkering (RWW), en de oudste zoon verdient er regelmatig zwart bij in het bedrijf van een Turkse buurman. Bovendien weet meneer Özturk de uitgaven strak in de hand te houden. Ze hebben een moestuin waarin ze hun eigen groenten verbouwen. Huisraad en kleding kopen ze veelal tweedehands. Ze ontvangen zelden uitnodigingen voor feesten van landgenoten, en geven dus ook weinig geld uit aan cadeaus.

Met een beperkt aantal Turkse (Koerdische en niet-Koerdische) families hebben de Özturks vrij vaak contact. De meeste van deze families zijn afkomstig uit dezelfde streek. De contacten met hen zijn vooral ook van belang voor de toegang van het gezin tot Nederlandse voorzieningen. Mevrouw Özturk moet bijvoorbeeld regelmatig naar de huisarts, zij vraagt dan altijd een meisje uit een van deze families mee om te tolken. Meneer Özturk en zijn oudste zoon doen vaak een beroep op een van de jongens als ze een formulier in te vullen hebben of als ze naar een Nederlandse instantie moeten. Overigens wint meneer Özturk in belangrijke aangelegenheden nog altijd het advies in van zijn broer in Turkije.

Ook met familieleden elders in West-Europa onderhoudt het gezin vrij nauwe banden. Nog steeds hebben de meesten geen sterke verblijfsrechtelijke positie. Sommigen zijn 'illegaal', anderen worden 'gedoogd'. De afgelopen jaren is de groep verjongd. Enkele oudere mannen zijn teruggekeerd naar Turkije en hebben hun zoons naar Europa gestuurd. Verscheidene andere jonge verwanten zouden ook graag uit Turkije vertrekken. Meneer Özturk en zijn vrouw is al vaak gevraagd of ze in Nederland geen bruiden kunnen vinden voor deze jonge mannen. Maar gezien hun marginale positie in de door landgenoten alhier gevormde netwerken, lijkt het vrijwel uitgesloten dat een huwelijksaanzoek van hen geaccepteerd zou worden. Vorig jaar hebben ze wel twee neven geholpen om als 'toerist' naar Nederland te komen. Ze brachten de neven kort na hun aankomst naar Frankrijk. Daar dienden de jongens een asielverzoek in.

Meneer Özturk spaart momenteel meer dan hij ooit heeft gekund. Daar staat tegenover dat hij de komende jaren grote onkosten verwacht voor de huwelijken van de twee oudste kinderen (die verloofd zijn met een nicht en een neef in Turkije), en voor het afkopen van de Turkse militaire dienstplicht voor Burak, de oudste zoon. Meneer Özturk rekent erop dat Burak na zijn huwelijk zal blijven inwonen,

mede ter compensatie van deze kosten. De laatste tijd verlangt Burak echter steeds meer geld voor zichzelf. Hij is bevriend geraakt met enkele andere Turkse jongens, die aanzienlijke bedragen kunnen besteden aan uitgaan en kleding. Waarschijnlijk biedt deze statusconsumptie Burak ook een soort van compensatie. Hij kwam naar Nederland met hooggespannen verwachtingen, maar heeft na drie jaar nog altijd geen vaste baan. Burak droomt nu van een eigen bedrijfje, liefst een cafetaria. Het is onwaarschijnlijk dat deze droom wel uit zal komen. Vooralsnog ontbreekt het Burak en zijn vader aan de hulpbronnen die voor het slagen van zo'n onderneming zouden zijn vereist. Sociale hulpbronnen komen daarbij niet op de laatste plaats: meneer Öztürk en zijn zoon kunnen onvoldoende terugvallen op hun sociale netwerk om hun tekorten aan kennis en geld te compenseren.

3 Burenhulp

In hoofdstuk 3 werd al geconstateerd dat de Turkse migranten in Nijmegen geen (h)echte gemeenschap vormen. Dat blijkt ook uit de bovenstaande casebeschrijvingen. Beide families gaan liever met verwanten en – in de tweede plaats – met streekgenoten om dan met andere landgenoten. Memed en zijn vrouw kennen weliswaar vele landgenoten, niet alleen in de buurt maar ook elders in de stad, maar ze onderhouden de hartelijkste betrekkingen met verwanten en streekgenoten die verspreid door de stad wonen. De Öztürks gaan wel om met landgenoten (voornamelijk streekgenoten) bij hen in de buurt, vooral ook omdat ze hun hulp nodig hebben. Ze voelen zich echter veel nauwer betrokken bij het wel en wee van enkele verwanten die elders in West-Europa verblijven.

Alhoewel er dus geen sprake is van één grote Turkse gemeenschap, zijn er wel hechte kleinere netwerken ontstaan waar verwanten en dorps- of streekgenoten bij elkaar in de buurt wonen. Een dergelijke cluster werd bijvoorbeeld gevormd door de weduwe Raziye en haar kinderen (case 5 en 7, hoofdstuk 5 en 7). Binnen deze cluster vond een voortdurende uitwisseling van goederen, diensten en informatie plaats. Raziye paste op het kind van haar jongste dochter. Die bracht haar kind 's ochtends, voordat ze naar haar werk ging, en haalde het 's avonds na haar werk weer op. Meestal bleef ze dan een uurtje hangen. Haar zuster en schoonzusters kwamen dan ook vaak langs. Soms bleek Raziye een brief uit Turkije ontvangen te hebben die ze zelf niet kon lezen; soms had ze hun hulp nodig bij het invullen van formulieren. Ze vroeg haar (schoon)dochters ook vaak geld te leen. Sommige dagen had Raziye gekookt of gebakken en gaf ze hun iets mee naar huis. Andere dagen deed een van de (schoon)dochters boodschappen voor Raziye of bleef voor haar koken. Raziyes (schoon)zoons zagen elkaar en hun (schoon)moeder wat minder vaak, maar toch ook meermalen per week. Als Raziye ergens naar toe moest, trad een van hen op als chauffeur. Binnen deze cluster was de uitwisseling lang niet altijd in balans. Met name Raziyes oudste schoondochter had wel eens het gevoel dat ze meer gaf dan kreeg. Zij en de andere leden van de cluster pasten er echter voor op om dergelijke gevoelens uit te spreken. Tussen naaste verwanten is 'berekening' ongepast.

Lang niet alle huishoudens in de onderzoeksgroep hadden zoveel familie in de buurt. Enkele jongere echtparen (onder wie Memed en Nilgün) hadden aanvankelijk

wel temidden van verwanten gewoond, maar waren na verloop van tijd verhuisd. Door de min of meer willekeurige woningtoewijzing waren deze families over verschillende wijken verspreid geraakt. Met de toegenomen onderlinge afstanden waren de onderlinge contacten afgenomen. Er waren ook huishoudens die helemaal geen familie in de stad hadden. De meeste huishoudens hadden echter wel een of meer Turkse buurgezinnen, waarmee ze omgingen alsof het verwanten waren. Meestal sprak men elkaar ook aan met verwantschapstermen. De vrouwen pasten op elkaars kinderen, leenden levensmiddelen en kleine geldbedragen van elkaar, wisselden handwerkpatronen uit, en bakten gezamenlijk *börek*. De mannen hielpen elkaar bij autoreparaties en andere klussen, en voor het offerfeest kochten en slachtten ze gezamenlijk een schaap of rund.

Dergelijke vormen van hulpbetoon worden als een 'typisch Turks' verschijnsel gezien. Turken zouden veel meer dan Nederlanders met elkaar delen. Illustratief is het volgende citaat. Een echtpaar meende dat bij Nederlandse buurtgenoten die wel aan burenhulp deden, acculturatie in het spel was:

- 'Je neemt als migrant je eigen cultuur mee, maar je neemt ook dingen over uit je nieuwe omgeving.' (vrouw)
- 'Dat noemen ze acculturatie.' (man)
- 'Maar andersom nemen Nederlanders ook dingen van ons over. Bijvoorbeeld als er 's avonds iets in huis op is, dan gaan Nederlanders het niet direct bij de burenen lenen, ze wachten tot de volgende dag en kopen het dan. Maar wij stappen in zo'n geval meteen naar de burenen en vragen het te lenen, dat is bij ons heel normaal. En laatst viel me op dat Nederlanders hier in de buurt dat nu ook beginnen te doen. Die bellen nu ook wel eens bij elkaar of bij ons aan om iets te lenen.' (vrouw)

Ter verklaring van het (gepercipieerde) verschil tussen Turken en Nederlanders wordt ook vaak naar de islam verwezen:

'Dat is ook iets van onze godsdienst. Wij leren al van kleins af aan: als je iets hebt, dan moet je het met anderen delen. Ik doe dat nog steeds. Als ik bijvoorbeeld *börek* maak, dan breng ik er altijd wat van naar de burenen. Als ik dat niet doe, dan kan ik er zelf ook niet van eten.'

Dergelijke attenties bewijst men elkaar gevraagd of ongevraagd, zonder iets terug te verwachten. Tegelijkertijd wordt er wel voor gewaakt, dat men niet te veel in het krijt komt te staan bij anderen. De Öztürks bijvoorbeeld, die vaak een beroep op hun burenen moesten doen voor tolk- en vertaaldiensten, trachtten de balans in evenwicht te houden door grote hoeveelheden groente uit hun moestuin weg te geven.

Ook kleinere geldleningen worden zonder vragen of voorwaarden verstrekt, om de ontvangende partij niet te bruuskeren. Maar er gelden wel ongeschreven regels, zeker onder niet-verwanten. Wie zich daar niet aan houdt, wordt op den duur uitgesloten van verdere (geld)leningen. In een van de onderzoeksbuurten woonde een jong echtpaar, dat geen familie in de stad had. De man stond erom bekend dat hij verslaafd was aan het gokken en wel eens een inbraak pleegde. Alhoewel Turkse buurvrouwen medelijden met de vrouw hadden, keken zij er wel voor uit om haar

nog geld te lenen, omdat zij dat toch niet zou kunnen terug betalen. Een vrouw vertelde:

‘Vorig jaar heeft hij een keer f100 geleend, die hebben we nog steeds niet terug. Laatst kwam zij weer om f25 vragen. Maar we lenen hun niets meer. Niemand wil hun nog iets lenen.’

Een andere buurvrouw bevestigde dat:

‘Als je geld wilt weggeven, kun je dat, vind ik, beter doen aan arme mensen in Turkije. (...) Die vrouw werkt, ze heeft een vast inkomen, maar haar man vergokt het. Ik heb gehoord dat hij laatst maar liefst f10.000 verloren heeft. Als hij niet zou gokken, zou zij geen geld hoeven te lenen. Ik neem het haar niet kwalijk, maar ik heb zelf een gezin, ik kom zelf ook geld tekort.’

De laatste spreekster had er – getuige de door haar gegeven rechtvaardigingen – moeite mee om haar ongelukkige landgenote verdere leningen te weigeren. Beide buurvrouwen bleken de vrouw ook nog wel eens levensmiddelen te ‘lenen’. Voor de uitwisseling van voedsel gelden in de meeste samenlevingen speciale regels. Meestal wordt een grotere generositeit verwacht dan bij de uitwisseling van andere goederen. Soms mag voedsel zelfs niet worden verkocht, maar alleen weggegeven (Mauss 1990: 57; Sahlin 1974: 215 e.v.). Mijn respondenten verwezen hierbij overigens ook weer naar de islam.

4 Hulp via de moskee

In hoofdstuk 4 werd al vermeld dat Turkse migranten gewoon zijn om hun aalmoezen naar Turkije te sturen, omdat zij menen dat in Nederland geen ‘echte’ armoede voorkomt. In een van de twee moskeeën in de stad werd toch een keer gecollecteerd ten behoeve van een noodgeval in eigen kring. Een man was plotseling overleden. Zijn vrouw wilde hem in Turkije laten begraven. Dat zou ongeveer f7.000 kosten. Zoveel geld had zij niet; haar man had ook geen geld nagelaten. De vrouw deed tevergeefs een beroep op de sociale dienst.¹ Daarop werd in de moskee waar de man lag opgebaard, het initiatief tot een inzamelingsactie genomen. Alle moskeegangers werd gevraagd om in ieder geval een kleine bijdrage te geven. Binnen enkele dagen was het benodigde geld bijeen gebracht.

Alle migranten met wie ik dit voorval besprak, vonden de gedachte dat ze voor hun begrafenis op de liefdadigheid van anderen aangewezen zouden zijn, zeer afstotend. Het zou voor de nabestaanden ook erg beschamend zijn. Het volgende citaat is illustratief:

‘Iedereen geeft weliswaar op vrijwillige basis, maar veel mensen kunnen toch niet nalaten om daarbij op te merken: “Jullie hadden beter een verzekering kunnen nemen.” Het is ook niet goed als je geld van anderen moet vragen, omdat de overledene daardoor met een schuld in de andere wereld aankomt. Wij geloven dat de engelen iemand bij zijn aankomst in de andere wereld vragen hoe, van wie, hij zijn *kefen* heeft gekregen. In de andere wereld is geen geld om anderen terug te betalen, dus zul je ervoor moeten branden.’

Moskeegangers van de andere moskee vertelden mij dat daar één keer iemand om aalmoezen had gevraagd. Het ging om een oudere vrouw, afkomstig uit een van de armste provincies van Turkije. Zij had de moskeegangers het een en ander over zichzelf verteld. Ze was weduwe. Ze verbleef tijdelijk bij haar dochter in Nederland. Ze had in Turkije nog een paar jongere kinderen. Die zou ze graag door laten leren, maar ze kon dat niet betalen. Daarom verzocht ze alle moskeegangers om een deel van hun aalmoezen voor haar te bestemmen. Enkele migranten die hierbij aanwezig waren geweest, vertelden mij dat ze de vrouw wel iets hadden gegeven, uit medelijden. Maar ze vonden het tegelijk ook een tamelijk lachwekkende vertoning. Alhoewel ze de dochter en schoonzoon van de vrouw niet met zoveel woorden verweten dat die niet voor hun (schoon)moeder zorgden, maakten ze wel duidelijk dat zijzelf zich ervoor zouden generen om hun ouders bij andere migranten om aalmoezen te laten bedelen.

Ik heb dan ook geen andere voorbeelden gevonden van migranten die buiten hun familiekring geld inzamelden voor noodlijdende verwanten in Turkije. Veel migranten worden wel eens geconfronteerd met aanspraken van achtergebleven verwanten die hun eigen draagkracht te boven gaan. Maar ze sluiten dan nog liever een lening af, dan een beroep op de liefdadigheid van andere migranten te doen. De aalmoesverplichting is weliswaar een van de vijf pijlers van de islam, maar geen migrant ziet zichzelf of zijn naaste verwanten graag ingedeeld in de categorie der 'aalmoesgerechtigden'. En de kans dat migranten iemand uit hun midden als zodanig erkennen, is ook niet groot.

Via de moskee werden wel andere vormen van liefdadigheid georganiseerd. Zo kookten de vrouwen van enkele moskeegangers op islamitische feestdagen voor migranten die hier geen verwanten hadden. Ook wanneer migranten die hier alleen verbleven in het ziekenhuis belandden, werd via de moskee geregeld dat ze bezoek kregen. Toen een Turkse migrant uit Duitsland voor een langdurige specialistische behandeling in een Nijmeegs ziekenhuis opgenomen werd, zocht de imam (die op zijn beurt door de ziekenhuispastor ingeschakeld was) een gastgezin voor de vrouw van de patiënt. Een van de gezinnen in de onderzoeksgroep bood zich aan en nam de vrouw voor enkele maanden op. Het gastgezin wilde daar beslist geen vergoeding voor hebben. In andere gevallen waarin kost en inwoning verleend werd aan niet-verwanten, werd in de regel wel een vergoeding verwacht.

5 Verlening van kost en inwoning

In de beginjaren van de Turkse migratie verleenden veel Turkse huishoudens onderdak aan 'spontane' arbeidsmigrant. De kostgangers waren niet altijd familie van de man of vrouw des huizes. Meestal waren het wel verre verwanten of dorps- of streekgenoten, soms alleen landgenoten (zie bijv. Kudat 1974). Het waren echter geen liefdadige motieven die gevestigde migranten ertoe bewogen om onderdak te bieden aan verre verwanten en niet-verwanten. Migrant die tien jaar of langer geleden als 'toerist' aankwamen, vertelden destijds gemakkelijk werk te hebben gevonden. Ze kostten degenen bij wie ze inwoonden dan ook geen geld. Volgens enkele informanten liepen 'toeristen' zelfs het gevaar om verraden te worden door hun helpers:

‘Het kwam voor dat een landgenoot jou aan werk hielp, en dat hij je dan aanraade om jouw verdiensten bij hem in bewaring te geven. Je kon het geld niet bij je houden, want je wist: dan ben je het kwijt als ze je snappen. Maar dan had je kans dat die kennis jou na een jaar, als het bedrag flink was opgelopen, zelf aan de politie verraadde. Dan kon je worden opgepakt en uitgezet, zonder dat je ooit te weten kwam wie je had verraden.’

Deze man had zelf als ‘toerist’ bij een aangetrouwde verwant ingewoond. Hij zou die verwant meer dan f10.000 gegeven hebben, deels als vergoeding voor kost en inwoning, deels als lening. De gastheer vond achteraf dat het totale bedrag als kostgeld moest worden beschouwd en weigerde de lening terug te betalen.²

Verminderde kansen op werk en het risico van verraad

In de afgelopen twintig jaar zijn de economische omstandigheden veranderd. Onder gevestigde migranten is de werkloosheid hoog opgelopen. Nieuwkomers vinden niet meer zo gemakkelijk werk als vroeger. De ‘toeristen’ die bij huishoudens in de onderzoeksgroep inwoonden, hadden weinig of geen inkomsten. Ze vonden wel eens werk in de tuinbouw. En als hun gastgezinnen een eigen bedrijf hadden, werkten ze daarin mee. Afgezien daarvan was het moeilijk om werk te vinden. Bedrijfstakingen als de baksteenindustrie, die twintig jaar geleden veel ‘toeristen’ werk verschaften, zijn nagenoeg verdwenen. Mogelijk bieden zich tegenwoordig ook meer werkloze Nederlanders en werkloze gevestigde migranten aan voor werk dat vroeger door ‘toeristen’ werd verricht. In het westen van het land hebben ‘toeristen’ waarschijnlijk nog wel een grotere kans om werk te vinden. Een van de ‘toeristen’ uit de onderzoeksgroep vertrok op een gegeven moment ook naar Amsterdam. Hij had daar een oom die hem aan werk kon helpen in het confectieatelier van een andere Turk.³

Als gevolg van de veranderde economische context brengen inwonende ‘toeristen’ tegenwoordig hogere kosten met zich mee voor hun gastgezinnen dan vroeger. Mede daarom zijn gevestigde migranten terughoudender geworden met het verlenen van onderdak aan ‘toeristen’. In hoofdstuk 5 werd al vermeld dat alle ‘toeristen’ die bij gezinnen in de onderzoeksgroep inwoonden, nauwe verwanten waren van de man of vrouw des huizes. Er kwam mij slechts één geval ter ore van een ‘toerist’ die verbleef bij een migrant die slechts in de verte familie was en die hij tevoren nooit had ontmoet. De betreffende ‘toerist’ was echter niet onbemiddeld, en zijn gastheer had hem meteen na zijn aankomst gedwongen om al zijn geld aan hem af te geven.

Alhoewel de inwonende ‘toeristen’ nauwe verwanten waren, bleek de inwoning toch nogal eens spanningen binnen het gastgezin te veroorzaken (zie ook hoofdstuk 5). Het ging niet altijd uitsluitend of in de eerste plaats om de (financiële) kosten. De angst voor problemen met de Nederlandse overheid leek vaak groter te zijn. Daarbij was men vooral beducht voor verraad door landgenoten. Lang niet alle Turkse migranten staan ook welwillend tegenover landgenoten die hier illegaal verblijven. Zo zijn Turkse ouders met dochters in de huwbare leeftijd soms zeer bevreesd voor een schaking of ontvoering door ‘toeristen’ (zie hoofdstuk 6). Enkele ouders vertrouwen mij toe dat ze daarom liefst alle hun bekende ‘toeristen’ zouden aangeven bij de vreemdelingenpolitie. Maar ook migranten die niet beducht hoefden te zijn om hun dochters, hadden soms een zekere aversie tegen ‘toeristen’. Vooral migran-

ten die zelf destijds via de officiële werving waren gekomen, meenden dat de later gekomen 'toeristen' alle Turken in Nederland een slechte naam bezorgden. Deze officieel geworven migranten hadden vaker een stedelijke achtergrond en een wat hoger scholingsniveau. Ook daarom keken ze soms neer op migranten die later buiten de werving om naar Nederland waren gekomen en die meest afkomstig waren van het Turkse platteland.

De meeste 'toeristen' in de onderzoeksgroep hoopten hun verblijf uiteindelijk te legaliseren door een huwelijk. Daardoor kon hun inwoning onmogelijk verborgen blijven voor andere migranten. De gastgezinnen waren voortdurend op zoek naar geschikte huwelijkspartners en waren daarbij afhankelijk van hun sociale netwerken. Ze informeerden vaak bij andere migranten of die nog huwbare Turkse meisjes kenden. De overige 'toeristen' waren voor het vinden van werk afhankelijk van andere migranten. Deze afhankelijkheid maakte de 'toeristen' natuurlijk extra kwetsbaar voor verraad.

In de helft van de gevallen lukte het de 'toeristen' en hun gastgezinnen niet om een huwelijkspartner binnen de kring van Turkse migranten te vinden. Enkele gezinnen gingen daarom na verloop van tijd op zoek naar een partner voor een *anlaşma evliliği* of *parayla evliliği*, dat wil zeggen, een huwelijk 'op contract' of 'tegen betaling'. Een Turkse migrantendochter zou voor zo'n huwelijk al helemaal niet te vinden zijn. Ik werd een keer of vijf benaderd met het verzoek om een Nederlandse partner te vinden, niet alleen door gastgezinnen in de onderzoeksgroep, maar ook door gezinnen die mij 'via via' kenden. Uit dit laatste blijkt al dat de betrokken migranten weinig of geen Nederlandse bekenden hadden die ze konden inschakelen. In geen van deze gevallen lukte het de betrokkenen ook om een huwelijk te sluiten.⁴

Mede als gevolg van de bovengenoemde spanningen bleef de duur van het illegale verblijf in de meeste gevallen beperkt tot ongeveer een jaar. In negen van de twaalf gevallen maakte ik de afloop mee. In vier gevallen werd het verblijf na verloop van tijd gelegaliseerd, drie van de vier keer door een huwelijk met een landgeno(o)t(e). Vier 'toeristen' keerden uit zichzelf naar Turkije terug. Eén toerist werd door de politie aangehouden en het land uitgezet; hij had een meisje geschaakt en haar vader had aangifte gedaan (zie hoofdstuk 6).

Tegenprestaties

De 'toeristen' die geluk hadden en migrantendochters bereid vonden om met hen te trouwen, bleven na hun huwelijk toch nog kortere of langere tijd bij hun verwanten inwonen. Ook wanneer migrantendochters trouwden met landgenoten die nog niet in Nederland verbleven, werd veelal eerst ingewoond bij verwanten van de bruid of bruidegom (zie tabel 6 in hoofdstuk 6). Meestal had het jonge paar nog geen zelfstandige woonruimte; soms moest bovendien nog worden gespaard voor de aanschaf van huisraad.

In dergelijke gevallen wordt van het inwonende paar wel een bijdrage in de kosten van de gezamenlijke huishouding verwacht. Meestal wordt echter geen bepaald bedrag afgesproken, maar doet het jonge paar op min of meer gezette tijden inkopen voor het hele huishouden. Of een man die bij zijn oudere zuster inwoont, koopt eens een gouden armband voor haar. Dergelijke vage 'regelingen' leveren over het algemeen geen problemen op. Als de man of vrouw des huizes wel eens

klaagt over de 'dure' kostgangers, is dat meestal op goedmoedige toon. Men gaat ervan uit dat het jonge paar nu eenmaal moet sparen voor het opzetten van een eigen huishouding. Het jonge paar staat wel in het krijt bij het gastgezin. Er kan van hen verwacht worden dat ze royaal over de brug komen wanneer het gastgezin, ook al is het jaren later, een beroep op hen doet.

Er kwam mij slechts één geval ter ore, waarin achteraf onenigheid ontstond over de vergoeding voor kost en inwoning. In dit geval stonden een jonge vrouw en een oudere broer van haar man tegenover elkaar. De vrouw woonde na haar huwelijk bij haar zwager in, eerst samen met haar man. Toen haar man voor anderhalf jaar naar Turkije moest om zijn militaire dienstplicht te vervullen, bleef de vrouw bij haar zwager wonen. Op verzoek van haar man liet ze haar inkomsten ook door haar zwager beheren. Ze zou hem in totaal f15.000 gegeven hebben. De echtgenoot van de vrouw overleed kort na zijn terugkeer in Nederland. De vrouw besloot daarop om naar haar eigen familie (die ook in Nederland woonde) terug te keren, en ze vroeg haar zwager om haar geld. Hij weigerde en zei dat zij hem kostgeld verschuldigd was. De vrouw nam een advocaat in de arm. Die probeerde eerst met de zwager te onderhandelen. Toen dat niets opleverde, opende hij, in overleg met de vrouw en haar ouders, een rechtszaak. Deze zaak loopt nog. Ik heb niet met de zwager zelf gesproken. Maar een kennis van hem kon zich wel voorstellen dat hij de inkomsten van de vrouw wilde houden. De zwager had namelijk veel geld gestoken in het huwelijk van zijn jongere broer. De ouders van de vrouw hadden een hoge bruidsprijs ontvangen, en de vrouw had zelf veel goud gekregen. Het huwelijk had nog geen twee jaar geduurd en er waren nog geen kinderen uit geboren, toen de broer overleed. Daarom, en omdat haar zwager haar ook kost en inwoning had gegeven, zou de vrouw het zo moeten laten.

6 Onderhandse leningen

De meeste migranten in de onderzoeksgroep bleken wel eens grotere bedragen van of aan anderen te hebben geleend. In de meeste gevallen ging het om verwanten. Maar ook niet-verwanten kunnen elkaar onderhands geld lenen. De doelen waarvoor leningen worden afgesloten, lopen uiteen: aanschaf van een huis of grond in Turkije, vestiging als zelfstandige in Nederland, een reis naar Turkije voor familiebezoek of wegens een sterfgeval in de familie, noodhulp voor verwanten in Turkije, een huwelijk of een begrafenis in de familie, een verhuizing, de overkomst van gezinsleden uit Turkije. Meestal gaat het om investeringen of om (familie)verplichtingen die Turkse migranten als belangrijk of zelfs als onontkoombaar zien, maar waarvoor ze bij Nederlandse banken of sociale diensten minder goed kunnen aankloppen.

Telkens wanneer ik naar de procedure voor onderhandse leningen vroeg, kreeg ik ten antwoord dat het vooral een kwestie van vertrouwen (*güven*) is. In de regel wordt er slechts een mondelinge overeenkomst gesloten en wordt er geen schuldbekentenis getekend. Soms spreekt men een termijn af, maar soms ook niet:

'Het is een kwestie van vertrouwen. Als ik jou goed ken en ik vertrouw je, dan kan ik je geld lenen. Ik zou je geen schuldbekentenis laten tekenen. Het is niet

zoals bij de bank, je hoeft ook geen rente te betalen. Je spaart het geld bij elkaar en betaalt het in één keer terug. Dat kan na een half jaar zijn, of na een jaar, of na anderhalf jaar.'

Als de lening na de afgesproken termijn nog niet is afgelost, komt de kredietgever niet naar de kredietnemer toe om zijn geld terug te vragen. De schuldenaar (de mindere) behoort naar de schuldeiser (de meerdere) toe te gaan. Hij kan dan om verlenging van de termijn vragen. Vaak zal hij echter eerst proberen om het benodigde bedrag binnen zijn familiekring bij elkaar te schrapen.

Kredietwaardigheid

Het onderlinge vertrouwen is van doorslaggevend belang bij onderhandse leningen. Dat betekent niet dat er geen acht wordt geslagen op de kredietwaardigheid van degene die om een lening verzoekt. De migranten in de onderzoeksgroep bleken veelal goed geïnformeerd over de financiële positie van landgenoten (verwanten en niet-verwanten) in hun omgeving. Ze waren ook op de hoogte van gegevens, die over het algemeen niet aan Nederlandse instanties medegedeeld worden. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan zwarte inkomsten en (aanspraken op) vermogen in Turkije. Nederlandse instanties (banken of sociale diensten) kunnen dergelijke gegevens in het algemeen niet (of alleen ten nadele van de cliënt) laten meewegen bij hun beslissing. Bij beslissingen over onderhandse leningen kan bovendien veel meer rekening worden gehouden met de gezins- en familierelaties van de kredietvrager.

Een kredietvrager die een gezin of familie achter zich heeft staan, maakt veel meer kans dan iemand die min of meer alleen staat. Daarbij doet het er niet toe of de gezins- of familieleden zich met zoveel woorden garant stellen. Als het gezin of de familie goed bekend staat, wordt zonder meer aangenomen dat zij zich medeverantwoordelijk voelen voor de aflossing van de lening. Een duidelijk voorbeeld van iemand die door landgenoten in zijn omgeving niet als kredietwaardig werd beschouwd – alhoewel hij een relatief hoog inkomen had – was een man wiens huwelijk op springen stond en wiens hele familie in Turkije woonde. Deze man vroeg f2.000 te leen aan een Turkse kennis. Hij moest een banklening aflossen, maar beschikte deze maand niet over het geld. De volgende maand al zou hij het hele bedrag terug kunnen betalen. Zijn kennis antwoordde dat hij momenteel ook niet over zoveel geld beschikte. Hij wist – via zijn echtgenote – dat de vrouw van zijn kennis op het punt stond om echtscheiding aan te vragen, onder meer wegens ruzies over geld. Hij wist ook dat de man al bij verscheidene andere landgenoten aangeklopt had voor een lening, maar bij iedereen nul op het rekest gekregen had.

Aansprakelijkheid van verwanten

Er kwamen mij slechts een paar gevallen ter ore van onderhandse leningen waarbij de kredietnemers in gebreke waren gebleven. Opmerkelijk genoeg werd over alle betrokken kredietnemers verteld dat ze verslaafd waren aan de drank of aan het gokken. Eveneens in alle gevallen spraken de kredietgevers uiteindelijk verwanten van de kredietnemer aan. Die verwanten voelden zich ook verantwoordelijk, alhoewel ze zich niet garant hadden gesteld en zelfs niet op de hoogte waren geweest van de leningen.

Een van deze verhalen betrof een jonge man, die na zijn huwelijk naar Nederland was gekomen. Hier ontpopte hij zich als een gokker. Hij begon geld te lenen van kennissen van zijn schoonvader, onder allerlei voorwendselen. De schoonvader wist zelf van niets. Maar omdat hij goed bekend stond, namen zijn kennissen aan dat de schoonzoon ook betrouwbaar was. Die kreeg zo duizenden guldens los. Pas na verloop van tijd begonnen de kredietgevers de schoonvader over de leningen aan te spreken. Toen bleek dat de schoonzoon in totaal al f30.000 geleend had. De jonge man bezat zelf niets. De schoonvader voelde zich verplicht om alles terug te betalen, maar hij zou dat alleen kunnen doen door bezittingen in Turkije te verkopen. Volgens de kennissen die mij dit verhaal vertelden, was de gezondheid van de oudere man zienderogen achteruit gegaan door het gebeurde.

Het enige verhaal dat mij door een direct betrokkene werd verteld, ging eveneens over iemand die verslaafd was aan het gokken. Hij had kleinere en grotere schulden, bij vele landgenoten in zijn omgeving. Een achterachterneef, die dezelfde familienaam droeg en in dezelfde buurt woonde, vertelde dat hij het liefst van naam of woonplaats zou veranderen. Hij achtte zich weliswaar niet verantwoordelijk voor de schulden van zijn (verre) verwant, maar schaamde zich telkens wanneer landgenoten hem vroegen of hij familie van de man was. Hij had vaak op zijn verwant ingesproken, zonder succes. Ten slotte had hij geheel met hem gebroken. Dat liet hij ook zoveel mogelijk landgenoten in zijn omgeving weten.

Compensaties voor de gederfde rente

Al mijn informanten verzekerden mij dat bij onderhandse leningen geen rente wordt berekend. De meesten waren van mening dat dit niet door islamitische regels ingegeven is. 'De banken in Turkije betalen wel 45% rente, en niemand heeft daar iets op tegen, maar het zou gewoon niet passen tussen verwanten of goede bekenden', zo redeneerde een vrouw.⁵

Bij dergelijke leningen derft de kredietgever dus de rente die een bank anders zou hebben uitbetaald over het tegoed. Misschien was de constructie die Meryem met haar broer Memed (case 9) overeen kwam – zij zou een lening afsluiten bij de bank, en hij zou haar de rente en aflossing vergoeden – mede bedoeld om te voorkomen dat Meryem de rente over haar spaargeld zou derven. Bovendien kon ze de betaalde rente aftrekken voor de belasting. Een dergelijke constructie is echter uitzonderlijk – het geval van Meryem en Memed was althans het enige voorbeeld dat ik tegenkwam.

Voor andere migranten weegt de gederfde rente kennelijk niet zo zwaar, dat ze niet meer als kredietgever willen optreden. Waarschijnlijk is een belangrijk motief dat men de kredietnemer aan zich verplicht, niet alleen in financiële, maar ook in morele zin. De morele verplichting is des te sterker doordat er geen rente in rekening gebracht wordt. Daardoor vervalt de verplichting ook niet zodra de lening is afgelost. De kredietgever heeft er immers geen financieel gewin bij gehad; hij heeft de kredietnemer een dienst bewezen. Indien nodig zal de kredietgever dan ook een beroep kunnen doen op de (vroegere) schuldenaar, voor materiële of immateriële steun.

Bij onderhandse leningen gaat de kredietnemer dus niet alleen een financiële, maar ook een morele schuld aan. Alle kredietnemers met wie ik sprak, waren zich hiervan bewust. Slechts een enkeling noemde het daarom als een voordeel dat er bij

onderhandse leningen geen rente in rekening wordt gebracht. De meesten bleken ook eerst pogingen te hebben gedaan om de benodigde som bij een bank te lenen. Pas nadat die pogingen geheel of gedeeltelijk mislukt waren, besloten ze (de rest van) het geld onderhands te lenen. Dit gold ook voor migranten die een eigen bedrijf opzetten.⁶

Overigens kunnen onderhandse leningen ook een aantrekkelijke mogelijkheid bieden om zwart geld te beleggen. Een migrant die onlangs een eigen bedrijf geopend had, vertelde daarvoor f30.000 te hebben moeten lenen. Hij had het hele bedrag geleend van een streekgenoot, die zelf al een eigen bedrijf had. Deze geldschietster had hem op hart gedrukt om zijn identiteit aan niemand te onthullen; vooral de belastingdienst mocht er geen lucht van krijgen dat hij over zoveel contant geld beschikte. Deze kredietgever derfde dus ook geen rente door de onderhandse lening.

7 Geschenken

In case 9 wordt de huwelijkssluiting van Murat en Zeyneb beschreven. Voor de bruiloft ontstonden tussen en binnen hun families grote spanningen. Het was dat Murat en Zeyneb al een jaar verloofd en voor de wet zelfs al getrouwd waren, anders zouden hun families het huwelijk misschien wel hebben afgeblazen. De case van Murat en Zeyneb was uitzonderlijk in die zin dat de spanningen wel erg hoog opliepen. Dat een bruiloft met spanningen en een zekere rivaliteit gepaard gaat, is echter meer regel dan uitzondering. Ook bij andere huwelijken in de onderzoeksgroep waren er latente en manifeste spanningen.

Die spanningen zijn deels te verklaren doordat huwelijken, zoals al geconstateerd werd, bij uitstek gelegenheid bieden tot statusconsumptie. Bij het huwelijk van een zoon of dochter kunnen de ouders en overige familieleden laten zien dat ze een welvarende en vrijgevege familie vormen, dat ze voor elkaar opkomen, en dat huwelijkskandidaten voor hun zoons en dochters van goeden huize moeten komen. Zo kan de familie in aanzien stijgen. Maar daarvoor moet de huwelijkssluiting wel voldoende indruk maken op de omgeving. Anders loopt de familie juist het risico prestige erbij in te boeten.

Het element van statusconsumptie (en de daarmee verbonden rivaliteit) komt het duidelijkst tot uitdrukking tijdens de bruiloft, wanneer de bruid en – in mindere mate – de bruidegom ten overstaan van alle gasten met geschenken ‘behangen’ worden. (In het Turks wordt gesproken van *hediye takmak*, oftewel geschenken omhangen of vastmaken.) De gang van zaken is meestal als volgt. Op het hoogtepunt van het feest – als alle gasten gearriveerd zijn en de stemming er goed in zit – roept de *spiker* het bruidspaar bij zich op het podium. De gasten beginnen zich in slagorde op te stellen: naaste verwanten vooraan, minder goede bekenden achteraan. Vervolgens komt eerst de vader van de bruidegom naar voren met – bijvoorbeeld – een zware gouden ketting, die hij de bruid omhangt. Dan volgen de broers van de vader en de broers en moeder van de bruidegom met hun geschenken. Gouden armbanden worden om de arm van de bruid geschoven; bankbiljetten van f1.000 of f100 worden met veiligheidsspelden op haar jurk gespeld. (Mannelijke gevers roepen hierbij de hulp van vrouwelijke familieleden in). Vervolgens komen

de familieleden van de bruid naar voren, ook met gouden sieraden en bankbiljetten van ten minste f100. De familie van de bruidegom behoort echter duidelijk meer te schenken dan die van de bruid. De *spiker* roept iedere gever en zijn of haar geschenk om door zijn microfoon. Hoe groter het geschenk, hoe luider het applaus. Als de naaste verwanten van bruidegom en bruid zijn geweest, komen de verdere verwanten aan de beurt. Behalve gouden sieraden en bankbiljetten ontvangen bruid en bruidegom nu ook duurzame huishoudelijke artikelen (elektrische apparaten, kristal) ten geschenke. Het laatst komen de niet-verwanten naar voren. Het bruidspaar ontvangt nu nog voornamelijk kleinere geschenken: biljetten van f25, minder dure huishoudelijke artikelen. De *spiker* blijft iedere gever met zijn of haar geschenk omroepen, maar er wordt niet meer geapplaudiseerd. Overigens zijn er nu ook gasten die een gesloten envelop overhandigen, vermoedelijk met een kleiner geldbedrag erin. Na afloop van het ritueel is de bruid – en soms ook de bruidegom – letterlijk behangen met goud en bankbiljetten.

Geiersbach, die onderzoek verrichtte onder Turken in Duitsland, sprak van een *potlatch*-ritueel (1990: 170). De demonstratieve wijze van geven doet inderdaad denken aan deze bij Indianen in het noordwesten van Noord-Amerika gevonden institutie. De Indianen gebruikten hun *potlatch*-feesten om statusverschillen te demonstreren en in stand te houden.⁷ Ook Turkse bruiloften bieden daartoe gelegenheid, al beklemtonen de betrokkenen meestal dat het hen in de eerste plaats te doen is om de instandhouding van hun sociale relaties. De familie van de bruid houdt nauwlettend de geschenken van verwanten van de bruidegom in de gaten, en omgekeerd. De bruiloften van migranten worden veelal op video opgenomen, ten behoeve van de verwanten in Turkije. Maar de videobanden maken het de familieleden hier ook mogelijk om – zoals ik diverse keren kon constateren – achteraf de geschenken van beide zijden nog eens uitgebreid te bekijken en te becommentariëren. Ook de overige bruiloftsgasten praten met elkaar en met anderen na over de geschenken van de families van bruid en bruidegom. Van families die te boek staan als rijke families (omdat meerdere familieleden hier lang hebben gewerkt, omdat de familie veel bezittingen heeft in Turkije, of omdat ze hier een eigen bedrijf heeft opgezet) wordt verwacht dat ze extra royaal uitpakken. Anders worden er al snel snerende opmerkingen gemaakt ('ze wilden voor een koopje klaar zijn', 'ze hebben de andere kant laten betalen'). Ook wanneer een bruiloft op andere punten (zaal, aantal gasten, ontvangst, hapjes en drankjes, muziek) tegenvalt, wordt er laatlunkend geoordeeld over de organiserende families.

Ook de gasten die niet tot de families van de bruid of bruidegom behoren, worden geacht een geschenk mee te brengen. Van hen worden niet zulke grote bedragen verwacht als van verwanten – tenzij er sprake is van zeer warme vriendschapsbanden – maar te kleine bedragen kunnen ook weer niet. 'Aan verwanten geef je duurdere cadeaus, maar aan anderen geef je toch minstens f25, met minder kun je niet aankomen', zei een vrouw. Een ander noemde nog enkele criteria:

'Het hangt er ook vanaf met hoeveel personen je naar de bruiloft gaat. Verder is, als je een uitkering hebt, f10 of f15 heel normaal. Maar sommigen geven toch f25 of zelfs f50.'

Deze vrouw vertelde dat zij en haar man de afgelopen maanden op de meeste bruiloften verstek hadden laten gaan. Ze wilden het zuinig aandoen, omdat ze een

eigen zaak geopend hadden. Juist om reden van die eigen zaak meenden ze niet met bescheiden bedragen te kunnen aankomen. Enkele andere migranten zeiden soms honderden guldens per maand aan geschenken uit te geven (bijvoorbeeld ook ter gelegenheid van geboorten). Ze voelden zich verplicht om altijd met even dure of net even duurdere cadeaus aan te komen dan ze zelf ontvangen hadden.

Statusconsumptie in het herkomstland of in het immigratieland

Steeds meer Turkse bruiloften worden in Nederland gevierd. Dat duidt erop dat Turkse migranten meer belang zijn gaan hechten aan hun sociale netwerk hier – en aan het aanzien dat ze binnen dit netwerk genieten – en minder aan hun netwerk van verwanten in hun land van herkomst. Toch worden ook nog veel bruiloften in Turkije gevierd. In het geval van Murat en Zeyneb (case 9) konden de families het maar moeilijk eens worden over het land waar de bruiloft gehouden zou worden. Murats broer en zus – die als huwelijksmakelaars opgetreden waren – wilden zijn huwelijk in Nederland vieren. Memed en Meryem woonden hier al lang en hadden hier een uitgebreid netwerk van sociale relaties opgebouwd. Ze hadden hier ook veel verwanten. Zeynebs moeder wilde de bruiloft echter in Turkije houden. Zij woonde hier nog maar kort en voelde zich nog veel meer verbonden met haar verwanten in Turkije dan met het sociale netwerk dat haar man in Nederland opgebouwd had. De emoties liepen hoog op. Zeynebs moeder beschuldigde Murats broer en zus ervan dat zij de bruiloft vooral ook in Nederland wilden vieren, omdat ze hier een hogere opbrengst aan geschenken verwachtten. Waarschijnlijk verzette Zeynebs moeder zich echter ook tegen een viering in Nederland, omdat de familie van de bruidegom – die hier met veel meer leden vertegenwoordigd was – de familie van de bruid dan te veel zou overvleugelen. Hoe het ook zij, Zeynebs moeder kreeg uiteindelijk haar zin.

Migranten zoals Memed en Meryem uit case 9 zijn het min of meer aan hun stand hier verplicht om hun feesten (bijvoorbeeld ook besnijdenisfeesten) in Nederland te vieren. Migranten zoals de Ozturks uit case 10, die hier minder verwanten en een beperkt sociaal netwerk hebben, vieren hun feesten liever in Turkije. Voor hen is het verwantschapsnetwerk daar nog van groter belang. Bovendien zouden ze hier veel minder in staat zijn om indruk te maken op hun omgeving. Een andere reden waarom nog zoveel bruiloften van migrantenkinderen in Turkije gevierd worden, is dat hun huwelijkspartners veelal afkomstig zijn uit de kring van verwanten daar.

Overigens worden bij huwelijken tussen verwanten de altijd aanwezige gevoelens van rivaliteit tussen de kant van de bruid en die van de bruidegom getemperd. Beide families kunnen dan samenwerken om als verwantschapsgroep de best mogelijke indruk te maken op de omgeving. Als een migrantendochter of -zoon trouwt met een neef of nicht uit Turkije, is het verschil in financiële draagkracht vaak groot. Vooral als de bruidegom uit de (armere) Turkse tak van de verwantschapsgroep komt, kan dat verschil een probleem zijn: zijn familie behoort immers het meest in het huwelijk te investeren. De leden van de Nederlandse tak zullen dan liever zelf de kosten voor hun rekening nemen, dan genoeg te nemen met een bruiloft en geschenken beneden hun stand. Als tegenprestatie kan de bruidegom extra royaal over de brug komen bij een volgend feest in de verwantschapsgroep.

8 Hulpverlening bij de toegang tot het Nederlandse stelsel

De gezinshereniging en de toegenomen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid onder Turkse migranten, hebben een sterke toename van de contacten met Nederlandse instanties (voor huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, arbeidsbemiddeling, sociale zekerheid) met zich mee gebracht. Uit eerder onderzoek bleek dat migranten deze contacten veelal tegen betaling lieten onderhouden door landgenoten die zich daarin min of meer gespecialiseerd hadden (Kaufman en Schat 1982). Mijn indruk is dat dit onder Turkse migranten tegenwoordig niet meer zoveel voorkomt. Waarschijnlijk is de vraag naar betaalde hulp verminderd, onder meer doordat veel migranten inmiddels kinderen hebben die de Nederlandse taal op school geleerd hebben. Bovendien kan voor allerlei veelvoorkomende problemen (het aanvragen van een werkloosheidsuitkering, het invullen van het maandelijks formulier van de sociale dienst) nu ook een beroep worden gedaan op verwanten, burens of kennissen, die uit eigen ervaring weten hoe deze opgaven aangepakt dienen te worden. Doordat dergelijke problemen min of meer gemeengoed zijn geworden, zijn ook veel meer migranten in staat om ze min of meer routineus op te lossen. Een oudere man vatte deze ontwikkelingen zo samen:

‘Op honderd Turken was er vroeger misschien één die Nederlands kende. Wij werkten bijvoorbeeld met 150 man bij een fabriek, en uit ons midden was er één die tolkte. Je betaalde in die tijd natuurlijk veel voor een tolk. Nu tolken de kinderen voor ons, dat kost ons dus geen geld meer. Daar staat tegenover dat ik vroeger, toen ik nog werkte, ook niet met zoveel instanties te maken had als nu.’

Migranteng die de taal niet beheersen, hoeven ook niet meer naar alle Nederlandse instanties iemand mee te nemen die kan tolken. Veel instanties hebben zelf voorzieningen (tolkentelefoon, speciale spreekuren met tolk) getroffen. Bovendien komen Turkse migranten in de wachtruimten van bepaalde instanties (vreemdelingendienst, sociale dienst, huisvestingsdienst) altijd wel landgenoten tegen. Vooral Turken met een meer dorpse achtergrond knopen dan al snel een praatje met elkaar aan (‘ben jij niet een zoon/dochter/kennis van ...’, ‘is jullie uitkering ook nog niet gekomen deze maand?’). Een landgenoot die het Nederlands iets beter beheerst, biedt dan als vanzelfsprekend aan om even te tolken voor de anderen, en zo’n aanbod kan dan ook zonder verdere plichtplegingen worden aangenomen.

Turkse migranten schakelen dus vaak verwanten, burens of (goede of vage) bekenden in ten behoeve van hun contacten met Nederlandse instanties. Ze doen dat echter niet alleen omdat ze de taal niet voldoende beheersen, maar ook omdat ze de Nederlandse regels onvoldoende (menen te) kennen. Dit gebrek aan kennis maakt velen onzeker, te meer omdat er van bepaalde regels heel veel afhangt: hun verblijfsrecht, hun inkomen. Om reden van deze onzekerheid (die overigens in hoofdstuk 9 nader aan de orde komt) gaan ook veel gesprekken van Turkse migranten over Nederlandse instanties en hun regels. Iemand die morgen bijvoorbeeld een afspraak heeft bij het GAK of de sociale dienst, zal vandaag bij anderen informeren naar hun ervaringen met die instanties, om beter beslagen ten ijs te komen. En de dag na zijn afspraak zal hij zijn eigen ervaringen graag nog eens met die van anderen vergelijken, om zich ervan te vergewissen dat hij geen ‘fout’ heeft gemaakt. Natuurlijk is niet iedereen even onzeker. Er zijn ook migranten die de relevante

regels precies (menen te) kennen. Maar zij laten dat dan ook graag blijken in gesprekken met anderen. Zo blijven de Nederlandse regels een drukbesproken onderwerp. Nu de meeste Turkse huishoudens te kampen hebben met (langdurige) werkloosheid en/of arbeidsongeschiktheid, wordt vooral veel informatie uitgewisseld over instanties als de sociale dienst, GAK en GMD en hun regels.

De keerzijde van de onderlinge dienstverlening

De onderlinge uitwisseling van diensten en informatie ten behoeve van contacten met Nederlandse instanties heeft voor individuele migranten niet alleen voordelen. Een duidelijk nadeel van deze uitwisseling is, dat allerlei 'persoonlijke' gegevens die van belang zijn voor de instanties, min of meer algemeen bekend worden. Iemand die bijvoorbeeld zijn buurman inschakelt als tolk, kan er niet op rekenen dat die buurman alles wat hij gehoord heeft voor zich houdt. Ook iemand die zijn burens informeert over zijn ervaringen met Nederlandse instanties, moet er rekening mee houden dat die burens zijn verhaal aan anderen doorvertellen. De hoofdrolspeler is dan zelf de controle over het verhaal kwijt.

Dat overkwam bijvoorbeeld een vrouw die aan een buurvrouw vertelde dat het maatschappelijk werk voor haar een regeling had getroffen met de sociale dienst. De echtgenoot van de vrouw had een paar keer hun hele bijstandsuitkering vergokt. Om herhaling te voorkomen, storte de sociale dienst de uitkering nu (gedeeltelijk) op een rekening waarvan alleen de vrouw geld op kon nemen. De vrouw had haar buurvrouw verheugd verteld dat ze eindelijk eens iets voor zichzelf kon kopen. De week daarop hoorde ze van een andere kennis, dat onder Turkse buurtbewoners het verhaal de ronde deed dat zij en haar echtgenoot aan de sociale dienst hadden laten weten dat ze uit elkaar waren, zodat ze nu allebei een (alleenstaanden)uitkering ontvingen. De vrouw verbrak daarop alle contacten met eerstgenoemde buurvrouw. Ze verdacht haar ervan het verhaal uit jaloezie op deze wijze verdraaid in omloop gebracht te hebben. Ik kreeg dit verhaal te horen, doordat de bewuste buurvrouw achteraf van mij wilde weten of het mogelijk is 'dat een vrouw een aparte uitkering krijgt terwijl ze niet gescheiden is van haar man.' Deze buurvrouw wees de verdachtmaking van de andere vrouw (dat zij het verhaal verdraaid had doorverteld) op haar beurt verontwaardigd van de hand:

'Die vrouw praat altijd met iedereen over haar gezinsproblemen. Haar huisarts heeft tegen haar gezegd dat ze dat moet doen, omdat ze anders ziek wordt. (...) Nu klaagt ze dat iedereen jaloers op haar is, omdat ze geen geldzorgen heeft. Maar waarom vertelt ze dat dan ook? Ik heb tegen haar gezegd: "Vertel het liever aan de muur, vertel het niet aan andere mensen."'

Het onderlinge wantrouwen, dat de keerzijde vormt van de onderlinge uitwisseling, wordt natuurlijk versterkt indien bepaalde Nederlandse regels doelbewust worden overtreden (zwart werken, illegaal hier verblijven). Maar uit het bovenstaande voorbeeld blijkt dat ook in gevallen waarin het niet vaststaat dat zo'n overtreding is begaan, een sfeer van verdachtmakingen kan ontstaan. Vooral migranten zoals meneer Öztürk, die voor hulp en informatie afhankelijk zijn van landgenoten met wie ze zich niet of nauwelijks verwant voelen, leken beducht voor dit gevaar. Ik merkte dat onder meer doordat meneer Öztürk en enkele anderen, die ook geen

hechte banden met landgenoten in hun omgeving onderhielden, vaak liever mij inschakelden dan andere migranten bij hun problemen te betrekken.

De onderlinge uitwisseling van diensten en informatie heeft dus een duidelijke keerzijde. Veel migranten zijn hierdoor op de hoogte van elkaars persoonlijke omstandigheden, en dat maakt hen ook kwetsbaar ten opzichte van elkaar. De angst voor roddel (door landgenoten onder elkaar) en verraad (aan Nederlandse instanties) steekt van tijd tot tijd bij velen de kop op. Een vrouw vertelde dat ze noodgedwongen had leren liegen:

‘Turken veranderen hier. In Turkije helpen de mensen elkaar, maar hier is iedereen jaloers op elkaar. In plaats van elkaar te helpen, verraden ze elkaar. (...) Vroeger in Turkije hoefde je niet te liegen, maar hier liegt iedereen. Ik ben er ook mee begonnen, al lieg ik minder dan anderen.’

Deze vrouw was niet de enige die meende dat Turken in West-Europa veranderen. Maar het zijn natuurlijk vooral ook de omstandigheden die bij migratie veranderen. De angst voor verraad, bijvoorbeeld, wordt ongetwijfeld versterkt doordat Turkse migranten zich hier pas afhankelijk zijn gaan voelen (voor hun verblijfsrecht en veelal ook voor hun inkomen) van overheidsinstanties en hun regels. Bovendien hebben ze hier niet alleen te maken met verwanten, streekgenoten of landgenoten die net zo leven en denken als zijzelf, maar ook met landgenoten met wie ze weinig of geen ‘verwantschap’ voelen, en die ze dus veel minder (menen te) kunnen vertrouwen. De meeste migranten blijven echter toch graag deelnemen aan de onderlinge uitwisseling, omdat ze daar ook de voordelen van inzien. Net zoals de vrouw die hier leerde liegen, proberen ze daarbij de nadelen voor zichzelf te minimaliseren.

9 Nabeschouwing

In tegenstelling tot vroegere migranten hebben Turken in Nederland (en elders in West-Europa) geen verenigingen voor onderlinge bijstand of verzekering opgericht. In de plaats van dergelijke verenigingen zijn in de Westeuropese verzorgingsstaten nationale stelsels van sociale zekerheid gekomen. Bij werkloosheid, ziekte of arbeidsongeschiktheid, of bij het verlies van een kostwinner, kan een beroep op overheidsvoorzieningen worden gedaan. Persoonlijke relaties met verwanten en bekenden zijn niettemin van belang als (aanvullende) bron van sociale zekerheid. Een beroep op overheidsvoorzieningen is in het algemeen slechts onder bepaalde, nauwer of breder omschreven omstandigheden mogelijk. Onderlinge voorzieningen kunnen voorzien in behoeften die niet gedekt worden door het overheidsstelsel. Voor Turkse migranten valt daarbij vooral te denken aan familieverplichtingen en aan het streven naar bestaanszekerheid op de lange termijn.

Als gevolg van de steeds langere verblijfsduur en het vervagen van aanvankelijke terugkeerbedoelingen hebben relaties met verwanten en bekenden in Nederland – ten opzichte van relaties met verwanten in Turkije – aan belang gewonnen. De hechtste relaties bestaan ook hier weer tussen verwanten – er zijn maar weinig migranten die helemaal geen familie in Nederland hebben, en migranten van de tussengeneratie en tweede generatie hebben hier hun ouders en broers en zusters. In

geval van nood wordt veelal eerst een beroep op verwanten gedaan. Binnen de kring van verwanten geldt een sterkere verplichting tot onderling hulpbetoon dan daarbuiten. Van verwanten – en zeker van naaste familieleden – mag een grotere generositeit worden verwacht. Het aanzien van de familie kan ook geschaad worden, als blijkt dat de leden het niet voor elkaar opnemen.

De netwerken die Turkse migranten hier gevormd hebben, worden gekenmerkt door een bloeiende uitwisseling van goederen, diensten en informatie. De migranten in de onderzoeksgroep beschouwden deze uitwisseling als 'typisch Turks'. Turken zouden veel meer dan Nederlanders geneigd en bereid zijn om met elkaar te delen. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat de onderlinge uitwisseling niet slechts op generositeit, maar ook op een zekere rivaliteit berust. Deze mengeling van generositeit en rivaliteit is niet zo vreemd. Een gift brengt – zoals Mauss in zijn *Essai sur le don* constateerde – altijd en overal de verplichting tot een tegengift met zich mee. Daardoor kunnen giften fungeren als een krachtig middel van sociale cohesie. Maar de uitwisseling van giften kan ook ontaarden in een soort *pollatch*, waarin de ene partij haar prestige tracht te verhogen ten koste van dat van de andere partij (vgl. Van Baal 1981: 96-101). Daarnaast is het zo dat *free gifts* eigenlijk niet bestaan. Liefdadigheid is altijd enigszins vernederend voor de ontvangende partij, van wie in plaats van een tegengift dankbaarheid verwacht wordt (vgl. Douglas 1990).

De noties van Mauss en andere auteurs betreffende reciprociteit in de uitwisseling van giften zijn ook toepasbaar op de in de voorgaande paragrafen beschreven vormen van onderling hulpbetoon bij Turkse migranten. In de meeste sociale relaties zijn beide partijen nu eens hulpgever, dan weer hulpvrager. De reciprociteit zal dan niet voortdurend in balans zijn. Geen van de partijen zal dat echter als een probleem beschouwen, omdat op langere termijn gerekend wel sprake is van gebalanceerde reciprociteit. In relaties tussen verwanten of buren zal het ook geen problemen opleveren als de reciprociteit wat langer uit balans is, want in relaties met andere verwanten of buren kan de ontvangende partij wel hulpgever zijn en de gevende partij hulpvrager. In dergelijke gevallen hoeft geen van beide partijen zich afhankelijk of minderwaardig te voelen. Anders wordt het als er sprake is van een langdurig eenzijdig beroep op onderling hulpbetoon. De gevende en ontvangende partij verkeren dan niet meer in gelijkwaardige posities. De hulpvrager wordt als de mindere van de hulpgever gezien.

Uit de voorgaande paragrafen kan worden geconcludeerd dat Turkse migranten daarom altijd de balans in de gaten houden, zeker in relaties met niet-verwanten. Geen migrant voelt zich graag de mindere van andere migranten. Als men een beroep moet doen op anderen, dan bij voorkeur op verwanten, of op vrienden of bekenden die men zelf ook wel eens uit de nood heeft geholpen. Daarnaast geeft men aan hulp die op de een of andere wijze kan worden terugbetaald de voorkeur boven liefdadigheid. En dan nog heeft men vaak eerst geprobeerd om een beroep op onderling hulpbetoon te omzeilen. Onderlinge voorzieningen zijn veelal van subsidiaire aard.

IX Beroep op het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid

1 Inleiding

De verzorgingsstaat heeft een 'dubbel karakter'. In vergelijking met de vroegere prestatie maatschappij is de werking van het marktmechanisme aan veel meer regulering onderworpen. Maar het marktmechanisme is niet buiten werking gesteld. Daardoor heeft ook het stelsel van sociale zekerheid van de verzorgingsstaat een Januskop. Enerzijds biedt het stelsel iedere ingezetene de zekerheid van een minimuminkomen. Aan deze zekerheid kunnen een zekere vrijheid en onafhankelijkheid ontleend worden. Anderzijds vereist de markteconomie dat de situatie van economisch-actieven aantrekkelijker is dan die van 'niet-actieven'. De regels van het stelsel (wie wel of niet in aanmerking komen voor een uitkering, aan welke plichten uitkeringsgerechtigden moeten voldoen, hoe hoog de uitkering zal zijn) zijn daarop afgestemd. Wie een beroep doet op een uitkering moet een zekere mate van controle op de koop toe nemen. Zo worden de vrijheid en onafhankelijkheid weer ingeperkt.

Volgens sommige auteurs leidt dit dubbele karakter tot stigmatisering van uitkeringsgerechtigden. Economische zelfstandigheid, een grondbeginsel van de prestatie maatschappij, is in de verzorgingsstaat een belangrijke norm gebleven. Daarom zou een beroep op een uitkering op zichzelf al een zekere stigmatisering met zich meebrengen. De procedures waaraan uitkeringsgerechtigden worden onderworpen en de plichten die hun worden opgelegd zouden dit stigma nog versterken (Piven and Cloward 1972; Pinker 1973; George en Wilding 1976; Terpstra 1985). Andere auteurs brengen daar tegen in dat sociale zekerheid in de verzorgingsstaat niet meer als gunst, maar als recht omschreven wordt. Uitkeringsgerechtigden zouden dat ook zo ervaren. De afhankelijkheid van de verzorgingsstaat (de uitkeringsinstantie) zou daarom als minder persoonlijk en minder belastend worden ervaren dan de vroegere afhankelijkheid van familie, patroon of armenzorg (Goodin 1988; Van Stolk en Wouters 1982, 1984). Volgens sommige auteurs heeft de ontwikkeling van gunst naar recht er zelfs toe geleid dat de verzorgingsstaat min of meer machteloos staat tegenover burgers die berekenend gebruik maken van hun rechten, of die hun plichten niet nakomen (Adriaansens en Zijdeveld 1981; Pen 1984).

De bovengenoemde auteurs lijken vooral oog te hebben voor ofwel het ene ofwel het andere gezicht van de verzorgingsstaat. Mogelijk geldt dat ook voor uitkeringsgerechtigden. In een onderzoek onder langdurig werklozen bleken bijna alle respondenten ofwel te lijden onder gevoelens van afhankelijkheid, ofwel een gevoel van onafhankelijkheid aan hun uitkering te ontleen. De respondenten die zich afhankelijk voelden, waren ook geneigd om hun uitkering als een gunst te zien en zich ervoor te schamen. Ze waren sterk doordrongen van de plichten die hun waren opgelegd. De respondenten die een gevoel van onafhankelijkheid aan hun uitkering ontleenden, zagen deze ook als een recht. Ze kwamen de hun opgelegde plichten na zolang ze daardoor niet te zeer in hun vrijheid beperkt werden (Kroft e.a. 1989; vgl. Handler en Hollingsworth 1971: 170 e.v.).

Hoe uitkeringsgerechtigden hun rechten en plichten beleven en hoe ze er mee omgaan, zal mede afhankelijk zijn van de manier waarop ze hun eigen sociale positie definiëren (hoe ze hun positie op de arbeidsmarkt inschatten, of ze betere tijden verwachten, of ze zelf invloed menen te kunnen uitoefenen op hun situatie, met wie ze zichzelf vergelijken, in hoeverre ze de norm van economische zelfstandigheid onderschrijven). Vooral van belang is of men voor zichzelf perspectieven ziet om aan de uitkeringsafhankelijkheid te ontsnappen. Deze perspectieven worden in belangrijke mate bepaald door de maatschappelijke context, in het bijzonder door de omstandigheden op de arbeidsmarkt (Van der Veen 1990: 198; Schuyt 1991: 74).

De centrale vraag in dit hoofdstuk is hoe Turkse migranten hun rechten en plichten in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid beleven en hoe ze er gebruik van maken. Bij de beantwoording van deze vraag wordt speciale aandacht besteed aan de manier waarop ze hun eigen positie in de Nederlandse samenleving definiëren. Het heeft lang geduurd voordat Turkse migranten in Nederland als (permanente) immigranten werden gezien. De meesten beschouwden zichzelf ook lange tijd als tijdelijke (arbeids)migrant. Hun marginale positie op de Nederlandse arbeidsmarkt werd aanvankelijk dan ook nauwelijks als problematisch gezien. Dat veranderde naarmate duidelijker werd dat velen hier gevestigd raakten. Ondertussen waren echter ook de omstandigheden op de arbeidsmarkt veranderd. Vanaf 1973 werd het segment van de arbeidsmarkt waarop Turkse migranten (met een laag opleidingsniveau) waren aangewezen, bepaald door een ruim aanbod en geringe vraag. Daardoor en door discriminatie kregen zij meer dan autochtone Nederlanders te maken met ontslag, werkloosheid en een afgesloten toegang tot de arbeidsmarkt.

Waarschijnlijk beïnvloeden deze omstandigheden niet alleen de manier waarop Turkse migranten hun eigen positie in de Nederlandse samenleving definiëren, maar ook de manier waarop ze hun rechten en plichten in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid beleven en gebruiken. Een andere omstandigheid, die eveneens van invloed zal zijn, is dat de overgrote meerderheid van de Turkse migranten (nog) niet de Nederlandse, maar (uitsluitend) de Turkse nationaliteit heeft.¹ Ze zijn dus niet alleen nieuwkomers, maar ook vreemdelingen. Deze vreemdelingenstatus is medebepalend voor hun sociale positie. Vreemdelingen zonder verblijfsvergunning ('illegalen') zijn grotendeels uitgesloten van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. Vreemdelingen met een verblijfsvergunning kunnen als regel aanspraak maken op dezelfde voorzieningen als Nederlanders. Zij dienen dan echter wel rekening te houden met controles van hun verblijfsstatus. Ook werken de regels van het Nederlandse stelsel soms in het nadeel van migranten, omdat zij veelal in enigszins andere omstandigheden verkeren dan autochtone Nederlanders. Bovendien kan een beroep op een bijstandsuitkering negatieve gevolgen hebben voor de verblijfsrechtelijke positie (het recht op voortzetting van het verblijf, op een vestigingsvergunning of op gezinshereniging) van de betrokken migrant (Böcker en Minderhoud 1991; Clermonts e.a. 1991; Van Groenendaal 1988).

2 Drie cases

De onderstaande casebeschrijvingen geven een indruk van het beroep op overheidsvoorzieningen in de onderzoeksgroep. De drie huishoudens hebben een verschillende samenstelling: een uitgebreid familiehuishouden, een gezinshuishouden met jongere kinderen en een eenoudergezin. Alle drie de huishoudens doen een beroep op (bijstands)uitkeringen. De samenstelling van de huishoudens is echter medebepalend voor de mate waarin ze van die uitkeringen afhankelijk zijn. Het familiehuishouden beschikt over meer (potentiele) kostwinners en is daardoor minder afhankelijk. Daarnaast is de arbeidsmarktpositie (opleidingsniveau, gezondheids-toestand) van de kostwinners van belang.

Case 11 familiehuishouden

Dit huishouden bestaat uit een ouder echtpaar, twee ongehuwde kinderen, plus een gehuwde zoon en diens vrouw. Meneer Ünsal kwam op 35-jarige leeftijd met een wervingscontract naar Nederland. Hij werkte hier ruim twaalf jaar bij hetzelfde bedrijf, totdat hij bij een inkrimping werd ontslagen. De eerste tijd ging hij bij allerlei bedrijven in de omgeving om werk vragen, maar het werd hem al snel duidelijk dat zijn kansen nihil waren. Gedurende twee en een half jaar ontving hij een uitkering gerelateerd aan zijn laatstverdiende loon (eerst WW, vervolgens WWV). Daarna kwam hij alleen nog in aanmerking voor een bijstandsuitkering (RWW). Omdat zijn gezin in Turkije woonde, werd hij aangemerkt als alleenstaande. Dat was voor hem aanleiding om zijn gezin alsnog naar Nederland te laten overkomen. Hij meende dat de verhoging van zijn uitkering wel op zou wegen tegen de hogere kosten van het levensonderhoud van zijn gezin hier. Meneer Ünsal was niet van plan om zich voorgoed in Nederland te vestigen. Hij hoopte uiteindelijk gebruik te kunnen maken van de remigratieregeling van de Nederlandse overheid voor oudere werkloze buitenlanders.

De oudste zoon en dochter van meneer Ünsal hebben hier werk gevonden in een leerlooierij en bij een schoonmaakbedrijf. Ze zijn echter niet in vaste dienst aangenomen, maar werken als uitzendkracht. Meneer en mevrouw Ünsal, die voor zichzelf al helemaal niet meer rekenen op een vaste baan, werken in de zomer nog wel eens een paar dagen bij een tuinder, die hun daarvoor zwart betaalt. Ze leiden een sober leven. Ze proberen de inkomsten van de kinderen zoveel mogelijk te sparen, voor de financiering van hun huwelijken. Dat betekent dat ze moeten rondkomen van de bijstandsuitkering, waarop ook nog een woningdelerskorting wordt toegepast.

Meneer Ünsal is van plan om binnen enkele jaren naar Turkije terug te keren, samen met zijn vrouw en de twee jongste, ongehuwde kinderen. Ze hebben besloten dat de oudste, inmiddels gehuwde zoon in Nederland achter zal blijven. Deze zoon heeft een lichte geestelijke handicap, waardoor hij slechts met moeite de lagere school heeft doorlopen. Meneer Ünsal legt uit:

‘Mijn zoon heeft in Turkije weinig kans op werk. En als hij daar werkloos is, heeft hij geen inkomsten. Hij zal daar zijn gezin niet kunnen onderhouden. Misschien keert hij net als ik pas over tien, vijftien jaar naar Turkije terug, wanneer hij voldoende heeft gespaard.’

Meneer Ünsal realiseert zich dat zijn zoon op de Nederlandse arbeidsmarkt evenmin goede perspectieven heeft, maar hier wordt hem in ieder geval een minimuminkomen gegarandeerd. Overigens lijkt het twijfelachtig of de zoon ook, net als zijn vader vroeger, in staat zal zijn om te sparen voor een huis in Turkije.

Opdat deze zoon niet alleen achter zal blijven, hebben zijn ouders hem vorig jaar laten trouwen met een nichtje. Zij is ook naar Nederland overgekomen. Meneer en mevrouw Ünsal hopen dat hun schoondochter, tegen de tijd dat zijzelf naar Turkije terugkeren, voldoende ingeburgerd zal zijn in Nederland om hun zoon tot steun te zijn. Verder rekenen ze erop dat dezelfde maatschappelijk werkster die meneer Ünsal heeft geholpen bij de gezinshereniging, indien nodig ook hulp zal bieden aan het jonge paar.

Case 12: gezinshuishouden

Dit huishouden bestaat uit een echtpaar en hun drie kinderen. Nuriye, die nu dertig jaar is, kwam negen jaar geleden naar Nederland, samen met haar moeder en jongere broers en zusters. Haar vader werkte hier al vele jaren. Nuriye was in Turkije al getrouwd (zij het niet voor de wet) en had al twee kinderen. Ze verzwegen dat echter, omdat ze anders niet voor gezinshereniging zou zijn toegelaten. Haar man Kibar kwam drie jaar later naar Nederland. De eerste twee jaar verbleef hij hier illegaal. Hun kinderen bleven in Turkije achter, bij zijn ouders. Pas toen Nuriye (na vijf jaar verblijf in Nederland) een vestigingsvergunning had verkregen, trouwden ze voor de wet en lieten ze hun kinderen registreren. Vervolgens kon het verblijf van Kibar worden gelegaliseerd en konden ze de kinderen ook naar Nederland overbrengen. Het jongste kind werd hier geboren.

Nuriye en Kibar hebben beiden in een vleeswarenfabriek gewerkt. Gedurende een paar jaar verdienden ze samen een relatief hoog inkomen: ruim twee keer het minimumloon. Ze zijn toen schulden aangegaan voor de woninginrichting en de aanschaf van een auto. Beiden zijn echter langdurig ziek geworden en verwikkeld geraakt in beroepsprocedures over de vraag of ze arbeidsongeschikt zijn. De bedrijfsvereniging stelt dat beiden in staat zouden zijn om te werken.

Doordat de bedrijfsvereniging hun na afloop van de ziektegeldperiode geen arbeidsongeschiktheidsuitkering toekende, raakten ze zonder inkomsten. Ze deden een beroep op de bijstand. De gemeentelijke sociale dienst kende hun een uitkering toe in de vorm van een voorschot. Ze ontvangen nu dus een uitkering ter hoogte van het minimumloon. Dat betekent dat hun inkomen is gehalveerd. Ze zagen al snel geen mogelijkheid meer tot aflossing van hun oude schulden. Maar in de hoop op een positieve uitkomst van hun beroepsprocedures zijn ze bovendien nieuwe schulden aangegaan. Bij een postorderbedrijf kochten ze onder meer een kleurentelevisie en een videorecorder op afbetaling. Inmiddels heeft Kibar zijn zaak definitief verloren. Hij is ontslagen en zal nog een half jaar een werkloosheidsuitkering ontvangen. De zaak van Nuriye loopt nog, maar zelfs als haar een arbeidsongeschiktheidsuitkering zal worden toegekend, zullen ze voortaan van één minimuminkomen moeten rondkomen. Overigens heeft Nuriyes werkgever ook al een ontslagvergunning aangevraagd en gekregen.

Het echtpaar ziet de toekomst somber in. Vooral Nuriye heeft zich enorme offers getroost opdat het gezin zich in Nederland zou kunnen vestigen. Ze heeft daartoe vijf jaar gescheiden van haar kinderen geleefd. Zelf wijt ze haar ziekte ook aan die

periode. Kibar kwam met hooggespannen verwachtingen naar Nederland. Hij hoopte hier een geschoolde arbeider te worden. Nu heeft hij zelfs geen hoop meer op ongeschoolde arbeid. Kibar en Nuriye gaan er echter wel vanuit dat ze voorgoed in Nederland zullen blijven wonen. In Turkije zouden ze namelijk helemaal geen inkomenszekerheid hebben.

Een wrange bijkomstigheid is dat Nuriye in Turkije een aanzienlijk bedrag (f30.000) op een deviezenrekening heeft staan. Dat heeft ze gespaard gedurende de jaren die zij hier gescheiden van haar gezin woonde en werkte. Kibar zou dit bedrag wel in Nederland willen investeren. Hij zou bijvoorbeeld een cafetaria willen beginnen, al betwijfelt hij of zijn gezondheid dat zou toelaten. Maar hij realiseert zich ook dat hij waarschijnlijk niet eens de kans zou krijgen om het te proberen, omdat hun schuldeisers beslag zouden leggen op het hele bedrag. Nuriye geeft er de voorkeur aan om het geld te besteden aan een huis in Turkije. Ze verwacht niet dat ze er zelf ooit in zullen wonen, maar zij heeft altijd gedroomd van een eigen huis.

Case 13: eenoudergezin

Dit huishouden bestaat uit een gescheiden vrouw en haar kind. Arife kwam zeven jaar geleden naar Nederland, na haar huwelijk met een landgenoot die hier al woonde. Arife had in Turkije sociologie gestudeerd. Hier vond ze al snel werk bij een regionale stichting voor buitenlanders. Zij en haar man wilden in Nederland een paar jaar allebei werken en sparen, om dan terug te keren naar Turkije. Hun huwelijk mislukte echter. Na vijf jaar besloten ze tot echtscheiding.

Arife heeft er na veel wikken en wegen voor gekozen om met haar kind in Nederland te blijven wonen. Hier heeft ze weliswaar het gevoel overal alleen voor te staan. Tegenover Turkse buurvrouwen wil ze zich niet uitspreken uit vrees voor roddel – als alleenstaande vrouw voelt ze zich met argusogen bekeken. En tegenover Nederlandse collega's kan ze zich niet uitspreken door de taalbarrière. In Turkije zou ze zich gesteund weten door haar familie en door vriendinnen die net als zijzelf gestudeerd hebben. Maar ze zou daar als alleenverdiener niet of nauwelijks kunnen voorzien in het levensonderhoud van zichzelf en het kind. Met haar deeltijdbaan verdient ze hier ook niet voldoende, maar de sociale dienst vult haar inkomen aan.

Deze deeltijdbaan blijkt haar in de praktijk meer financiële nadelen dan voordelen op te leveren. Arife moet zelf de oppas voor het kind betalen. Naast haar werk neemt ze deel aan een tweejarige opleiding voor maatschappelijk werk. Ze heeft tot deze bijscholing besloten, omdat ze zonder diploma over een paar jaar weinig kans meer zou maken op werk. Voorlopig brengt deze opleiding echter voornamelijk extra kosten en moeilijkheden met zich mee: ze moet ervoor naar een andere stad reizen en heeft meer oppas nodig. Onlangs gaf een maatschappelijk werkster haar daarom in overweging haar werk op te zeggen: de sociale dienst zou haar niet kunnen verplichten om te (blijven) werken, omdat zij ook nog de zorg heeft voor een kind. Arife twijfelt. Ze geeft haar werk niet graag op. Liever zou ze een tegemoetkoming in de kosten van werk en studie ontvangen. Maar van haar contact-ambtenaar bij de sociale dienst heeft ze begrepen dat zo'n tegemoetkoming niet kan worden gegeven. Arife heeft het idee dat zij met haar hoge opleiding momenteel eigenlijk slechter af is dan landgenoten zonder enige opleiding: die kunnen er nog wel eens zwart iets bijverdienen, terwijl het werk dat zij doet uitsluitend 'wit' kan worden verricht. Zij heeft echter goede hoop voor de toekomst. Als het haar lukt de

opleiding af te sluiten, verwacht ze over enkele jaren – als haar kind naar school kan – gemakkelijk een volledige baan te vinden

3 Beroep op het Nederlandse stelsel vroeger en nu

De Turkse arbeidsmigranten van het eerste uur deden geen groot beroep op het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid. Dat had met verschillende omstandigheden te maken. De 'gastarbeiders' waren in het algemeen jonge mannen. Een deel van hen – diegenen die officieel waren geworven – was bovendien op gezondheid geselecteerd ('Je hoefde maar één rotte kies te hebben, en ze namen je niet', vertelde een man over de keuring die hij destijds had ondergaan). De mannen verbleven hier zonder hun gezinnen. Langdurige werkloosheid kwam nog nauwelijks voor, maar werkloze gastarbeiders maakten in de jaren zestig ook nog grote kans het land te moeten verlaten. Velen hadden nog geen vestigingsvergunning, maar een jaarlijks te verlengen verblijfsvergunning waaraan de beperking 'voor het verrichten van arbeid in loondienst' was verbonden (Groenendijk 1979).

Deze omstandigheden beperkten het beroep op uitkeringen. Uit het jaarverslag van de Nijmeegse vreemdelingendienst over het recessiejaar 1966 blijkt bijvoorbeeld dat slecht 26 buitenlanders WW of WWV ontvingen, terwijl in hetzelfde jaar alleen al het aantal Turkse arbeiders met tweehonderd afnam. Het gebruik van voorzieningen bleef hoofdzakelijk beperkt tot kinderbijslag en ziekengeld. En ook op deze voorzieningen maakten sommige arbeidsmigranten niet meteen aanspraak. Een man die destijds vaak als tolk ingeschakeld werd, meende dat het niet-gebruik niet zozeer door een gebrek aan informatie werd veroorzaakt.

'In het algemeen wisten ze wel wat hun rechten hier waren. Op het arbeidsbureau in Turkije was ons bijvoorbeeld al verteld dat we in Nederland recht zouden hebben op kinderbijslag en in geval van ziekte op ziekengeld. Maar velen durfden die rechten niet direct op te eisen. Ze probeerden hun rechten meer op indirecte wijze te verkrijgen. Bijvoorbeeld door de bedrijfstolk in te schakelen, of door het voorbeeld van anderen af te wachten.'

Deze man was officieel geworven door een Nederlands bedrijf. Destijds kwamen echter ook veel Turken buiten de werving om naar Nederland. Zij zullen tevoren niet of nauwelijks geïnformeerd zijn geweest over de voorzieningen waarop ze in Nederland aanspraak zouden kunnen maken. Afgezien daarvan had de man natuurlijk gelijk: informatie over het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid was één ding, er gebruik van maken was een ander ding. De meeste arbeidsmigranten waren hiervoor aangewezen op hun werkgevers.

Vaak verzorgde de personeelschef bijvoorbeeld de kinderbijslagaanvragen voor de buitenlandse werknemers. Voór de invoering van de Algemene Kinderbijslagwet (1980) moesten werknemers hoe dan ook een deel van het aanvraagformulier laten invullen door hun werkgever. Grotere werkgevers betaalden de kinderbijslag veelal bij wijze van voorschot – tegelijk met het loon – aan hun werknemers uit. De werkgever voerde dan de administratie en de Raad van Arbeid keerde na afloop van het kwartaal niet aan de werknemers, maar aan hun werkgever uit. Volgens de bovengenoemde tolk kwam het destijds voor dat Turkse werknemers jarenlang op

de kinderbijslag wachtten. Hij meende dat de betreffende werkgevers misbruik maakten van de onwetendheid of de onzekere houding van hun Turkse personeel. Ik hoorde dergelijke verhalen vaker. Een voormalige personeelschef kon zich wel voorstellen hoe deze verhalen in de wereld kwamen:

‘De Turkse arbeiders wisten vaak de geboortedata van hun kinderen niet. Soms wisten ze niet eens of ze zes of zeven kinderen hadden. En ook als ze het wel wisten, moesten de gegevens eerst nog gecontroleerd worden in Turkije. Dat kon wel een jaar duren. Dan dachten ze dat het aan mij lag.’

Ook een medewerker van de vroegere Raad van Arbeid (nu de Sociale Verzekeringsbank) kon zich niet voorstellen dat de verdenkingen van mijn Turkse informanten terecht waren. Hoe het ook zij, de verdenkingen maken wel duidelijk dat de arbeidsmigranten zich in sterke mate afhankelijk voelden van hun werkgevers. De personeelschef verzorgde vaak niet alleen hun kinderbijslag aanvraag, maar ook hun belastingaangifte (vgl. Brassé en Sikking 1986: 114). Een voormalige personeelschef van een steenfabriek vertelde dat sommige Turkse werknemers het zelfs aan hem overlieten om een deel van hun loon per postwissel naar hun familie in Turkije te sturen. Later rekenden ze ook op hem voor de huisvesting van hun gezinnen. Sommigen spraken hem met ‘papa’ aan.

De afhankelijkheid van buitenlandse werknemers van hun werkgevers werd in de hand gewerkt door hun wankel verblijfsrecht (de dreiging van uitzetting bij ontslag) en de neiging van de overheid om de werkgevers verantwoordelijk te houden voor de opvang, huisvesting en begeleiding van ‘hun’ gastarbeiders. Als gevolg van deze afhankelijkheid konden de arbeidsmigranten ook de rechten die ze wél hadden niet altijd ten volle benutten. Als een Turkse werknemer opbelde om zich ziek te melden, kon het bijvoorbeeld gebeuren – weer volgens de tolk en enkele andere migranten van het eerste uur – dat de bedrijfsleider hem opdroeg om ‘desnoods op twee krukken’ te komen werken. Volgens de personeelschef van de steenfabriek lieten de officieel geworven migranten zich een dergelijke behandeling echter niet lang welgevalen:

‘Het eerste jaar waren ze nooit ziek, maar zo langzamerhand begonnen ze het te leren. In de winter gingen ze bijvoorbeeld naar Amsterdam of Rotterdam, omdat de steenfabriek dan stil lag. Als ze dan terug kwamen, hoefde je hun niets meer te vertellen. Dan begonnen ze zich ziek te melden. Alleen de illegalen, die kon je nog een beetje regeren. Die kon je ook ontslaan. Met de geworven arbeiders was dat veel moeilijker.’

Verblijfsrecht en gebruik van overheidsvoorzieningen

Uit de woorden van de personeelschef blijkt dat arbeidsmigranten die niet over de benodigde vergunningen beschikten (‘illegalen’) twintig jaar geleden ook al zwak stonden. Toch waren deze migranten formeel niet uitgesloten van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. In de jaren zeventig stelde de overheid zich nog op het standpunt dat de verblijfsrechtelijke positie van buitenlandse werknemers niet relevant was voor hun aanspraken op uitkeringen op grond van sociale-verzekeringswetten. Pas na de invoering van de WABW (1979) kwam de gedachte op om vreemdelingen zonder geldige verblijfstitel het recht op uitkeringen te onthouden.

In de jaren tachtig won deze opvatting gaandeweg steeds meer terrein. In nieuwe sociale-zekerheidswetten die in de tweede helft van de jaren tachtig in werking traden (WW, IOAW, IOAZ), werden werknemers 'die op grond van de Vreemdelingenwet kunnen worden uitgezet' formeel uitgesloten van het recht op uitkeringen. In de praktijk werden vaak toch al werkloosheidsuitkeringen onthouden aan de betreffende werknemers.²

Migranten zonder verblijfsvergunning zijn nu meer dan vroeger ook formeel uitgesloten van overheidsvoorzieningen. Daar staat tegenover dat migranten met een verblijfsvergunning nu meer dan vroeger aanspraak kunnen maken op overheidsvoorzieningen. Vanaf 1980 voert de overheid een 'minderhedenbeleid', gericht op het verminderen van de maatschappelijke achterstand van migranten. Als onderdeel van dit beleid is het onderscheid tussen Nederlanders en legaal in Nederland gevestigde vreemdelingen in wet- en regelgeving ingeperkt.³ De arbeidsmigranten die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen, hebben intussen ook vestigingsvergunningen verkregen. Dat betekent dat zijzelf en hun gezinsleden een beroep op een bijstandsuitkering kunnen doen, zonder te hoeven vrezen voor hun verblijfsrecht.

In mijn onderzoeksgroep kwam deze tegenstelling tussen migranten met en zonder verblijfsvergunning duidelijk naar voren. De 'toeristen' waren voor sociale zekerheid aangewezen op de verwanten bij wie ze hier verbleven. Zij deden nagenoeg geen beroep op Nederlandse overheidsvoorzieningen, om controles op hun verblijfsrecht te vermijden. De overige migranten schroomden niet – of ze hier nu lang of kort verbleven – om een beroep op het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid te doen.

Huidig beroep op inkomensvoorzieningen

In de bovenstaande casebeschrijvingen valt op dat alle drie de huishoudens een beroep op het Nederlandse stelsel deden voor inkomensvoorzieningen. Een van de drie huishoudens (case 12) was voor inkomsten, afgezien van de kinderbijslag, geheel aangewezen op de bijstandsregeling. De beide overige huishoudens hadden daarnaast nog andere inkomstenbronnen. De onderzoeksgroep als geheel vertoonde ongeveer hetzelfde beeld. Driekwart van de huishoudens (22 op de 28) ontving een of meer uitkeringen. Acht huishoudens hadden uitsluitend uitkeringen als inkomsten (zie tabel 3 in hoofdstuk 4). In totaal werden 35 uitkeringen ontvangen.⁴ In de meeste gevallen (24 van de 35) waren dat bijstandsuitkeringen (op grond van de ABW/RWW). Verder werden twee werkloosheidsuitkeringen (WW), een ziekenuitkering (ZW), vier arbeidsongeschiktheidsuitkeringen (WAO/AAW), twee weduwpensioenen (AWW) en twee studiebeurzen (WSF) ontvangen.

De soorten uitkeringen geven al een indicatie van de situaties waarin de ontvangers verkeerden: werkloosheid, langdurige ziekte of arbeidsongeschiktheid, weduwschap, studie. De situaties waarin een beroep werd gedaan op bijstandsuitkeringen waren overigens van uiteenlopende aard. Dat is niet verwonderlijk, gezien de functie van deze voorziening in het stelsel van sociale zekerheid: de bijstand is bedoeld als vangnet voor degenen die geen aanspraak (meer) kunnen maken op andere voorzieningen. In mijn onderzoeksgroep ging het enerzijds om ouderen en jongeren die na een langer of korter arbeidsverleden via andere uitkeringen (WW, ZW of WWV) in de RWW waren beland. Anderzijds waren het nieuwe intreders op

de Nederlandse arbeidsmarkt, schoolverlaters en recente immigranten, voor wie slechts een beroep op de RWW open stond. De aanleiding voor een beroep op de bijstand was niet in alle gevallen (voortdurende) werkloosheid. Onder de ontvangers van bijstandsuitkeringen waren bijvoorbeeld ook enkele gescheiden vrouwen. De meeste bijstandsontvangers in mijn onderzoeksgroep waren echter gehuwden: veertien van de 24 uitkeringen waren bestemd voor echtparen met of zonder kinderen, drie voor alleenstaande moeders en zes voor alleenstaanden. Ter vergelijking: op het totaal aantal ABW/RWW-uitkeringen dat op 31 december 1989 werd verstrekt, was 18% bestemd voor echtparen met of zonder kinderen, 23% voor alleenstaande moeders of vaders en 57% voor alleenstaanden.⁵ Andere onderzoekers kwamen tot dezelfde bevinding: onder Turkse bijstandsontvangers komen relatief minder eenoudergezinnen en alleenstaanden voor dan in het totale bestand van bijstandsontvangers (Hoekstra 1990: 25-26).

Voor wat de genoemde inkomensvoorzieningen betreft, ben ik geen voorbeelden tegengekomen van niet-gebruik door personen die er wél voor in aanmerking kwamen op grond van de betreffende Nederlandse wetten. Eerder werd al gewezen op het grote belang dat Turkse migranten hechten aan een vast inkomen (zie hoofdstuk 4). Alle migranten in mijn onderzoeksgroep vonden het ook min of meer vanzelfsprekend om bij het ontbreken of wegvallen van inkomsten uit arbeid een beroep te doen op een uitkering.

Beroep op andere financiële voorzieningen

Min of meer in contrast met het gebruik van inkomensvoorzieningen stond het (niet-)gebruik van andere financiële voorzieningen. Voor wat de kinderbijslag en de huursubsidie betreft, heb ik geen gevallen van niet-gebruik gevonden. Bij deze voorzieningen gaat het ook – evenals bij inkomensvoorzieningen – om dekking van de steeds terugkerende kosten van het levensonderhoud. De huishoudens in de onderzoeksgroep maakten echter weinig of geen gebruik van bijzondere bijstandsregelingen, zoals die er zijn voor bijzondere kosten, voor schuldsanering en voor het opzetten van een eigen bedrijf. Vooral de geringere bekendheid leek een rol te spelen bij het niet-gebruik. Lang niet iedereen was ervan op de hoogte dat de sociale dienst behalve periodieke uitkeringen ook incidentele bijstand verstrekt.⁶ De omvang van het niet-gebruik kon ik overigens niet vaststellen, onder meer omdat bij deze bijzondere regelingen veelal moeilijk te bepalen is of een persoon of huishouden er wél voor in aanmerking zou komen. Juist in deze moeilijkheid ligt een tweede oorzaak van het niet-gebruik besloten (vgl. Van Oorschot en Kolkhuis Tanke 1989). Soms was men wel op de hoogte van het bestaan van een bepaalde voorziening, maar deed men er geen beroep op, omdat het tevoren niet duidelijk was of het beroep gehonoreerd zou worden. De gepercipieerde kosten/baten-verhouding gaf dan de doorslag.

Een man die al geld van Turkse kennissen had geleend om een eigen bedrijf op te zetten, hoorde achteraf dat hij wellicht ook een bedrijfskrediet bij de sociale dienst had kunnen verkrijgen. Hij besloot daarop alsnog een aanvraag in te dienen: 'Dan kan ik mijn kennissen in één keer terugbetalen, dat doe ik liever.' Maar toen hij nadere informatie over de regeling had verkregen, zag hij er weer van af: 'Te veel papier.' Een ander voorbeeld leverde een echtpaar dat inwoonde bij de ouders van de man. Dit echtpaar had een bijstandsuitkering. Voor de geboorte van hun

eerste (klein)kind schafte de familie een uitgebreide uitzet aan. Na de geboorte hoorden ze van andere Turkse migranten dat ze misschien in aanmerking zouden komen voor een extra uitkering van de sociale dienst. De jonge ouders dienden echter geen aanvraag in, want ze namen als vanzelfsprekend aan dat ze hun uitgaven dan met bonnen zouden moeten aantonen, en die hadden ze niet meer.

In beide voorbeelden was al een beroep gedaan op onderlinge voorzieningen (onderhandse leningen of schenkingen). Deze voorzieningen stonden een beroep op het Nederlandse stelsel niet direct in de weg, maar ze maakten de noodzaak van zo'n beroep wel veel geringer. Daardoor wogen de aan een beroep op het Nederlandse stelsel verbonden kosten voor de betrokkenen ook zwaarder. In enkele andere gevallen stonden onderlinge voorzieningen het gebruik van overheidsvoorzieningen direct in de weg. Een paar huishoudens met extreem hoge schulden deden geen beroep op de sociale dienst of de gemeentelijke kredietbank voor schuldsanering. De betrokken migranten hadden grote bedragen onderhands geleend. Omdat ze geen schuldbekentenis getekend hadden, meenden ze niet in aanmerking te komen voor een saneringskrediet.⁷ Ze wilden hun schuldeisers ook niet verzoeken om mee te werken aan een sanering, uit vrees voor ruzie of gezichtsverlies, of omdat de schuldeisers hadden gevraagd om geheimhouding (zie hoofdstuk 8).

Beroep op andere (niet-financiële) voorzieningen

In de onderzoeksgroep werd ook weinig of geen gebruik gemaakt van door de overheid gesubsidieerde voorzieningen als gezins- en kraamverzorging.⁸ Een voorbeeld leverde het gezin uit case 12. De ouders achtten zichzelf niet meer in staat tot werken. Ze rekenden op het Nederlandse stelsel voor een inkomensvoorziening, om het wegvallen van hun loon op te vangen. De overige gevolgen van de ziekte van de ouders werden binnen het gezin opgevangen. Er werd geen beroep op de gesubsidieerde gezinsverzorging gedaan. Andere voorbeelden waren kraamvrouwen die zich lieten bijstaan door hun (schoon)moeders, in plaats van gebruik te maken van de gesubsidieerde kraamzorg.

Instanties op deze terreinen bleken minder bekend te zijn dan uitkeringsinstanties als het GAK en de sociale dienst. Sommigen in de onderzoeksgroep kenden de betreffende voorzieningen wel van horen zeggen, maar hadden het idee dat die niet voor Turken bedoeld waren. Een gehandicapte vrouw kreeg bijvoorbeeld iedere dag hulp in de huishouding van haar zusters. Toen ik haar vroeg of ze wel eens overwogen had om gezinshulp aan te vragen, reageerde ze verbaasd: 'Kunnen wij dat dan ook krijgen? Ik dacht dat dat alleen voor Nederlanders was.' Het niet-gebruik van deze voorzieningen berustte niet alleen op een gebrek aan informatie. Een beroep op het Nederlandse stelsel voor hulp bij de dagelijkse levensverrichtingen werd soms ook onwenselijk gevonden, omdat het de indruk zou wekken dat de familieleden niet op elkaar konden rekenen (vgl. Van Niekerk 1991: 41). In het gezin uit case 12 werd de oudste dochter (dertien jaar) belast met de huishouding en de verzorging van de jongere kinderen. Dat had tot gevolg dat het meisje vaak de school verzuimde. De ouders zagen daarin echter geen reden om een Nederlandse instantie in te schakelen: 'Als een van ons iets krijgt, helpt de rest. Zo is onze *âdet*.' Bij dit soort voorzieningen leek de vrees voor stigmatisering (of een vermindering van het aanzien van de familie) groter te zijn dan bij financiële voorzieningen.

Het is opmerkelijk dat velen in mijn onderzoeksgroep wel eens een beroep deden (of hadden gedaan) op een andere voorziening, namelijk kosteloze (door de overheid gesubsidieerde) rechtsbijstand. Gedurende de twee onderzoeksjaren schakelden elf van de 28 huishoudens het Bureau voor Rechtshulp en/of een advocaat in, voor in totaal negentien problemen.⁹ Afgezien van twee echtscheidingszaken ging het om geschillen met Nederlandse instanties. Vaak vormde de inzet van het geschil een uitkering (zeven keer) of een verblijfstitel (drie keer). Twee keer werd een ontslag aangevochten. Problemen met schuldeisers (belastingen, financieringsmaatschappijen, huiseigenaar) leidden vijf keer tot een beroep op rechtsbijstand. Vier van de vijf keer kwamen deze problemen bovenop een uitkeringsprobleem (dat tot een plotselinge terugval in inkomsten had geleid).

In deze accumulatie van problemen komt de kwetsbare positie van de betrokken migrantenhuishoudens in de Nederlandse prestatie maatschappij tot uiting. Ze zijn voor inkomsten in eerste instantie aangewezen op loonarbeid in veelal marginale bedrijven, in tweede instantie op uitkeringen die uiteindelijk meestal naar het zogenaamde sociale minimum worden genivelleerd. Illustratief voor die kwetsbare positie is de constatering van een van de betrokken advocaten, dat zijn Turkse cliënten vroeger, toen ze nog werk hadden, vooral met ontslagkwesties bij hem kwamen, maar dat ze hem nu vooral voor uitkeringszaken inschakelden.¹⁰ Een andere advocaat merkte op dat hij voor zijn Turkse cliënten vaak tegenover dezelfde werkgevers (enkele slachterijen en een ampullenfabriek) en bedrijfsvereniging (die voor het slagers- en vleeswarenbedrijf) stond. De betreffende werkgevers, die voornamelijk buitenlanders in dienst hadden, waren berucht om hun slechte arbeidsomstandigheden.

Veel huishoudens in de onderzoeksgroep deden ook wel eens een beroep op voorzieningen als het maatschappelijk werk en de Sociaal Raadsliden. Ook dan ging het vooral om (kleinere) problemen met Nederlandse instanties. Enkele oudere migranten gingen met vrijwel alle door hen in te vullen formulieren naar een van deze instanties. Voor gezinsproblemen schakelde men het maatschappelijk werk liever niet in: men hield de vuile was bij voorkeur binnen. Uitzonderingen waren enkele vrouwen, die zich door een maatschappelijk werkster lieten bijstaan bij hun scheiding. Deze vrouwen schakelden het maatschappelijk werk echter ook pas in toen ze hun huwelijk als niet meer te redden beschouwden.

4 Beleving en gebruik van het Nederlandse stelsel

In eerder onderzoek is vastgesteld dat Turkse en Marokkaanse migranten zich in contacten met Nederlandse instanties anders opstellen dan Nederlanders. Bij de sociale dienst zouden Turken en Marokkanen bijvoorbeeld veronderstellen dat de contactambtenaar persoonlijk over hun uitkering beslist. Ze zouden de beslissing proberen te beïnvloeden door een persoonlijke relatie met de ambtenaar op te bouwen en door hem of haar geschenken aan te bieden. Deze andere opstelling zou worden verklaard door de culturele achtergrond van de migranten en meer in het bijzonder door hun ervaringen met ambtenaren in hun herkomstland (Choenni en De Jongh 1982, Minderhoud en Den Ouden 1985).

Onder de Turkse migranten in mijn onderzoeksgroep was een dergelijke opstelling echter meer uitzondering dan regel. Waarschijnlijk hebben Turkse migranten in de loop der jaren meer oog gekregen voor de eigenaardigheden van Nederlandse instanties. Het lijkt mij ook niet uitgesloten dat de verschillen in opstelling tussen migranten en Nederlanders vroeger al minder groot waren dan ze leken te zijn. De genoemde onderzoekers verzamelden hun gegevens bij Nederlandse instanties. De migranten die zich daar vervoegden (en die opvielen door hun gedrag) waren waarschijnlijk niet representatief voor de totale populatie. Hoe het ook zij, de migranten in mijn onderzoeksgroep zagen in het algemeen een duidelijk onderscheid tussen de overheid in hun herkomstland en die in hun immigratieland. Dat blijkt ook uit de volgende citaten.

- 'In Turkije gaat het er heel anders aan toe dan in Nederland. De Turkse wet kun je vergelijken met een stuk elastiek: aan welke kant je er ook aan trekt, hij geeft altijd mee.'
- 'In Nederland zijn papieren belangrijk. Papieren, papieren, ze willen altijd papieren zien. In Turkije niet, daar kun je gaan praten en je situatie uitleggen.'
- 'In Turkije zijn geen regels, er is geen orde, geen systeem zoals hier. De enige orde die daar bestaat, is de orde van de grote vis die de kleine vis opslokt.' (Hier werd een Turks spreekwoord gebruikt, *buyuk balik kucuk baligi yutar*, te vertalen als 'macht gaat voor recht').
- 'In Turkije heb je steekpenningen, in Nederland niet. Ambtenaren laten je daar betalen. Of iets nu jouw recht is of niet, je moet er altijd voor betalen. Eigenlijk is het hier beter.'

Bijna al mijn informanten waren van mening dat in Nederland de geschreven regels (en schriftelijke bewijzen) de doorslag geven, terwijl bij Turkse overheidsinstanties vooral ook macht, geld en relaties gewicht in de schaal leggen. Uit de conclusie 'eigenlijk is het hier beter' sprak natuurlijk vooral waardering voor de uitvoeringspraktijk bij Nederlandse instanties. Maar er klonk toch ook een zekere spijt over verloren gegane mogelijkheden tot beïnvloeding in door. Daarmee verwoordde de spreker de gemengde gevoelens van vele migranten over de Nederlandse verzorgingsstaat. Ze waren overwegend tevreden over de geboden bestaans- en rechtszekerheid. Maar ze voelden zich ook vaak overgeleverd aan de Nederlandse overheid en haar wetten en regels. Velen waren zich, met andere woorden, bewust van de Januskop van de verzorgingsstaat.

Definitie van de eigen positie binnen de Nederlandse verzorgingsstaat

De wijze waarop de migranten in de onderzoeksgroep het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid percipieerden en waardeerden, was mede afhankelijk van de positie die ze als migranten (nieuwkomers en vreemdelingen) binnen de Nederlandse verzorgingsstaat innamen en van hun eigen definitie van deze positie. De meesten hadden vooral oog voor de nadelen die aan hun positie van nieuwkomers en vreemdelingen verbonden waren. Ze achtten zichzelf als nieuwkomers onvoldoende in staat het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid te doorgronden.

‘Wij Turken vergelijken onszelf wel eens met iemand die in een kamer zonder deuren of ramen is opgesloten. Je zit in die kamer en je weet dat er een uitgang moet zijn, maar je ziet niets wat daarop lijkt. En je hebt ook geen gereedschap waarmee je uit zou kunnen breken.’

De migranten voelden zich voor hun bestaanszekerheid overgeleverd aan wetten en regels die geheel buiten hen om tot stand kwamen. Dit gevoel werd nog versterkt doordat ze zich als vreemdelingen ook voor hun verblijfsrecht afhankelijk wisten van de Nederlandse overheid. Alhoewel verreweg de meeste migranten in de onderzoeksgroep beschikten over een verblijfstitel die ze niet gemakkelijk konden verliezen – in ieder geval niet door een beroep op bijstandsuitkeringen – hielden velen er toch rekening mee dat ze ooit gedwongen zouden kunnen worden om Nederland te verlaten. Sommigen wezen op de veranderingen die ze in de loop der jaren in het vreemdelingenrecht doorgevoerd hadden zien worden. Anderen wezen op de toegenomen vreemdelingenhaat. Hun gevolgtrekking was dat Turken als gevolg van de toegenomen werkloosheid niet meer zo welkom zijn in Nederland:

‘Nederlandse kinderen maken wel eens opmerkingen tegen mijn zoon: “Waarom gaan jullie niet terug naar Turkije, jouw vader werkt hier toch niet meer?” Nu worden ‘toeristen’ het land uit gezet. Maar vroeger waren ze nodig om het vuile werk te doen, ze hebben zelfs varkens geslacht.’

(Het slachten van varkens was voor deze vrouw, als moslim, het vuilste werk dat ze kon bedenken.)

Als gevolg van hun vreemdelingenstatus moeten migranten soms ook zien te voldoen aan onderling tegenstrijdige eisen van verschillende instanties. In de onderzoeksgroep kwam het bijvoorbeeld een paar keer voor dat de vreemdelingenpolitie, gevraagd om toestemming voor gezinshereniging, eiste dat de migrant in Nederland eerst voor passende huisvesting zorgde, terwijl de huisvestingsdienst zich op het standpunt stelde dat pas na aankomst van het gezin in Nederland een passende woning kon worden toegewezen. Een recent gearriveerde migrant op zoek naar werk kreeg te maken met het probleem dat potentiële werkgevers hem naar zijn ‘arbeidsvergunning’ vroegen, terwijl het arbeidsbureau beweerde die pas te kunnen afgeven nadat hij werk zou hebben gevonden. (De werkgevers doelden op een zogenaamde ‘verklaring’ dat de man niet onder de werking van de WABW viel. Gedurende het eerste jaar van zijn verblijf viel de man echter wel onder die wet. Hij zou daarom een werkgever bereid moeten vinden om een tewerkstellingsvergunning voor hem aan te vragen.) Dergelijke problemen deden zich niet veelvuldig voor, maar ze werden snel rondverteld. Daardoor kleurden ze toch het beeld dat de migranten in de onderzoeksgroep van het Nederlandse overheidsstelsel hadden.

De complexiteit van het Nederlandse stelsel

Gezien het grote gewicht dat migranten toekennen aan de geschreven regels van de Nederlandse overheid, is het niet verwonderlijk dat ze er ook veel belang aan hechten om die regels te kennen. In de onderzoeksgroep vormden het Nederlandse vreemdelingen- en sociale-zekerheidsrecht veel gekozen gespreksonderwerpen (zie hoofdstuk 8). Wie het Nederlands niet of nauwelijks beheerste, was ook min of meer aangewezen op landgenoten voor informatie. Dankzij de onderlinge uitwisse-

ling van informatie was in praktisch alle huishoudens wel de nodige kennis van de in de eigen situatie relevante regels (aanspraken op uitkeringen en verblijfstitels en de vereisten waaraan moet worden voldaan om die aanspraken te verwezenlijken) aanwezig. Toch achtten de meeste migranten zichzelf onvoldoende op de hoogte. Dat lag niet alleen aan de complexiteit van de Nederlandse regels, maar ook aan taalproblemen en problemen met bureaucratische vereisten. Enkele migranten in de onderzoeksgroep riepen bijvoorbeeld mijn hulp in toen de sociale dienst veranderingen aangebracht bleek te hebben in het inkomstenformulier. In feite was alleen de indeling van het formulier veranderd. Maar migranten die gewend waren het formulier iedere maand op dezelfde wijze in te vullen (hier een kruisje, daar een kruisje, en onderaan de datum en handtekening) wisten zich niet goed raad met het nieuwe formulier. Een andere migrant, die eveneens gebrekkig Nederlands sprak, vroeg zich af waarom hij geen kinderbijslag meer ontving voor zijn zoon:

‘Ze hebben de kinderbijslag stopgezet toen hij zestien werd. Hij is toen ook van school veranderd. Hij gaat sindsdien nog twee dagen in de week naar school. Maar bij hem in de klas zit een meisje, ook een Turkse. Ik heb met haar vader gepraat, hij krijgt nog wel kinderbijslag voor haar. Hoe kan dat? De wet hoort toch voor iedereen hetzelfde te zijn? Het kan toch niet zo zijn dat ze voor een meisje wel kinderbijslag betalen, maar voor een jongen niet?’

De man was eerst naar het districtskantoor van de Sociale Verzekeringsbank gegaan voor uitleg. Hij had echter niet begrepen wat hem daar was verteld. Vervolgens had hij zijn licht opgestoken bij verscheidene landgenoten. Nu hij iemand gevonden had op wie precies dezelfde regels van toepassing moesten zijn, wilde hij nog eens naar de Sociale Verzekeringsbank gaan. Overigens zou hij inderdaad recht hebben op kinderbijslag voor zijn zoon.¹¹ Er mankeerde alleen iets aan zijn aanvraag. De man veronderstelde dat Nederlanders door een grotere kennis van hun eigen wetten zijn gevrijwaard tegen dergelijke problemen. Hij was niet de enige die dat dacht. In feite ondervinden autochtonen natuurlijk ook problemen met uitkeringsinstanties. Maar waarschijnlijk kost het Turkse migranten gemiddeld wel meer tijd om deze problemen op te lossen, alleen al als gevolg van taalproblemen. Migrantten doen voor dit soort problemen ook vaker een beroep op rechtshulp.

De meeste migranten in de onderzoeksgroep achtten zichzelf onvoldoende op de hoogte van het Nederlandse stelsel. Sommigen vielen echter juist op doordat ze de Nederlandse wetten en regels zeer goed meenden te kennen. Onder hen was een oudere, gebrekkig Nederlands sprekende vrouw. Zij etaleerde haar kennis graag in gesprekken met andere Turkse vrouwen. Alhoewel haar zelfverzekerde houding afkeuring opriep (‘ze lijkt wel een man’, hoorde ik herhaaldelijk over haar opmerken) maakten velen haar toch ook graag deelgenoot van hun eigen ervaringen en problemen met Nederlandse instanties. Zo bouwde ze een steeds grotere praktische kennis op. Voor de betreffende migranten was het vergaren van regelkennis vooral ook een kwestie van aanpassing aan de Nederlandse verzorgingsstaat (het belang van de geschreven regels). Maar bij Nederlandse instanties wekte het veeleer irritaties op wanneer ze met hun kennis schermde (vgl. Böcker en Minderhoud 1991).

De bovengenoemde vrouw sprak regelmatig met een advocaat die voor haar optrad in een beroepszaak. De vrouw had een studerende gehuwde zoon. Het zat haar dwars dat hij een deel van de studiefinanciering als lening kreeg uitgekeerd. Toen haar via landgenoten ter ore kwam dat een andere gehuwde student een hogere beurs als schenking ontving omdat hij een kind had, liet ze mij bij haar volgende bezoek aan de advocaat vragen of haar zoon daar ook voor in aanmerking zou komen. De WSF voorziet inderdaad in een partnertoelage voor studerenden met een partner die niet zelf de kost kan verdienen wegens de verzorging van een of meer kinderen onder de twaalf jaar. Maar de advocaat reageerde geïrriteerd op de vraag van zijn cliënte. Hij stelde voor dat ze zich tot haar eigen uitkeringsprobleem zou beperken, en voegde daaraan toe:

‘Sommige mensen wekken de indruk voortdurend met allerlei regelingen bezig te zijn. Dat is natuurlijk hun goed recht. Maar als dat er toe leidt dat kinderen gecreëerd worden omdat daardoor een bepaalde uitkering kan worden verkregen.’

Voor de vrouw sprak het echter vanzelf dat haar zoon, nu hij getrouwd was, binnenkort ook vader zou worden. Daar kwam bij dat ze niet begreep waarom haar zoon door de studiefinanciering verplicht werd om een schuld op te bouwen, terwijl werkloze leeftijdsgenoten die een beroep deden op de bijstand (RWW) hun uitkering geheel als schenking ontvingen. (De zoon en schoondochter van de vrouw ontvingen overigens ook een RWW-uitkering als aanvulling op de studiefinanciering, maar de sociale dienst was er bij de vaststelling van de hoogte van die uitkering van uitgegaan dat de zoon niet alleen een basisbeurs, maar ook aanvullende studiefinanciering ontving.)

Het waarom van deze en andere in het Nederlandse stelsel gemaakte onderscheidingen is natuurlijk ook alleen te doorgronden voor wie over een zekere achtergrondkennis (bedoelingen van de wetgevers, geschiedenis van de opbouw van het stelsel) beschikt. En dan nog kan er een botsing zijn met eigen noties van recht en rechtvaardigheid. In de onderzoeksgroep was dergelijke kennis echter nauwelijks voorhanden. In de onderlinge gesprekken – voor velen de belangrijkste kennisbron – werd vooral informatie met een directe praktische relevantie uitgewisseld. Met voorrang besproken werden die regels die bepalend zijn voor het recht op of de hoogte van een uitkering en de bureaucratische vereisten waaraan ter verkrijging van een uitkering moet worden voldaan. Maar door de grote veelheid van dergelijke regels en vereisten, de voortdurende veranderingen in de regels en de vele praktische moeilijkheden die de bureaucratische vereisten met zich mee brachten (invullen van formulieren, verzamelen en overleggen van allerlei schriftelijke bewijzen), bleven de gesprekken in het algemeen ook op dit praktische niveau steken. In dit licht bezien is het ook niet verwonderlijk dat de meesten zichzelf onvoldoende op de hoogte achtten van het Nederlandse stelsel. Door de vele bomen (de regels en vereisten die in de praktijk van belang bleken) zagen ze het bos niet meer.

De veelheid en gedetailleerdheid van de regels maken het Nederlandse stelsel ondoorzichtig. Deze ondoorzichtigheid werkte vaak frustrerend of vervreemdend, maar de neiging van de Nederlandse wetgever om met alle denkbare omstandigheden rekening te houden werkte soms ook op de lachspieren. Een goed voorbeeld vormden de reacties op de invoering van het lesgeld voor kinderen van zestien jaar.

en ouder, ter compensatie waarvan een tegemoetkoming in de studiekosten zou kunnen worden aangevraagd, en op de aankondiging van de nominale premie voor de ziekenfondsverzekering, die gecompenseerd zou worden door een verlaging van de variabele premie:

‘Typisch Nederland. Ze houden hier altijd de balans in de gaten. Aan de ene kant geven ze je geld, aan de andere kant nemen ze het je weer af.’

Deze vrouw reageerde geamuseerd-afstandelijk op de aankondiging van de nieuwe regels. Anderen reageerden eerder geïrriteerd, omdat de veranderingen extra rompslomp met zich mee zouden brengen. Weer anderen waren alleen maar bevreemd. Het waarom van de aangekondigde veranderingen ontging allen. Na de invoering van de nieuwe regels – toen de precieze financiële consequenties duidelijk werden – voelden sommigen zich alsnog tekort gedaan. Zij waren tot de bevinding gekomen dat zijzelf in vergelijking met anderen zwaarder belast of minder tegemoet gekomen werden.

Overigens is het stelsel van wetten en regels van de Nederlandse verzorgingsstaat ook voor veel Nederlanders ondoorzichtig. Dat was ook een van de bevindingen van het in 1976 gepubliceerde onderzoek *De weg naar het recht*. De onderzoekers constateerden dat de complexiteit van het stelsel voornamelijk gevoelens van ontevredenheid oproept:

‘Men vergelijkt zich altijd met personen met wie men bepaalde kenmerken wel, maar bepaalde rechten niet gemeen heeft. Wanneer nu steeds verfijndere rechtsregels worden gemaakt, zal het voor de rechtssubjecten steeds onduidelijker worden en steeds meer onzichtbaar waarom de een wel door een rechtsregel wordt begunstigd en de ander niet. Hierdoor worden gevoelens van deprivatie verscherpt.’ (Schuyt e.a. 1976: 342)

In een ander onderzoek (onder huishoudens die van een bijstandsuitkering leefden) werd zelfs geconstateerd dat als gevolg van de complexiteit van het stelsel tegenstellingen tussen verschillende categorieën uitkeringsgerechtigden worden verscherpt. Respondenten achtten zichzelf in vergelijking met anderen veelal benadeeld door de regels en lieten zich dan negatief (‘zij hebben er niet eens voor gewerkt’ of ‘zij hebben het niet zo nodig’) over die anderen uit (Engbersen en Van der Veen 1987: 138). Ik kreeg de indruk dat dit laatste effect zich in mijn onderzoeksgroep nauwelijks voordeed, alhoewel velen zich als Turkse migranten wel eens benadeeld achtten door bepaalde – in hun ogen meer op Nederlanders toegesneden – regels van het stelsel. In het vervolg van deze paragraaf komen de betreffende regels aan de orde. Afgezien daarvan veroorzaakten de veelheid en gedetailleerdheid van de Nederlandse regels niet slechts ontevredenheid. De onderscheidingen van het stelsel van sociale zekerheid bleken – anders dan de bovengenoemde onderzoekers suggereerden – lang niet altijd in strijd te zijn met de noties van rechtvaardigheid die de betrokkenen zelf hanteerden (vgl. Van der Veen 1990: 217). Soms ging er juist een geruststellende werking uit van het idee dat in de regelgeving met allerlei denkbare omstandigheden rekening gehouden wordt. Van Stolk en Wouters (1982) spraken van de ‘gemoedsrust’ van de verzorgingsstaat. Die gemoedsrust spreekt ook uit het onderstaande fragment. Een weduwe vreesde dat haar AWW-pensioen, nu haar jongste zoon achttien jaar was geworden, zou worden verlaagd. (Kennelijk

vergeleek ze haar eigen situatie met die van alleenstaande bijstandsmoeders.) Haar oudste dochter meende dat ze daar weinig van zou merken:

- 'Zou ik straks nog maar f1.040 in de maand krijgen? Dan kan ik niet meer rondkomen. Alleen de huur is al bijna f400.'
- 'Maak je nu maar niet bezorgd. Als je pensioen omlaag gaat, zullen ze je aan de andere kant juist meer huursubsidie geven.'

Herinterpretatie van het beginsel van economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid is in hedendaagse verzorgingsstaten nog altijd een belangrijke norm. Een grondbeginsel van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid is dat iedere volwassene die in staat is om te werken zelf voorziet in het eigen onderhoud en dat van zijn of (vanaf 1990) haar gezin. De meeste uitkeringen zijn bedoeld als een tijdelijke voorziening. Daarom worden ook plichten opgelegd aan uitkeringsgerechtigden: ze moeten zich beschikbaar houden voor arbeid, solliciteren, bijverdiensten en perioden van afwezigheid melden aan de uitkeringsinstantie, enzovoort. Deze plichten moeten bewerkstelligen dat uitkeringsgerechtigden zich conformeren aan het grondbeginsel van economische zelfstandigheid en (weer) intreden in het arbeidsproces.

Ondanks – of misschien juist mede ten gevolge van – deze plichten leek het grondbeginsel van zelfstandigheid in de onderzoeksgroep min of meer uit het zicht te zijn geraakt. Zo zag een oudere vrouw als de twee belangrijkste verschillen tussen Nederland en Turkije:

'Mijn buurvrouw wil nog geen tweede kind. Ze gebruikt de pil. Wij konden dat vroeger niet. In ons dorp had je zulke dingen niet, al begint dat nu wel te veranderen. En wat je in Turkije ook niet hebt, is maandgeld. Hier krijgt iedereen dat, maar daar is geen sociale dienst.'

Een andere vrouw – eveneens afkomstig uit een dorp – vergeleek de inkomenspositie van boeren in Nederland en Turkije. Zij kocht elke week verse melk bij een Nederlandse boer:

'Hier in Nederland verkopen de boeren ook melk en eieren. Maar voor hen is dat een bijverdienste. Ze krijgen immers ook maandgeld. In Turkije heb je dat niet. Daar moeten de boeren zelf de kost bij elkaar zien te verdienen.'

Deze vrouwen meenden dat de Nederlandse bijstandsregeling aanspraak op zoiets als een basisinkomen biedt, al was het begrip 'basisinkomen' hun niet bekend. Dat idee ben ik bij anderen niet tegengekomen, maar velen hadden evenmin het idee dat economische zelfstandigheid in het Nederlandse stelsel hoog gewaardeerd wordt. Als grondbeginsel van het stelsel werd eerder gezien dat ieder echtpaar of volwassene, ongeacht of hij of zij werkt, aanspraak heeft op een vast minimuminkomen. Dat betekende niet dat men zelf niet de voorkeur gaf aan een baan boven een uitkering. Vooral voor mannen – en zeker voor jongere mannen – werd werkloosheid als zeer onwenselijk beschouwd:

'Het zou veel beter zijn als ze iedereen werk zouden geven. Nu geven ze een uitkering, maar eigenlijk is dat niet goed. Wat moet een man de hele dag thuis

doen? Hij gaat echt niet zitten breien. Die mannen gaan naar het koffiehuis, kaartspelen, drinken, gokken. En als ze thuiskomen, maken ze ruzie met hun vrouw.'

Deze vrouw verwoordde de frustraties van vele werkloze mannen en hun vrouwen. Bij sommigen werden die frustraties nog versterkt, doordat ze zich als werklozen minder welkom voelden in Nederland.

De migranten in de onderzoeksgroep conformeerden zich wel degelijk aan de norm van economische zelfstandigheid, maar ze hadden niet (meer) het idee dat dit ook een grondbeginsel van het Nederlandse stelsel is. Dat laatste leek vooral een gevolg van de wijd verbreide langdurige werkloosheid in de onderzoeksgroep – er waren meer huishoudens met dan zonder werkloze leden, en sommigen hadden ook meer werkloze dan werkende verwanten en bekenden – en van de onmacht van de verzorgingsstaat om daar iets aan te doen. De plichten die de uitkeringsgerechtigden werden opgelegd, en de (bureaucratische) manier waarop de naleving van die plichten gecontroleerd werd, leidden zelden of nooit tot (her)opneming in het arbeidsproces. Alle werklozen in de onderzoeksgroep lieten hun inschrijving bij het arbeidsbureau telkens verlengen, omdat de uitkeringsinstantie op elk formulier naar die inschrijving informeerde. Voor de meesten bleef het contact met het arbeidsbureau hier ook toe beperkt. Een enkeling wist zelfs niet dat deze instantie arbeidsbemiddeling tot taak heeft:

'Ik moest me daar in laten schrijven. Alle werklozen staan daar ingeschreven, nietwaar? Maar wat doen ze daar eigenlijk nog meer?'

Ook de relatie met de uitkeringsinstantie – voor de meeste migranten in de onderzoeksgroep was dat de sociale dienst – bleef in veel gevallen beperkt tot een louter administratieve relatie. Dat stemde de betrokken migranten echter niet tot ontevredenheid. De meesten rekenden ook alleen voor een maandelijks uitkering op de uitkeringsinstantie. Aan die verwachting voldeed de sociale dienst zeer wel. Eenzelfde tevredenheid werd door Handler en Hollingsworth (1971: 204) bij gebruikers van de Amerikaanse bijstandsregeling AFDC (*Aid to Families with Dependent Children*) geconstateerd:

'The AFDC program, in strictly economic terms, provides a *regular* source of income at a level higher than they could earn. Without doubt, this was the single most important thing in the respondents' minds.'

Van der Veen (1990: 162) kwam tot vergelijkbare bevindingen bij Nederlandse ontvangers van bijstands- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. De louter administratieve relatie houdt echter ook in dat het geheel aan de uitkeringsgerechtigden zelf wordt overgelaten om stappen te nemen om (weer) in het eigen onderhoud te voorzien, bij een stand van de arbeidsmarkt die weinig perspectieven biedt aan langdurig werklozen in het algemeen en aan werkloze migranten in het bijzonder.

Er is de afgelopen jaren veel onderzoek verricht naar de reacties van werklozen op hun werkloosheid en afhankelijkheid van een uitkering. Het staat wel vast dat het gedrag van uitkeringsgerechtigden verandert naarmate hun werkloosheid langer voortduurt. Van der Veen (1990) sprak van een proces van herdefiniëring (van de

eigen sociale positie) en herinterpretatie (van de rechten en plichten verbonden aan een uitkering). Ter verklaring wees hij enerzijds op het gebrek aan mogelijkheden voor uitkeringsgerechtigden om (weer) in het arbeidsproces in te treden, en anderzijds op de falende controle van de plichten van uitkeringsgerechtigden door de uitkeringsinstanties. Aan de ene kant ontstaat daardoor bij veel werklozen de neiging om te berusten in de werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid en op te houden met zoeken naar werk. Deze neiging zou vooral bij ouderen en laag-gechoolden en met name ook bij oudere Turkse en Marokkaanse migranten voorkomen. Hun berusting kan worden gezien als een *coping mechanism*: een rationele reactie op een gebrek aan mogelijkheden (het steeds opnieuw afgewezen worden) op de arbeidsmarkt. Aan de andere kant neigt een kleiner deel van de uitkeringsgerechtigden er toe om de uitkering als een basisinkomen te beschouwen en dit inkomen eventueel door zwart werk te verruimen. Deze – eveneens rationele – reactie schijnt vooral voor te komen bij jongeren en hoger geschoolden, die voor zichzelf nog wel mogelijkheden zien op de arbeidsmarkt (Kroft e.a. 1989; Engbersen 1990).

Het door Van der Veen geconstateerde proces van herinterpretatie deed zich ook voor onder de Turkse migranten in mijn onderzoeksgroep. Jongeren die nog op school zaten of die pas van school af waren en recente immigranten waren wel optimistisch over hun kansen op de (reguliere) arbeidsmarkt. Ze meenden dat het vooral van hun instelling zou afhangen of ze een baan zouden vinden. Sommigen van hen slaagden er ook inderdaad in om werk te vinden, maar dat was dan meestal tijdelijk werk. Anderen waren minder optimistisch. Op den duur leken vrijwel alle werklozen de hoop op een reguliere baan te verliezen. De meesten hielden op met zoeken. Sommigen zochten alleen nog zwart werk om iets bij te verdienen bij hun uitkering.

Gebrek aan perspectieven op economische zelfstandigheid

Vooral jongeren bleken toch nog wel eens werk te vinden. Maar het was eerder regel dan uitzondering dat ze daarnaast een beroep op uitkeringen moesten blijven doen. Gedurende de twee onderzoeksjaren werden twee jongeren door het arbeidsbureau aan een baan geholpen. Een van hen was een gehuwde jongeman. Tot zijn verbijstering ging hij er financieel sterk op achteruit. De werkgever betaalde hem het minimumjeugdloon uit, terwijl de sociale dienst hem een gehuwdenuitkering (ter hoogte van het normale minimumloon) had toegekend. Hij bleef dus aangewezen op een (aanvullende) bijstandsuitkering. Waarschijnlijk worden Turkse jongeren relatief vaker dan Nederlandse jongeren met dit onlogische verschil tussen loon en uitkering geconfronteerd, omdat zij op jongere leeftijd trouwen. De genoemde jongeman leek zijn arbeidsmotivatie op slag verloren te zijn. Hij werd nog tijdens zijn proeftijd ontslagen.

Enkele andere jongeren stonden bij uitzendbureaus ingeschreven. Terwijl een paar van hen telkens opnieuw bij hetzelfde bedrijf konden komen werken – ze werden in feite als oproepkrachten gebruikt – kreeg geen van hen het zo gewenste vaste dienstverband aangeboden (vgl. Kroft e.a. 1989: 167).¹² Ook deze jongeren bleven dus aangewezen op werkloosheidsuitkeringen. Het steeds opnieuw moeten aanvragen van een uitkering ondervonden ze als bezwaarlijk. Bovendien waren de financiële gevolgen van het uitzendwerk niet altijd onverdeeld positief. Dat ondervond bijvoorbeeld een echtpaar waarvan de man als uitzendkracht en de vrouw als

oproepkracht werkte. Toen de man al een jaar geen werk meer had, werden ze verrast door een naheffing van de belastingdienst en een vermindering van de huursubsidie. Natuurlijk zijn dergelijke ervaringen niet voorbehouden aan Turkse migranten, maar ze werden in de onderzoeksgroep wel uit en te na besproken. Velen hadden daardoor een extra somber beeld van hun mogelijkheden op de Nederlandse arbeidsmarkt. Ze hadden weinig of geen hoop op een vaste baan, en van tijdelijk werk verwachtten ze weinig of niets.

Sommigen zagen als een mogelijk alternatief voor arbeid in loondienst (waarop ze toch niet meer rekenden) zelfstandige arbeid. Een enkeling slaagde er ook in om deze mogelijkheid te realiseren. Anderen slaagden daar niet in, onder meer als gevolg van de veelheid aan toepasselijke regels en vereisten. Een langdurig werkloze man zag wel iets in een ambulante notenhandel: hij wilde met een bakfiets gaan venten in buurten waar veel landgenoten woonden. Hij kon zich niet voorstellen dat daarvoor regels waren vastgesteld, maar voor alle zekerheid vroeg hij mij om de gemeente te bellen en navraag te doen. Toen ik hem en zijn vrouw verslag uitbracht van mijn telefoongesprek en vertelde dat hij diploma's en een ventvergunning nodig had, meende de vrouw dat ik hen voor de gek hield – zij woonde nog niet zo lang in Nederland – terwijl de man geheel uit het veld geslagen leek te zijn.¹³ Een andere man, eveneens langdurig werkloos, ging eenvoudigweg van start met een groothandel in groenten. Hij had een kleine vrachtwagen. Die kocht hij op de veiling vol en vervolgens reed hij ermee langs Turkse winkeliers. De sociale dienst gaf hem een half jaar de tijd om het met behoud van uitkering te proberen. 'Het is heel gemakkelijk om een bedrijf te beginnen, bij de Kamer van Koophandel was alles in een uurtje geregeld,' was zijn eerste indruk. Een half jaar later bleek hij er heel anders over te denken. Toen had hij zijn bedrijf al opgeheven, naar zijn zeggen omdat hij niet kon voldoen aan de door de belastingdienst gestelde boekhoudkundige eisen. Waarschijnlijk schrokken hij en zijn vrouw er echter ook voor terug om de zekerheid van een maandelijks uitkering (met ziektekostenverzekering) op te geven.

De meeste werklozen in de onderzoeksgroep zagen voor zichzelf nauwelijks mogelijkheden om door reguliere arbeid (extra) inkomsten te verwerven. Sommigen hielden op met zelf naar werk te zoeken. Anderen bleven nog wel zoeken, maar niet meer zozeer naar een reguliere baan. Ik kreeg ook de indruk dat 'informele' kanalen – vroeger voor veel Turken de manier om een reguliere baan te vinden – nu vooral zwart werk opleverden.¹⁴ Sommigen werden via landgenoten die al bij een tuinder werkten aan seizoenarbeid in de tuinbouw geholpen. Deze arbeid bood verschillende voordelen. Bijverdiensten waren in veel huishoudens juist in het voorjaar (voor de vakantie) zeer welkom. Ook vrouwen en ouderen – die op de reguliere arbeidsmarkt nauwelijks kansen hadden – konden het werk doen. De werkzaamheden konden desgewenst – net zoals velen dat in Turkije gewend waren geweest – in gezins- of familieverband uitgevoerd worden. Voor andere, minder aan een seizoen gebonden zwarte werkzaamheden gold daarentegen weer, dat vooral jongere mannen gevraagd werden. Enkele jonge mannen sprongen bijvoorbeeld regelmatig bij in bedrijven van landgenoten.¹⁵

Er waren overigens maar weinigen in de onderzoeksgroep die hun afkeuring uitspraken over zwart werk. Veel gehoorde rechtvaardigingen waren dat het 'altijd beter is om te werken dan om niets te doen' en dat er 'toch geen ander werk te

vinden is' Een enkeling voegde daaraan toe 'En we zijn immers allemaal voor het geld naar Nederland gekomen '

'Bestrafing' van eigen inspanningen en voorzieningen

Een veel geuite klacht in de onderzoeksgroep was dat eigen inspanningen en voorzieningen in het Nederlandse stelsel niet op prijs worden gesteld Sommigen wezen daarbij op de vereisten waaraan bij vestiging als zelfstandige moet worden voldaan Anderen wezen op het geringe verschil in hoogte tussen lonen en uitkeringen Weer anderen wezen op de afroaming van bijverdiensten door hogere belastingen en lagere subsidies Deze afroaming als gevolg van inkomenstoetsen werd door de betrokken migranten als een bestraffing van eigen inspanningen ondergaan Hetzelfde gold voor vermogenstoetsen die werden als een straf voor spaarders gezien Bij deze toetsen had men bovendien de indruk dat Turkse migranten er veel meer dan Nederlanders door getroffen worden Nederlanders, zo meende men, sparen niet voor de toekomst Het werd dan ook als een typisch Nederlandse gedachte gezien om bij de toekenning van allerlei voorzieningen (bijstandsuitkeringen, subsidies, kwijtschelding van belastingen) behalve met de inkomsten van de aanvrager ook rekening te houden met diens eigen vermogen

'Als je altijd zuinig hebt geleefd, als je zoals veel Turken hier alleen maar tweedehands kleding en gebruikte meubels hebt gekocht, dan zou je dus geen geld krijgen van de sociale dienst, omdat je hebt gespaard Terwijl de sociale dienst jou wel helpt als je altijd alles hebt uitgegeven '

De bijstand is bedoeld als laatste vangnet voor hen die niet zelf in hun onderhoud kunnen voorzien en die geen aanspraak (meer) hebben op andere inkomensvoorzieningen Van der Veen (1990) merkte op dat de bijstandsverlening daardoor een geheel eigen 'logica' heeft Bij de beoordeling van het recht op een uitkering dient de sociale dienst weliswaar mee te wegen in hoeverre de aanvrager 'besef van verantwoordelijkheid in de voorziening van het bestaan' heeft betoond Maar in de praktijk kan veelal toch geen bijstand worden geweigerd aan aanvragers die zich onverantwoordelijk gedragen hebben de betrokkenen kunnen immers nergens anders meer terecht Deze 'bijstandslogica' botste met de noties van recht en rechtvaardigheid van de migranten in de onderzoeksgroep Overigens denken veel Nederlanders er waarschijnlijk niet anders over In de onderzoeksgroep van Engbersen en Van der Veen werd bijvoorbeeld ook scherpe kritiek geuit op de schuldsanering door de sociale dienst (1987: 142) In mijn onderzoeksgroep werd spaarzin echter als een typisch Turkse deugd gezien

'Bestrafing' van onderlinge zorg en voorzieningen

Een andere veel geuite klacht in de onderzoeksgroep was dat de regels van de Nederlandse verzorgingsstaat veel meer zijn toegesneden op de (lossere) verhoudingen binnen Nederlandse families dan op de (hechtere) Turkse verhoudingen Vooral de bijstandsnormen vormden een steen des aanstoots De hoogte van de bijstandsuitkering is mede afhankelijk van de huishoudensvorm Echtparen met of zonder kinderen ontvangen een uitkering ter hoogte van het netto minimumloon De uitkering voor alleenstaanden is op 70% hiervan gesteld, die voor eenoudergezinnen op 90% Een echtpaar ontvangt dus beduidend minder dan de som van de uitkeringen

van twee alleenstaanden. Voor alleenstaande jongeren gelden lagere normen, op basis van de minimumjeugdlonen. Voor thuiswonende jongeren gelden nog veel lagere normen dan voor uitwonende jongeren. Sinds 1985 gelden ook voor 'woningdelers' lagere normen. De uitkering voor alleenstaanden die samen met anderen een woning bewonen, is op 60% van het minimumloon gesteld. Op de uitkering van gezinnen die samen met anderen een woning bewonen, wordt een woningdelerskorting toegepast. Deze korting wordt ook toegepast op de uitkering van ouders met inwonende kinderen met eigen inkomsten.¹⁶

Velen in de onderzoeksgroep meenden dat deze bijstandsnormen het voor echtparen en voor ouders en kinderen voordeliger maken om uit elkaar te gaan (het Nederlandse patroon in de ogen van Turken) dan om samen te wonen en te delen (het Turkse patroon). Vooral migranten die in uitgebreide familiehuishoudens woonden en migranten met thuiswonende kinderen met eigen inkomsten voelden zich benadeeld. Anderen wezen op hun onderhoudsverplichtingen jegens oudere of zieke verwanten in Turkije, een uitgavenpost die Nederlanders niet kennen en waarmee bij de toekenning van uitkeringen dan ook geen rekening wordt gehouden. Bij de bepaling van de hoogte van de bijstandsuitkering wordt evenmin rekening gehouden met gezinsleden die buiten Nederland verblijven.¹⁷ Migrant van wie het gezin in het land van herkomst verblijft, worden eenvoudigweg als alleenstaanden aangemerkt. Met dit probleem zullen veel (gezinnen van) alleengaande migranten geconfronteerd zijn. In veel gevallen zal het ertoe bijgedragen hebben dat alsnog gezinshereniging plaatsvond. Alleen in de onderzoeksgroep ging het al om vijf gevallen (zie bijvoorbeeld case 11, en case 10 in hoofdstuk 8).

Eenzijds merkten Turkse echtparen en ouders en kinderen die een gezamenlijke huishouding voerden, dat hun recht op bijstand werd ingeperkt. Anderzijds ervoeren migranten die gezinsleden of verwanten in Turkije onderhielden, dat hun recht op bijstand niet werd uitgebreid. In de onderzoeksgroep overheerste dan ook de indruk dat in het Nederlandse stelsel – enigszins gechargeerd gesteld – diegenen het meest begunstigd worden, die zich het minst gelegen laten liggen aan hun echtelijke, ouderlijke of familiale zorgplichten. Uit ander onderzoek is bekend dat Nederlandse uitkeringsgerechtigden zich ook vaak storen aan bijvoorbeeld de woningdelersregeling (zie bijv. Bons e.a. 1988). Mijn Turkse respondenten meenden echter dat Nederlanders veel minder dan Turkse migranten door deze regeling getroffen worden.

Veel Nederlandse uitkeringsgerechtigden, zo bleek uit het onderzoek van Engbersen en Van der Veen, geloven juist dat buitenlanders bevoordeeld worden ten opzichte van Nederlanders. De onderzoekers tekenden daarbij aan dat 'de buitenlanders' een geconstrueerde referentiegroep zijn:

'Het is interessant om te zien dat daar waar directe contacten ontstaan, vooroordelen verdwijnen. Een dergelijke bevinding zou mogelijkerwijs een bevestiging zijn van de contacthypothese (...). Het probleem is evenwel dat in de meeste gevallen geen contact ontstaat, ook al woont men in een zelfde buurt of een zelfde flat.' (1987: 148)

Ook 'de Nederlanders' waarover de Turkse migranten in mijn onderzoeksgroep spraken, waren in sterke mate een geconstrueerde referentiegroep. Ik kreeg echter

de indruk dat de contacthypothese (hoe meer contacten, des te meer onderling begrip) lang niet altijd opgaat. De Nederlandse gezinnen die in de onderzoeksbuurten woonden, versterkten juist vaak de vooroordelen over 'de Nederlanders'. In deze buurten woonden verhoudingsgewijs veel gebroken gezinnen en 'probleemgezinnen'.

Reacties op (gepercipieerde) benadeling door Nederlandse regels

Veel migranten klaagden dat de Nederlandse verzorgingsstaat financiële straffen stelt op eigen inspanningen en onderlinge zorg. Toch verkeerden uitgebreide families en gezinnen met kinderen met eigen inkomsten in een betere financieel-economische positie dan jonge gezinnen en eenoudergezinnen. In de praktijk bleek het zo te zijn dat naarmate een huishouden meer volwassen leden telde, het ook meer mogelijkheden tot inkomensverruiming en tot kostenbesparingen had. De drie cases in dit hoofdstuk zijn illustratief.¹⁸

De klachten over de bestraffing van eigen of onderlinge voorzieningen in het Nederlandse stelsel, werden veelal ook als rechtvaardiging voor omzeiling of ontduiking van de betreffende regels geuit. Vermogen in Turkije werd bijvoorbeeld tegenover de sociale dienst (bij het aanvragen van een bijstandsuitkering) verzwegen. Ook het verzwijgen van bijverdiensten werd soms gerechtvaardigd door verwijzingen naar de onredelijkheid van de Nederlandse regels. Inwonende gehuwde zoons en ongehuwde kinderen met eigen inkomsten stonden meestal op andere adressen ingeschreven. Zo ontloopt men de woningdelersregeling of verkreeg men hogere bijstandsuitkeringen voor de kinderen. Een man die altijd zonder zijn gezin in Nederland had gewoond, liet alsnog zijn vrouw en kinderen uit Turkije overkomen toen hij aangewezen raakte op een bijstandsuitkering. Door de gezinshereniging voorkwam hij dat hij als alleenstaande werd aangemerkt. Nadat hem een gezinsuitkering was toegekend, stuurde hij zijn gezin weer terug naar Turkije, echter zonder dat aan de sociale dienst te melden.

Dergelijke administratieve constructies, die nooit voor iedereen geheim te houden zijn, versterken natuurlijk het latente onderlinge wantrouwen (zie hoofdstuk 8). Bovendien kunnen er onvoorziene gevolgen zijn. Aan de ene kant ontstaan complicaties doordat men uit angst voor ontdekking tegenover alle Nederlandse instanties vasthoudt aan de zelf-gecreëerde 'papieren werkelijkheid'. De man uit het bovenstaande voorbeeld, die verzweeg dat zijn gezin weer in Turkije verbleef, werd door een leerplichtambtenaar gemaand om zijn kinderen hier naar school te sturen. Een thuiswonende jongeman die zich met het oog op de woningdelersregeling op een ander adres had laten inschrijven, dreigde zijn verblijfsvergunning te verliezen. Hij was tot Nederland toegelaten voor gezinshereniging. Omdat hij zich (op papier) al na enkele maanden uit het gezin van zijn vader had losgemaakt, kwam hij bij het verstrijken van zijn verblijfsvergunning niet in aanmerking voor een vergunning voor onbepaalde duur.

Aan de andere kant kunnen complicaties ontstaan doordat men verschillende gegevens opgeeft. Zo had een vrouw er mee ingestemd dat haar broer zich op haar adres liet inschrijven bij het bevolkingsregister, terwijl hij in werkelijkheid op een ander adres woonde. Een tijd later vroeg de vrouw op grond van haar inkomen kwijschelding van gemeentelijke belastingen aan. Deze kwijschelding wordt alleen toegekend bij een bepaalde samenstelling van het huishouden. Op het aanvraag-

formulier vulde de vrouw in dat ze alleen met haar minderjarige zoon in huis woonde, hetgeen in overeenstemming was met de werkelijkheid. Op haar aanvraag werd echter negatief beschikt. De betreffende instantie bleek haar gegevens bij het bevolkingsregister te hebben gecheckt, en daar stond op haar adres een groter aantal personen geregistreerd.

Dergelijke complicaties kunnen zich overigens ook voordoen zonder dat betrokkenen bewust een voor hen voordelige 'papieren werkelijkheid' hebben gecreeerd. In de onderzoeksgroep kwam een werkloze jonge vrouw op grond van haar 'officiële' leeftijd niet in aanmerking voor de (gesubsidieerde) beroepsopleiding die ze graag wilde volgen. In werkelijkheid was de vrouw enkele jaren jonger. Zij was in Turkije geboren. Zoals daar veel vaker gebeurt, had de familie het meisje pas een paar jaar na haar geboorte bij het bevolkingsregister laten inschrijven, waarbij lukraak een geboortedatum was opgegeven. Zulke complicaties, die in de onderzoeksgroep uitgebreid besproken werden, versterkten het bij velen toch al latent aanwezige gevoel alleen te staan tegenover een veel machtiger 'samenzwering' van Nederlandse overheidsinstanties.

Overigens geldt ook hier weer dat mijn bevindingen bij Turkse migranten niet veel afwijken van die van andere onderzoekers bij Nederlanders. Er is de laatste jaren veel onderzoek verricht onder uitkeringsgerechtigden. Het lijkt wel vast te staan dat een substantiele groep zo 'voordelig' mogelijk gebruik probeert te maken van met name de bijstandsregels. Engbersen (1990) sprak van 'publieke bijstandsgeheimen'. Schuyt (1991: 31) constateerde een 'nieuwe onoverzichtelijkheid'.

'Doordat de vele soorten uitkeringsgerechtigden aan strenge regels van controle op leefeenheden en op bijverdiensten (moeten) worden onderworpen is er een levendige handel in zwart of grijs werk ontstaan. Hierdoor is het zicht op en het inzicht in de inkomenshoogte van de uitkeringsgerechtigden, van hun arbeidsbereidwilligheid, van hun samenwoningspatroon en van hun (on)afhankelijkheid van familieleden totaal verdwenen.'

5 Nabeschouwing

Turkse migranten koesteren veelal gemengde gevoelens over de Nederlandse verzorgingsstaat. Ze waarderen de bestaans- en rechtszekerheid die de verzorgingsstaat te bieden heeft, maar ze voelen zich ook vaak overgeleverd aan het complexe, voortdurend aan herziening onderhevige stelsel van wetten en regels dat de overheid daarbij als instrumentarium hanteert. Een manier om deze onzekerheid te reduceren is zoveel mogelijk kennis te vergaren over relevante wetten, regels en bureaucratische vereisten. Ervaringen met Nederlandse overheidsinstanties vormen dan ook een alledaags gespreksonderwerp onder Turkse migranten. Een andere, ook veel gebruikte manier is zich te voorzien van rechtshulp.

Sommige migranten steken er zeer veel tijd en moeite in om te voldoen aan alle hun opgelegde plichten. Op het eerste gezicht lijkt het dan ook niet misplaatst om – in navolging van Habermas (1981) – te spreken van een 'kolonisatie' van de leefwereld van Turkse migranten. Deze kolonisatie krijgt nog een extra dimensie door hun status van nieuwkomer en vreemdeling in de Nederlandse samenleving. Als nieuwkomers, die veelal aarzelend tot vestiging over zijn gegaan, zien ze het

voorzieningsstelsel van de Nederlandse verzorgingsstaat eerder als 'vreemd' dan als 'eigen'. De regels van het stelsel zijn ook niet altijd afgestemd op hun omstandigheden of in overeenstemming met hun noties van rechtvaardigheid. Als vreemdelingen hebben Turkse migranten te maken met een extra instantie (de vreemdelingendienst) en extra regels (het vreemdelingenrecht). Bij een beroep op overheidsvoorzieningen dienen ze daarenboven rekening te houden met extra controles en complicaties.

In het bovenstaande wordt echter slechts één kant van de werkelijkheid belicht. De andere kant is dat Turkse migranten over het algemeen wel te spreken zijn over hun opnemings in het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. Ze schromen niet om een beroep op het stelsel te doen als ze in aanmerking komen voor een uitkering. Uitkeringen worden veel meer als een recht dan als een gunst ervaren. Bovendien wordt een beroep op een uitkering in de Nederlandse context als vanzelfsprekend of onvermijdelijk gezien ('in Nederland kun je toch niet zonder maandgeld'; 'iedereen heeft hier toch maandgeld'; 'de staat geeft je maandgeld, maar je betaalt dat ook weer terug'). Het Nederlandse stelsel verstrekt vooral uitkeringen in geld (niet in natura of coupons). Daardoor hoeven uitkeringsgerechtigden zich niet voortdurend bewust te zijn van hun afhankelijke positie. Als eenmaal een uitkering is toegekend, wordt het in de regel aan de ontvangers zelf overgelaten hoe ze het geld beheren en besteden. Door de uitkeringen in geld worden uitkeringsgerechtigden ('niet-actieven') ook in mindere mate afgezonderd van economisch-actieven dan bijvoorbeeld in de sociale werkvoorziening – om maar niet te spreken van de vroegere armenhuizen en woonscholen – het geval is (vgl. Terpstra 1985).

Soms wordt het ook meer als een voordeel dan als een nadeel ervaren dat een beroep op een uitkering niet tot een persoonlijke relatie met (de ambtenaren van) de uitkerende instantie leidt. De uitkeringsinstantie blijkt vaak alleen maar geïnteresseerd in bepaalde 'papieren' gegevens en niet in de echte leefwereld van haar cliënten. Uitkeringsgerechtigden kunnen zich hierdoor tekort gedaan voelen – Schuyt (1983) sprak van 'het weeshuis' van de verzorgingsstaat. Maar als het hun niet al te veel moeite kost om aan de bureaucratische vereisten van de instantie te voldoen, kan het er ook toe bijdragen dat ze de uitkeringsafhankelijkheid als niet al te persoonlijk en belastend ervaren. De nadruk op administratieve gegevens en bureaucratische vereisten werkt echter wel in de hand dat sommige uitkeringsgerechtigden een voor henzelf zo voordelig mogelijke 'papieren werkelijkheid' trachten te creëren. Uitkeringsgerechtigden die daar niet toe bereid of in staat zijn, kunnen zich daardoor des te meer tekort gedaan voelen.

De bovengenoemde omstandigheden (uitkeringen als recht, uitkeringen in geld, geen al te grote persoonlijke afhankelijkheid) verzachten de stigmatiserende effecten van een beroep op het Nederlandse stelsel voor uitkeringsgerechtigden in het algemeen. Voor Turkse migranten komen daar nog andere omstandigheden bij. Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid komen bij hen verhoudingsgewijs veel voor. Alhoewel dit enerzijds tot gevolg heeft dat men de eigen positie en kansen in de Nederlandse samenleving extra somber inschat, betekent het anderzijds dat er binnen de eigen groep (het eigen sociale netwerk) geen scherpe scheiding tussen economisch-actieven en 'niet-actieven' is. De meerderheid van de huishoudens in de onderzoeksgroep was voor inkomsten in meerdere of mindere mate aangewezen op uitkeringen. Daarom vond zowel binnen als tussen huishoudens een voort-

durende uitwisseling van informatie en diensten plaats ten behoeve van de contacten met het Nederlandse stelsel. Onder dergelijke omstandigheden hoeft de uitkeringsafhankelijkheid niet als een individueel falen beleefd te worden.

Vooral oudere (eerste generatie) migranten neigen er ook toe om het onderscheid tussen loonafhankelijk en uitkeringsafhankelijk als een betrekkelijk onderscheid te zien – betrekkelijk ten opzichte van het referentiepunt van een zelfstandig bestaan. In de functies waarin ze in Nederland werkzaam waren, hadden ze meestal weinig eigen inbreng. Enkele oudere migranten in de onderzoeksgroep hadden nu ze niet meer in loondienst werkzaam waren, een zeker zo bevredigende dagtaak aan hun familiale, sociale en religieuze verplichtingen. Zeker voor oudere migranten geldt ook dat ze prestige en een gevoel van trots kunnen ontleen aan het vermogen dat ze gedurende hun werkzame jaren hebben opgebouwd, ook al leven ze hier en nu van een uitkering en bevindt hun vermogen zich grotendeels in Turkije.

Voor jongere migranten (tweede generatie, tussengeneratie en recente immigranten) gaan deze laatste opmerkingen in veel mindere mate op. Anders dan hun (schoon)ouders, die soms tegen beter weten in gericht bleven op een terugkeer naar Turkije, richten zij zich veel meer op een toekomst in Nederland. Daar komt bij dat werkloosheid het meest onwenselijk wordt gevonden voor jonge mannen. In de onderzoeksgroep bestond ook een zekere neiging om werkloosheid onder jonge mannen aan een gebrek aan eigen inspanningen toe te schrijven. Zo werd vaak als motief voor de keuze voor een huwelijkspartner uit het land van herkomst gegeven, dat in Nederland opgegroeide jongeren niet meer bereid zijn tot hard werken (vgl. hoofdstuk 6). Enkele jongere mannen in de onderzoeksgroep leken dan ook de meeste last te hebben van gevoelens van vernedering en frustratie over hun gebrek aan perspectieven op (her)intreding in het arbeidsproces.

X Slotbeschouwing

1 Inleiding

In deze studie werd nagegaan hoe Turkse migranten optreden als ontvangers en verschaffers van sociale zekerheid. Dit laatste begrip werd ruim opgevat. Niet alleen voorzieningen die met behulp van overheidsingrijpen (de Nederlandse verzorgingsstaat) tot stand kwamen en in stand worden gehouden, maar ook voorzieningen getroffen door migranten en hun verwanten en bekenden onderling (min of meer buiten de overheid om) werden in beschouwing genomen. Daarnaast is onderzocht in hoeverre migranten door bezitsvorming streven naar een grotere bestaanszekerheid.

In de voorgaande hoofdstukken werden voorzieningen in verschillende soorten relaties beschreven: relaties met verwanten en bekenden in het land van herkomst (hoofdstuk 5), gezinsrelaties in Nederland (hoofdstuk 6 en 7), relaties met verdere verwanten en bekenden in Nederland of West-Europa (hoofdstuk 8), relaties met het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid (hoofdstuk 9). De belangrijkste bevindingen uit deze hoofdstukken worden in dit afsluitende hoofdstuk nog eens samengevat. Daarbij wordt speciale aandacht besteed aan de vraag hoe eigen en onderlinge voorzieningen – vóór de migratie voor velen de enige vorm van sociale zekerheid die ze kenden – door Turkse migranten worden gecombineerd met nieuw verworven aanspraken op Nederlandse overheidsvoorzieningen. Wat zien Turkse migranten als voor- en nadelen van overheidsvoorzieningen en van onderlinge voorzieningen? Heeft de verwerving van aanspraken op overheidsvoorzieningen geleid tot veranderingen in de verhoudingen binnen gezinnen en families, en zo ja, wat betekent dat voor de bereidheid tot onderlinge voorzieningen? Heeft de verwerving van aanspraken op overheidsvoorzieningen ertoe geleid dat individuele migranten of migrantengezinnen minder bereid zijn tot het treffen van onderlinge voorzieningen? Beschouwen Turkse migranten het Nederlandse overheidsstelsel meer als 'indringer' in hun gezins- en familielevens of als 'bondgenoot' bij hun individuele emancipatie?

Deze vragen komen in paragraaf 3 van dit hoofdstuk aan de orde. In paragraaf 2 worden eerst nog de ontwikkelingen beschreven die zich sinds het begin van de Turkse migratie naar Nederland hebben voorgedaan in het streven van Turkse migranten naar een zekerder en welvarender bestaan. Deze ontwikkelingen werden in sterke mate beïnvloed door het proletariseringsproces dat de migranten doormaakten. Het uitzicht op een zelfstandig bestaan ruilden ze in voor de zekerheid van een loon of uitkering waarmee de kosten van het levensonderhoud van maand tot maand gedekt worden.

2 Van een zelfstandig naar een loonafhankelijk bestaan

De Turkse arbeidsmigranten die in de jaren zestig in Nederland aankomen, worden niet als immigranten gezien, maar als 'gastarbeiders' die hier tijdelijk de tekorten op de arbeidsmarkt komen opvullen. De migranten zien zichzelf ook niet als land-verhuizers. Ze willen slechts tijdelijk profiteren van de hogere lonen hier, om zoveel mogelijk geld te sparen om mee terug te nemen naar huis.

De meesten van deze migranten zijn kinderen van kleine zelfstandigen. De samenleving waarin ze opgroeiden, was nog te karakteriseren als agrarisch-ambachtelijk, ofschoon er zich in de jaren vijftig al ingrijpende veranderingen begonnen voor te doen. Familiebedrijfjes verschaffen lang niet meer in alle gevallen een voldoende bestaansbasis. Steeds meer families raken geheel of gedeeltelijk aangewezen op arbeid in loondienst voor hun levensonderhoud. Zeker indien een zoon elders in loondienst gaat werken, brengt dat het risico van uiteenvallen van de familie met zich mee. Toch staat in sommige gevallen een hele familie achter de migratie van een jonge man naar West-Europa. Deze vorm van arbeidsmigratie biedt immers uitzicht op besparingen, waarmee de bestaansbasis voor de gezamenlijke familie zeker gesteld kan worden.

Het is de arbeidsmigranten te doen om een welvarender en zekerder bestaan in Turkije, niet in Nederland. De meesten nemen genoeg met een veel lagere levensstandaard dan in Nederland als normaal wordt beschouwd om zoveel mogelijk geld te sparen. Ze nemen dus slechts in beperkte mate deel aan de Nederlandse consumptiemaatschappij. In de jaren zestig hebben de migranten ook slechts beperkte toegang tot de voorzieningen van de Nederlandse verzorgingsstaat. Als gastarbeiders krijgen ze een tijdelijke verblijfsvergunning voor het verrichten van arbeid in loondienst. Ontslag door eigen schuld en een beroep op de 'Openbare Kas' (het aanvragen van een WWV- of bijstandsuitkering) kunnen leiden tot intrekking of niet-verlenging van deze vergunning. Na een aantal maanden werkloosheid wordt de kans op een gedwongen thuiskeer dus groot. De openbare kas wordt verder ontlast (en de afhankelijkheid van buitenlandse arbeiders van hun werkgevers verder verhoogd), doordat de overheid de werkgevers verantwoordelijk houdt voor de opvang en huisvesting van 'hun' gastarbeiders. Buitenlandse arbeiders kunnen in het algemeen slechts gebruik maken van voorzieningen waarvoor zijzelf of hun werkgevers ook premies betaald hebben (vgl. Groenendijk 1979).

De arbeidsmigranten van het eerste uur krijgen nog niet zeer direct en indringend met de Nederlandse verzorgingsstaat te maken. Ze maken wel snel kennis met de overheid in haar regulerende en controlerende rol. Als vreemdelingen hebben ze een machtiging nodig om hier te verblijven en te werken. Maar ook in deze rol maakt de overheid nog niet direct indruk. Het is voor Turken die hier al werken een betrekkelijk eenvoudige opgave om de overkomst van een vriend of verwant te regelen. Als een werkgever bereid is de nieuwkomer in dienst te nemen, verleent de overheid een arbeids- en verblijfsvergunning. De meeste arbeidsmigranten zijn graag bereid om voor aspirant-migranten te bemiddelen. Daarmee bevorderen ze ook hun eigen sociale zekerheid in West-Europa, want ze bouwen zo een netwerk van loyale vrienden en verwanten op.

De Turkse migratie naar West-Europa begint voor de meeste betrokkenen niet als een individueel avontuur, maar als een onderneming waarbij hun hele gezin of

familie belang heeft. Het gaat er om de gezamenlijke bestaansbasis – het familiebedrijf of familievermogen in Turkije – door middel van besparingen te versterken. Loonarbeid in West-Europa vormt een middel tot dit doel. De meeste arbeidsmigranten blijven daarom deel uitmaken van een huishouden (veelal een familiehuishouden) in Turkije, waarnaar ze ook een aanzienlijk deel van hun inkomsten overmaken. De band met de achtergebleven familie verschaft de migranten niet alleen zekerheid voor de korte termijn, met het oog op een mogelijk gedwongen vertrek uit Nederland, maar ook voor de lange termijn. De migranten die hier in loondienst werken, behouden door deze band uitzicht op een terugkeer naar een zelfstandig bestaan.

Arbeidsmigratie vroeger en nu

In de jaren zestig vertoonde de Turkse arbeidsmigratie naar West-Europa nog gelijkenis met de trekarbeid die vroeger (vanaf de zeventiende eeuw) binnen Europa voorkwam. Uit bepaalde streken trokken ieder jaar duizenden mannen naar andere streken of een grote stad, waar ze veelal seizoensgebonden werkzaamheden in de landbouw, nijverheid of handel en diensten verrichtten. Deze trekarbeiders werden door Lucassen (1984: 126) getypeerd als keuters die met hun gezin niet van het eigen landbouwbedrijf alleen konden bestaan. Het aanvullende inkomen uit de trekarbeid stelde hen in staat om dat bedrijf toch voort te zetten.

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw traden veranderingen op in de Europese trekarbeidsystemen. Nieuwe, ongekend krachtige aantrekkingspolen ontstonden daar waar zich de Industriële Revolutie voltrok. Er werden, in vergelijking met vroeger, grotere aantallen trekarbeiders aangetrokken, die bovendien soms grotere afstanden overbruggen. Tegelijkertijd veranderde de trekarbeid van karakter. De trekarbeiders verrichtten steeds meer niet-seizoensgebonden werkzaamheden en hun verblijfsduur werd verlengd tot jaren. Daarmee, zo stelt Lucassen, vervaagde ook het in vroeger eeuwen zo wezenlijke onderscheid tussen trekarbeid (waarbij het keuterbedrijf in de streek van herkomst wordt voortgezet) en migratie (waarbij de trekarbeider zijn gezin laat overkomen). Sinds de negentiende eeuw is het steeds meer zo dat wat als trekarbeid begint, voor een deel van de trekarbeiders eindigt in permanente vestiging elders (1984: 242).

De Turkse migratie naar West-Europa vormt geen uitzondering op dit patroon. Aanvankelijk zag het er naar uit dat het om een tijdelijke arbeidsmigratie zou gaan. Gedurende de jaren zestig keerde ook een aanzienlijk percentage van de Turkse 'gastarbeiders' terug. In de loop van de jaren zeventig werd echter steeds duidelijker dat de overgebleven migranten neigden tot vestiging en gezinshereniging in West-Europa.

Van 'gastarbeiders' tot immigranten

Huishoudens in Turkije die een of meer leden in West-Europa hadden werken, wisten hun levensstandaard veelal aanzienlijk te verhogen. Met de besparingen van de arbeidsmigranten konden ze 'Duitse' huizen (*alman evleri*) bouwen en duurzame consumptiegoederen (bij voorkeur van Duitse makelij) aanschaffen. Investerings in het eigen bedrijf, de bestaansbasis van het huishouden, leverden echter lang niet altijd de gewenste resultaten op. Sommige migranten hadden na enkele jaren zoveel gespaard, dat ze de toekomst als zelfstandige in Turkije wel aandurften. Het was

echter niet uitzonderlijk dat een remigrant na verloop van tijd opnieuw emigreerde, omdat de opbrengsten van het eigen bedrijf toch tegenvielen. Veel andere migranten stelden hun terugkeer steeds uit, omdat ze hun bestaansbasis in Turkije nog niet voldoende zeker konden stellen.

In de jaren zeventig laten steeds meer arbeidsmigranten hun gezin overkomen. In sommige gevallen betekent de gezinshereniging een min of meer definitieve keuze voor vestiging in West-Europa. In andere gevallen wordt echter tot gezinshereniging besloten omdat remigratie op korte termijn niet mogelijk is. De gezinshereniging hoeft dus geen breuk met eerdere plannen te betekenen. Sommige migranten hopen hierdoor juist sneller te kunnen terugkeren. Weliswaar kost het levensonderhoud van het gezin in Nederland en andere Westeuropese landen meer dan in Turkije, maar met meerdere werkende gezinsleden kunnen niettemin hogere besparingen behaald worden. Mede om deze reden doen zich ook vele gevallen van partiële gezinshereniging voor: kinderen die nog veel verzorging nodig hebben of die nog te jong zijn om in Nederland te mogen werken, worden bij de familie in Turkije achtergelaten.

Zeker indien het hele gezin naar Nederland komt, kan de gezinshereniging wel tot een breuk met de achtergebleven familieleden leiden. Arbeidsmigranten die tot dan toe lid zijn gebleven van een familiehuishouden in Turkije, komen in Nederland nu zelf aan het hoofd van een (gezins)huishouden te staan. Van nu af aan wordt er ook vooral ten behoeve van het gezin gespaard. Het is niet langer vanzelfsprekend dat de in Nederland behaalde besparingen aan de achtergebleven familie ten goede komen. In sommige gevallen verzet de familie zich dan ook tegen de gezinshereniging.

Ook het toelatingsbeleid van de Nederlandse overheid werkt de opsplitsing van Turkse families in de hand. Vanaf 1974 geldt een wervingsstop en worden, afgezien van vluchtelingen, alleen nog gezinsleden van reeds in Nederland gevestigde migranten toegelaten. Daarbij hanteert de overheid een enge definitie van het begrip 'gezin': alleen de echtgeno(o)t(e) en ongehuwde minderjarige kinderen verkrijgen toelating voor gezinshereniging. Veel migranten blijven overigens wel geld naar hun familie in Turkije overmaken, maar deze overmakingen krijgen een ander karakter. Het geld wordt nu meer voor het levensonderhoud en ter leniging van acute nood overgemaakt dan ter versterking van het familiebedrijf of familievermogen. Het gaat niet meer om het poolen van hulpbronnen binnen één huishouden, maar om hulpverlening van het ene aan het andere huishouden.

Voor de meeste Turkse migranten is het nog wel een vanzelfsprekende zaak dat binnen het gezin in Nederland de inkomsten van de individuele leden worden gepoold. In de jaren zeventig zijn er ook voor de vrouwen en kinderen van migranten nog banen te vinden. Het is eerder regel dan uitzondering dat een huishouden meerdere inkomstenbronnen heeft. In huishoudens waarin ook de echtgenote of kinderen werken, kunnen hoge gezamenlijke besparingen (opwegend tegen de hogere kosten voor het levensonderhoud van het gezin in Nederland) worden behaald.

Gedurende de eerste jaren na de gezinshereniging bestaat in de meeste huishoudens ook nog grote eensgezindheid over het doel waarvoor gespaard wordt. Het streven blijft gericht op een terugkeer naar Turkije, naar een zelfstandig bestaan. Het zwaartepunt van de investeringen verschuift echter steeds meer van het plat-

teland naar de (grotere) steden in Turkije. De meeste migranten zijn inmiddels gewend geraakt aan een hogere levensstandaard. Bij terugkeer naar hun geboortedorp zouden ze die op moeten geven. Velen beginnen hun investeringen dan ook af te stemmen op vestiging als winkelier of exploitant van onroerend goed in een Turkse stad.

De economische recessie en het belang van de verzorgingsstaat

De gezinshereniging brengt een groter beroep op Nederlandse overheidsvoorzieningen (bijvoorbeeld op het gebied van huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg) met zich mee. In de tweede helft van de jaren zeventig begint de werkloosheid onder Turkse migranten toe te nemen. De gevolgen van hun marginale positie op de Nederlandse arbeidsmarkt tekenen zich steeds duidelijker af. Als gevolg van de stijgende werkloosheid neemt ook het gebruik van overheidsvoorzieningen voor sociale zekerheid toe.

Na 1973 is er minder sprake van gedwongen terugkeer als gevolg van werkloosheid dan tijdens de kortstondige economische recessie van 1967. Vanaf het midden van de jaren zeventig beschikken steeds meer arbeidsmigranten over een vestigingsvergunning, die niet kan worden ingetrokken op grond van werkloosheid of een beroep op de openbare kas. De houders van deze vergunning kunnen dus een bijstandsuitkering aanvragen zonder hun verblijfsrecht op het spel te zetten. Bij vergelijking met de positie van arbeidsmigranten tijdens de crisis van de jaren dertig wordt duidelijk dat de verzorgingsstaat immigranten een meer gelijkwaardig ingezetenschap heeft gebracht. Brassé en Van Schelven (1980) beschreven de gevolgen van de vooroorlogse crisis voor Poolse, Sloveense en Italiaanse mijnwerkers in Limburg. De toenmalige overheid scherpte niet alleen haar toelatingsbeleid aan, maar oefende ook druk uit op mijndirecties om buitenlandse mijnwerkers het eerst te ontslaan. Buitenlanders hadden geen aanspraak op via de gemeente verstrekte overheidssteun, tenzij ze gehuwd waren met een Nederlandse vrouw. Velen werden aldus gedwongen om uit Nederland te vertrekken.

Voor wat betreft de toegang tot overheidsvoorzieningen heeft het (insluitende) criterium ingezetenschap dus aan belang gewonnen ten koste van het (uitsluitende) criterium staatsburgerschap. Tegelijkertijd moet echter worden opgemerkt, dat de toegang tot overheidsvoorzieningen (uitkeringen) ook van meer cruciaal belang is geworden. Vroeger bestonden er meer mogelijkheden om anders dan door arbeid in loondienst in het levensonderhoud te voorzien. Uit een studie over buitenlandse mijnwerkers in het Roergebied blijkt bijvoorbeeld dat de Poolse arbeidsmigranten die daar rond de eeuwwisseling in 'kolonies' werden gehuisvest, veelal ook een lapje grond hadden waarop hun vrouwen het een en ander verbouwden of kleinvee hielden (Berg 1990: 57). In het onderzoek van Brassé en Van Schelven kwam naar voren dat buitenlanders die zich als zelfstandige wilden vestigen in de jaren dertig weinig in de weg gelegd werd: ze hoefden zich slechts in te laten schrijven bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Sommige werkloze buitenlandse mijnwerkers kwamen op die manier de crisisjaren door (1980: 173-174).

Overigens is er discussie mogelijk over de vraag of dergelijke mogelijkheden nu werkelijk niet meer openstaan. Pahl (1984) onderzocht de ontwikkelingen in de arbeidsdeling op het Engelse eiland Sheppey. Een van zijn conclusies luidde dat de jaren vijftig en zestig, die gekenmerkt werden door meer dan volledige werkgelegen-

heid, een uitzonderlijke periode vormden. In de perioden daarvoor verrichtten de bewoners van Sheppey behalve arbeid in loondienst altijd ook andere werkzaamheden om in hun levensonderhoud te voorzien. In de jaren tachtig bleek dat opnieuw zo te zijn. Anders dan vroeger lijkt zich nu echter een tweedeling voor te doen. Tegenover huishoudens die allerlei werkzaamheden te verrichten hebben, staan huishoudens die van praktisch alle arbeid uitgesloten raken (1984: 323). In mijn onderzoeksgroep bleken huishoudens met meerdere volwassenen het meest in staat tot het verwerven van aanvullende inkomsten uit zelfstandige arbeid of 'zwarte' loonarbeid. Huishoudens met een alleenstaande vrouw aan het hoofd waren hiertoe het minst in staat. Voor verreweg de meeste huishoudens gold echter dat de vaste lasten werden gedekt door inkomsten uit arbeid in loondienst of uitkeringen. Zelfstandige en 'zwarte' arbeid leverden aanvullende inkomsten op.

Er vallen nog twee andere kanttekeningen te maken bij het meer gelijkwaardige ingezetenschap van immigranten. Ten eerste hebben niet alle migranten een meer gelijkwaardig ingezetenschap verkregen. Illegale migranten zijn sinds de jaren zestig juist steeds meer uitgesloten van overheidsvoorzieningen. Ten tweede is de verzorgingsstaat tot dusver niet in staat gebleken om ook de positie van migranten op de arbeidsmarkt te verbeteren. Volgens Penninx (1988: 211) heeft het minderhedenbeleid tot positieve resultaten geleid op terreinen waar de overheid een grote invloed op de verdeling van maatschappelijke goederen heeft. Maar de overheid kan of wil geen grote invloed uitoefenen op de verdeling van arbeid. Immigrantengroepen hebben daardoor meer dan andere werknemers te maken gekregen met ontslag, werkloosheid en een afgesloten toegang tot de arbeidsmarkt.

Van kleine zelfstandigen tot loon- of uitkeringsafhankelijken

Aanvankelijk stond de meeste Turkse migranten slechts een tijdelijk verblijf in het buitenland voor ogen. Het verrichten van loonarbeid in West-Europa zagen ze ook slechts als middel tot het doel van terugkeer naar een zelfstandig bestaan. Achteraf kan worden vastgesteld dat het in veel gevallen anders is gelopen. Het verblijf in het buitenland heeft een permanent karakter gekregen en het uitzicht op een zelfstandig bestaan is vervaagd. Enerzijds hebben zich in Turkije ingrijpende veranderingen voltrokken. Voor een levensvatbaar bedrijf zijn tegenwoordig hogere investeringen en ook andere vaardigheden vereist dan in de beginjaren van de migratie naar West-Europa. Anderzijds zijn de omstandigheden in Nederland veranderd. De werkloosheid onder Turkse migranten is in de jaren tachtig blijven stijgen. Steeds meer Turkse huishoudens zijn als gevolg van langdurige werkloosheid aangewezen op de bijstandsregelingen. De gezinnen van kinderen van oorspronkelijke arbeidsmigranten moeten veelal rondkomen van een minimuminkomen. Deze gezinnen zijn niet of nauwelijks in staat tot besparingen.

Ook de oriëntatie van de migranten zelf is veranderd. Vooral de eerste generatie en de tussengeneratie hechten nog wel aan bezitsvorming. Onroerend goed in Turkije wordt echter meer van belang geacht als *pied-à-terre* en voor de zekerheid, om de weg terug naar het land van herkomst niet geheel af te sluiten, dan als middel tot een terugkeer naar een zelfstandig bestaan. Veel migranten zijn steeds meer belang gaan hechten aan de inkomenszekerheid die hun in Nederland geboden wordt. Voor de tweede generatie is remigratie nauwelijks meer een reële – laat staan de ideale optie. Daarom stellen ook jongeren die hier weinig of geen onderwijs

gevolgd hebben hogere eisen aan een baan dan hun ouders. De omstandigheden op de arbeidsmarkt (discriminatie, verdringing van laaggeschoolden en 'flexibilisering' van met name laaggeschoolde functies) werken echter tegen. Vele Turkse jongeren vinden de toegang tot reguliere, vaste banen afgesloten.

Een bestaan als zelfstandige in Nederland is slechts voor een minderheid weggelegd. Voor de meeste migranten vormen behalve de vestigingseisen ook de vereiste investeringen een belemmering. Ook migranten die hier jarenlang gewerkt hebben, beschikken veelal niet over het benodigde startkapitaal. Velen hebben al hun besparingen belegd in hun land van herkomst. Hun huizen aldaar worden veelal bewoond door verwanten. Bij een eventuele verkoop zouden deze verwanten gedupeerd worden. De migranten hebben soms extreem hoge prijzen betaald voor hun bezittingen in Turkije, zodat ze bij verkoop waarschijnlijk verlies zouden lijden. Bovendien zouden Nederlandse overheidsinstanties alsnog hun deel kunnen opeisen. Meestal zijn er dus sterke redenen om het in Turkije opgebouwde vermogen niet aan te spreken voor investeringen in Nederland. Als gevolg van de hoge werkloosheid zijn de kredietmogelijkheden bij Nederlandse banken beperkt. Vaak is er geen andere optie dan onderhands lenen van verwanten en landgenoten. Ook deze mogelijkheid heeft echter niet iedereen.

Samenvattend kan worden gesteld dat veel Turkse migranten tegen wil en dank geproletariseerd zijn, zoals ze zich ook in weerwil van hun oorspronkelijke bedoelingen in West-Europa gevestigd hebben. Aanvankelijk zagen ze het loon dat ze hier verdienden als middel om in Turkije weer een zelfstandig bestaan te kunnen leiden. Langzaam maar zeker is het tot hen doorgedrongen dat dit doel onbereikbaar is en dat ze hier en nu zijn aangewezen op hun loon of uitkering als middel van bestaan. De meeste migrantengezinnen hebben niet meer voldoende inkomsten om nog veel te kunnen sparen. Gezinnen of families met inwonende kinderen met eigen inkomsten hebben veelal nog wel een hoog huishoudensinkomen. Maar de overgang van een zelfstandig naar een loonafhankelijk bestaan, de daarmee verbonden individualisering van inkomens en de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel hebben veranderingen in de verhoudingen tussen gezins- en familieleden met zich mee gebracht. Daardoor spreekt het niet meer vanzelf dat binnen het huishouden alle inkomsten gepoold worden. Ook deze ontwikkeling, die in de volgende paragraaf nader besproken wordt, draagt ertoe bij dat Turkse migranten steeds minder in staat zijn tot bezitsvorming als voorzorg voor slechtere tijden.

3 Van onderlinge zorg naar overheidszorg?

De Nederlandse samenleving kan worden getypeerd als een verzorgingsstaat. Er is een uitgebreid stelsel van overheidsvoorzieningen opgebouwd, dat ieder lid van de samenleving bepaalde minimumstandaarden waarborgt – niet als gunst, maar als recht. Individuen en gezinnen zijn daardoor minder afhankelijk geworden van hun familie, buurt- of dorpsgemeenschap en andere sociale verbanden. In politieke en wetenschappelijke beschouwingen over de verzorgingsstaat wordt veelal aangenomen dat individuen en gezinnen daardoor ook minder bereid zijn geworden tot het treffen van onderlinge voorzieningen. Men gaat ervan uit dat onderlinge voorzieningen grotendeels zijn vervangen door overheidsvoorzieningen.

In het onderhavige onderzoek is voor een ander uitgangspunt gekozen. Het leek mij aannemelijk dat vooral migranten van de eerste generatie nog sterk hechten aan eigen en onderlinge voorzieningen. Zij groeiden immers op in een samenleving waarin men alleen kon terugvallen op zijn vermogen, gezin en uitgebreide familie. De meeste migranten rekenden er ook lange tijd op dat ze naar deze samenleving zouden terugkeren. Ik ben daarom uitgegaan van de veronderstelling dat Turkse migranten zich in hun streven naar een welvarender en zekerder bestaan niet geheel verlaten op het Nederlandse overheidsstelsel en dat ze nog in sterke mate betrokken zijn bij onderlinge voorzieningen. Deze veronderstelling werd in het onderzoek bevestigd, al werden er ook tendenties in de richting van een geringer beroep op onderling hulpbetoon geconstateerd.

Onderlinge voorzieningen nog wel van belang

De opneming in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid heeft er niet direct toe geleid dat Turkse migranten of migrantengezinnen zich terugtrekken uit voorzieningen binnen kleinere sociale eenheden. Vooral binnen het gezin of de familie bestaat nog een sterke verplichting tot onderling delen en onderlinge steun. Individuele gezins- en familieleden zien deze verplichting veelal ook als in hun eigen belang. Het komt bijvoorbeeld nog maar weinig voor dat ongehuwde zoons of dochters hun loon of uitkering gebruiken om een eigen huishouden op te zetten. Verreweg de meeste Turkse jongeren blijven tot hun huwelijk bij hun ouders inwonen, de meeste zoons ook nog enkele jaren daarna.

In de beginjaren van de Turkse migratie droegen inwonende zoons en dochters veelal al hun inkomsten aan hun ouders af. Er werd toen gespaard om met het hele gezin of de hele familie te kunnen terugkeren. Tegenwoordig dragen de meeste jongeren niet meer al hun inkomsten, maar nog wel een aanzienlijk deel daarvan aan hun ouders af. Dat stelt de ouders in staat om voor de huwelijken van hun kinderen te sparen. Het wordt als ideaal gezien dat ouders hun kinderen een 'beginkapitaal' in de vorm van huisraad, goud en geld meegeven. Een steeds groter deel van de gezamenlijke besparingen wordt hieraan besteed.

Ondanks de individualisering van inkomens en de verwerving van individuele uitkeringsrechten vindt binnen Turkse migrantenhuishoudens nog steeds *pooling* van inkomsten plaats. Veel huishoudens maken ook nog aanzienlijke bedragen over naar verwanten in het land van herkomst, al zien de betrokken migranten die overmakingen steeds minder als in hun eigen belang. Zelfs bij een eventuele terugkeer verwacht men meer van het eigen vermogen en van het eigen gezin dan van de wijdere kring van verwanten. Vooral migranten van de eerste generatie blijven zich echter moreel verplicht voelen om achtergebleven verwanten te ondersteunen. Ook huishoudens van de tussengeneratie verlenen nog steun aan verwanten in Turkije. De huwelijkspartners van deze generatie zijn vaak afkomstig uit de kring van achtergebleven verwanten. Zij staan soms onder sterke morele druk om hun familie in Turkije te steunen.

Met het toenemen van de verblijfsduur en het vervagen van de terugkeerplannen hebben relaties met landgenoten in West-Europa aan belang gewonnen ten opzichte van relaties met verwanten die in Turkije achtergebleven zijn. De sociale netwerken die Turkse migranten hier gevormd hebben, worden gekenmerkt door een bloeiende uitwisseling van diensten en giften. Onderhandse leningen zijn een wijd verbreid

verschijnsel. Deze leningen komen veelal ten goede aan doelen waarvoor banken of sociale diensten minder snel leningen of uitkeringen fourneren: de aanschaf van onroerend goed in Turkije, noodhulp voor verwanten in Turkije, een huwelijk of een begrafenis in de familie, de overkomst van gezinsleden uit Turkije. Ook eigen bedrijven in Nederland worden veelal (mede)gefinancierd door onderhandse leningen.

Combinatie van overheids- en onderlinge voorzieningen

Samenvattend kan worden gesteld dat de vestiging in een verzorgingsstaat geen einde heeft gemaakt aan onderlinge voorzieningen. De – in vergelijking met Turkije – hogere inkomens en inkomenszekerheid bieden de migranten zelfs ruimere mogelijkheden voor financiële steun binnen het gezin, de familie en het bredere netwerk van verwanten en bekenden. Omgekeerd geldt overigens ook dat onderlinge zorg- en onderhoudsplichten een beroep op het overheidsstelsel niet in de weg staan. De meeste migrantenhuishoudens maken een zo ‘volledig’ mogelijk gebruik van de uitkeringsrechten van de individuele leden.

De migranten zelf zien hun betrokkenheid bij onderlinge voorzieningen vooral als een kwestie van morele verplichting. Meestal verwijzen ze daarbij naar de Turkse *âdet* of naar de islam, waarin volgens hen sterke nadruk wordt gelegd op de plicht tot onderling delen en herverdelen. Vaak wijzen ze er echter ook op, dat die plicht tot onderling delen en herverdelen uiteindelijk in ieders belang is. Als men zijn hulpbronnen met anderen deelt, zal men zelf in geval van nood ook op die anderen kunnen terugvallen. De betrokkenheid bij onderlinge voorzieningen berust dus op een mengeling van morele verplichting en welbegrepen eigenbelang.

Overheids- en onderlinge voorzieningen dekken ook gedeeltelijk verschillende behoeften. Het overheidsstelsel is behalve voor medische zorg vooral van belang voor inkomenszekerheid. Bij het wegvallen of ontbreken van inkomsten uit arbeid komt men in aanmerking voor een uitkering waarmee de steeds terugkerende kosten van het levensonderhoud kunnen worden gedekt. Onderlinge voorzieningen dekken andere behoeften, waarin het overheidsstelsel minder goed voorziet. Behalve aan emotionele en morele steun en hulp bij de dagelijkse levensverrichtingen valt hierbij te denken aan de financiering van grotere ondernemingen (huwelijk, aanschaf van onroerend goed, vestiging als zelfstandige).

Wie streeft naar een zekerder en welvarender bestaan, doet er dus goed aan om zich niet eenzijdig op het overheidsstelsel te verlaten. Mede als gevolg van hun status van nieuwkomer en vreemdeling in de Nederlandse verzorgingsstaat, zijn de meeste Turkse migranten zich terdege bewust van het belang van onderlinge voorzieningen. Vooral oudere migranten blijven er rekening mee houden dat ze op grond van die status ooit weer uitgesloten kunnen worden uit het Nederlandse overheidsstelsel.

Het overheidsstelsel als indringer of als bondgenoot?

Hierboven stelde ik dat onderlinge steun in zekere zin gefaciliteerd wordt door het overheidsstelsel, maar Turkse migranten hebben zelf vaak een minder gunstig beeld van de mogelijkheden die het Nederlandse overheidsstelsel biedt voor onderlinge voorzieningen. De regels van dit stelsel zijn volgens hen veel meer op de Nederlandse dan op de Turkse *âdet* afgestemd. Die Nederlandse *âdet* wordt in hun ogen gekenmerkt door een gebrek aan familiezin. In het Nederlandse overheidsstelsel

zouden daarom negatieve sancties gesteld worden op het poolen van hulpbronnen binnen het gezin of de familie

Dit beeld is vooral op de bijstandsregels gebaseerd. Velen in de onderzoeksgroep meenden dat de bijstandsregels het voor echtparen en voor ouders en kinderen voordeliger maken om uit elkaar te gaan dan om samen te wonen en te delen. Onder Turkse migranten komen relatief veel huishoudens met inwonende (gehuwde of ongehuwde) kinderen met eigen inkomsten voor. De woningdelersregeling en de lagere bijstandsnormen voor thuiswonende jongeren worden door de betreffende ouders en kinderen gezien als een soort 'strafkortingen', die zouden moeten bevorderen dat kinderen al vroeg een eigen huishouden opzetten.

In de praktijk lijken de nadelige gevolgen van de bijstandsregels vooralsnog mee te vallen. Gezinnen en families kunnen zich ten opzichte van het overheidsstelsel gedragen als semi-autonome sociale velden, ze hoeven zich niet altijd neer te leggen bij regels die als een inbreuk op de eigen normen of gewoonten worden gezien (vgl. hoofdstuk 1). Soms wordt bijvoorbeeld geprobeerd de 'strafkortingen' te omzeilen, door het huishouden alleen 'op papier' op te splitsen. Dergelijke constructies, die overigens ook door Nederlanders veelvuldig gehanteerd schijnen te worden, kunnen echter tot complicaties leiden. Ook andere instanties gaan immers uit van de 'papierene' situatie. Bovendien lopen de betrokkenen in geval van ontdekking het risico van strafvervolging. Al deze complicaties kunnen er wel toe leiden dat de betrokken gezinnen en families zelf niet meer het gevoel hebben over een zekere autonomie te beschikken. Het overheidsstelsel wordt door hen eerder als een veel machtiger 'tegenstander' gezien. Bovendien versterken de complicaties het beeld dat inwoning van oudere kinderen bij hun ouders in Nederland niet op prijs wordt gesteld.

De bovengenoemde bijstandsregels vormen een gemeenschappelijke steen des aanstoets voor (thuiswonende) jongeren en hun ouders. Voor veel jongeren – en zeker voor jongeren van de tweede generatie – spreekt het echter wel vanzelf dat ze in Nederland aanspraak kunnen maken op een zelfstandig inkomen. Hun ouders, daarentegen, zouden vaak liever zien dat hun kinderen langer financieel afhankelijk van hen bleven. In hun ogen zijn de aan jongeren verstrekte bijstandsuitkeringen ondermijnend voor het ouderlijk gezag. Met betrekking tot de verstrekking van bijstandsuitkeringen aan gescheiden en weggelopen vrouwen doen zich vergelijkbare verschillen in waardering voor. Vrouwen en jongeren komen in het Nederlandse stelsel eerder in aanmerking voor een zelfstandig inkomen, zij neigen er dan ook meer toe om het overheidsstelsel als een bondgenoot tegenover hun mannen of ouders te zien. Mannelijke en oudere migranten, die tegenover hun vrouwen en kinderen in een sterkere uitgangspositie verkeerden, zijn eerder geneigd om het Nederlandse overheidsstelsel als een indringer in de gezins- en familieverhoudingen te zien.

Veranderingen binnen gezinnen en families

De traditionele verhoudingen tussen mannen en vrouwen en ouders en kinderen staan in migrantengezinnen inderdaad onder druk. Vooral zoons en – in mindere mate – dochters en vrouwen hebben een sterkere onderhandelingspositie verkregen ten opzichte van hun ouders en mannen. In Nederland zijn zoons in veel mindere mate op hun ouders aangewezen voor een bestaansbasis, terwijl ouders vaak nog

wel op hun zoons hopen te kunnen terugvallen voor het geval ze hulpbehoevend worden of alleen komen te staan. Bovendien is het voor ouders van de eerste generatie vaak een prestigekwestie dat hun zoons bij hen blijven inwonen.

Het delen van hulpbronnen binnen het gezin of de familie wordt langzaam maar zeker minder vanzelfsprekend. Zoons gebruiken hun sterkere onderhandelingspositie onder meer om een deel van hun inkomsten voor zichzelf op te eisen. Vrouwen met eigen inkomsten proberen vaak ook enig eigen vermogen op te bouwen. Zoons en dochters die aan het huishoudensinkomen bijdragen, verwachten bij hun huwelijk een min of meer evenredig bedrag van hun ouders mee te krijgen. Ouders raken ook meer geneigd tot een gelijke financiële behandeling van hun zoons en dochters. Indien ze veel geld steken in het huwelijk van een zoon, geven ze een dochter bij haar huwelijk ook een duurdere uitzet mee. Dochters worden ook niet meer als vanzelfsprekend uitgesloten van de nalatenschap van hun ouders, zeker niet indien ze met hun inkomsten hebben bijgedragen aan het familiebezit. Er lijkt dus sprake van een ontwikkeling in de richting van meer gebalanceerde reciprociteit.

Het is echter niet eenvoudig te bepalen in hoeverre deze veranderingen toe te schrijven zijn aan de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid. De hele bestaanswijze is veranderd als gevolg van de migratie naar West-Europa. Inkomstenbronnen zijn veel meer geïndividualiseerd dan voor de migratie. In vergelijking met het Turkse platteland hebben vrouwen en jongeren in Nederland meer mogelijkheden gekregen om een eigen inkomen uit arbeid te verwerven. Als gevolg van de sterk toegenomen werkloosheid zijn die mogelijkheden voor vrouwen de laatste jaren echter weer zeer beperkt. De meeste vrouwen zijn weer afhankelijk van hun echtgenoot voor hun onderhoud. Het overheidsstelsel geeft deze vrouwen alleen in geval van echtscheiding aanspraak op een bijstandsuitkering.

Andere factoren werken eveneens door in de verhoudingen tussen gezins- en familieleden: de veelal langdurige opsplitsing van het gezin, de losmaking van het gezin uit de uitgebreide familie in Turkije (die daardoor niet meer als buffer kan fungeren), het vervagen van de terugkeerplannen, de blootstelling van de tweede generatie aan de Nederlandse âdet. Ook het vreemdelingenrecht werkt soms door in de verhoudingen binnen het gezin. Mannen die voor gezinshereniging tot Nederland toegelaten worden, komen de eerste jaren niet in aanmerking voor een zelfstandige verblijfstitel. Hun vrouwen beschikken daardoor over een sterke 'onderhandelingsstroef', want in geval van echtscheiding lopen deze mannen het risico van uitzetting.

Samenvattend kan worden gesteld dat zich binnen migrantengezinnen een tendens voordoet in de richting van minder *pooling* en meer gebalanceerde reciprociteit. Het is echter niet alleen de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid die de traditionele verhoudingen en de bereidheid tot *pooling* binnen het gezin en de familie ondergraaft. Allerlei factoren zijn met elkaar verweven.

Veranderingen in relaties met verdere verwanten en bekenden

Buiten het gezin of de familie was ook vroeger in Turkije al veel meer sprake van gebalanceerde reciprociteit. In relaties met verdere verwanten en bekenden geldt veel sterker dan binnen het gezin of de familie dat een gift of dienst de verplichting

tot een tegengift of wederdienst schept. In deze relaties tekenen zich de volgende tendensen af.

Verplichtingen jegens verwanten in Turkije worden steeds meer als belastend ervaren en beginnen spanningen op te roepen binnen migrantengezinnen. Vrouwen van de tussengeneratie zien veelal met lede ogen aan hoe hun man zijn familie in Turkije steunt. Sommige migranten proberen zich aan hun verplichtingen jegens achtergebleven verwanten te onttrekken, door de contacten met deze verwanten tot een minimum te beperken. De noodzaak van het behoud van een plaats binnen de verwantengroep in Turkije als 'terugkeerverzekering' is tegenwoordig veel geringer dan in de beginjaren van de Turkse migratie. Dat is deels toe te schrijven aan de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel. Maar het vervagen van de terugkeerplannen speelt eveneens een rol. De verslechterde inkomenspositie van veel migrantengezinnen betekent bovendien dat overmakingen naar verwanten in Turkije al snel ten koste gaan van de levensstandaard van het gezin in Nederland.

Relaties met verwanten en bekenden in West-Europa hebben aan belang gewonnen ten opzichte van relaties met achtergebleven verwanten. Maar ook in deze relaties houdt de verslechterde inkomenspositie een bedreiging voor onderlinge voorzieningen in. Steeds meer Turkse gezinnen moeten rondkomen van een minimuminkomen. Enerzijds hebben ze daardoor nog slechts beperkte mogelijkheden om economische steun te verlenen. Anderzijds kunnen gezinnen met een minimuminkomen ook slechts in beperkte mate op steun van verwanten en bekenden rekenen. Kredietwaardigheid speelt bij de verschaffing van onderhandse leningen wel degelijk een rol.

Ook afgezien van de verslechterde inkomenspositie lijkt de tendens in de richting van een geringer beroep op onderling hulpbetoon te gaan. Vaak doet men pas in tweede instantie een beroep op verwanten of bekenden in Nederland voor een lening of gift, na een vergeefs eerste beroep op Nederlandse instanties. Bij onderlinge voorzieningen kan men zich niet beroepen op precies omschreven wederzijdse rechten en plichten, maar men kent elkaar wel persoonlijk. Hierdoor leidt een beroep op onderling hulpbetoon bijna onvermijdelijk tot een beoordeling op morele normen. De beoogde hulpgever vraagt zich af of de gevraagde hulp wel echt nodig is, en of de hulpvrager het er niet zelf naar heeft gemaakt. Bovendien is de hulpvrager moreel verplicht aan de hulpgever. De hulpverlening draagt daardoor soms meer het karakter van een gunst dan van een recht. Dit lijkt door hulpvragers steeds meer als een nadeel ervaren te worden. Het voordeel van de grotere flexibiliteit van onderlinge voorzieningen weegt daar niet altijd tegen op. Indien men de keuze heeft, doet men veelal eerst een beroep op de overheid of op de markt. De tendens lijkt te zijn dat onderlinge voorzieningen meer en meer subsidiair worden gebruikt.

Samenvattend kan worden gesteld dat de opnemings in het Nederlandse overheidsstelsel niet direct in een geringere bereidheid tot het verlenen van steun heeft geresulteerd. In relaties met verwanten in Turkije lijkt die bereidheid langzamerhand wel geringer te worden, vooral omdat er voor de migranten steeds minder tegenover staat. In relaties met verwanten en bekenden in West-Europa lijkt niet zozeer de bereidheid tot het verlenen, alswel de geneigdheid tot het vragen van steun geringer te worden. Als voordeel van een beroep op het overheidsstelsel wordt gezien, dat dit niet moreel belastend hoeft te zijn. Op de langere duur is daarom ook in relaties met

verwanten en bekenden in West-Europa een afname van onderlinge voorzieningen te verwachten. Die afname wordt ook in de hand gewerkt door de verslechterde inkomenspositie van veel migrantenhuishoudens.

Gemoedsrust van de verzorgingsstaat?

Vijftien jaar na de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet constateerden Van Stolk en Wouters (1983) dat Nederlandse arbeidersgezinnen nauwelijks angst voor (toekomstige) geldzorgen kenden. De door het overheidsstelsel geboden zekerheid scheen al tot zo'n vanzelfsprekend sociaal gegeven geworden te zijn, dat de angst voor armoede grotendeels was weggenomen. Van Stolk en Wouters spraken van de 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat'.

Bij de migranten in mijn onderzoeksgroep scheen deze gemoedsrust in mindere mate aanwezig dan in de onderzoeksgroep van Van Stolk en Wouters. Voor veel Turkse migranten betekende de migratie naar Nederland een ongewilde en onvoorziene overgang van een zelfstandig naar een afhankelijk bestaan. Van een agrarisch-ambachtelijke samenleving kwamen ze eensklaps terecht in een industriële, of zelfs post-industriële samenleving – een overgang die bij Nederlanders meerdere generaties in beslag nam. Deze enorm snelle overgang lijkt op zichzelf al niet bevorderlijk voor een rustige gemoedstoestand. Andere factoren zijn de marginale positie die Turkse migranten op de Nederlandse arbeidsmarkt innemen en het (vooralsnog) in gebreke blijven van de verzorgingsstaat op het punt van verbetering van deze positie. De houding van Turkse migranten ten aanzien van het Nederlandse overheidsstelsel wordt dan ook gekenmerkt door ambivalentie. Ze hebben grote waardering voor de inkomenszekerheid die het Nederlandse stelsel biedt. Vooral migranten van de eerste generatie beschouwen de zekerheid van een vast maandelijks inkomen nog als een verworvenheid, niet als een vanzelfsprekendheid. Dat neemt niet weg dat ze zich in zekere zin ook in de val gelokt voelen. In ruil voor de hier verworven inkomenszekerheid hebben ze immers het uitzicht op een terugkeer naar een zelfstandig bestaan moeten opgeven.

Men kan zich overigens afvragen of Nederlanders ook nog wel dezelfde gemoedsrust van de verzorgingsstaat kennen als tien jaar geleden. Uit onderzoek blijkt dat het dagelijks leven van velen die langdurig afhankelijk zijn van een uitkering op het niveau van het sociale minimum, voortdurend in het teken staat van het rondkomen met de uitkering. De afgelopen jaren zijn bovendien verschillende ingrepen in het overheidsstelsel van sociale zekerheid doorgevoerd, die bepaalde categorieën verzekerden eerder op een dergelijke minimumuitkering zullen doen terugvallen. Meer ingrepen worden overwogen. De debatten over de 'crisis van de verzorgingsstaat' duren voort. Deze omstandigheden lijken niet bevorderlijk voor de gemoedsrust van allen die voor hun (toekomstige) onderhoud op het stelsel aange-wezen zijn.

Noten

Noten bij I

- 1 De definitie is afgestemd op IAO-verdrag nr 102, over de minimumnormen van de sociale zekerheid Dit verdrag werd in 1952 door de IAO aangenomen en is door vele landen, waaronder alle EG-lidstaten, geratificeerd
- 2 Ruimere definities van het begrip sociale zekerheid worden gehanteerd door Van Langendonck (1978) en Veldkamp (1978) Hun definities omvatten behalve sociale verzekeringen en bijstandsregelingen bijvoorbeeld ook subsidies voor woningbouw en werkgelegenheid Ook deze ruimere definities omvatten echter uitsluitend overheidsvoorzieningen
- 3 Zie over deze ontwikkeling bijvoorbeeld Van Langendonck (1978), Lucassen (1991), Schmitters (1991), De Swaan (1989), Veldkamp (1978)
- 4 Zie over de invoering van de ABW bijvoorbeeld De Regt (1985), Van Stolk en Wouters (1983), Veldkamp (1978)
- 5 In de AOW, AWW en WWV werd ook expliciet onderscheid gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke verzekerden De laatste jaren is het streven van de overheid er echter op gericht om het beginsel van gelijke rechten en plichten voor mannen en vrouwen in alle sociale-zekerheidswetten door te voeren
- 6 Overigens was in Nederland het percentage ouderen dat met meerdere generaties (met kinderen of behuwdkinderen, ouders of schoonouders) onder een dak woonde, in 1987 even hoog of laag als in het begin van de jaren vijftig, te weten 8% In 1979 woonde echter 12% van de ouderen in meergeneratiehuishoudens (SCP 1990)
- 7 Zie over de betekenis van familiale zorg in Nederland en andere verzorgingsstaten bijvoorbeeld Felling e a (1991), Finch (1989), Moroney (1986), Rose (1989)
- 8 Zie bijvoorbeeld Van Groenendael (1986), Van der Veen (1990), Minderhoud (1993)
- 9 Ook bij de uitvoering van sociale-zekerheidswetten kunnen onbedoelde effecten optreden die zijn terug te voeren op het semi-autonome karakter van de uitvoeringspraktijk De WAO vormt een goed voorbeeld In de parlementaire enquête over de uitvoering van deze wet werd de aandacht onder meer gevestigd op het gebruik dat werkgevers en werknemers van de WAO maakten om de gevolgen van bedrijfsreorganisaties te verzachten
- 10 De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) pleitte in het in 1985 gepubliceerde rapport *Waarborgen voor sociale zekerheid* eveneens voor een (gedeeltelijk) basisinkomen De WRR liet zich daarbij niet zozeer door ideologische als wel pragmatische overwegingen leiden
- 11 In 1990 woonde 36% van de Turkse migranten in de vier grote steden, 20% woonde in gemeenten met meer dan 100 000 inwoners en 44% woonde in kleinere gemeenten (Roelandt e a 1991: 55)
- 12 Er zijn in Nederland ook steden met een opvallende oververtegenwoordiging van Turken uit bepaalde provincies (Bovenkerk 1985: 44, Den Exter 1993) Dergelijke concentraties kwamen tot stand doordat bedrijven direct arbeidskrachten uit die provincie aantrokken In Nijmegen is dat veel minder gebeurd Nijmeegse bedrijven hebben veel meer geput uit het aanbod van Turkse arbeiders die al in Nederland (of in Duitsland of België) verbleven
- 13 Uit een in 1984 gehouden survey bleek dat 62% van de Turkse hoofden van huishoudens in Nederland een stedelijke achtergrond had (CBS 1986: 30) In het onderzoek van Rıfvanoglu e a (1986) daarentegen, bleek 62% van de Turkse mannen en vrouwen uit dorpen afkomstig te zijn Dit laatste cijfer lijkt mij reeler In mijn onderzoeksgroep vertelden sommige migranten pas in tweede instantie dat ze afkomstig waren uit een dorp Gevraagd naar hun plaats van herkomst in Turkije, gaven ze in eerste instantie de hoofdstad van het district of de provincie waartoe hun dorp behoorde op

- 14 Het was ook niet te verwachten dat er al grote aantallen tweede generatiehuishoudens waren. Van de in Nederland geboren nakomelingen van Turkse migranten was in 1990 nog slechts 2% ouder dan negentien jaar en 9% ouder dan veertien jaar (Roelandt e.a. 1991: 42).

Noten bij II

- 1 Het minimumloon bedroeg eind 1990 bruto 414 000 TL per maand. Na aftrek van premies en belastingen resteerde netto 280 000 TL, wat toen omgerekend 100 dollar was.
- 2 Europees Sociaal Handvest (18 oktober 1961, Tractatenblad 1962, 3, 1963, 90), artikel 13, lid 1.
- 3 Zie over deze periode Trimberger (1978), Hale (1981), Van Bruinessen en Koopmans (1982), Smit en Van Velzen (1982).
- 4 Zie bijvoorbeeld Herschlag (1988), Muus en Penninx (1991), OECD (1990), Sunier (1989), Uygun (1991).
- 5 De SSK exploiteert eigen ziekenhuizen voor zijn verzekerden, maar dient deze ook open te stellen voor bijvoorbeeld verzekerden van *Bağ Kur*. Doordat het Ministerie van Gezondheid ertoe neigt om eerst de staatsziekenhuizen te bemannen, zijn de SSK ziekenhuizen veelal slechter bemand.
- 6 In 1989 vluchtten bijna 370 000 Bulgaarse Turken naar Turkije. Binnen een jaar keerden 150 000 van hen weer terug naar Bulgarije (Vasileva 1992).
- 7 Overigens waren in het Osmaanse rijk tussen 1840 en 1880 al vele wetten en wetboeken ingevoerd die westers recht bevatten. Het familie- en erfrecht bleef echter islamitisch, zij het dat dit deel van de *Sharia* in 1876 gecodificeerd werd in de *Mecelle* (Lipstein 1957, Veldedeolu 1957, Peters 1987b).
- 8 Zie bijvoorbeeld Stirling (1957: 26, 27, 1965: 122) en Starr (1978: 80, 1984: 103, 1985: 125).
- 9 Tot voor kort kon de man zijn vrouw volgens de wet wel verbieden om buitenshuis te gaan werken. In 1988 werd het betreffende artikel uit het Burgerlijk Wetboek geschrapt.
- 10 Zie Naf Hofmann en Naf-Hofmann (1986) voor een beschrijving van het Zwitserse huwelijksrecht.
- 11 De betreffende commissie was de UNESCO International Committee for Comparative Law. Deze commissie confererde in 1955 in Istanbul over de receptie van westers recht in Turkije. Zie voor een verslag *International Social Science Bulletin* 9 (1957).
- 12 De betreffende wetten – in de volksmond *afkanunlar* ('amnestiewetten') genoemd – werden afgekondigd in 1932, 1934, 1945, 1950, 1956, 1965, 1975 en 1981.
- 13 Tot 1988 kende het Turkse Burgerlijk Wetboek geen duurzame alimentatie. Indien de onschuldige echtgenoot ten gevolge van de scheiding in behoefte zou geraken, kon hij of zij voor een jaar alimentatie verlangen van de andere echtgenoot. In 1988 zijn enkele veranderingen in het Burgerlijk Wetboek doorgevoerd. Sindsdien geldt dat de behoeftige echtgenoot voor onbepaalde tijd alimentatie kan verlangen, op voorwaarde dat zijn of haar schuld niet overweegt (vgl. Ansary 1987a: 150 en Nauta 1988: 93).
- 14 Het percentage van 25% is overigens hoger dan het lijkt. Stirling (1965: 40) rekende uit dat alleen al om demografische redenen altijd de helft of meer van alle huishoudens in een dorp gezinshuishoudens zullen zijn. Een familiehuishouden wordt na de dood van de (groot)vader opgesplitst in gezinshuishoudens, en die doen er jaren over om opnieuw in het stadium van een familiehuishouden te geraken.
- 15 Timur zelf sprak overigens niet van gezinshuishoudens met inwoning, maar van 'tijdelijke' familiehuishoudens. Ze sprak van 'patriarchale' familiehuishoudens waar ik van patrilineair uitgebreide familiehuishoudens spreek.
- 16 Kinderloosheid is een belangrijke grond voor echtscheiding, ook al wordt deze grond in het Burgerlijk Wetboek niet erkend. In 1970 was 55% van alle gescheiden huwelijken kinderloos. In 1985 bedroeg dit percentage nog altijd 46% (Pasero 1990: 91).
- 17 Voor zover ik heb kunnen nagaan, is er weinig of geen onderzoek verricht naar de naleving van de aalmoesverplichting in Turkije. Ik baseer me daarom op eigen observaties en interviews.
- 18 Er zijn betrekkelijk weinig case studies gepubliceerd over patronage in Turkije. Zie voor een overzicht Kudat (1975) en Özbudun (1981).

Noten bij III

- 1 In de Vreemdelingenwet van 1965 worden verschillende verblijfstitels onderscheiden. Artikel 8 VW regelt de verblijfstitel voor een kort verblijf, artikel 9 en 10 de verblijfstitels voor een langer verblijf. Een vergunning tot verblijf op basis van artikel 9 VW is doorgaans geldig voor een jaar en kan telkens met een jaar verlengd worden. Na vijf of tien jaar verblijf in Nederland kan een vreemdeling aanspraak maken op een vergunning tot vestiging op basis van artikel 10 lid 1 VW. Dat is een verblijfstitel voor onbepaalde tijd, die een veel sterkere rechtspositie geeft dan de vergunning tot verblijf. Gezinsleden van een Nederlander of van een vreemdeling die hier voor onbepaalde tijd mag blijven, krijgen na een jaar legaal verblijf een verblijfstitel voor onbepaalde tijd op basis van artikel 10 lid 2 VW. Deze verblijfstitel gaat echter verloren als de gezinsband met degene bij wie men is toegelaten, verbroken wordt, hij wordt daarom vaak als afhankelijke verblijfstitel aangemerkt.
- 2 Kort nadat in Turkije een militaire staatsgreep had plaatsgevonden, stelde de Nederlandse overheid in navolging van Duitsland en Zweden een visumplicht voor Turken in. Deze visumplicht beoogde het aantal asielzoekers uit Turkije te beperken (Ten Doesschate 1993). De f1445 maatregel hield in dat kinderen van oorspronkelijke arbeidsmigranten – ongeacht of ze een vestigingsvergunning hadden – slechts een partner uit hun herkomstland konden laten overkomen, indien ze beschikten over een inkomen van ten minste f1447 (de toen geldende bijstandsnorm voor echtparen). Deze maatregel werd in 1985 weer ingetrokken (Aalberts 1985).
- 3 Volgens Vermeulen e a (1985: 46) was NIJMA zelfs het eerste bedrijf in Nederland dat tot werving in Griekenland overging.
- 4 Vermeulen e a (1985: 42-45) beschrijven hetzelfde verschijnsel voor Griekse mijnwerkers. De meeste Grieken die in het begin van de jaren zestig naar Nederland kwamen, waren afkomstig uit de Belgische mijnen. België had in 1957 al een wervingsovereenkomst met Griekenland gesloten om mijnwerkers te werven. In 1961 sloot Griekenland ook een wervingsovereenkomst met Duitsland, waardoor het voor de Belgen veel moeilijker werd om Grieken voor het werk in de mijnen te werven. Vervolgens opende de Belgische federatie van kolonmijnen een kantoor in Ankara om Turkse mijnwerkers te werven (Abadan-Unat 1976: 7).
- 5 Overigens beging ASW voor 1964 geen overtreding door Turken uit België in dienst te nemen. Het waren de Turkse mijnwerkers die contractbreuk pleegden. In 1964 sprak de Belgische overheid, op aandringen van de Belgische mijnen, met de Nederlandse overheid af dat Nederlandse bedrijven alleen nog arbeiders uit België in dienst zouden nemen die waren voorzien van een ontslagbewijs (Vermeulen e a 1985: 44).
- 6 Niet alleen in Nijmegen, maar ook elders in Nederland begaven Turkse vrouwen zich op de arbeidsmarkt. Zie bijvoorbeeld Bouw en Nelissen (1986) over de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen in Utrecht. Vrijwel alle Turkse vrouwen in hun steekproef die vóór 1974 naar Nederland waren gekomen, bleken hier arbeidservaring te hebben opgedaan.
- 7 Cijfers verkregen van gemeente Nijmegen. Op basis van deze cijfers kan geen werkloosheidspercentage berekend worden. De leeftijdsgroep van 15 tot 65 jaar is te beschouwen als de potentiële beroepsbevolking. De werkloosheid wordt in de regel uitgedrukt als een percentage van de feitelijke beroepsbevolking. Daartoe worden slechts de werkzame en werkzoekende personen gerekend. In 1989 constateerde de Nijmeegse gemeenteraad dat 40% van de allochtone beroepsbevolking in de stad werkloos was, tegenover 21% van de autochtone beroepsbevolking.
- 8 De Algemene Werkgevers Vereniging sprak zich in 1969 uit voor het principe van rotatie: de verblijfsduur van individuele buitenlandse arbeiders in Nederland zou moeten worden beperkt tot enkele jaren. In de eerste helft van de jaren zeventig keerde dit idee telkens terug in discussies over het te voeren beleid. Eerst overwoog de overheid een 'twee jaar' maatregel af te kondigen, later volgden voorstellen om een vertrekpremie uit te keren aan iedere buitenlandse lander die twee of drie jaar in Nederland had gewerkt (Penninx en Van Velzen 1977: 32 e v).
- 9 Zie bijvoorbeeld Bovenkerk e a (1985) over verschillende wijken in Utrecht en De Jong (1986) over het Oude Westen in Rotterdam. Zie voor een uitgebreide bespreking van deze en andere wijkstudies Van Niekirk e a (1987).

- 10 Overigens is deze factor eveneens door onderzoekers in andere steden aangewezen. De Jong (1986), bijvoorbeeld, vond dat de interetnische verhoudingen in het Oude Westen in Rotterdam verbeterden toen allochtone en autochtone bewoners gezamenlijk een vuist begonnen te maken tegen de gemeentelijke overheid, die zij verantwoordelijk stelden voor negatieve ontwikkelingen in de wijk.
- 11 Overigens waren het ook in Turkije vooral jonge migranten, die met hun ouders van het platteland naar de *gecekondu*-wijken van de grote steden waren gekomen, die zich aangetrokken voelden door radicale politieke groeperingen. Deze migranten brachten alle mogelijke regionale, etnische en religieuze tegenstellingen mee naar de stad. In de *gecekondu*-wijken werden de migranten blootgesteld aan rechts- en linksradicale politieke agitatie, waardoor alle andere tegenstellingen geleidelijk een politieke boventoon kregen (Van Bruinessen en Koopmans 1982: 47-49).
- 12 In Turkije moeten de *suleymancilar* omzichtig optreden. In Europa wordt hun echter niets in de weg gelegd. In veel Duitse en Nederlandse steden waren zij de eersten die een moskee openden. Mede daarom – om de invloed van de *suleymancilar* en andere fundamentalistische groeperingen terug te dringen – ging de Turkse overheid er in het begin van de jaren tachtig toe over zelf imams uit te zenden. Zie Van Bruinessen (1982), Den Exter (1990: 49 e.v.), Geiersbach (1990: 201 e.v.), Landman (1992: 76 e.v.).

Noten bij IV

- 1 Van Amersfoort zette zich hiermee af tegen de eerder door Wentholt gepropageerde benadering van gastarbeid als internationaal forensisme. In die benadering leidde de internationale arbeidsmobiliteit niet tot permanente landverhuizing (Wentholt 1967).
- 2 In het onderzoek *Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen* dacht slechts 9% van de Turkse mannelijke hoofden van huishoudens binnen vijf jaar voorgoed terug te keren. Een veel groter percentage, te weten 46%, zei niet terug te willen keren naar Turkije (Ankersmit e.a. 1989: 56).
- 3 De Turkse overheid biedt Turkse dienstplichtigen die in het buitenland wonen de mogelijkheid om de dienstplicht af te kopen. Deze dienstplichtigen hoeven dan nog slechts een militaire basistraining van twee maanden te volgen. De afkoopsom bedraagt momenteel f12.000. Vroeger was de afkoopsom hoger, de Turkse overheid schijnt het bedrag in reactie op de toegenomen werkloosheid onder Turkse migranten te hebben verlaagd. De afkoopsom kan in jaarlijkse termijnen worden betaald, maar moet voor het bereiken van de 32-jarige leeftijd zijn voldaan.
- 4 Ter vergelijking: Rivanoğlu e.a. (1986: 40) vonden dat 65 van de 100 gezinnen in hun onderzoeksgroep in Turkije een eigen huis hadden. Een veel geringer aantal gezinnen had in Nederland geïnvesteerd in een eigen huis of bedrijf. Deze laatste gezinnen bleken echter ook geld te hebben belegd in Turkije.
- 5 In de provinciehoofdstad (minder dan 100.000 inwoners) waar dit echtpaar een huis kocht, lagen de prijzen van onroerend goed op het niveau van de prijzen in veel grotere steden. Deze prijzen waren alleen maar te verklaren doordat vanuit de omringende dorpen grote aantallen migranten naar West-Europa waren gegaan. Veel van deze migranten investeerden in onroerend goed in hun provinciehoofdstad.
- 6 Voorwaarden om in aanmerking te komen voor deze regeling zijn dat de aanvrager vijftig jaar of ouder is en gedurende ten minste zes maanden een uitkering (WW, WVV, RWW, WAO/AAW, ABW, IOAW of AOW) heeft ontvangen. De echtgenoot(e) dient mee te remigreren. Voor een echtpaar in Turkije bedraagt de uitkering f930 per maand. Het recht op kinderbijslag en de ziektefondsverzekering vervallen. Relatief veel Turkse migranten – vooral veel mannen die nooit tot gezinshereniging in Nederland waren overgegaan – hebben gebruik gemaakt van deze regeling (Ipso Facto 1987a, Van Praag en Frjling 1987).
- 7 Duitsland biedt terugkerende buitenlandse werknemers de mogelijkheid om na een wachtijd van twee jaar de door hen betaalde werknemerspremies terug te ontvangen (*Beitragserstattung*). Naar schatting 85% van de Turkse remigranten maakt gebruik van deze mogelijkheid.

- Aangenomen wordt dat veel oudere remigranten zich met dit werknemersaandeel inkopen in het SSK pensioenfonds (Werth e a 1983 76 77 en 150 151)
- 8 Mijn bevindingen komen overeen met die van Muus die onderzoek deed onder Turkse werknemers van Thomassen & Drijver-Verblifa NV naar aanleiding van het instellen van een vertrekpremie (f25 000) door dat bedrijf Muus constateerde dat het Turkse pensioenfonds de belangrijkste bestemming voor de vertrekpremie vormde (1986 35) Enkele remigratie consulenten vertelden mij eveneens de indruk te hebben dat tamelijk veel Turkse remigranten zich inkopen bij de SSK Velen kopen hun pensioenrechten bij Nederlandse bedrijfspensioen fondsen af om zich met dat geld in te kopen in het Turkse pensioenfonds Zie Ta¹ (1990) voor meer details over de inkoopregeling voor remigranten
  - 9 Zie Den Exter (1988) voor meer details over dit superpensioen
  - 10 Bij de SSK hadden zich tot en met 1989 in totaal 36 256 remigranten ingekocht In 1989 kochten zich bij de SSK 3 201 remigranten in Men kon mij geen uitgesplitste cijfers per land geven maar het zouden overwegend remigranten uit Duitsland zijn Ter vergelijking ieder jaar keren naar schatting 20 000 a 30 000 migranten terug naar Turkije (Martin 1991 38) Bij *Bağ Kur* hadden zich tot en met 1990 nog slechts 250 remigranten ingekocht Migrant die in het buitenland niet in loondienst hebben gewerkt (bijvoorbeeld huisvrouwen) kunnen zich bij dit fonds inkopen eveneens voor een dollar per dag
  - 11 Zie over de positie van remigranten in Turkije bijvoorbeeld ook Matter (1987)
  - 12 Van Niekerk deed onderzoek onder Turkse en Antilliaanse ouderen in Nederland De Turkse ouderen in haar onderzoeksgroep voelden niets voor remigratie indien ze hun verblijfsrecht in Nederland daarvoor op zouden moeten geven Enkele ouderen met een WAO uitkering bleken te pendelen tussen Nederland en Turkije (1991 75 76)
  - 13 Vergelijk Bouw en Nelissen (1986 55 e v) In 1974 had de overgrote meerderheid van hun Turkse respondentes die toen al in Nederland woonden een baan Tien jaar later had nog slechts een minderheid werk

Noten bij V

- 1 De term overmaken gebruik ik in de ruime betekenis van doen toekomen Soms maken migranten hun bijdragen per postwissel of via giro of bank over naar Turkije Soms sturen ze geld mee in een brief of met iemand die op bezoek gaat bij de verwanten in het land van herkomst Tijdens hun vakanties kunnen ze het geld persoonlijk overhandigen
- 2 Vergelijk Engelbrektsson (1978 275) over Turkse migranten in Zweden
- 3 De Turkse overheid zou graag zien dat de kinderbijslag voor in Turkije woonachtige kinderen wordt overgemaakt (rechtstreeks of via de SSK) naar de verzorgster van de kinderen in Turkije In Marokko gebeurt dat ook op grond van het Nederlands Marokkaans verdrag inzake sociale zekerheid De Sociale Verzekeringsraad bracht in 1992 een advies over uitbetaling van kinderbijslag in het buitenland uit De raad stelde dat uitbetaling in het land van herkomst zowel voor het Nederlandse uitvoeringsorgaan als voor verzekerden en hun gezinsleden meer nadelen dan voordelen op zou leveren (SVR Advies A92/23 zie ook TK 1992 1993 aanhangsel nr 134)
- 4 Volgens een mondelinge schatting van functionarissen van het Turkse Staatsplanbureau zouden in Turkije ieder jaar ongeveer 1 500 kinderen van in het buitenland verblijvende vaders op de wachtlijst staan voor plaatsing in een kindertehuis Het zou gaan om ongeveer 20% van het totale aantal plaatsingen in kindertehuizen
- 5 Zie Straube (1987 176) Overigens kunnen ook andere overwegingen migranten ervan weerhouden om grond in hun dorp te verkopen In sommige gebieden heeft zulke grond nauwelijks of geen economische waarde Waar de grond wel geld op zou leveren zou dat geld direct weer belegd moeten worden in ander onroerend goed of in goud of deviezen De Turkse munt vermindert namelijk zeer snel in waarde
- 6 Den Exter (1993) vermeldt verschillende voorbeelden van burgemeesters die al dan niet gestuurd door hun gemeenteraad naar Duitsland en Nederland kwamen om geld in te zamelen bij stad en streekgenoten alhier Den Exter voegt daaraan toe dat sommige migranten graag zouden zien dat de Turkse overheid maatregelen tegen dergelijke collectes treft Zie ook

- Strijbosch en Vandermeulen (1987) over de financiering van projecten op de Molukken door Molukkers in Nederland.
- 7 In hoofdstuk B19 van de Vreemdelingen-circulaire wordt het beleid met betrekking tot gezinshereniging uiteengezet. Vreemdelingen met een *vergunning tot verblijf* kunnen hun gezin laten overkomen, als zij duurzaam beschikken over 'voldoende middelen van bestaan' en 'passende' huisvesting hebben. Bovendien moeten de meerderjarige gezinsleden een antecedentenverklaring ondertekenen. Onder voldoende middelen van bestaan wordt een inkomen ter hoogte van de bijstandsnorm voor gehuwden verstaan. Bijstandsuitkeringen en andere uitkeringen uit de 'Openbare Kas' worden niet als middelen van bestaan in de zin van de Vreemdelingenwet aangemerkt. Voor vreemdelingen met een *vergunning tot vestiging* is het vereiste van voldoende bestaansmiddelen versoepeld. Hun gezinsleden worden ook toegelaten als zij niet over voldoende middelen beschikken, tenzij hen daarvan een verwijt gemaakt kan worden. Zie noot 1 bij III voor nadere gegevens over de genoemde verblijfstitels.
  - 8 Voor deze 'verruimde gezinshereniging' stelt het vreemdelingenbeleid als voorwaarden dat de betreffende gezins- of familieleden reeds in het buitenland tot het huishouden van de migrant behoord en dat zij financieel en 'moreel' afhankelijk zijn van het gezinshoofd (VC B19 punt 2.1 en 2.2.2).
  - 9 Geiersbach (1990: 136-137) kwam tot dezelfde bevindingen in zijn onderzoek onder Turken in Duitsland.
  - 10 Vergelijk Gitmez en Wilpert (1987: 95) over Turken in Berlijn: 'Since 1973 many persons entered Germany through marriage transactions. As is common in Turkey, children's marriages are arranged with cousins from their village of origin. Marriage into a Turkish family in Germany may provide an added attraction for a young man seeking work. It may also raise the bride-price and the bargaining power of the young girl's family.'
  - 11 Op grond van artikel 8 van de Vreemdelingenwet dienen vreemdelingen die als toerist of voor familie- of zakenbezoek naar Nederland komen, over voldoende bestaansmiddelen te beschikken. Bij het ontbreken daarvan kan genoeg worden genomen met een garantstelling door een andere in Nederland gevestigde persoon (VC A4, punt 2.3.3.4). Zie voor nadere gegevens over de garantstelling in het Nederlandse vreemdelingenrecht Jordens-Cotran (1991).

Noten bij VI

- 1 Dit beeld bestaat niet alleen bij Turken, maar ook bij andere migrantengroepen (Willems en Cottaar 1989: 293-294). In werkelijkheid verlieten Nederlandse jongeren in de jaren 1980-1985 het ouderlijk huis op een leeftijd van gemiddeld 23,5 jaar. Slechts in een derde van de gevallen gingen ze een huishouden voor zich alleen voeren (SCP 1988: 138).
- 2 Deze blauwe kaart wordt uitgereikt aan gezinsleden die op basis van artikel 10 lid 2 VW voor onbepaalde tijd in Nederland mogen verblijven. Zie noot 1 bij III.
- 3 Uit steekproefonderzoeken blijkt eveneens dat Turkse jongeren zich zelden (jongens) of nooit (meisjes) als alleenstaande vestigen (Van Praag 1989: 31-32).
- 4 Vergelijk Van Praag (1989: 31-32). Met de gepresenteerde cijfers kan worden berekend dat ongeveer 30% van de gehuwde Turkse mannen in de leeftijdsgroep van 18-24 jaar inwoonden bij hun ouders. In de leeftijdsgroep van 25-29 jaar was dit percentage gedaald tot 9%.
- 5 De Turkse bevolkingsgroep in Nederland is ook nog relatief jong. In 1990 was minder dan 1% van de Turkse migranten in Nederland (ruim 800 personen) ouder dan 64 jaar, en was nog slechts 3% (ruim 6.000 personen) ouder dan 54 jaar (Roelandt e.a. 1991: 34 e.v.). Zie ook Van Niekerk (1991).
- 6 Het Turkse Burgerlijk Wetboek staat een religieus huwelijk slechts toe nadat het burgerlijk huwelijk is voltrokken. Een imam die zich hier niet aan houdt, pleegt een strafbaar feit (Ansary 1987a: 142, 144).
- 7 Vergelijk Engelbrektsson (1978: 267-268), Rıdvanolu e.a. (1986: 140); Yenisey (1976: 367); Straube (1987: 118).
- 8 Zie bijvoorbeeld Van den Berg-Eldering (1978: 52) over Marokkanen in Nederland; Shaw (1988: 121-127) en Werbner (1990: 137) over Pakistanen in Engeland.

- 9 Ter vergelijking in Nederland zijn vrouwen bij hun eerste huwelijkssluiting gemiddeld 24 jaar en mannen 26 jaar (Hopflinger 1987: 61)
- 10 Zie noot 7 bij V over de vereisten voor toelating van gezinsleden
- 11 Bij het afsluiten van deze studie had de Tweede Kamer echter een voorstel in behandeling, waarin het recht op gezinshereniging of gezinsvorming ook voor deze jongeren beperkt wordt (TK 1992-1993, 22809, nr. 10)
- 12 Op deze datum trad een wijziging van het Bijstandsbesluit Landelijke Normering in werking (KB 29 april 1992, Stb. 1992, 240). Aan artikel 3 van dit besluit is een lid toegevoegd, waarin de bijstandsnorm voor echtparen waarvan een of elk van de echtgenoten jonger dan 21 jaar of een schoolverlater van 21 tot 27 jaar is, mede wordt afgestemd op de (lagere) norm die voor de betrokkenen zou hebben gegolden als deze alleenstaande waren
- 13 Kinderen moeten feitelijk behoren tot het gezin van de ouder(s) bij wie verblijf in Nederland wordt beoogd, om voor toelating in aanmerking te komen. De gezinsband met de ouders moet reeds in het buitenland hebben bestaan. De gezinsband wordt geacht definitief te zijn verbroken indien sprake is van 'het vormen van een zelfstandig gezin door het aangaan van een huwelijk of relatie' (VC B19, punt 2.2.2)
- 14 Kinderen die voor gezinshereniging tot Nederland worden toegelaten, krijgen een afhankelijke verblijfstitel, die verloren gaat als de gezinsband met de ouders verbroken wordt. Na ten minste een jaar verblijf bij hun ouders komen de kinderen in aanmerking voor een zelfstandige verblijfsvergunning (VC B20, punt 3). Indien ze aan de vereisten voor gezinshereniging voldoen, kunnen ze vervolgens ook een huwelijkspartner laten overkomen
- 15 ARRvS 22 november 1982, Gids Vreemdelingenrecht D7 5. Zie ook Rutten (1988: 163-167)
- 16 In de jaren 1985-1988 sloten in Nederland woonachtige Turkse migranten ruim 2.300 huwelijken in Turkije (of op Turkse consulaten), tegenover 360 huwelijken in Nederland. De meeste in Nederland gesloten huwelijken waren huwelijken met Nederlandse vrouwen (Van der Erf 1989: 20)
- 17 In Duitsland gevestigde Turken vertelden mij overigens dat Turkse migranten in dat land nog meer geneigd zijn om het burgerlijk huwelijk als officiële verloving te zien. In sommige Duitse deelstaten is een vereiste voor gezinshereniging dat het huwelijk al minstens een jaar bestaat. Jongeren die een huwelijkspartner uit Turkije willen laten overkomen, zouden alvast voor de wet trouwen om de wachttijd in gang te zetten, en de 'echte' huwelijksviering een jaar later laten plaatsvinden

Noten bij VII

- 1 Bij het afsluiten van deze studie waren er wel plannen om het recht op bijstand voor jongeren te beperken of zelfs af te schaffen
- 2 Vergelijk Bouw en Nélissen (1986: 43) over laaggeschoolde Nederlandse, Turkse en Marokkaanse vrouwen: 'Vrouwen karakteriseren de huishoudelijke activiteiten van hun echtgenoten vaak als "hulp", zoals zij omgekeerd hun eigen deelname aan de arbeidsmarkt beschouwen als het "helpen" van hun man. De woordkeus is veelzeggend: men betreedt elkaars terreinen, zonder de verdeling daarvan ter discussie te stellen'
- 3 Huwelijkspartners die voor verblijf bij hun echtgeno(o)t(e) tot Nederland worden toegelaten, krijgen een afhankelijke verblijfstitel, die verloren gaat als het huwelijk feitelijk of juridisch verbroken wordt. De toegelaten huwelijkspartner komt in aanmerking voor een zelfstandige verblijfstitel, als het huwelijk drie jaar heeft bestaan en hij/zij ten minste een jaar bij zijn/haar echtgeno(o)t(e) in Nederland heeft gewoond (VC B19, punt 4.3)
- 4 Gescheiden of verlaten vrouwen die de zorg hebben voor jonge kinderen of die door hun man mishandeld zijn, krijgen veelal een verblijfsvergunning op grond van 'klemmende redenen van humanitaire aard'. Gescheiden mannen krijgen doorgaans een verblijfsvergunning 'voor het verrichten van arbeid in loondienst', die niet wordt verlengd als de betrokkene na het verstrijken van het jaar werkloos is. Overigens maken vrouwen ook kans op een verblijfsvergunning op humanitaire gronden, als hun huwelijk minder dan drie jaar heeft geduurd (Blokland en De Vries 1992)

- 5 Asiye was niet de enige die dit dacht. Een Turkse advocate vertelde me dat het inderdaad wel eens voorkomt dat kinderen een paar jaar na de scheiding van hun moeder naar hun vader gaan, maar dat de partijen dat dan onderling zo regelen. Voor de moeder kan het een voordeel zijn als de vader de kinderen overneemt, omdat zij dan meer kans maakt op een nieuw huwelijk. Volgens het islamitische familierecht (de hanafitische school) is het wel zo dat de moeder het recht op de voogdij behoudt zolang de kinderen jong zijn als leeftijdsgrens wordt voor jongens zeven jaar en voor meisjes negen jaar gehanteerd (Pearl 1987: 96).
- 6 Vergelijk De Regt (1990) over 'het eeuwige kostgeldprobleem'. Tot na de Tweede Wereldoorlog was het ook in Nederlandse gezinnen normaal dat kinderen al hun inkomsten afdroegen aan hun ouders. Kostgeld werd vooral door ouders afgewezen, omdat het niet zou passen binnen relaties tussen gezinsleden.

Noten bij VIII

- 1 Sociale diensten kunnen in dergelijke gevallen wel bijzondere bijstand verstrekken. Het gerucht wilde dat de sociale dienst in dit geval bijstand had geweigerd, omdat de vrouw eerder had opgegeven dat ze gescheiden van haar man leefde.
- 2 Ook in de Turkse migrantenliteratuur komen dergelijke verhalen voor. Zie bijvoorbeeld de verhalenbundels van Halil Gur (1984) en van Sadık Yemni (1987).
- 3 De confectie behoort ook tot de bedrijfstakken waarin de meeste 'illegalen' worden aangetroffen. In 1991 werden overigens in heel Nederland niet meer dan 1401 buitenlandse werknemers zonder verblijfsvergunning opgespoord. Onder hen waren 937 Turken (Jaarverslag Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen 1991: 19).
- 4 Overigens werd telkens het bedrag van f5 000 gulden genoemd als vergoeding voor de eventuele partner. Wanneer ik opmerkte dat een huwelijk met een Turkse migrantendochter veel meer zou kosten, was het antwoord dat een *anla-mu evliliği* ook slechts een papieren en een tijdelijke zaak is. De verwanten zouden garant moeten blijven staan voor het onderhoud van de 'toerist', totdat die zou kunnen scheiden zonder zijn verblijfsrecht te verliezen. Dan zou alsnog een huwelijk met een Turkse partner bekostigd moeten worden.
- 5 Het hoge rentepercentage moet worden gezien in verhouding tot de (nog hogere) inflatie in Turkije. Voor deviezenrekeningen gelden veel lagere rentepercentages.
- 6 Ook uit een onderzoek in West-Berlijn bleek dat Turkse (aspirant-)ondernemers voor leningen eerst naar een bank stappen en dan pas naar vrienden of verwanten (Blaschke en Ersoz 1986: 40-41).
- 7 Hoebel (1972: 372) omschreef de *potlatch* als 'an elaborate institution of feasting accompanied by the lavish distribution of presents by the host and his kinsmen to guests of another lineage or tribe'. Its primary function was to serve as a demonstration of the family and individual statuses of the hosts.

Noten bij IX

- 1 In de jaren 1988 tot en met 1992 verkregen bijna 23 700 Turken de Nederlandse nationaliteit, 22 200 door naturalisatie en 1 500 door optie. Ter vergelijking: in 1992 telde Nederland bijna 215 000 Turkse inwoners. In 1992 nam het aantal naturalisaties van Turken sterk toe. Dat was waarschijnlijk mede als gevolg van het loslaten van de eis dat de Turkse nationaliteit moet worden opgegeven (Tas 1993). De komende jaren zullen steeds meer nakomelingen van Turkse migranten het Nederlanderschap kunnen verkrijgen door optie (tweede generatie) of geboorte (derde generatie).
- 2 Clermonts e.a. (1990: 12-20) beschrijven de omslag in de landelijke politieke discussie over het verstrekken van uitkeringen aan illegale vreemdelingen.
- 3 Overigens werd in eerder tot stand gekomen sociale zekerheidswetten, met uitzondering van de ABW, geen onderscheid gemaakt tussen Nederlanders en niet-Nederlanders. De volksverzekeringen keerden uit aan ingezetenen, werknemersverzekeringen aan verzekerden, ongeacht hun nationaliteit.

- 4 Hierbij zijn alleen periodieke uitkeringen meegeteld die gedurende ten minste zes maanden werden ontvangen. De kinderbijslag is echter niet meegeteld.
- 5 Percentages berekend op basis van cijfers in *CBS Statistisch Bulletin* 19, 10 mei 1990.
- 6 Een van de bevindingen van het onderzoek *Turken en Marokkanen in de bijstand* was ook dat Turken en Marokkanen de algemene bijstandsregels vrij goed kennen, maar minder dan Nederlanders op de hoogte zijn van specifieke regelingen en mogelijkheden die de ABW biedt (Ipso Facto 1987b: 54). Waarschijnlijk geldt hetzelfde voor de door de AAW/WAO geboden bijzondere voorzieningen (zie bijvoorbeeld Van der Stoep 1992).
- 7 Uit een onderzoek van de Rotterdamse sociale dienst bleek dat Turkse aanvragers van een saneringskrediet vaker dan andere aanvragers nul op het rekest kregen. De verklaring van de onderzoekers was dat Turkse aanvragers ook vaker onderhands geld hadden geleend (Hoekstra 1990: 108).
- 8 Hieruit mag overigens niet geconcludeerd worden dat Turken minder dan Nederlanders gebruik maken van dergelijke voorzieningen. Uit een in 1988 gehouden survey bleek dat een even groot percentage van de Turken als van de Nederlandse huishoudens (4%) gebruik maakte van gezinsverzorging (Ankersmidt e.a. 1989: 167).
- 9 Ter vergelijking: uit het door het Sociaal en Cultureel Planbureau gehouden *Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1983* bleek dat gemiddeld 9% van de onderzochte huishoudens in de afgelopen twee jaar gebruik had gemaakt van gesubsidieerde rechtshulp. Van de uitkeringstrekkers jonger dan 65 jaar maakte een veel hoger percentage (20%) gebruik van deze voorziening (SCP 1986: 263, 265). In vergelijking met deze cijfers was het gebruik in mijn onderzoeksgroep groot. Uit een eerder gehouden onderzoek bij Bureaus voor Rechtshulp bleek ook dat Turken en andere buitenlanders oververtegenwoordigd waren onder de bezoekers van deze bureaus (Van Groenendaal en Van der Vaart 1983: 8).
- 10 Uit het onderzoek van Van Groenendaal en Van der Vaart (1983: 17) bleek dat Turken in 1982 al meer problemen op het gebied van sociale zekerheid (30,5%) voorlegden aan Bureaus voor Rechtshulp dan op het gebied van arbeidsrecht en ontslag (21,5%). Problemen met het vreemdelingenrecht maakten in dat jaar 14% van de door Turken voorgelegde problemen uit.
- 11 In artikel 7 van de AKW is bepaald dat voor kinderen van zestien en zeventien jaar recht op kinderbijslag bestaat indien hun voor werkzaamheden beschikbare tijd grotendeels in beslag wordt genomen door of in verband met het volgen van onderwijs. De zoon en zijn klasgenote gingen allebei slechts twee dagen in de week naar school. Ze kregen echter ook huiswerk mee. Daardoor besteedden ze toch meer dan twintig uur per week aan hun opleiding.
- 12 Buys (1990: 29) stelde vast dat er zoiets als 'gekleurd werk' is ontstaan. 'Migrantenjongeren worden bemiddeld voor ongeschoold produktiewerk zonder vaste basis en vrijwel zonder vooruitzichten. Dat soort werk is het domein van migranten en alle betrokkenen op de arbeidsmarkt hebben zich daar zo langzamerhand op ingesteld.' Volgens Van Eckert en Gelderloos (1990: 90-95) maken allochtone jongeren ook slechts kans op uitzendwerk zolang ze in de jeugdloonregeling vallen.
- 13 Aspirant-markthandelaren dienen ten eerste te voldoen aan de landelijke vestigingseisen van de branche van hun keuze. Vervolgens kunnen ze bij de gemeente een marktvergunning aanvragen. Dan moeten ze nog een standplaats zien te verkrijgen. Vaste standplaatsen gaan veelal over van ouder op kind. Voor nieuwkomers zijn de wachttijden lang. Hessels (1985: 59-71, 94) stelde vast dat allochtone ondernemers benadeeld worden door deze gang van zaken.
- 14 Uit een onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen kwam naar voren dat werkgevers nog steeds de voorkeur geven aan informele wervingsmethoden (cooptatie). Maar door het toegenomen Nederlandse arbeidsaanbod zijn de kansen van buitenlandse werknemers afgenomen (Bouw en Nelissen 1986: 120-124; zie ook Valkenburg en Ter Huurne 1983: 204).
- 15 Op grond van ander onderzoek wordt overigens aangenomen dat een derde van de Nederlandse bevolking wel eens zwart werkt, maar dat de mogelijkheden daartoe zeer ongelijk verdeeld zijn. Laaggeschoolden, alleenstaanden met kinderen, vrouwen en jeugdige schoolverlaters zijn op de zwarte arbeidsmarkt sterk ondervertegenwoordigd en worden dan ook nog onderbetaald (De Lange 1990: 30).

- 16 Deze normen zijn vastgelegd in het Bijstandsbesluit Landelijke Normering (KB van 3 juli 1974, Stb. 1974, 418, laatstelijk gewijzigd bij KB van 29 april 1992, Stb. 1992, 240). De woningdelersnormering werd met ingang van 1 juni 1985 in het BLN opgenomen (KB van 13 maart 1985, Stb. 1985, 132).
- 17 In de artikelen 1 en 84 van de ABW wordt het recht op bijstand voorbehouden aan Nederlanders en bepaalde categorieën vreemdelingen die in Nederland verblijven. Volgens jurisprudentie van de Kroon kan daarom bij de toepassing van de ABW geen rekening worden gehouden met de overdracht van financiële middelen naar in het buitenland verblijvende gezinsleden (KB van 2 juli 1982, nr. 20, AB 1982/545). Ook in Nederland achtergebleven vrouwen van Turkse dienstplichtigen kwamen volgens de Kroon niet in aanmerking voor bijstand (KB van 17 februari 1986, nr. 78, JABW 1986/179). In 1991 besloot de staatssecretaris van SZW echter dat aan deze vrouwen toch bijstand verleend kan worden (circulaire van 28 mei 1991, nr. 5518).
- 18 In ander onderzoek is overigens ook vastgesteld dat eenoudergezinnen en huishoudens met slechts één laaggeschoolde kostwinner statistisch meer kans maken op armoede (De Lange 1990: 23-25).

- Aalberts, M.M.J. (1985) *Gezinsvorming door jonge migranten. Verslag van de evaluatiestudie*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Abadan-Unat, N. (1976) 'General aspects.' In: N. Abadan-Unat e.a., *Migration and development*. Den Haag/Ankara: NUFFIC/IMWOO/Ankara University, 1-42.
- (1987) 'Die Familie in der Türkei - Aspekte aus struktureller und juristischer Sicht.' In: *Orient* 28, 1, 66-73.
- Actieprogramma Regionale Economie Nijmegen (1989) *Regionaal-economische verkenning van het ARE-gebied 1988*. Wijchen: ARE.
- Adriaansens, H.P.M. en A.C. Zijdeveld (1981) *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Akker, P. van den (1989) 'Solidariteit in de primaire leefsfteer: ouders en kinderen.' In: H. Coenen (red.), *Solidariteit en tanende zorg*. Amsterdam: SISWO.
- Amersfoort, J.M.M. van (1974) *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Ankersmit, T., Th. Roelandt en J. Veenman (1987) *Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1987*. Den Haag: SdU/CBS.
- (1989) *Minderheden in Nederland: statistisch vademecum 1989*. Den Haag: SdU/CBS.
- Ansary, T. (1987a) 'Family law.' In: T. Ansary en D. Wallace Jr. (red.), *Introduction to Turkish law*. Deventer: Kluwer, 139-156 (derde editie).
- (1987b) 'Law of succession.' In: T. Ansary en D. Wallace Jr. (red.), *Introduction to Turkish law*. Deventer: Kluwer, 157-172 (derde editie).
- Azmaz, A. (1984) *Migration and reintegration in rural Turkey. The role of women left behind*. Göttingen: Herodot.
- Baal, J. van (1981) *Man's quest for partnership. The anthropological foundations of ethics and religion*. Assen: Van Gorcum.
- Ballard, C. (1979) 'Conflict, continuity and change. Second-generation South Asians.' In: S. Saifullah-Khan (red.), *Minority families in Britain. Support and stress*. Londen/Basingstoke: Macmillan, 109-129.
- Bekhuis, J., R. van Hoften, F. Janssen en M. Vernooy (1977) *Gastarbeid en welzijn; een onderzoek naar de welzijnssituatie van de gastarbeiders in Nijmegen*. Nijmegen: s.n. (stageverslag).
- Benda-Beckmann, F. von (1987) 'De ijsjes van de rechter: een verkenning van complexe sociale zekerheidssystemen.' In: *Recht der Werkelijkheid* 8, 1, 69-82.
- Benda-Beckmann, K. von (1987) 'Overheidskoöperaties als partikuliere ondernemingen: sociale zekerheid op Islamitisch Ambon.' In: *Recht der Werkelijkheid* 8, 1, 54-68.
- Benedict, P. (1976) 'Aspects of the domestic cycle in a Turkish provincial town.' In: J.G. Peristiany (red.), *Mediterranean family structures*. Cambridge: Cambridge University Press, 219-241.

- Berg, A. (1990) *Polen und Türken im Ruhrkohlenbergbau. Ein Vergleich zweier Wandlungsvorgänge mit einer Fallstudie über 'Türken im Ruhrgebiet'*. Bochum: s.n.
- Berg-Eldering, L. van den (1978) *Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Blaschke, J. en A. Ersöz (1986) 'The Turkish economy in West Berlin.' In: *International Small Business Journal* 4, 3, 38-45.
- Bleek, W. (1977) 'De vos bij de kraanvogel. Enquête en participerende observatie in Ghana.' In: L. Brunt (red.), *Anders bekeken. Wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom, 144-162.
- Blokland, E. van en M. de Vries (1992) *De afhankelijke verblijfstitel van migrantenvrouwen*. Nijmegen: Wetenschapswinkel KUN.
- Böcker, A. (1992) 'Gevestigde migranten als bruggehoofden en grenswachters: kettingmigratie over juridisch gesloten grenzen.' In: *Migrantenstudies* 8, 4, 61-78.
- Böcker, A. en P. Minderhoud (1991) 'Migranten en sociale zekerheid: de perspectieven van Nederlandse uitvoeringsfunctionarissen en Turkse cliënten.' In: *Recht der Werkelijkheid* 12, 2, 43-62.
- Böhning, W.R. (1972) *The migration of workers in the United Kingdom and the European Community*. Londen: Oxford University Press.
- Bons, A., E. Hogenboom en K. van den Bosch (1988) *Van de regel in de drup. Verslag van een onderzoek naar de effecten van regelgeving op de handelingsvrijheid van mensen met een inkomen rond het minimum*. Nijmegen: Weerwerk.
- Bouw, C. en C. Nelissen (1986) *Werken en zorgen. Een vergelijkend onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters (1985) *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*. Meppel: Boom.
- Brassé, P. en W. van Schelven, (1980) *De assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Brassé, P., W. van Schelven, L. van der Valk en M. de Vries (1983) *Jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie UvA.
- Brassé, P. en E. Sikking (1986) *Positie en kansen van etnische minderheden in Nederlandse ondernemingen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Broek, G. van de en M. Meijs (1987) *Werkgelegenheid en werkloosheid in Midden-Gelderland. Onderzoek naar het proces van herstructurering van het regionale bedrijfsleven sinds 1975*. Nijmegen: Wetenschapswinkel/Economisch Instituut KUN.
- Brouwer, L., B. Lalmahomed en H. Josias (1992) *Andere tijden, andere meiden. Een onderzoek naar Marokkaanse, Turkse, Hindoestaanse en Creoolse weglopmisjes*. Leiden: COMT.
- Bruinessen, M. van (1982) 'Islam en politiek.' In: M. van Bruinessen e.a., *Turkije in crisis*. Bussum: Het Wereldvenster, 165-194.

- Bruinessen, M. van en R. Koopmans (1982) 'Politieke ontwikkelingen sinds de tweede wereldoorlog; parlementaire democratie en politiek geweld.' In: M. van Bruinessen e.a., *Turkije in crisis*. Bussum: Het Wereldvenster, 15-52.
- Buijs, F. (1990) *Aan de rand van de arbeidsmarkt. Turkse jongemannen en Nederlandse werkgevers: een voorstudie ten behoeve van het project buitenlandse jongeren en arbeid*. Leiden: COMT.
- Burg, W. van der (1985) 'De rechtstheorie van Jürgen Habermas.' In: *Recht en Kritiek* 11, 1, 6-26.
- Caces, F. e.a. (1985) 'Shadow households and competing auspices.' In: *Journal of Development Economics* 17, 1, 5-25.
- CBS (1986) *De leefsituatie van Turken en Marokkanen in Nederland 1984. Deel 2: Kerncijfers*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Choenni, C. en R. de Jongh (1982) *Migranten aan de beurt. Een vooronderzoek naar contacten tussen migranten en functionarissen van dienstverlenende instellingen in Den Haag*. Leiden: COMT.
- Clermonts, L., J. van der Marck en C. Terweijden (1990) *Illegalen komen niet hier. Gebruik van collectieve voorzieningen door vreemdelingen zonder verblijfstitel*. Nijmegen: Instituut voor Rechtssociologie KUN.
- Clermonts, C., K. Groenendijk en T. Havinga (1991) *Verblijfsrecht en gebruik van collectieve voorzieningen door immigranten*. Nijmegen: Faculteit der Rechtsgeleerdheid KUN.
- Connell, J. e.a. (1976) *Migration from rural areas. The evidence from village studies*. Delhi: Oxford University Press.
- Dahya, B. (1973) 'Pakistanis in Britain: transients or settlers?' In: *Race* 14, 3, 241-277.
- De Mas, P. (1990) 'Overlevingsdynamiek in het Marokkaanse Rif-gebergte: de samenhang tussen circulaire migratie en demografische structuur van huishoudens.' In: *KNAG Geografisch Tijdschrift* 24, 1, 73-86.
- Delaney, C. (1991) *The seed and the soil. Gender and cosmology in Turkish village society*. Berkeley: University of California Press.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1990) *Altıncı beş yıllık kalkınma planı (1990-1994) 1991 yılı programı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilâtı.
- Doesschate, J.W. ten (1993) *Asielbeleid en belangen. Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van vluchtelingen in de jaren 1968-1982*. Hilversum: Verloren.
- Doorn, J.A.A. van en C.J.M. Schuyt (1978) 'Inleiding.' In: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*. Amsterdam: Boom Meppel, 9-14.
- Douglas, M. (1990) 'Foreword. No free gifts.' In: M. Mauss, *The gift*. Londen: Routledge, VII-XVIII.
- Duben, A. (1982) 'The significance of kinship and family in urban Turkey.' In: Ç. Kağıtçıbaşı (red.), *Sex roles, family and community in Turkey*. Bloomington: Indiana University Press, 73-100.
- Eekert, P. van en E. Gelderloos (1990) *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*. Utrecht: Jan van Arkel.

- Engbersen, G. (1990) *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. en R. van der Veen (1987) *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum: een onderzoek onder 120 Rotterdamse huishoudens*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engelbrektsson, U.B. (1978) *The force of tradition. Turkish migrants at home and abroad*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Erf, R.F. van der (1989) 'Beleidsrelevante migrantengroepen demografisch bezien.' In: *Migrantenstudies* 5, 3, 11-24.
- Exter, J. den (1988) 'De Superspansioenwet: de jongste loot aan de Turkse sociale verzekeringsboom.' In: *Remigratie Bulletin* 1, 5, 10-13.
- (1990) *Diyanet. Een reis door de keuken van de officiële Turkse islam*. Beverwijk: Centrum Buitenlanders Peregrinus.
- (1993) 'Regionale herkomst van Turken in Nederland.' In: *Migrantenstudies* 9, 3, 18-34.
- Felling, A.J.A., A.A.M. Fiselier en M.G.M. van der Poel (1991) *Primaire relaties en sociale steun. Achtergronden van de behoefte aan steun, de aard en omvang van informele steunverlening en daarbij opgedane ervaringen*. Nijmegen: ITS.
- Finch, J. (1989) *Family obligations and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Geiersbach, P. (1989) *Warten bis die Züge wieder fahren. Ein Türkenghetto in Deutschland*. Berlijn: Mink.
- (1990) *Gott auch in der Fremde dienen. Ein Türkenghetto in Deutschland. Band 2*. Berlijn: Mink.
- George, V. en P. Wilding (1976) *Ideology and social welfare*. Londen/Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Gitmez, A. en C. Wilpert (1987) 'A micro-society or an ethnic community? Social organization and ethnicity amongst Turkish migrants in Berlin.' In: J. Rex e.a. (red.), *Immigrant associations in Europe*. Aldershot: Gower, 86-125.
- Goodin, R.E. (1988) *Reasons for welfare. The political theory of the welfare state*. Princeton: Princeton University Press.
- Gough, I. (1979) *The political economy of the welfare state*. Londen: Macmillan.
- Griffiths, J. (1985) 'Four laws of interaction in circumstances of legal pluralism: first steps towards an explanatory theory.' In: A. Allott en G. Woodman (red.), *People's law and state law. The Bellagio papers*. Dordrecht: Foris, 217-227.
- Groenendaal, A.J.M. van (1986) *Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1985*. Alphen aan den Rijn/Utrecht: Samsom/NCB.
- (1988) 'Migranten en de sociale betekenis van hun verblijfsrechtelijke positie.' In: *Migrantenstudies* 4, 1, 19-36.
- Groenendaal, T. van en A. van der Vaart (1983) *Buitenlanders en de Buro's voor Rechtshulp*. Nijmegen: Instituut voor Rechtssociologie KUN.
- Groenendijk, C.A., (1979) 'Van gastarbeider tot medeburger.' In: *Beleid en Maatschappij* 6, 2, 52-63.
- (1987) 'De rechtspositie van Chinezen in Nederland: van achterstelling naar formele gelijkheid.' In: G. Benton en H. Vermeulen (red.), *De Chinezen*. Muiderberg: Coutinho, 85-117.

- Güneş-Ayata, A. (1990) 'Class and clientelism in the Republican People's Party.' In: A. Finkel en N. Sirman (red.), *Turkish state, Turkish society*. Londen/New York: Routledge, 159-184.
- Gür, H. (1984) *Gekke Mustafa*. Breda: De Geus.
- Güran, S. (1987) 'Administrative law.' In: T. Ansay en D. Wallace Jr. (red.), *Introduction to Turkish law*. Deventer: Kluwer, 61-103 (derde editie).
- Güzel, A. en A.R. Okur (1988) *Sosyal güvenlik hukuku*. Istanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hale, W. (1981) *The political and economic development of modern Turkey*. Londen/Sydney: Croom Helm.
- Handler, J.F. en E.J. Hollingsworth (1971) *The 'deserving poor'. A study of welfare administration*. New York: Academic Press.
- Heinemeijer, W.F. e.a. (1976) *Weggaan om te blijven. Gevolgen van gastarbeid op het Marokkaanse platteland*. Amsterdam: Sociaal-Geografisch Instituut UvA.
- Hershlag, Z.Y. (1988) *The contemporary Turkish economy*. Londen/New York: Routledge.
- Hessels, T. (1985) *Tussen de regels. Een onderzoek naar de positie van allochtonen in de regelgeving van de gemeente Den Haag*. Nijmegen: Instituut voor Rechtsociologie KUN.
- Hinderink, J. en M. Kıray (1970) *Social stratification as an obstacle to development. A study of four Turkish villages*. New York: Praeger.
- Hoebel, E.A. (1972) *Anthropology: the study of man*. New York: McGraw-Hill (vierde editie).
- Hoekstra, L. (1990) *Minima en schulden: de etnische factor*. Rotterdam: Gemeentelijke Sociale Dienst.
- Höpflinger, F. (1987) *Wandel der Familienbildung in Westeuropa*. Frankfurt/New York: Campus.
- ILO (1984) *Introduction to social security*. Genève: ILO.
- Ipso Facto (1987a) *Evaluatie-onderzoek experimentele remigratieregeling*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- (1987b) *Turken en Marokkanen in de bijstand*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Johnson, E. Jr. (1974) *Justice and reform. The formative years of the OEO legal services program*. New York: Russell Sage Foundation.
- Johnson, N. (1987) *The welfare state in transition. The theory and practice of welfare pluralism*. New York etc.: Harvester Wheatsheaf.
- Jong, W. de (1986) *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.
- Jordens-Cotran, L. (1991) 'De garantstelling in het Nederlandse vreemdelingenrecht, nu en volgens het NBW.' In: *Migrantenrecht* 6, 7, 139-148.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1982) 'Sex roles, value of children and fertility.' In: Ç. Kağıtçıbaşı (red.), *Sex roles, family and community in Turkey*. Bloomington: Indiana University Press, 151-180.
- Karpat, K. (1976) *The gecekondü: rural migration and urbanization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kaufman, P. en R. Schat (1982) 'Allochtonen: interne circuits van dienstverlening.' In: *Tijdschrift voor Agologie* 11, 6, 373-382.
- Kıray, M. (1974) 'Social change in Çukurova: a comparison of four villages.' In: P. Benedict e.a. (red.), *Turkey: geographical and social perspectives*. Leiden: E.J. Brill, 179-203.
- Kleff, H.G. (1985) *Vom Bauern zum Industriearbeiter. Zur kollektiven Lebensgeschichte der Arbeitsmigranten aus der Türkei*. Mainz/Ingelheim: Werkmeister/Manthano (tweede editie).
- Kroeske, S. en L. Meerman (1977) *De sociaal-economische problematiek van de regio Nijmegen; verkenning en contouren*. Nijmegen: Kamer van Koophandel en Fabrieken.
- Kroft, H., G. Engbersen, K. Schuyt en F. van Waarden (1989) *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Kubali, H.N. (1957) 'Modernization and secularization as determining factors in reception in Turkey.' In: *International Social Science Bulletin* 9, 1, 65-69.
- Kudat, A. (1974) *Sociological impacts of Turkish migration*. Berlijn: International Institute of Comparative Social Studies.
- (1975) 'Patron-client relations: the state of the art and research in Eastern Turkey.' In: A.D. Akarlı en G. Ben-Dor (red.), *Political participation in Turkey*. Istanbul: Boğaziçi University Publications, 61-87.
- (1982) 'Personal, familial and societal impacts of Turkish women's migration to Europa.' In: S. Andizian e.a., *Living in two cultures: the socio-cultural situation of migrant workers and their families*. Parijs/Aldershot: UNESCO/Gower, 291-305.
- Landman, N. (1992) *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Lange, P. de (1990) *Onderzoek naar bestaansonzekerheid in Nederland. Stand van zaken in 1990 en witte vlekken*. Rotterdam: RISBO/Wetenschapswinkel EUR.
- Langendonck, J. van (1978) 'Het zoeken naar zekerheid.' In: *Sociaal Maandblad Arbeid* 33, 11, 659-676.
- Levine, N. (1982) 'Social change and family crisis: the nature of Turkish divorce.' In: Ç. Kağıtçıbaşı (red.), *Sex roles, family and community in Turkey*. Bloomington: Indiana University Press, 323-347.
- Lewis, B. (1961) *The emergence of modern Turkey*. Londen: Oxford University Press.
- Lipstein, K. (1957) 'The reception of foreign law in Turkey. Conclusions.' In: *International Social Science Bulletin* 9, 1, 70-81.
- Logemann, J. (1957) 'Moderne receptie van modern recht.' In: *Nieuw-Guinea Studiën* 1, 3, 166-195.
- Lucassen, J. (1984) *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*. Gouda: s.n.
- (1991) *Jan, Jan Salie en diens kinderen. Vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Lucassen, J. en R. Penninx (1985) *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Magnarella, P (1969) 'The Turkish bridewealth practice in transition' In *The muslim world* 9, 142-152
- Martin, PL (1991) *The unfinished story Turkish labour migration to Western Europe, with special reference to the Federal Republic of Germany* Genève ILO
- Matter, M (1987) 'Dort waren wir die Turken - hier sind wir die 'Deutschler' (Almancilar)' In *Zeitschrift für Volkskunde* 83, 1, 47-73
- Mauss, M (1990) *The gift The form and reason for exchange in archaic societies* Londen Routledge (oorspr 1923/24)
- Minderhoud, P (1993) "*Voor mij zijn ze allemaal gelijk* " Een rechtssociologische studie naar verschillen tussen migranten en Nederlanders bij de uitvoering van de kinderbijslag- en de arbeidsongeschiktheidswetgeving Amsterdam Thesis
- Minderhoud, P en C den Ouden (1985) 'Buitenlanders bij de Gemeentelijke Sociale Dienst speciale problemen vragen om speciale oplossingen' In *Migrantenstudies* 1, 3, 4-15
- Moore, S F (1969) 'Descent and legal position' In L Nader (red), *Law in culture and society* Chicago Aldine Publishing Company, 374-400
- (1973) 'Law and social change the semi-autonomous social field as an appropriate object of study' In *Law and Society Review* 7, 4, 719-746
- Moroney, R M (1986) *Shared responsibility Families and social policy* New York Aldine de Gruyter
- Muus, PH J (1986) *Terugkeren of blijven Een onderzoek onder Turkse werknemers van het bedrijf Thomassen & Drijver-Verblijfs NV naar aanleiding van het instellen van een vertrekpremie* Amsterdam Instituut voor Sociale Geografie UvA
- (1991) *Migration, minorities and policy in the Netherlands, recent trends and developments, report for the OECD, SOPEMI - Netherlands - 1991* Amsterdam Instituut voor Sociale Geografie UvA
- Muus, Ph J e a (1983) *Retourmigratie van Mediterraneanen, Surinamers en Antillianen uit Nederland* Den Haag Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Muus, Ph J en R Penninx (1991) *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland Een analyse van de ontwikkeling 1970-1990, een vooruitblik op te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid* Den Haag Ministerie van Binnenlandse Zaken
- Naf-Hofmann, M en H Naf-Hofmann, (1986) *Das neue Ehe- und Erbrecht im Zivilgesetzbuch Wirkungen der Ehe im allgemeinen, Eheguterrecht und Erbrecht* Zurich Schulthess
- Nauta, A H (1988) 'Art 129-150 (nieuwe versie) Turks BW, inzake echtscheiding, vertaald uit het Turks' In *Het Personeel Statuut* 39, 6, 91-95
- Niekerk, M van (1991) *De tijd zal spreken Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland* Amsterdam Het Spinhuis
- Niekerk, M van, T Sumier en H Vermeulen (1987) *Onderzoek interetnische relaties, literatuurstudie* Rijswijk Ministerie van WVC
- OECD (1990) *Turkey OECD economic survey 1990/1991* Parijs OECD

- Oorschot, W. van en P. Kolkhuis Tanke (1989) *Niet-gebruik van sociale zekerheid. Feiten, theorieën, onderzoeksmethoden*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Özbudun, E. (1981) 'Turkey: the politics of political clientelism.' In: S.N. Eisenstadt en R. Lemarchand (red.), *Political clientelism, patronage and development*. Beverly Hills/Londen: Sage, 249-268.
- Pahl, R.E. (1984) *Divisions of labour*. Oxford/New York: Basil Blackwell.
- Pasero, U. (1990) *Familienkonflikte in der Migration. Eine rechtssoziologische Studie anhand von Gerichtsakten*. Wiesbaden: Deutscher UniversitätsVerlag.
- Pearl, D. (1987) *A textbook on muslim personal law*. Londen: Croom Helm (tweede editie).
- Pen, J. (1983) 'Hoe Big Brother bedolven raakte onder de rechten van de burger.' In: *Economisch-Statistische Berichten* 68, 21-28 december, 1198-1200.
- Penninx, R. (1988) *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengebwoners*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Penninx, R. en H. van Renselaar (1978) *A fortune in small change*. Den Haag: NUFFIC/IMWOO/Remplod.
- Penninx, R. en F. Selier (1992) 'Theorievorming over internationale migratie: een historisch overzicht en een stand van zaken.' In: *Migrantenstudies* 8, 4, 4-20.
- Penninx, R. en L. van Velzen (1976) 'Evaluation of migrants' investment and their effects on development in Boğazhyan district.' In: N. Abadan-Unat e.a., *Migration and development*. Den Haag/Ankara: NUFFIC/IMWOO/Ankara University, 291-326.
- (1977) *Internationale arbeidsmigratie. Uitstoting uit 'thuislanden' en maatschappelijke integratie in 'gastlanden' van buitenlandse arbeiders*. Nijmegen: SUN.
- Peters, R. (1987a) 'Fikh (rechtswetenschap).' In: J. Waardenburg (red.), *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid*. Houten: Het Wereldvenster, 171-180.
- (1987b) 'Het recht - recente ontwikkelingen.' In: J. Waardenburg (red.), *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid*. Houten: Het Wereldvenster, 296-312.
- Pinker, R. (1973) *Sociologie en sociaal beleid*. Meppel: Boom.
- Piven, F. en R.A. Cloward (1972) *Regulating the poor: the functions of public welfare*. New York: Vintage.
- Praag, C. van (1989) 'Huishoudens en huishoudensvorming bij etnische minderheden in Nederland.' In: *Migrantenstudies* 5, 3, 25-35.
- Praag, C.S. van en B.W. Frijling (1987) 'De experimentele remigratieregeling: veelbelovend stiefkind van het minderhedenbeleid.' In: *Migrantenstudies* 3, 3, 28-38.
- Regt, A. de (1985) Onderhoudsplicht en verhaal van steun 1912-1965. In: *Sociologisch Tijdschrift* 12, 3, 405-445.
- (1988) 'Geld in intieme relaties; afhankelijkheden tussen studenten en hun ouders.' In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15, 3, 377-413.
- (1990) "'Het eeuwige kostgeldprobleem'." In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16, 4, 27-49.

- Rișvanoğlu, S., L. Brouwer en M. Priester (1986) *Verskillend als de vingers van een hand. Een onderzoek naar het integratieproces van Turkse gezinnen in Nederland*. Leiden: COMT.
- Roelandt, T., J. Roijen en J. Veenman (1991) *Minderheden in Nederland. Statistisch Vademecum 1991*. Den Haag: SdU/CBS.
- Rose, R. (1989) *Ordinary people in public policy*. Londen: Sage.
- Rosenfeld, H. (1976) 'Social and economic factors in explanation of the increased rate of patrilineal endogamy in the Arab village in Israel.' In: J.G. Peristiany (red.), *Mediterranean family structures*. Cambridge: Cambridge University Press, 115-136.
- Rutten, S. (1988) *Moslims in de Nederlandse rechtspraak. Een inventarisatie van gepubliceerde rechterlijke beslissingen in zaken waar islamitische rechtsnormen en waarden een rol spelen 1973-1986*. Kampen: J.H. Kok.
- Sahlins, M. (1974) 'On the sociology of primitive exchange.' In: M. Sahlins, *Stone age economics*. Londen: Tavistock, 185-276.
- Sakdur, H. (1976) 'Soziale Sicherheit, Sozialdienste und Sozialunterstützung für Betagte in der Türkei.' In: *Internationale Revue für soziale Sicherheit* 4, 388-392.
- Sayari, S. (1977) 'Political patronage in Turkey.' In: E. Gellner en J. Waterbury (red.), *Patrons and clients in mediterranean societies*. Londen: Duckworth, 103-113.
- Schelven, W. van (1987) 'Jonge Turken: de sexen vergeleken.' In: M. de Vries, *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 191-201.
- Schirmacher, G. (1983) *Sozialwesen und Sozialarbeit in der Türkei. Bedingungen, Konzepte, Organisationsformen und Praxis in ausgewählten Praxisfeldern*. Keulen: Pahl-Rugenstein.
- (1987) '"Sosyal yardım kurumları" in der Türkei.' In: R. Bauer en A.M. Tränhardt (red.), *Verbandliche Wohlfahrtspflege im internationalen Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 229-254.
- Schnabel, P. (1983) 'Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat.' In: Ph. A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat, de kansen en perspectieven voor morgen*. Amsterdam: Meulenhoff, 25-67.
- Schuyt, C.J.M. (1981) *Recht en samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- (1983) *Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- (1991) *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Schuyt, K., K. Groenendijk en B. Sloot (1976) *De weg naar het recht. Een rechtssociologisch onderzoek naar de samenhangen tussen maatschappelijke ongelijkheid en juridische hulpverlening*. Deventer: Kluwer.
- Schwitters, R. (1991) *De risico's van arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- SCP (1986) *Sociaal en cultureel rapport 1986*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- (1988) *Sociaal en cultureel rapport 1988*. Rijswijk: SCP.
- (1990) *Sociaal en cultureel rapport 1990*. Rijswijk: SCP.
- Shaw, A. (1988) *A Pakistani community in Britain*. Oxford: Basil Blackwell.

- Smit, W. en L. van Velzen (1982) 'Economische groei en economische crisis.' In: M. van Bruinessen e.a., *Turkije in crisis*. Bussum: Het Wereldvenster, 53-108.
- Sowell, T. (1981) *Ethnic America. A history*. New York: Basic Books.
- Starr, J. (1978) *Dispute and settlement in rural Turkey. An ethnography of law*. Leiden: E.J. Brill.
- (1984) 'The social and legal transformation of rural women in Aegean Turkey.' In: R. Hirschon (red.), *Women and property/Women as property*. Londen: Croom Helm, 92-116.
- (1985) 'Folk law in official courts in Turkey.' In: A. Allott en G.R. Woodman (red.), *People's law and state law: the Bellagio papers*. Dordrecht: Foris, 123-141.
- (1989) 'The role of Turkish secular law in changing the lives of rural muslim women, 1950-1970.' In: *Law and Society Review* 23, 3, 497-523.
- (1992) *Law as metaphor. From Islamic courts to the Palace of Justice*. Albany: State University of New York Press.
- Stiphout, H.A. van (1988) *Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij. Een verhandeling over de onverenigbaarheid van een prestatie maatschappij en een verzorgingsstaat*. Den Haag: DOP.
- Stirling, P. (1957) 'Land, marriage and the law in Turkish villages.' In: *International Social Science Bulletin* 9, 1, 21-33.
- (1965) *Turkish village*. New York: John Wiley and Sons.
- Stoep, J. van der (1992) 'Verhoudingsgewijs gering gebruik door allochtone inwoners van verplaatsingsvoorzieningen voor gehandicapten in Nederland.' In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 136, 22, 1062-1065.
- Stolk, B. van en C. Wouters (1982) 'De gemoedsrust van de verzorgingsstaat.' In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 37, 6, 599-612.
- (1983) *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Straube, H. (1987) *Türkisches Leben in der Bundesrepublik*. Frankfurt/New York: Campus.
- Strijbosch, F. en E. Vandermeulen (1987) 'Hulpverlening onder Molukkers in Nederland.' In: *Migrantenstudies* 3, 1, 2-19.
- Sunier, J.T. (1989) *Turkije*. Amsterdam/Den Haag: KIT/NOVIB/SdU.
- Suzuki, P. (1964) 'Encounters with Istanbul: urban peasants and village peasants.' In: *International Journal of Comparative Sociology* 5, 2, 208-216.
- Swaan, A. de (1989) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tas, R. (1989) 'Sterke stijging buitenlandse huwelijken van Turken en Marokkanen.' In: *CBS Maandstatistiek van de Bevolking* 37, 8, 8-9.
- (1993) '1992 topjaar naturalisaties.' In: *CBS Maandstatistiek van de Bevolking* 41, 3, 6-7.
- Taş, C. (1990) 'Inkoop Turks pensioen.' In: *Remigratie Bulletin* 3, 4/5, 6-13.
- Terpstra, J. (1985) *Aan de poort van de sociale werkvoorziening. Een studie over besluitvorming en marginalisering als twee kanten van de toetreding*. Nijmegen: ITS.
- Thomas, W.I. en F. Znaniecki (1974) *The Polish peasant in Europe and America*. New York: Octagon (oorspr. 1918).

- Tillaart, H. van den en T. Reubsaet (1988) *Etnische ondernemers in Nederland*. Nijmegen: ITS.
- Timur, H. (1957) 'Civil marriage in Turkey: difficulties, causes and remedies.' In: *International Social Science Bulletin* 9, 1, 34-37.
- Timur, S. (1978) 'Determinants of family structure in Turkey.' In: J. Allman (red.), *Women's status and fertility in the muslim world*. New York: Praeger, 227-242.
- Trimberger, E.K. (1978) *Revolution from above. Military bureaucrats and development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*. New Brunswick: Transaction Books.
- Uygur, E. (1991) *Policy, productivity, growth and employment in Turkey, 1960-1989, and prospects for the 1990's*. Genève: ILO (MIES 90/4).
- Valkenburg, F. en A. ter Huurne (1983) *Werkloosheid in oude stadswijken: een studie naar de arbeidsmarktpositie en het arbeidsmarktgedrag van werklozen*. Tilburg: IVA.
- Vasileva, D. (1992) 'Bulgarian Turkish emigration and return.' In: *International Migration Review* 26, 2, 342-352.
- Veen, R. van der (1990) *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering en effecten van het stelsel van sociale zekerheid*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Vegt, W. (1976) *Gast? Onderzoek naar huisvesting, onderwijs en gezondheidszorg van de buitenlandse werknemer*. Nijmegen: Raad voor Maatschappelijke Opbouw.
- Veldkamp, G. (1978) *Inleiding tot de sociale zekerheid. Deel 1. Karakter en geschiedenis*. Deventer: Kluwer.
- Velidedeoğlu, H.V. (1957) 'The reception of the Swiss civil code in Turkey.' In: *International Social Science Bulletin* 9, 1, 60-65.
- Vermeulen, H., M. van Attekum, F. Lindo en T. Pennings (1985) *De Grieken*. Muiderberg: Coutinho.
- Visschedijk, F. (1967) *Een sociale verkenning van het Willemskwartier*. Nijmegen: Raad voor Maatschappelijke Opbouw.
- Vries, M. de (1987) *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.
- Wentholt, R. e.a. (1967) 'Maatschappelijke achtergronden en factoren.' In: R. Wentholt (red.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland*. Leiden: Spruyt, Van Mantgem en De Does, 83-115.
- Werbner, P. (1990) *The migration process: capital gifts and offerings among British Pakistanis*. Oxford: Berg.
- WRR (1985) *Waarborgen voor sociale zekerheid: een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Werth, M. e.a. (1983) *Rückkehr- und Verbleibsabsichten türkischer Arbeitnehmer*. Saarbrücken/Fort Lauderdale: Breitenbach.
- Wilensky, H.L. (1975) *The welfare state and equality; structural and ideological roots of public expenditure*. Berkeley: University of California Press.
- Willems, W. en A. Cottaar (1989) *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* Baarn/Den Haag: AMBO/NOVIB.
- Yemni, S. (1987) *De ijzeren snavel*. Amsterdam: De Balie.

-
- Yenisey, L. (1976) 'The social effects of migrant labour on the district left behind: observations in two villages of Boğazhyan.' In: N. Abadan-Unat e.a., *Migration and development*. Den Haag/Ankara: NUFFIC/IMWOO/Ankara University, 327-370.
- Zijderveld, A.C. (1983) *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*. Den Haag: Vuga.

Lijst van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
AB	Nederlandse Jurisprudentie Administratief-rechtelijke Beslissingen
ABW	Algemene Bijstandswet
ARRvS	Afdeling Rechtspraak Raad van State
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
Bağ-Kur	Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigorta Kurumu (Rijksdienst Sociale Verzekering voor Middenstand, Ambacht en Overige Zelfstandig Werkenden)
BAM	Bureau Arbeidsinpassing Minderheden
BLN	Bijstandsbesluit Landelijke Normering
GAK	Gemeenschappelijk Administratiekantoor
GV	Gids Vreemdelingenzaken
HTİB	Hollanda'da Türkiyeli İşçiler Birliği (Vereniging van arbeiders uit Turkije in Nederland)
HTKB	Hollanda'da Türkiyeli Kadınlar Birliği (Vereniging van vrouwen uit Turkije in Nederland)
IAO	Internationale Arbeidsorganisatie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Zelfstandigen
JABW	Jurisprudentie Algemene Bijstandswet en Rijksgroepsregelingen
MVV	Machtiging tot voorlopig verblijf
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu (Rijksdienst Sociale Verzekeringen)
Stb.	Staatsblad
SVR	Sociale Verzekeringsraad
SZW	Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TC	Türkiye Cumhuriyeti (Republiek Turkije)
TİD	Türk İşçileri Derneği (Vereniging van Turkse arbeiders)
TK	Verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer
TKD	Türk Kadınları Derneği (Vereniging van Turkse vrouwen)
TL	Turkse lira
VC	Vreemdelingencirculaire
VW	Vreemdelingenwet
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WABW	Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers
WW	Werkloosheidswet
WSF	Wet op de Studiefinanciering
WWV	Wet Werkloosheidsvoorziening
ZW	Ziektewet

Lijst van Turkse termen

âdet	gewoonte, gebruik
ağa	landheer, grootgrondbezitter, (aanspreektitel) meneer
aile	gezin
alman	Duits, Duitser
alamancı, alamancı	(gezegd in Turkije) Turkse gastarbeider in Europa
aylık	maandinkomen, maandloon
başlık	bruidsprijs
börek	hartig gebak
çeyiz	uitzet
Diyanet İşleri Başkanlığı	Presidium voor Godsdienstzaken (Turkije kent een scheiding van godsdienst en staat, echter op zo'n manier dat de godsdienst in sterke mate door de staat wordt gecontroleerd; daartoe is dit Presidium in het leven geroepen)
ev	huis
evlilik	huwelijk, huwelijksleven
fitre	aalmoes (aan het eind van de vastenmaand gegeven)
gecekondu	krot, krottenwijk (letterlijk: in de nacht gebouwd)
gelin	bruid, schoondochter (letterlijk: degene die komt)
güvey	bruidegom, schoonzoon
hediye	geschenk
hemşeri	landgenoot, streekgenoot, stadgenoot
hoca	voorganger in moskee
iskat	aalmoezen die uit naam van de gestorvenen worden gegeven, als compensatie voor de religieuze plichten (bidden, vasten) die zij niet zijn nagekomen
iç güvey	inwonende schoonzoon
imam	voorganger in moskee
kaçırma	ontvoering, schaking onder dwang
kaçışma	schaking
kaymakam	districtscommissaris
kefen	lijkwade waarin moslims begraven worden
lira	pond (munteenheid in Turkije)
Mecelle	codificatie van het civielrechtelijk deel van de Sharia (in 1876 tot stand gekomen, in 1926 in Turkije vervangen door het Zwitsers Burgerlijk Wetboek)
mehr	bedrag dat in het huwelijkscontract voor de bruid wordt vastgelegd
müftü	functionaris van het Presidium voor Godsdienstzaken (in de oorspronkelijke betekenis is een moefti bevoegd om principiële uitspraken te doen in kwesties van islamitisch recht)

nafaka	alimentatie, levensonderhoud
ortak	medeëigenaar, medefirmant, partner
örf ve âdet hukuku	gewoonterecht (<i>örf</i> en <i>âdet</i> betekenen ongeveer hetzelfde, namelijk 'zede' of 'gewoonte'; <i>hukuk</i> betekent 'recht')
sadaka	aalmoes, liefdadigheid
sevap	een goede daad (die recht geeft op een beloning in het hiernamaals)
şeriat	Sharia, islamitische wet
süleymancılar	aanhangers van de geestelijk leider Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959)
süt parası	bedrag of hoeveelheid goud die een moeder bij het huwelijk van haar dochter van de bruidegom en zijn familie ontvangt (letterlijk: melkgeld)
tapu	akte van eigendom
turist	toerist, illegaal
vali	gouverneur van een provincie
zekât	aalmoes, aalmoesbelasting

Register

aalmoezen 27, 38-39, 69, 92, 124, 154-155, 208

ABW 12, 134-137, 142-145, 170-172, 175-176, 184-191
    invoering – 4-5, 207
    bijstandsnormen 107, 115, 143, 188-190, 203, 207, 213, 215-216
    bijzondere bijstand 176-177, 214-215
    gezinssleden in het buitenland 151, 170, 189, 216
    terugvallen op de bijstand 78, 151
    woningdelerskortingen 107, 143, 188-190, 203

alimentatie 32, 36, 129, 208

almançılar 76, 93, 103

AOW 4, 207

arbeidsbureau 185

arbeidsmigratie 61-62, 80-81, 105, 195-197, 210

    spontane – 41, 82, 105

    werving 41, 43-45, 51, 82, 98, 173, 208

arbeidsongeschiktheid 64-65, 73, 171, 175, 192

Armenwet 4

ASW 43-45

AWW 124, 134-137, 184, 207

Bağ-Kur 18, 22-23, 24-26

baksteenindustrie 47-49, 53

BAM 51

basisinkomen 13, 184, 207

begravenissen 124, 154-155

bejaarden 27, 34-35, 109-110

belastingen 74, 187

    kwytschelding gemeentelijke – 190-191

    aftrek onderhoudsbijdragen 90

bestaanskosten 68-70

bezittingen in Turkije 72-74, 89, 90-92, 123-124, 210-211

bijstandsuitkeringen *zie* ABW

Bottendaal 51-52, 54-58

bruidsprijs 29, 33, 35-36, 111, 113, 118, 138, 158, 212

bruiloften 113, 149-150, 161 163

Bureau voor Rechtshulp 58, 178, 215

burgerlijk huwelijk 30-31, 118-120, 213

Burgerlijk Wetboek 2, 5, 9

    Turks – 19, 28, 30-32, 129

    Zwitser – 19-20

consulaat 115, 117, 119, 213

deelname in bedrijven 97

deviezenrekening 74, 172, 214

discriminatie 56, 66, 180

Diyanet İşleri Başkanlığı 59

Duitsland, Turken in – 75, 213

echtscheiding 28-30, 32, 35-36, 112, 114, 132-137, 172, 208, 213

erfrecht 28-31, 34, 91-92, 129, 141-143, 208

Europees Sociaal Handvest 18, 208

extra uitgavenposten migranten 68-70, 189

familiehuishouden 63, 78-79, 134, 188-190, 196, 200, 208

    patrilineair uitgebreid – 32-35, 78-79, 105-110, 120

familierecht 28-32, 208

geboortedatum, wijziging – 191

gemeenschap van goederen 28, 32, 129

generaties 17

    eerste generatie 17, 77-79, 86-87, 103, 127, 191, 199

    tussengeneratie 17, 77-79, 87, 101-104, 108, 191, 199

    tweede generatie 7, 17, 59, 89, 108-109, 115, 117, 120, 193, 200

    verschillen tussen – 77-79, 86-87, 103-104, 191, 199

gewoonterecht 29-32, 129, 202

gezinshereniging 42-43, 52-53, 59, 61-62, 81-82, 86-87, 98, 114-115, 119, 197, 212-213

gezinsvorming 43, 53, 105, 114-115

gokken 77, 122, 135, 159-160, 165

Grijze Wolven 57, 59

HTIB 57

HTKB 57

huishouden 37, 63, 81, 196-197

huishoudenscyclus 33, 105-110, 208

huishoudensvormen 7, 32-35, 63, 105-110

huishoudensvorming 33, 107-108

huisvesting 51-53, 106-107, 114, 180

hoca 28, 59, 100, 155, 210

hoca-huwelijk 28, 31, 110, 118-120, 212

huursubsidie 69, 176, 187

- huwelijksgeschenken 29, 35-36, 129-131, 149, 158, 161-163
 huwelijksgoederenregime 30, 32, 36, 129
 huwelijkssleeftijd 28, 30-31, 114-125, 120, 141, 213
 huwelijksrecht 28-32
 huwelijksluiting 28, 30-31, 110-120, 161-163, 213
     financiering – 112-113, 139-140, 163
     statusconsumptie rond – 113, 161-163
 huwelijksvestiging 29, 36, 99, 133
- IAO 3, 207
 illegalen 41, 48-49, 84, 101-102, 118, 151, 155-158, 171, 174-175, 199, 214
 imam 28, 59, 100, 155, 210
 IMF 20, 22-23
 inkomenstoets 188
 inkomsten 70-71
     beheer – 122, 127-128, 138-140, 197, 201, 214
     individualisering – 121, 128-129, 140-141, 201
 inkoop in Turks pensioenfonds 75-76, 211
 interetnische verhoudingen 56-57, 189-190, 210
 investeringen 62-63, 72-74, 80, 86, 103, 139, 196-198
 inwoning 5-6, 33, 63, 107-109, 131, 149, 155-158, 188-190, 207-208, 212
 islamitisch recht 19, 28-30, 38-39, 92, 111, 153-155, 160-161, 202, 214
 Islamitische Stichting Nederland 59
- jongeren 17, 59, 89, 108, 112-120, 138-143, 186-187, 193, 199-201, 203-204
- kettingmigratie 41, 59, 97-102, 147, 196
 kinderbijslag 60, 87, 89, 173-174, 176, 181, 211, 215
 kostwinnerschap 4, 30
     opvattingen over – 125-127, 136, 213
- lening 37, 68, 95-97, 123-124, 148, 153-154, 158-161, 177, 201-203, 214-215
 levensstandaard 62, 67-70, 103, 197
- maatschappelijk werk 58, 122, 178
 migratie 41, 59, 61-62, 80-82, 97-102, 105, 147, 195-198, 210
 militaire dienstplicht 158, 216
     afkoop – 65, 69, 139, 143, 210
 minderhedenbeleid 175, 199
 minimumloon 18, 26, 105, 186
 moskee 57, 59, 93, 147, 154-155
- naturalisatie 214
- onderhoudsbijdrage 69-70, 82, 85-92, 189
 onderhoudsplicht 5, 30
 onderlinge verzekering 3-4, 146, 166
 Ongevallenwet 4
 ouderen 27, 34-35, 109-110
 overerving *zie* vererving
 overmakingen naar Turkije 23, 68-70, 86-90, 92-93, 189, 211
     spanningen a g v – 85, 88, 133
- partnerkeuze 29, 37, 98-100, 110-112, 114-119, 120, 149-150
 patroon-client-relaties 39-40, 102, 208
 polygamie 29-30
- rechtsbijstand 178, 215
 reciprociteit 38, 102-103, 144, 153-154, 163, 167, 204
 regularisatieregeling 31, 41, 49, 150, 208
 religieus huwelijk 28, 31, 110, 118-120, 212
 remigranten 16, 61, 75-77, 211
 remigratie 43, 61-62, 64, 74-77, 196-198, 211
 remigratieregeling 75, 170, 210
     Duitse – 75, 210
 renteverbod 37, 160-161
- schakingen 118
 schijnhuwelijk 119, 157, 214
 schulden 72-73, 94, 122, 158-161, 171-172, 177, 215
 Sharia 19, 28-30, 208
 Sociaal Raadsheden 178
 sociale netwerken 59-60, 147-153, 163, 166-167, 201
 spaargedrag 62, 74, 139-141, 188, 196-197, 201
 spaardoelen 62, 74, 139, 196
 spaargeld, beheer – 123, 127-129, 138-141
 SSK 22-26, 75-76, 208, 211
 statusconsumptie 68, 78, 94, 113, 161-163
 stigmatisering 12, 168, 192
suleymancilar 59, 210
sut parası 113
 SVR 211
- taalprobleem 164, 181
TC Emeklı Sandığı 19, 24-26
 terugkeer 42, 61-62, 64, 74-77, 196-198, 211
 terugkeerplannen 62, 72, 75, 80, 103, 109, 111, 120, 139, 144, 166, 199, 201, 205, 210
 terugkeerverzekering 81, 103, 205

- TID 57
TKB 57
toelatingsbeleid 77, 89, 98, 101, 197
toeristen *zie* illegalen
Turkije
    binnenlandse migratie 6, 20, 21, 38, 147, 210
    erfrecht 28-31, 208
    familierecht 28-32, 208
    gecekondü-wijken 20, 25, 34, 37-38, 40, 147, 210
    gewoonterecht 29-32
    grondwet 20-21, 24
    huishoudensvormen 7, 32-35
    internationale migratie 7, 22
    islamitisch recht 19, 28-30, 38-39, 208
    medische voorzieningen 26-28, 76, 92, 208
    overheidsinstanties 40, 179
    patronage 39-40, 208
    positie van vrouwen 31-32, 35-36, 208
    pensioenen 26, 75-76
    receptie Zwitsers BW 30-32, 208
    sociale verzekeringen 6, 18-19, 22-26, 35
    sociale voorzieningen 26-28
uithuwelijking 29, 98-100, 110-112, 114-117, 120, 149-150
uitkeringen *zie ook* ABW, AWW, WAO, WSF
    beroep op – 70, 134-137, 170-173, 175-176
    exporteren van – 76, 134
verblijfsrecht 81, 102-103, 169, 174, 191-192, 211, *zie ook* vreemdelingenrecht
    – en voorzieningengebruik 173-175, 196
vererving 28-31, 33, 35, 91-92, 141-143
afstand doen van erfdeel 91-92
    uitsluiting dochters 29, 91
vergelijking met Nederlanders 68-69, 112-113, 183, 188-190
vergelijking met Turkije 69-70, 179, 184
vermogenstoets 74, 188
verwanten
    aansprakelijkheid – 159-160
    huwelijken tussen – 29, 37, 100, 110-112, 114, 116-117, 163, 212
        in Turkije 80-104, 114, 116-117, 196-197, 201, 205
    matrilineaire – 37
    onderhoudsplicht – 37
    patrilineaire – 28-29, 37
vreemdelingendienst 41-42, 48-49, 52-53, 106
vreemdelingenhaat 56, 66, 180
vreemdelingenrecht 98, 101, 106-107, 114, 119, 132-133, 137, 180, 191-192, 195, 213, 215
    f1445-maatregel 43, 208
    garantstelling 101, 212
    gezinshereniging 42, 98, 114-115, 119, 212-213
    MVV 41
    visumplicht 43, 208
    omgekeerde gezinshereniging 132-133
    passende huisvesting 106-107, 114, 180, 212
    regularisatie 41-42, 49, 150
    verblijfsrecht na scheiding 133, 137, 213
    verblijfstitels 43, 173-175, 196, 208, 212-213
    verruimde gezinshereniging 212
    vestigingsvergunning 43, 115, 208, 212
    voldoende bestaansmiddelen 115, 212
vreemdelingenstatus 169, 180, 191-192, 202
vrouwen 31-32, 87-88, 125-137
    alleenstaande 132, 134-137, 199
    buitenshuis werken 49-50, 125-127, 208-209, 211
    eigen bezit 129-132
    eigen inkomsten 32, 125-132, 134-137, 203
    gescheiden 32, 35-36, 132, 134-137
WABW 180
WAO 64, 171, 175, 211, 215
weduwen/weduwenaars 30-31, 35-36, 38, 108, 134-137
weglopen dochters/vrouwen 30, 117, 123, 136, 138
Wereldbank 22
werkloosheid 48-51, 57, 78, 170, 184-188, 192-193, 198-200, 209
werving 41, 44-46, 51, 61, 82, 98, 173, 208
wervingsstop 48, 98
Willemskwartier 54-58
WSF 182
zelfstandig ondernemerschap 57, 79, 80, 83-84, 152, 158, 161, 172, 187, 198-200, 214-215
zwart geld 159, 161
zwart werk 123, 159, 165, 172, 187-188, 215

Summary

Turkish migrants and social security: from mutual care to state provisions?

This study deals with the ways in which Turkish migrants in the Netherlands provide for social security. Prevailing notions of social security are limited to provisions made by states. This study also takes account of mutual provisions made, for instance, by household or family members. Besides, this book deals with acquisition of property as a way to provide for one's future economic security. Before their migration, Turkish migrants depended on their property and their patrilineal extended family for support. In the Netherlands, they find themselves in a welfare state with an elaborate system of state provisions assuring every citizen minimum standards of income, housing, health, etc. The central question in this study is how Turkish migrants' inclusion in the Dutch state social security system affects their propensity to make individual and mutual provisions.

This book is based on fieldwork among Turkish migrants in Nijmegen, a medium-sized town with approximately three thousand Turkish inhabitants, in 1988 and 1989. The research group consisted of 28 Turkish households, with 80 adult members. Over half of those households were headed by 'first generation' migrants, whereas the remaining households were established by sons or daughters who had been admitted to the Netherlands for family reunification. Most of these 'second generation' household heads, however, had lived in Turkey until the age of ten or later. During two years, I maintained intensive contacts with the members of those households. I also visited the relatives of some of them in Turkey. Besides, I collected information from key informants in Turkey as well as in the Netherlands.

It is often assumed that mutual provisions in welfare states are hardly of importance anymore. In this study a different starting point was chosen. I assumed that Turkish migrants, having grown up in a society where the family is the primary source of social security, have not withdrawn themselves from mutual provisions at once, the more so as most migrants intended to return to Turkey. This assumption was confirmed by the research findings, but I also found tendencies towards substituting mutual provisions by state provisions.

As to Turkish migrants' use of the Dutch state system of social security, in most of the households studied all household members made a full use of their rights to benefits. However, this did not imply that they withdrew themselves from mutual provisions. Particularly the members of the nuclear and patrilineal extended family have remained under an obligation to share their resources with each other. For instance, by far most Turkish youth stay with their parents until their marriage. Many sons even stay some years after their marriage. Patrilineal extended family households are still quite common. Many youngsters living at home hand over the greater part of their income to their parents. At the outset most migrant families saved up for the return migration to Turkey. At present the joint savings are spent largely on the marriages of the children. Therefore most Turkish youngsters consider it for their own good that their parents administer their income.

Likewise, many Turkish households continue to remit considerable amounts of money to their relatives in Turkey. Particularly the first generation feels morally bound to do so. However, many second generation households also support relatives in Turkey. The marriage partners of this generation often come from the kin group in Turkey. They are under an obligation to support their relatives at home. By the increase of residence duration in the Netherlands and the fading of plans to return, relations with fellow-countrymen in Western Europe have gained in importance. The social networks which Turkish migrants have formed here, are characterized by a thriving exchange of gifts and services. Private loans, for instance, are of frequent occurrence. These loans are mostly contracted for aims for which banks or welfare departments in the Netherlands are not eager to furnish loans or benefits, e.g. the purchase of real estate in Turkey, emergency aid for relatives in Turkey, a marriage or a funeral in the kin group, the coming over of family members from Turkey. Many new businesses of migrants in the Netherlands are also partly financed by private loans.

Thus, the migration to a welfare state has not brought on a quick erosion of mutual provisions. One could even argue that the higher incomes and income security enable migrants to spend larger amounts of money on obligations towards family members, relatives and acquaintances. However, Turkish migrants themselves often have a less favourable opinion on the possibilities the Dutch state system offers to make mutual provisions. They think the Dutch rules are attuned to the Dutch *âdet*, not to the Turkish *âdet*. The Dutch *âdet*, in their eyes, is characterized by a lack of thrift and weak family ties. Therefore, the Dutch state system would put negative sanctions on pooling resources within the family. Especially migrants of the first generation are worried that family ties will eventually weaken.

Turkish migrants' inclusion in the Dutch state system has indeed entailed changes in relations between spouses and between parents and children. Women have got a stronger bargaining position with respect to their husbands. Children, in particular sons, have got a stronger bargaining position with respect to their parents. In the Netherlands sons have become much less dependent on their parents for an economic base, whereas parents keep hoping that their sons will care for them in their old age. Parents from the first generation therefore attach great value to having their sons live with them. This implies that sons are in a position to demand at least part of their income for themselves. Likewise, women with own income often try to build some own capital. Sons and daughters who contribute to the household income, expect to receive a proportionate amount of money at their marriage. Thus, there is a tendency towards less pooling of resources and a more balanced reciprocity between family members.

However, it is hardly possible to determine to what extent those changes can be attributed to the inclusion in the Dutch social security system. The migration to the Netherlands has entailed dramatic changes in the way of living of Turkish migrants. In Turkey a majority earned at least part of their livelihood from a family farm. In the Netherlands they have become 'proletarianized'. Only a small minority of Turkish migrants are working in family firms again. Women and youth have got more opportunities to earn their own income. Several other factors influence the relations between spouses and between parents and children, e.g. the often long-lasting separation of the family, the isolation of the nuclear family from the ex-

tended family in Turkey, the exposure of the second generation to the Dutch *âdet*. Relations between family members are sometimes influenced by aliens law, too. To give an example, men who have been admitted to the Netherlands for family reunification, are only entitled to an independent residence permit after three years of married life. This provision gives their wives a strong bargaining position, for the men run the risk of expulsion in the case of divorce.

Relations outside the family, with more distant relatives and acquaintances, have always been characterized by a more balanced reciprocity than relations within the family. In these relations, each gift or service puts the recipient under an obligation to return a similar gift or favour. In these relations the following tendencies can be discerned. Obligations towards relatives in Turkey are considered more and more as a burden. Women of the second generation sometimes openly resent their husband's supporting his relatives in Turkey. Many migrants have a feeling that they are 'overcharged'. Some of them respond by reducing their contacts with their relatives at home. For most migrants, the necessity for maintaining their membership of the kin-group in Turkey as a kind of 'remigration insurance' has diminished with time. Again, the migrants' inclusion in the Dutch social security system is only one of the factors involved. Other factors are the fading of plans to return and the declining income position of many migrant families. The declining income position also posits threats to provisions in relations with relatives and acquaintances in Western Europe. Many migrant families nowadays have to manage on a minimum income. Hence their possibilities to render financial support are very limited. Moreover, families with a minimum income can count only to a limited extent upon financial support from relatives and acquaintances. Solvency indeed plays a role in furnishing private loans.

Apart from the declining income position there also seems to be a tendency towards substituting mutual provisions by state or market provisions. Private loans are often resorted to only in the second instance, after a futile first appeal to Dutch state or market institutions. Mutual provisions, unlike state provisions, are based on rather vague and general rights and duties. On the other hand, the givers and recipients know each other personally. Therefore an appeal to mutual provisions nearly inevitably results in a judgment as to moral norms. A person who is asked for financial support will wonder if the person calling upon his help is really in need of support and if he is not to blame himself for his needy situation. Moreover, the recipient is morally indebted to the giver. Therefore, mutual aid sometimes rather has the character of a favour than of a right. This seems to be increasingly experienced as a disadvantage by migrants in need of support. The advantage of the larger flexibility of mutual provisions does not always outweigh that. If one has the choice, one often appeals to state or market provisions first. Thus, mutual provisions are increasingly resorted to in a subsidiary manner.

To sum up, Turkish migrants' inclusion in the Dutch state system has not at once resulted in their becoming less willing to contribute to mutual provisions. In the long run, however, a decrease of mutual provisions is to be expected. It is felt as the main advantage of the state system of social security, that an appeal to this system is not necessarily morally aggravating.

Türk göçmenler ve sosyal güvenlik: müşterek güvenceden devlet güvencesine?

Bu kitapta, Hollanda'da yaşayan Türklerin sosyal güvenlik durumu ele alınmaktadır. Sosyal güvenlik kavramı geniş anlamda kullanılıyor. Sadece hükümetçe alınan önlemler değil, ayrıca göçmenlerin kendi aralarında yaptıkları çabalar (müşterek güvenceler) inceleniyor. Bunun yanı sıra göçmenlerin ne dereceye kadar para biriktirip ya da yatırım yaparak güç zamanlara hazırlık yaptıkları araştırılıyor. Hollanda'da yaşayan Türklerin büyük kısmı göç etmeden evvel, maddi bakımdan emniyette olmak için kendi aile ile para ve mal varlığına bağlı idi. Hollanda'daki şartlar tamamen farklıdır. Burada devlet tarafından düzenlenen sosyal güvenlik sistemi çok daha kapsamlıdır. Bu kitaptaki genel soru ise, Türk göçmenlerin ne gibi durumlarda Hollanda devlet sisteminde yardım aramaları ve ne gibi durumlarda kendi ya da müşterek güvencelerinden yararlanmalarındır.

Bu soruyu cevaplandırmak amacıyla, 1988 ve 1989 yıllarında Nijmegen'de yaşayan Türkler arasında bir araştırma yaptım. Araştırma grubu 28 aileden (toplam 80 yetişkin kişiden) oluşuyordu. Bu ailelerin yarısından fazlası 'birinci nesil' diye söylenilen 1974 yılından önce Hollanda'ya gelmiş olan göçmenlerin kurduğu ailelerdi. Geri kalan aileler ise, aile birleşimi nedeniyle on yaşımdan sonra Hollanda'ya gelmiş olan göçmenlerin çocukların kurdukları ailelerdi. Bu kitapta bunlara 'ara nesil' (*tussengeneratie*, yani ilk gelen birinci nesil ile burada doğup büyüyen ikinci nesil arasında kalan nesil) denilmektedir. Söz konusu 28 aile ile iki yıl boyunca yakın ilişkide oldum. Ayrıca Türkiye'ye gidip bazı ailelerin Türkiye'deki akrabalarıyla görüştim. Bundan başka Türkiye'de ve Hollanda'da avukatlar ve sosyal güvenlik görevlileriyle görüştim.

Sosyal devlet toplumlarında herkesin devlet yardımlarına hakkı olduğu için müşterek sosyal güvenliğin artık önem taşımaması yaygın bir inanıştır. Halbuki bu araştırmada başka bir varsayımdan hareket ettim. Özellikle birinci neslin kendi ve müşterek çabalarına hâlâ çok önem verdiğine inanıyordum. Bu nesil Türkiye'de doğup büyümüştü. Büyüdükleri toplumda birinin yardıma ihtiyacı olduğu anda yalnızca kendi aile ve akrabalarına dayanabiliyorlardı. Üstelik birinci nesil başlangıçta bu geldikleri topluma geri döneceğini zannediyordu. Bundan dolayı ben Türk göçmenlerin Hollanda devlet sistemine tamamen güvendiklerini zannetmiyordum. Bu zannettiklerim araştırmada doğrulandı. Bununla beraber araştırma verileri müşterek sosyal güvenliğin öneminin azalmasına yönelik bir değişme göstermektedir.

Çoğu Türk aileleri sahip oldukları tüm ödenek haklarından yararlanmaya uğraşmaktadırlar. Aynı zamanda her ailede para biriktirme ve mülk edinmeye büyük önem veriliyor. Ayrıca aile bireyleri arasında kuvvetli bir dayanışma mecburiyeti var. Genellikle aile fertleri bu mecburi dayanışmayı kişisel olarak da kendi çıkarlarına uygun görmektedirler. Örneğin hemen hemen bütün gençler kendi maaş veya ödeneğe sahip olduğu halde evlenene kadar ana babasının evinde oturmaktadırlar. Çoğu erkek evlatlar evlendikten sonra daha birkaç yıl anne ve babasının yanında kalmaktadırlar. Ana babasında oturan gençler genel olarak kazançlarının büyük

kısmını ana babasına teslim etmektedirler. Geçmişte ailece temelli dönüş yapabilmek için para biriktiriliyordu. Şimdilerde ise bilhassa çocukların evlenmeleri için para biriktiriliyor.

Pek çok aile Türkiye’de kalan akrabalarına zaman zaman maddi yardım gönderiyorlar. Bunun için özellikle birinci nesil kendisini sorumlu hissetmektedir. Bunun yanında ara nesil dediğimiz aileler de Türkiye’deki akrabalarına yardım etmektedirler. Bu neslin bir kısmının eşleri anavatanda kalan akrabalarındandır. Zamanla Hollanda’daki akraba ve tanıdıklarıyla olan ilişkileri önem kazanmıştır. Bu ilişkilerde özellikle elden borç alıp vermeleri sık sık olur. Bu borçlar genellikle bankaların ve Belediye Sosyal Yardım Dairelerin kolaylıkla borç vermedikleri durumlarda kullanılmaktadır. Örneğin Türkiye’de gayri menkul almak gibi, aile içinde evlenme veya cenaze giderleri için veya Türkiye’den aile bireylerini getirmek gayeleri gibi. Ayrıca Hollanda’da kendilerine ait iş yerleri açmak için de elden borç alınmaktadır.

Sonuç olarak sosyal devlete yerleştikleri halde Türk aileleri hâlâ müşterek sosyal güvenlikten yararlanmaktadırlar. Hatta diyebiliriz ki Hollanda’daki ödenek sisteminin sayesinde pek çok aile para biriktirme ve maddi yardım yapmaya daha uygun duruma gelmiştir. Buna rağmen çoğu Türkler, bu ödenek sisteminin aile içindeki dayanışmayı olumsuz bir şekilde etkilediğini zannetmektedirler. Onlarca bu sistemin kuralları Türk âdet ve geleneklerine göre değil Hollanda âdet ve geleneklerine göre belirlenmiştir. Onların gözünde, Hollandalılar için aile bağlarının sağlam olup olmaması önemli değildir.

Aile içi ilişkileri hakikaten değişmektedirler. Bilhassa genç erkekler ana babasına karşı daha kuvvetli durumdadırlar. Birinci nesil, yaşlılıkta oğullarının onlara destek olacaklarını hâlâ ümit etmektedir. Ayrıca oğullarının yanlarında oturmaları birinci nesil için prestij meselesidir. Öte yandan gençler geçimini sağlayabilmek için Hollanda’da anne ve babasına bağlı değildirler. Aile dışında bir işe girip kendi maaşını kazanabilirler. İşsiz kaldığı zaman ödenek hakları vardır. Kadınlar ise, onlar da kocasına karşı biraz daha kuvvetli durumdadırlar. Eşlerinden ayrıldıkları anda bir ödenek alma hakkına sahiptirler. Genç erkekler ve az da olsa kızlar Hollanda’daki durumundan yararlanıp kazançlarının gittikçe daha büyük kısmını kendisinin olmasını istiyorlar. Bunun yanı sıra aile bütçesine katkıda bulunan gençler evlenirken ana babasından aşağı yukarı katkıda bulundukları kazançlarına kadar bir meblağ geri bekliyorlar. Kendi gelirleri olan kadınlar da kendisine ait mal mülk edinmeye uğraşıyorlar.

Fakat yalnız Hollanda sosyal güvenlik sistemi değil başka faktörler de aile içi ilişkileri etkilemektedirler. Örneğin aile birleşiminden önceki uzun süreli ayrılıklar, ailenin Türkiye’deki akrabalarından uzaklaşması, geri dönüş planlarının gerçekleşmemesi, ikinci neslin Hollanda âdet ve geleneklerine açık olmasıdır. Bunların yanında yabancılar hukuku da bazen karı – koca ilişkisini etkilemektedir. Aile birleşimi nedeniyle karısının yanına gelen erkek evliliklerinin ilk yıllarında, Hollanda’da kalma hakkı için karısına bağlıdır, çünkü ilk yıllarda boşanma halinde sınır dışı edilme tehlikesiyle karşılaşabilir.

Aile dışında, yani akraba ve tanıdıklar arasındaki yardımlaşmada, kimin ne kadar getirip, kimin ne kadar götürdüğüne ve bunda bir denge olmasına aile içinde olduğundan fazla dikkat edilmektedir. Türkiye’deki akrabalara yapılan yardımlar gittikçe daha fazla aile tarafından bir yük olarak görünüyor ve aile içinde gerginlik-

lere neden olabiliyor. Ara nesildeki kadınlar bazen, kocalarının Türkiye'deki akrabalarına yardım göndermelerine karşı koymaktadırlar. Bazı aileler fazla masraf olmasın diye anavatandaki akrabalarıyla olan ilişkilerini mümkün olduğu kadar kısıtlıyorlar. Göçün başladığı ilk yıllarda Türkiye'deki akrabalarıyla olan ilişkiler göçmenler için büyük önem taşıyordu. Bir tür 'geri dönüş sigortası' oluyordu. Zamanla, temelli dönüş planlarından vazgeçilince bu önem azalmıştır. Ayrıca göçmen ailelerin gelir durumu kötüleşmiştir. Gittikçe daha fazla aile asgari ücretle geçinmek durumunda kalmaktadır. Bundan dolayı maddi yardım etme imkânları kısıtlanmıştır. Bu bulgu buradaki akraba ve tanıdıklara verilecek yardımda da geçerlidir. Hollanda'da yaşayan Türkler zaten gitgide daha az birbirlerinden yardım aramaktadırlar. Maddi yardıma ihtiyacı olanlar çoğu zaman ilk planda banka veya Sosyal Yardım Dairesine başvurur. Ancak bu kurumlardan borç ya da yardım alamayınca ikinci planda akraba ve tanıdıklarından yardım ister. Müşterek sosyal güvenlik her zaman bir dereceye kadar sosyal kontrole sebebiyet verir. Yardım eden ister istemez, yardımın gerçekten gerekli olup olmadığına, yardım edilenin kendi hatası yüzünden bu duruma düşüp düşmediğine merak eder. Bunun yanı sıra yardım edilen yardım edene şükran borçludur. Bu da yardım edilen tarafından gittikçe daha fazla sıkıntı olarak görülmektedir.

Sonuç olarak Türk ailelerin, Hollanda'da devlet yardımlarına hakkı olmasına rağmen hâlâ müşterek yardımlarına çok önem verdikleri söylenebilir. Bununla beraber gelecekte aile dışındaki yardımlaşmanın ikinci plana düşeceği beklenebilir. Devlet yardımlarının, müşterek yardımlarda olduğu kadar sosyal kontrole sebebiyet vermemesi bir fayda olarak görülmektedir.

Curriculum vitae

Anita Böcker werd geboren op 5 augustus 1959 te Groningen. Na het gymnasium-B studeerde zij aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1981 slaagde zij voor het kandidaatsexamen Sociale Geografie; in 1986 voor het doctoraalexamen Culturele Antropologie. Sinds haar afstuderen is zij werkzaam aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Een subsidie van NWO stelde haar in staat om het onderzoek te verrichten waarvan in dit boek verslag wordt gedaan. Eerder werkte zij mee aan een onderzoek naar de behandeling van klachten over rassendiscriminatie. Momenteel verricht zij onderzoek naar de uitvoering van de Wet arbeid buitenlandse werknemers.

Stellingen

Behorende bij het proefschrift van Anita Bocker, *Turkse migranten en sociale zekerheid van onderlinge zorg naar overheidszorg?*

- 1 Met de uitdrukking 'zorgzame samenleving' wordt ten onrechte gesuggereerd dat de mensen vroeger altruistischer waren dan nu. Aan de verzorging van hulpbehoevenden binnen de familie lag vaak een gebrek aan alternatieven of een zekere mate van eigenbelang ten grondslag.
- 2 De stelling van Zijdeveld (1983) dat het 'consumentistische ethos' van de verzorgingsstaat zich ook uit in het 'consumeren' van persoonlijke relaties, wordt in dit proefschrift niet bevestigd. Een instrumenteel gebruik van overheidsvoorzieningen kan heel goed samengaan met - of zelfs worden ingegeven door - solidariteit in kleinere kring.
- 3 De veronderstelling van Habermas (1981) dat het gezins- en familieleven in de verzorgingsstaat steeds meer gejuridiseerd raakt, wordt vooralsnog onvoldoende bevestigd door gegevens uit empirisch onderzoek.
- 4 Anders dan men wellicht zou verwachten, heeft de migratie naar Nederland het ideaal van een patrilineair uitgebreid familiehuishouden voor sommige Turkse migranten beter te verwezenlijken gemaakt. Op de langere duur zal dit ideaal echter geen stand houden onder Turken in Nederland.
- 5 De regel dat bij de bepaling van de hoogte van een bijstandsuitkering geen rekening wordt gehouden met gezinsleden die buiten Nederland verblijven, heeft als onbedoeld gevolg gehad dat 'alleengaande' arbeidsmigranten die aangewezen raakten op de bijstandsregeling alsnog hun gezin naar Nederland lieten overkomen.
- 6 Terecht is begin jaren tachtig als uitgangspunt voor het minderhedenbeleid genomen dat de betreffende migrantengroepen in Nederland zullen blijven. Het is echter een misverstand te denken dat zich tegelijk met deze omslag in het beleid - en in een even kort tijdsbestek - een omslag in de oriëntatie van de migranten zelf heeft voltrokken.

7. De tweede generatie migranten stelt vaak hogere eisen aan arbeid dan de eerste generatie. Dit wordt meestal toegeschreven aan de sterkere oriëntatie van de jongere generatie op de samenleving van het immigratieland. In de huidige Nederlandse situatie is het stellen van eisen door de tweede generatie echter ook te begrijpen als een reactie op uitsluitingsmechanismen op de arbeidsmarkt.
8. De arbeidsmarktpositie van allochtone jongeren zou gebaat zijn met een uitbreiding van het leerlingstelsel in het lager beroepsonderwijs en van het aantal stageplaatsen voor leerlingen en studenten in het middelbaar en hoger onderwijs.
9. Beheersing van het Nederlands door immigranten wordt - al dan niet terecht - beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor hun integratie in de Nederlandse samenleving. Des te verbazender is het dat er nog geen televisiecursus 'Nederlands als vreemde taal' is.
10. In de Turkse media werd Tansu Çiller bij haar aantreden verwelkomd als 'de leukste premier van de wereld'. De Nederlandse pers benadert vrouwelijke bewindslieden aanzienlijk minder welwillend.

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS